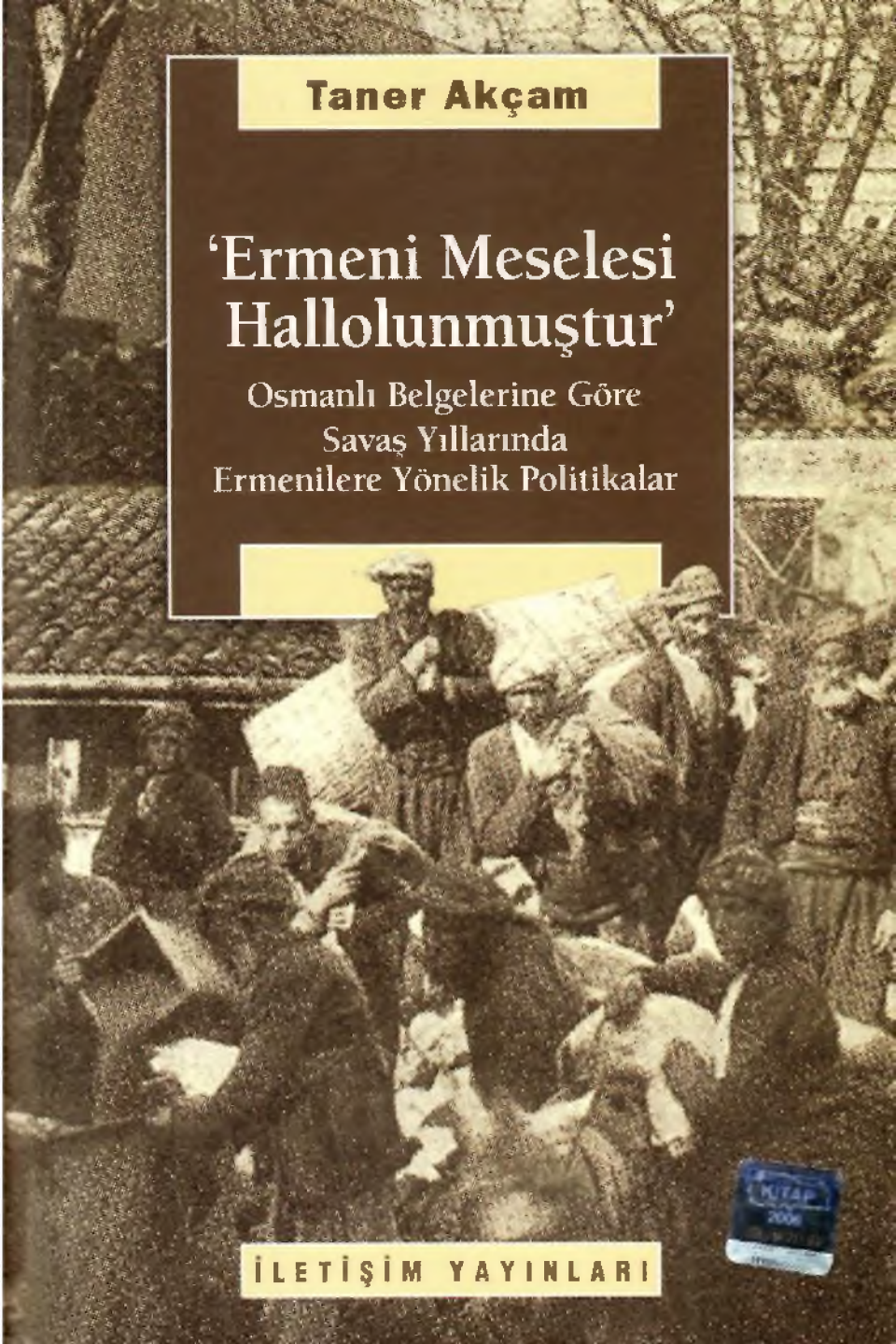
Taner Akçam

'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'

Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar

İLETİŞİM YAYINLARI

TANER AKÇAM 1953'te doğdu. 1975'te ODTÜ İ.İ.B.F'den mezun oldu. 1976 Mart'ında sorumlu yazı işleri müdürü olduğu *Devrimci Gençlik* dergisindeki yazıları nedeniyle tutuklandı. 1977 Mart'ında Ankara Merkez Cezaevi'nden firar etti. 1978'de Almanya'da siyasi mülteci oldu. 1988'de Hamburg Sosyal Araştırmalar Enstitüsü'nde şiddet, kültür ve insan hakları konularında çalışmaya başladı. İlk eserleri, *İnsan Hakları ve Marksizm* (Ayrıntı Yayınları, 1991), *Siyasi Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* (İletişim Yayınları, 1992) bu araştırmaların sonucudur. 1991'de yayımlanan *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İletişim Yayınları, 1992), Ermeni sorunu etrafındaki çalışmalarının başlangıcına denk düşer. 1996'da, "1919-1922 İstanbul Divan-ı Harbi Örfi Yargılamaları Işığında Türk Kurtuluş Hareketi ve Ermeni Soykırımı" adlı çalışmasıyla Hannover Üniversitesi'nden sosyoloji ve tarih doktorası aldı. Bu çalışma, önce Almanca, sonra *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'en Kurtuluş Savaşına* (İmge Yayınları, 1999) adıyla Türkçe olarak yayımlandı. 2006'da yayımlanan son kitabı *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility* (Metropolitan Books) 2007'de, Minnesota eyaletinin araştırma dalında en iyi kitap ödülünü kazandı. Akçam, 2002'den beri ABD'de, Minnesota Üniversitesi Tarih Bölümü'nde öğretim görevlisi olarak çalışmaktadır.

İletişim Yayınları 1285 • Araştırma-İnceleme Dizisi 221
ISBN-13: 978-975-05-0562-1
© 2008 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2008, İstanbul (1000 adet)

EDİTÖR Kerem Ünüvar
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI "Anadolu'da tehcir hazırlığı", Hans-Lukas Kieser, *Iskalanmış Barış*, İletişim Yay., 2005
KAPAK FİLMİ Mat Yapım
DİZGİ Hasan Deniz
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Remzi Abbas
MONTAJ Şahin Eyilmez
BASKI ve CİLT Sena Ofset

İletişim Yayınları
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANER AKÇAM

'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur'

Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar

iletişim

Vicdan sahibi olmanın asaleti ve erdemini
daima temsil edecek kardeşim, Hrant'a...

Canım Hrant, her şey konuştuğumuz gibi...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ YERİNE *9*

Giriş *11*

BİRİNCİ BÖLÜM
Osmanlı Kaynakları ve Belgelerin İmhası Meselesi *15*

İKİNCİ BÖLÜM
Anadolu'nun Homojenleştirilmesi Planı *37*

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
Balkan Savaşı Sonrası Ege ve Trakya'nın Boşaltılması *79*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
Savaş Sonrasında Rumlara Yönelik Politikalardaki Değişiklikler *109*

BEŞİNCİ BÖLÜM
Ermenilere Karşı Gündeme Getirilen Politikalar *133*

ALTINCI BÖLÜM
Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgelerinde Tehcir ve Katliam *181*

YEDİNCİ BÖLÜM
Tehcir Çok Sıkı Kontrol ve Denetim Altındadır *271*

SONSÖZ YERİNE *327*

KAYNAKÇA *331*

Önsöz Yerine

1919 Şubat'ında başlayan Yozgat davasında, daha sonra Nisan 1919'da idam edilecek Boğazlıyan Kaymakamı Kemal aleyhine ifade veren Türk şahitlerin içerisinde belki de en önemlisi, Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmed'dir. Yazılı olarak okunan ifadesinde müftü şunları söyler: "Erkekler tutuklanıyor ve sürgüne gönderiliyordu, fakat nereye gönderilmekteydiler? Hiç kimse bu konuda bir şey bilmiyordu. Sonunda işittik ki; onları öldürüyorlardı. Erkeklerin ardından, kadınlar ve çocuklar da sürgüne gönderildi ve katledildi. Dine karşı bu ağır suçlardan dolayı fazlasıyla üzülmüştüm. Kemal Bey bu durumu fark etti ve bir gün; 'Müftü Efendi', dedi bana, 'neden bu kadar üzgünsünüz, siz Hükümet'ten daha mı merhametlisiniz?' Ben de onu – 'Hayır, üzgün değilim, ancak Allah'ın gazabından korkarım', diye cevapladım."[1]

Haberi aktaran *Alemdar* gazetesi, "Bu ifâde üzerine Kemal Bey bir şey söylemedi," diye de ekler.

Türkiye'de, 1915'te Ermenilere yönelik politikalar üzerine yapılan tartışmalar bana hep Boğazlıyan müftüsünü ve Kaymakam Kemal'in bir şey diyemediği yukarıdaki sözlerini hatır-

1 *Alemdar*, 19 Şubat 1919; *Renaissance*, 20 Şubat 1919 (Yedinci Oturum).

latır. Konu hakkında konuşanlara hep müftünün sözlerini tekrar etmek isterim: "Yukarıda Allah var ve onun gazabından korkun!" Eğer bu cümlede ifade edilen vicdani sorumluluğun çok ama çok azına bile sahip olunsaydı, bugün bulunduğumuz yerde bulunmuyor ve lüzumsuz birçok tartışmayı yapmıyor olacaktık.

Giriş

Tüm bu çalışma boyunca gösterilmeye çalışılan şu olmuştur: Osmanlı Hükümeti'nin Birinci Dünya Savaşı yılları boyunca Ermenilere karşı politikaları, savaşın getirdiği zorunlu bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmamış, bunun çok ötesinde, "dert" olarak tanımlanan Ermeni reform sorununun, Talat Paşa'nın kendi sözleriyle, *esaslı bir şekilde sona erdirilmesi ve tamamen yok edilmesi*[1] amacıyla gündeme getirilmiştir. Fakat Ermenilere karşı uygulanan politika kendi başına, salt onlara karşı gündeme getirilmiş değildi ve Anadolu'nun etnik-dinsel yapısının yeniden düzenlenmesi olarak tanımlanabilecek daha genel bir politikanın bir parçası olarak uygulamaya konmuştu.

İttihat ve Terakki yönetimi esas olarak 1913 Balkan yenilgisi sonrası, Osmanlı Devleti'nin elde kalan topraklar üzerinde devam edebilmesinin koşulunun, Hıristiyan vatandaşlarından kurtulmakla mümkün olacağına inanmıştı. Bu amaca uygun olarak Anadolu'nun etnik-dinsel temelli homojenleştirilmesini esas alan politikalar geliştirdi ve uyguladı. Genel bir nüfus politikası olarak da anlaşılan ve hayata geçirilen bu politikaların iki önemli ayağı vardı: Hıristiyanların sürülmesi ve/veya imha

1 Talat Paşa'nın 26 Mart 1915'te Sadâret'e yazdığı yazı, *Ati*, 24 Şubat 1920.

edilmesi ve buna paralel olarak, Türk olmayan Müslümanların (özellikle Kürt, Arnavut, Boşnak ve Kafkas göçmenlerinin) asimilasyonu.

Elimizdeki Osmanlı belgeleri, Hıristiyanların Anadolu'dan sürülmesi ve temizlenmesi politikalarının, özellikle savaş yıllarında Ermenilere karşı son derece sistemli bir biçimde uygulandığını ve bu anlamda diğer Hıristiyanlara karşı gündeme getirilen politikalardan kısmi farklılıklar içerdiğini göstermektedir. Çalışma boyunca bu farklılık Rumlar örneğinden hareketle ele alınmıştır.[2]

Çalışmada göstermeye çalıştığım önemli bir diğer husus, kamuoyunda ve bilim dünyasında çok yaygın olarak kabul edilen, eldeki Osmanlı belgeleri ile Alman, Amerikan ve Avusturya vb. yabancı arşiv belgeleri arasında çelişki olduğu, bu arşivlerin muhteva olarak farklı bilgiler içerdiği tezinin doğru olmadığıdır. Bu çalışmanın merkezî tezlerinden birisi, Osmanlı arşiv malzemeleri ile Batı arşiv malzemeleri arasında, bugüne kadar iddia edilenin aksine, bir çelişki olmadığıdır. Değişik arşivler, esas olarak birbirini destekleyen ve tamamlayan bilgi-

2 Bu çalışmaya Süryani, Nasturi ve Keldaniler dahil edilmediler. Bu topluluklar da özellikle Mardin, Hakkâri ve Diyarbakır yöresinde, kısmi farklar göstermekle beraber, Ermenilere benzer uygulamalara tâbi oldular. Bu gruplara ayrıca değinilmemesinin önemli bir nedeni, çalışmada Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi evrakının esas alınması ve bu evrak içinde sözü geçen Hıristiyan gruplara yönelik merkezî bir politika geliştirildiğine ilişkin yeterli belgenin bulunamamış olmasıdır. Gerçi bazı dönemlerde bölgelere, "Süryânîlerin i'lân-ı harbden beri hükûmete karşı olan vaziyet-i siyâsiyeleriyle bunların vilâyetin/livanın hangi menâtık ve havâlîsinde bulunduklarının ve mikdâr-ı nufûslarının ve berây-ı ticâret Memâlik-i Osmaniye'nin aksâm-ı sâiresine azimetlerinde mahzûr olub olmadığının ilâve-i mütâlaalarıyla inbâsı" biçiminde telgraflar gönderildiği olmuştur [BOA/DH.ŞFR., nr. 68/98, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Eylül 1332'de (23 Eylül 1916) Mamuretülaziz, Diyarbakır, Bitlis, Musul vilâyetleriyle Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgrafı]; fakat mevcut belgeler, eğer geliştirilmiş ise merkezî politikaların ne olduğu konusunda bize fazla ipucu vermemektedirler. Ayrıca aşağıda Diyarbakır örneğinde göstereceğimiz gibi, aksi yönde merkezî kararlar olmasına rağmen, yerel yöneticiler birçok durumda bu grupları Ermenilerle aynı muameleye tâbi tutmuş ve bu tutum merkezin fazlaca tepkisini çekmemiştir. Bu çalışma açısından bir eksik olarak kabul edilmesi gereken bu hususta yapılmış son derece önemli bir çalışma için bkz. David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, (New Jersey: Gorgias Press, 2006).

lere sahiptirler ve aynı tarihî olguları değişik perspektiflerden anlatmaktadırlar.

Burada tarihi bir dönemin, var olan mevcut tüm kaynaklardan yararlanılarak yeniden anlatımı yoluna gidilmemiştir. Yapmak istediğim, yukarıdaki noktaların, esas olarak Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezâreti kayıtlarına dayanarak kurgulanmasıdır. Bir anlamda tarihi, sürecin gelişiminin izlerini Osmanlı belgeleri üzerinden takip etmek diyebiliriz buna.

Bu çalışmanın gerçekleştirdiği ilklerden birisi, bugüne kadar bilinmeyen ve hiç kullanılmamış yeni birçok arşiv belgesini ilk defa gün ışığına çıkartıyor olmasıdır. Öyle zannediyorum ki, bu yeni belgelerin ışığında, 1913-1918 dönemi ve İttihat ve Terakki'nin Anadolu sathında uygulamaya koyduğu "etnik-temizlik" politikaları konusunda, bugüne kadar alışılmış olanın dışında, daha farklı konuşmak mümkün olacaktır. Eğer bu çalışma dönem hakkında farklı bir konuşmaya başlangıç yapmayı sağlarsa amacına ulaşmış sayılmalıdır.

MINNEAPOLIS, 9 Eylül 2007

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı Kaynakları ve Belgelerin İmhası Meselesi

Mevcut kaynaklar

Bu çalışmada tümü ayrıntılı olarak kullanılmayacak olsalar da, konumuzla ilgili tüm Osmanlı-Türk kaynaklarını yedi ana gruba ayırabiliriz:

A) Birinci önemli kaynak, Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgeleridir. Mevcut arşiv malzemeleri arasında konumuzla doğrudan ilişkili olan bilgiler Dâhiliye Nezâreti Evrakı arasında bulunmaktadır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi[1] ve Emniyet Umum Müdürlüğü değişik şubeleri-

1 Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü internet adresinde Şifre Kalemi için şu bilgiler verilir: "Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı kalemler arasında yer alan Şifre Kalemi'nin müstakil bir kalem olarak teşkilat içerisinde yer alması 1914 yıllarına rastlar... Bilhassa Osmanlı Devleti yönetiminin taşra birimleri ile acil yaptığı muhâberatta, telgraf ile haberleşmenin ve bu usûlün devlet muhâberatına girmesiyle Şifre Kalemi'nin önemi de artmıştır... Şifre Kalemi'nin, umumiyetle Dâhiliye Nezâreti'nin ve ona bağlı alt birimlerin diğer vilâyetler ve mutasarrıflıklar ile yaptığı muhâberatta aracı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, bu çalışmaların yanında bazen diğer nezâret ve devlet dairelerinin acele ve gizli muhabe râtının şifrelendiği bir aracı buro durumunda da bulunmaktadır. Şifre Kalemi belgeleri 20.640 vesikadan ibarettir. Umumiyetle Dâhiliye Nezâreti'ne 'şifre' ile çekilen telgrafların asıllarını havidir. Şifre Kalemi'nin şu ana kadar 10 cilt kataloğu hazırlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur." http://www.devletarsivleri.gov.tr/yayin/osmanli/rehber_osm/183_22_h.htm.

nin evrakı kullanılmıştır. Esas olarak merkezden taşraya çekilen kısa telgrafları ihtiva eden Şifre Kalemi belgeleri, vilâyetlerden bu telgraflara gelen cevapları içermez. Vilâyetlerden gelen cevaplar kısmen Emniyet Umum Müdürlüğü Birinci, İkinci ve Üçüncü Şube evrakı içinde dağınık olarak mevcutturlar.

Fakat eklemek gerekir ki, vilâyetlerden gelen bu cevaplar içerisinde doğrudan Ermeni sürgünleri ile ilgili evrak hemen hemen yok gibidir. Oysa aşağıda ayrıntısı ile göstereceğimiz gibi, Dâhiliye Nâzırı sıfatıyla Talat tüm bir sürgün boyunca Ermeniler hakkında (ne kadarının sürüldüğü, ne kadarının geride kaldığı konusunda) sürekli raporlar istemiş ve bu bilgiler birer defter halinde merkeze gönderilmişlerdir. Bu evrakların nerede oldukları ciddi bir muammadır.[2] Ve önemli bir kısmının, aşağıda göstereceğimiz gibi, Dâhiliye Nezâreti'nden alınıp geri getirilmeyen evrak arasında olma ihtimali de mevcuttur.

Ermenilerin sürgün ve tehcir olaylarına ilişkin, Başbakanlık Arşivi tarafından, burada saydığımız Dâhiliye Nezâreti evrakı dışında, Hariciye Nezâreti gibi başka dairelere ait belgelerden geniş bir seçme yapılmış ve internet ortamına konmuştur. http://www.devletarsivleri.gov.tr adresinden ulaşılabilecek bu belgelerin toplam sayısı 1500'ün üzerindedir. Resmî Türk Tezi'ni desteklemek amacıyla özel olarak seçilmiş belgeleri ihtiva ediyor olsalar bile, orijinal arşiv belgelerinin internet ortamına konulması arşivcilik açısından da övgüyle bahsedilmesi gereken büyük bir adım sayılmalıdır. Bu çalışmada bu belgelerden çok geniş ölçüde yararlanılmıştır. Özetle, tüm eksikliklerine rağmen, Başbakanlık Osmanlı Arşivi dönemi anlamak açısından son derece zengin bir malzeme yığınına sahiptir. Bugüne kadar, birçok nedenden dolayı araştırmacılar tarafından yeteri kadar kullanılmamış bu malzemelerin paha biçilmez öneminin altını özel olarak çizmekte fayda vardır.[3]

---

2 2006 yazında Başbakanlık Arşivi'ndeki çalışmam sırasında, merkeze gelen cevapların nerede olabileceği konusundaki soruma hiçbir cevap alamadığımı burada eklemek isterim.

3 Başbakanlık Osmanlı Arşivi, ya konuyla ilgili kataloglama işlemlerinin tamamlanmamış olması gibi teknik nedenlerle ya da Hükümet politikaları nedeniyle

B) İkinci önemli kaynak, *Takvim-i Vekayi*'de yayınlandıkları kadarıyla, 1919-21 yıllarında İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de görülen İttihat ve Terakki merkez ve yerel yöneticileri aleyhine açılan davalara ilişkin belgelerdir. Toplam adedinin 63 olduğunu tesbit ettiğimiz bu davalardan, sadece onikisine ait bazı belgeler dönemin resmî gazetesi olan *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Bu davalardan İttihat ve Terakki Merkez Komite ve Teşkilat-ı Mahsusa sorumlularına karşı açılan dava ile dönemin Bakanlar Kurulu mensupları aleyhine açılan dava gerek iddianame gerekse sanık ifadeleri nedeniyle merkezî öneme sahiptir. Dava önce tek bir dava olarak başlamış daha sonra iki ayrı dava olarak devam etmiş ve ortak bir karar sureti ile sonuçlanmıştır. İki davanın toplam oturum sayıları ondörttür. Bu oturumların duruşma tutanakları, iki iddianamesi ve ortak karar sureti tam metin olarak *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmıştır. Bir başka davanın, (Parti sekreterleri veya Kâtib-i Mesuller Davası'nın) toplam 13 oturumundan sadece ilk üç oturumu ve karar sureti yayınlanmıştır. Geriye kalan 10 davanın ise ya Yozgat ve Trabzon davaları örneğinde olduğu gibi sadece karar suretleri ya da Erzincan ve Bayburt davaları örneğinde olduğu gibi, kararların padişahça onayları yayınlanmıştır.[4]

C) Üçüncü önemli kaynak 1918-22 arası İstanbul basınıdır. Dönemin gazeteleri özellikle 1918 Kasım'ından sonra elde ettikleri kısmi özgürlük sayesinde, başta Ermenilere yönelik gündeme getirilen politikalar dahil olmak üzere, savaş dönemi

araştırmacılar tarafından yeterince kullanılamadı. Geçmişte, arşivde çalışan akademisyenlerin sorguya çekilmesi, belge verilmemesi ve hatta arşivden atılmaları gibi birçok tatsız olay yaşandı. (Bir örnek olarak bkz. Ara Sarafyan, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide", *Armenian Forum* 2, no. 1 (Bahar, 1999), s. 35-44. Fakat özellikle son yıllarda Arşiv'de ciddi değişiklikler oldu. Hem yeni kataloglar araştırmacıların hizmetine sunuldu hem de araştırmacıların hakaret ve tehditlere muhatab olması son buldu. Bu vesile ile 2006 yazında arşivdeki çalışmam sırasında, bana her türlü kolaylığı gösteren başta sayın Mustafa Budak olmak üzere tüm arşiv görevlilerine teşekkür etmeyi bir borç biliyorum.

4 *Takvim-i Vekayi*'de yayınlanmış bu belge tutanakları, V. N. Dadrian ve tarafımdan kitap haline getirilmiştir ve yakında Bilgi Üniversitesi Yayınları arasında *Ermenilerin Tehcir ve Taktil'i, Divan-ı Harb-i Örfi İttihat ve Terakki Tutanakları* (geçici başlık) yayınlanacaktır.

olayları hakkında son derece ayrıntılı bilgiler aktarmışlardır. Basının ele aldığı konulardan bir tanesi de İstanbul'da görülmekte olan çeşitli yargılamalardır. Erzincan ve Bayburt davalarının karar suretleri örneğinde olduğu gibi, davalara ilişkin *Takvim-i Vekayi*'de bulunmayan birçok belge dönem basınında yer almıştır. Bunun dışında, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Halep Valisi Celal veya Çerkez Hasan Amca örneklerinden bildiğimiz, olaylara doğrudan katılmış veya şahit olmuş kişilerin mahkeme ifadeleri veya anıları da dönemin basınında yer bulmuştur.[5]

D) Dördüncü önemli kaynak Kudüs Patrikhane Arşivleri'dir. Bu arşivin özelliği, Mütareke sonrası, Ermenilere yönelik tehcir ve katliam suçlarını kovuşturmak amacıyla, 24 Kasım 1918'de kurulan "Tedkik-i Seyyiat Komisyonu"na[6] ait bazı belgeleri ihtiva etmesidir. Gerek bu komisyona gerekse de 1919-22 yılları arasında faaliyet gösteren Divan-ı Harb-i Örfilere ait belgeler ve dava dosyaları kayıptır. Mütareke yıllarında Divan-ı Harb-i Örfilerde çalışan bazı Ermeni memurlar, bu dosyalardan bazı belgelerin el yazması kopyalarını çekmişlerdir ve bu kopyalar halen Kudüs Patrikhane arşivlerinde bulunmaktadır.[7]

Bu belgelerin, orijinal değil, el yazması kopyalar olduğu için birincil el belge sayılmayacağı yolunda itirazlar yapılabilse de, belgelerin birincil el bilgi içerdiklerini değişik kaynaklardan teyid etmek mümkündür. Bazı örnekler vermek gerekirse; Talat Paşa'ya ait olan ve birçok Türkçe kaynakta da çevirisi verilen 26 Mayıs 1915 tarihli belge hem Osmanlıca hem de Erme-

---

5 Halep Valisi Celal Bey'in anıları *Vakit* gazetesinde 10-13 Kânunievvel (Aralık) 1918 tarihleri arasında 3 bölüm halinde, Vehip Paşa'nın ifadesi yine 31 Mart 1919'da *Vakit* gazetesinde yayınlanmıştır. Çerkez Hasan Amca'nın "Tehcirin İç Yüzü" adlı yazı dizisi *Alemdar* gazetesinde 19 Haziran 1919'da başlamış 28 Haziran 1919'da, 8. tefrikada arkası geleceği bildirilmesine rağmen kesilmiştir.

6 *Vakit*, 24 Teşrinisani (Kasım) 1918.

7 Arşiv araştırmacılara açık değildir. Bu nedenle bu arşivde mevcut olan belgelerin kapsamı konusunda bir şey söylemek çok zordur. Bu değerli arşivin araştırmacılara kapalı tutulmasının son derece yanlış ve savunulamayacak bir uygulama olduğunun altını çizmeye bile gerek yoktur. Kudüs Arşivi'ndeki bazı belgelerin birer kopyası, bu arşivde çalışmış olan V. N. Dadrian tarafından bana verilmiştir. Kendisine bu vesile ile teşekkür ederim.

nice çevirisi ile birlikte bu arşivde mevcuttur.[8] Talat Paşa'nın 23 Mayıs 1915'te Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine yolladığı ve Başbakanlık Arşivi'nde orijinali bulunan, Ermenilerin hangi bölgelerden çıkartılıp, nerelere yerleştirileceğini bildiren telgrafın bir kopyası Kudüs Arşivi'nde mevcuttur.[9]

Bunlar gibi Ana Dava iddianamesinde de yer alan, Mamuretülaziz Valiliği'nden Malatya Valiliği'ne yollanan ve yollarda biriken cesetlerin kaldırılmasına ilişkin 26 Ağustos 1915 tarihli telgrafın bir sureti de Kudüs Arşivi'nde bulunmaktadır.[10] Verilebilecek bir başka örnek, Vehip Paşa'nın, tam metni dönemin günlük gazetelerinde yayınlanmış olan ifadesidir. Bu ifade Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde de tam metin olarak mevcuttur.[11]

Kıyaslama yoluyla birincil el bilgi ihtiva ettikleri gösterilebilecek bir başka belge grubu, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in idamında da önemli bir rol oynayacak, bazı askerî görevliler arasındaki yazışmaları ihtiva eden telgraflardır. Kudüs Arşivi'nde bulunan ve Yozgat duruşmalarında da okunan bu telgraflara, Başbakanlık Arşivi'ndeki bazı belgelerde atıfta bulunulmakta ve içeriğinden bahsedilmektedir. Telgraflara ilişkin verilen numaraların bu üç kaynakta da aynı olması Kudüs Arşivi'ndeki belgelerin birincil el bilgi ihtiva ettiklerini gösteren önemli bir kanıt sayılmalıdır.[12]

---

8 Bu belge için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 228; Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)* (Ankara: Genelkurmay, 1996), s. 52. Kudüs Arşivi kaydı: Karton 17, Dosya H, Belge no. 571-72.

9 Belge, Erzurum Valisi Tahsin hakkındaki soruşturma dosyası içindedir ve onun tarafından 1918 Kasım'ında kurulan Soruşturma Komisyonu'na verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Kudüs arşiv kaydı: *a.g.e.*; Osmanlı Arşiv kaydı BOA/DH.ŞFR., nr. 53/93.

10 Karton 7, Dosya H, Belge 635; Belge için bkz. *Takvim-i Vekayi*, 3540, 5 Mayıs 1919, 7 Sağ Sütun; 27 Nisan 1919'da yapılan birinci oturumda okunan iddianame.

11 İfade tam metni *Vakit*, 31 Mart 1919'da yayınlanmıştır. Kudüs Arşivi kaydı: Karton 17, Dosya H, Belge 171-182.

12 Geniş bilgi aşağıda Kemal ile ilgili bölümde. Bu telgraflar ve içeriği konusunda daha ayrıntılı bilgi için bkz. V.N. Dadrian, "Ermeni Soykırımı Faillerinin Türk Askeri Mahkemesinde Yargılanması: Başlıca Dört Divan-ı Harb-i Örfi Davası", *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller, Toplu Makaleler, Kitap 1*, (İstanbul Belge Yayınları, 2004) s. 275-319.

E) Beşinci kaynak 1918 Kasım ayında Osmanlı Meclis-i Mebusanı tarafından, savaş dönemi Hükümet üyelerinin suçlarını araştırmak amacıyla oluşturulan ve 5. Şube olarak bilinen komisyona ait tutanaklardır.[13]

F) Altıncı kaynak 1918 Kasım-Aralık aylarında Ermeni tehcir ve öldürmeleri konusunda yoğun tartışmalara sahne olan Osmanlı Meclis-i Mebusan zabıtlarıdır. Meclis Tutanakları T.B.M.M. tarafından transkripsiyonu yapılarak yayınlanmıştır.

G) Yedinci kaynak, ya dönemin günlük basınında ya da daha sonra yayınlanmış veya henüz yayınlanmayı bekleyen anı ve hatıralardır.

Belgelerin imha edilmesi meselesi

Bu belgeler grubu içerisinde, İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarına ilişkin dava dosyaları ile Kasım 1918'de kurulan Tedkik-i Seyyiat Komisyon belgeleri tamamıyla kayıptır ve nerede oldukları bilinmemektedir. 1922 sonrası, İstanbul'un Ankara Hükümeti'nin kontrolü altına girmiş olması nedeniyle İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'na ait bu belgelerin Ankara Genelkurmay Başkanlığı'na aktarılmış olduğunu varsaymak yanlış olmaz. Fakat elimizde bu belgelerin Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt ve Denetleme Başkanlığı (ATASE) Arşivi'nde bulunduğuna dair herhangi bir bilgi de bulunmamaktadır. ATASE Arşivi getirilen ciddi kısıtlamalar nedeniyle araştırmacılara hemen hemen kapalıdır.[14]

13 5. Şube soruşturma tutanakları, Necmettin Sahir (Sılan) Bey tarafından tutulmuş ve bir kitap olarak yayınlanmıştır. Kitabın uzun bir başlığı vardır: "*Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabinelerinin Divanı Ali'ye sevkleri hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine herayı tahkikat kura isabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen ifadatı muhtevidir.*" (Meclisi Mebusan, Numara: 521, Devrei İntihabiyye 3, İçtima 5) (İstanbul: İstanbul Meclisi Mebusan Matbaası 1334.) Kitabın yeniden basımı için bkz. Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması* (İstanbul, Temel Yayınları, 1998).

14 ATASE Arşivi ile ilgili olarak "kapalı" yargısında bulunmamın nedeni bu arşivde kimin çalışabileceğine ilişkin getirilen sıkı denetim ve kontroldür. Bu denetim ve kontrollerin başında arşivin kendisine has bir başvuru formunun bile bulunmaması gelir. Arşivde çalışmak isteyen bilim adamları Genelkurmay'ın

Bundan başka, elimizde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne ait belgeler olmak üzere, döneme ait bazı belgelerin, çalınmış veya yakılmış olduklarına dair önemli kayıtlar vardır. Bu konuda en açık ifadeler, İttihat ve Terakki yöneticileri aleyhine İstanbul Divan-ı Harb-î Örfî'de açılmış olan davanın iddianamesinde yer almıştır. Savcılık üç ayrı grup belgenin imha edilmiş veya "aşırılmış" olduğunu söyler. Birincisi, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait evraklar yok edilmiştir. Savcılık, iddianamede, "tedkîkât-ı vâkıadan bu dâireye [Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya] âid evrâkdan bir kısm-ı mühimminin... aşırılmış" olduğunu söyler.[15] İkinci grup evrak, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne ait olanlardır. Yine savcılık iddianamede, "Merkez-i Umûmî'nin bütün evrâk ve defâtirinin aşırıldığı anlaşıl(mış)" olduğu bilgisini tekrar eder. Nitekim, yargılamaların değişik oturumlarında, sanıklardan Midhat Şükrü, Küçük Talat ve Ziya Gökalp verdikleri ifadelerde, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne ait evrakın Merkez Komite üyesi Doktor Nazım tarafından alındığını söylerler.

> "*Reîs*- İttihâd ve Terakkî Cemiyetinin Teceddüd Fırkasına kalb olunan [dönüştürülen] ve Merkez-i Umûmî nâmına tahvîl edilen [döndürülen] bu şekilde evvelce İttihâd ve Terakkî merkezine âid olan kuyûd ve evrâk-ı sâire [diğer kayıtlar] Teceddüd Fırkasına mı devr olundu?[16]

---

personel alımlarında kullandığı başvuru formunu kullanmak zorundadırlar. Akademisyenlerin, başta akrabaları arasında suç işlemiş kişilerin olup olmadığı sorusu da olmak üzere, bilimsel çalışma ile hiçbir ilgisi olmayan onlarca soruya cevap vermek zorunda bırakılmalarının son derece tuhaf bir uygulama olduğunun kabul edilmesi gerekir. Ayrıca çok sınırlı sayıda araştırmacıya verilen izin sonrasında da, arşivde çalışma sırasında denetim ve kontrol devam etmektedir.

15 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919'daki birinci oturum.

16 İttihat ve Terakki'nin son kongresi 1 Kasım 1918'de Talat Paşa'nın konuşmasıyla açılır. 5 Kasım'da kongre, İttihat ve Terakki'nin tarihe karıştığını ilan ve kendisini fesh eder. Aynı kongrede Teceddüt Fırkası'nın kurulduğu ilan edilir. İttihat ve Terakki'nin teşkilat yapısı ve mal varlığı olduğu gibi yeni partiye aktarılır. Duruşma hâkimi, Midhat Şükrü'ye bu transfer konusunu sormaktadır. (Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresine*, 1. cilt, (Ankara: Öğretmen Yayınları, 1986), s. 19, 25; Teceddüt Fırkası için daha ayrıntılı bilgi için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Mütareke Dönemi*, cilt II, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 92-138.

Midhat Şükrü Bey- Tabîî efendim. Fakat bil-âhare [daha sonra] maalesef anlaşıldığına göre Doktor Nâzım Bey tarafından alınmışdır. Memûrînin [memurların] ifâdesinden öyle öğrendim.

Reîs- Teceddüd Fırkasından mı tahkîk olundu [araştırıldı]?

Midhat Şükrü Bey- Hâyır efendim, Teceddüd Fırkası'nın teşekkülünde bendenize suâl olundu, bendenizi Merkez-i Umûmî'ye çağırdılar, evrâk hakkında suâl vârid oldu [soruldu], oradaki evrâk memûrundan o evrâkın Doktor Nâzım Bey tarafından tamâmen alınmış olduğu anlaşıldı."[17]

Diğer Merkez Komite üyesi Ziya Gökalp de ifadesinde benzer bilgileri tekrar edecektir:

"*Reîs*- Bu gibi evrâk-ı mühimmenin [önemli evrakların] Doktor Nâzım Bey tarafından kaçırılmış olduğu söyleniyor sahîh [gerçek] mi?

Ziyâ Gökalp Bey- Bendeniz kâtib-i umûmîlikden [genel sekreterlikten] haber aldım ki Doktor Nâzım Bey cemiyetin târîhine âid evrâkı istemiş; onları Avrupa'dan getirdim, muhâfaza edeceğiz demiş. O da peki al, demiş. Bunu sonra Midhat Şükrü Bey'den haber aldım. Fakat bilahare tevkifhaneye geldikden sonra öğrendim ki içinden evrâk-ı sâireyi ayıramamışlar. Evrâkı sandıkla berâber götürmüş evrâkın bu sûretle gitdiğini sonradan haber aldım."[18]

Üçüncü kategori, Dâhiliye Nezâreti'ne ait bazı evraklardır. İddianamede konuya ilişkin verilen bilgi şudur: "Emniyet-i Umûmîye Müdîr-i esbakı Azîz Bey'in Talat Bey'in istifâsından evvel dâireden aldığı malûmât ve muhâberât-ı mühimmeye dâir dosyaları infisâlinden sonra iâde etmediği Dâhilîye Nezâret-i celîlesinin [yüce İçişleri Bakanlığı] tezkeresi mündericâtı [resmî yazı içeriğinden] ve şahâdât-ı mazbûta delâletiyle [zapta alınmış ifade ile] sübût [sabit] bulunmakda(dır)."[19]

17 *Takvim-i Vekayi*, no. 3543, 8 Mayıs 1919.

18 *Takvim-i Vekayi*, *a.g.y.*

19 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919'daki birinci oturum.

Nitekim, birçok anı kitabında Talat Paşa'nın, yurt dışına kaçmadan önce "evvela bir bavul evrakla, Arnavutköy kıyısında... bir yalıdaki dostuna" gittiği; "bu evrakın yalının alt katındaki ocakta yakıldığı" nakledilir.[20]

Belgeleri alıp götüren bir tek İttihatçılar değildir, Alman subaylar da birçok belgeyi beraberlerinde götürmüşlerdir. Harb döneminde, Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı görevinde bulunan Hans F. L. Von Seeckt, Almanya'ya dönerken, "hiçbir belgeyi yanına almayacağı" sözünü vermiş olmasına rağmen Osmanlı Genelkurmayına ilişkin önemli belgeleri beraberinde götürmüştür. Sadrazam İzzet Paşa 6 Kasım 1918'de yazdığı bir mektupla hem durumu protesto etmiş hem de belgelerle birlikte, Talat, Enver ve Cemal başta olmak üzere Almanya'da bulunanların iadesini istemiştir. Berlin belgeleri geri gönderme sözü verir ama hiçbir zaman yerine getirmez.[21]

Elimizde, bölgelere ellerindeki belgelerin yakılması için emirler gönderildiğine dair başka bilgiler de vardır. Örneğin, yukarıda sözünü ettiğim İttihat ve Terakki Partisi yöneticileri aleyhine hazırlanan iddianamede, Der-Zor Mutasarrıfı Ali Suat'a, okuduktan sonra telgrafı yoketmesi talimatı verildiği aktarılır.[22] Yine, bir başka dava, Yozgat Davası'nın, 10 Şubat 1919'daki 3. oturumunda Hâkim, sanık Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in, tutuklu olduğu sırada, soruşturma komisyonu önünde verdiği ifadeyi okur. Burada Kemal kendisine okuduktan sonra imha etmesi gereken telgrafların yollandığım söylemektedir.[23] 24 Mart'taki oturumda da duruşma hâkimi, Kemal'e, "Tedkik-i Seyyiat Komisyonu'nda verdiğiniz ifâdâtta tehcire ait evrakın bir kısmı okunduktan sonra yakınız diye emir verildiğini" söylediğini hatırlatır.[24]

---

20 Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt III, 1914-1922 (İstanbul, Remzi Kitabevi, 1978), s. 468.

21 Ahmet İzzet Paşa'nın telgrafı, Alman Hükümeti'ne Berlin Büyükelçisi tarafından 11 Kasım 1918'de iletilmiştir. AA. Türkei 158/21, A48179.

22 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919'daki birinci oturum.

23 *İkdam*, 11 Şubat 1919.

24 *Alemdar*, 25 Mart 1919.

Ermenilerin imhasına yönelik emirlerin, bölgelere gönderildikten sonra imha edildikleri konusunda bir başka bilgiyi savaş sırasında Emniyeti Umumiye II. Şube Müdürü Ahmet Esat (bugün bilinen adıyla Esat Uras) verir. İngilizler tarafından tutuklanan Ahmet Esat, imha ile ilgili emirlerin eyalet valilerine, okumak ve orijinalleri geri getirerek imha etmekle görevlendirilen kuryelerce yollanmış olduğunu söyler.[25]

Ahmet Esat'ın verdiği bu bilgiler, Yozgat Mutasarrıfı Cemal tarafından da tasdik edilir. Cemal, 12 Aralık 1918'de, yukarıda adı geçen soruşturma komisyonuna verdiği yazılı ifadesinde: "Necati Bey [İttihat ve Terakki Parti Sekreteri] Yozgat'a geldi... bana avucunun içinde Vali Atıf Bey'in imzasıyla yazılmış mektubu icra etti... Mümaileyh Necati Bey'den mezkûr [adı geçen] mektubu taleb ettim ise vermedi", demiştir.[26] Yozgat Davası'nın 5 Mart 1919'daki 11. oturumunda Cemal bu ifadesini tekrar edecektir.[27]

Resmî belgeler: "Okuduktan sonra imha edin"

Belgelerin yakılma veya imha edilmelerine ilişkin bilgiler bir tek İstanbul soruşturmaları ve yargılamaları ile sınırlı değildir. Başbakanlık Arşivi Dâhiliye Nezâreti kayıtları arasında da "okunduktan sonra yakılması" istenen resmî devlet evrakına ilişkin kayıtlar mevcuttur. Dâhiliye Nezâreti, bölgelere yolladığı bazı telgrafların okunduktan sonra imha edilmesini istemektedir. Örneğin, 22 Haziran 1915 tarihli, Talat Paşa imzasıyla Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından bazı vali ve mutasarrıflara, isim verilerek çekilen şifreli bir telgrafta, sevk edilen kafileler içinde din değiştirenlere nasıl davranılması gerektiği bildirildikten sonra şunlar söylenir: "...ve bu tebligatımızın icab edenlere hususi surette tefhimi [bildirilmesi] ile işbu telgrafname kopyesinin telgrafhaneden ahz ettirilerek [alınarak] imhası."[28]

---

25 FO 371/4172/31307, 10 Şubat 1919 tarihli rapor.

26 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 494.

27 *Renaissance*, 6-7 Mart 1919.

28 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/100, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915) tarihli Van Valisi Cevdet Bey'e, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'e,

İkinci bir örnek, "bizzat hallolunacaktır" özel notu ile 23 Haziran 1915'te Musul ve Der-Zor'a yollanan bir telgraftır. Telgrafta Ermenilerin yerleştirilmesi meselesine ilişkin son derece önemli bazı direktifler verilmektedir. Dâhiliye Nezâreti, "Ermeni ahalinin hîn-i iskânlarında [yerleştirilmelerinde] aynı kaza ve livâ halkının ayrı ayrı mıntıkalarda yerleşdirilerek, mahall-i iskâniyelerinde Ermeni Mektebi açmalarına mahal ve meydan bırakılmayarak çocuklarının hükûmet mekâtibine devama mecbûr tutulmaları[nı] ve te'sîs olunacak köylerin birbirinden beş saat ba'id ve mesâfede olmasına ve hâkim ve müdâfa'aya müsâ'id nukât [uygun noktalarda] ve mevâki'de [mevkilerde] bulunmamasına dikkat ve i'tinâ olunması[nı]" bildirmektedir. Telgraf şöyle biter; "telgrafın îcâb edenlere teblîgâtından sonra imhâsı."[29]

Üçüncü örnek, 12 Temmuz 1915'te, birçok bölgeye yollanan "Ermenilerin nakl ve sevkleri esnâsında velisiz kalması muhtemel olan çocuklar" ile ilgili bir telgraftır. Telgrafta bu çocukların, "bakım ve terbiyeleri zımnında Ermeni ve ecnebî bulunmayan kurâ ve kazalardaki vücûh [ileri gelen] ve mu'teberâna [itibarlı, haysiyetli kişiler] tevzi [dağıtılma]" edilmeleri bildirilir. Ve telgraf şu sözlerle biter; "işbu şifrenin lâzım gelenlere irâesinden sonra imhâsı tamimen tebliğ olunur."[30]

Savaştan sonra da imhalar devam edecektir

Belgeleri imha işlemi savaşın yenilgi ile sonuçlanacağının anlaşılması üzerine devam etmiştir. İstanbul'daki Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında, 1914-1918 dönemi Bakanlar

---

Erzurum Valisi Tahsin Bey'e, Bitlis Valisi Mustafa Bey'e, Mamuretülaziz Valisi Sâbit Bey'e, Diyarbakır Valisi Reşid Bey'e, Sivas Valısı Muammer Bey'e ve Canik Mutasarrıfı Nemci Bey'e şifre telgraf.

29 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/122, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915) tarihli Musul Vali Vekâleti'ne ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

30 BOA/DH.ŞFR. nr., 54/41, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Haziran 1331'de (12 Temmuz 1915) Adana, Halep, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne ve Musul vilâyetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Zor ve Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Kurulu üyeleri hakkında açılan davanın 3 Haziran 1919'daki oturumunda, eski Posta Bakanı Hüseyin Haşim, Harbiye Nezâreti'ne ait belgelerin yakıldığı bilgisini verir. İlgili oturumda Duruşma hâkimi ile Posta bakanı arasında şu konuşma geçer:

> "*Reîs-* Posta ve Telgraf Nezâreti'nde bulunduğunuz zamân muhâberât-ı telgrafîye [telgrafla haberleşme] esâslarının ihrâk edilmesi [yakılması] ve ortadan kaldırılması hakkında bir emr-i umûmî [genelge] ısdâr edilmiş [çıkarılmış] olduğu Çatalca memûrîninin [memurlarının] esnâ-yı isticvâbında [sorguları sırasında] li-ecl-il-müdâfaa [savunma için] der-miyân etdiği [ileri sürdüğü] ifâdâtdan [ifadelerden] müstebân olmuş [anlaşılmış] olduğundan ne lüzûm üzerine bu emrin verildiği hâtırınızda mıdır?
>
> *Hâşim Bey-* Hiç hâtırlayamıyorum. Fakat efendim esâsen muhâberât-ı askerîyenin [askerî haberleşmelerin] düşman eline geçmemesi içün Karârgâh-ı Umûmî'nin bir teblîgâtı [bildiri] vardı; onun üzerine yapıyorlardı. Bu da, o cümleden olacak. Hattâ bir kısmını, bazı telgrafnâmeleri yakmamışlar da parçalamışlar, satmışlar. Bendeniz, nezârette [bakanlıkta] memur olmadan iki üç gün evvel idi. Nezâret bunu yapan muhâsebe memûrînini [memurlarını] Dîvân-ı Harbe tevdî ediyordu [veriyordu] ve be-heme-hâl [mutlaka] yakılsın, diyorlardı. İhtimâl ki o münâsebetledir. Bendeniz hâtırlamıyorum.
>
> *Reîs-* Yalnız muhâberât-ı askerîyeye [askerî haberleşmelere] mahsûs, değil mi efendim?
>
> *Hâşim Bey-* Evet efendim, muhâberât-ı askerîyeye mahsûsdur, başka yokdur. Askerî muhâberât, hem karârgâh muhâberâtı [haberleşmeleri]."[31]

Duruşma hâkiminin sözünü ettiği Çatalca Posta ve Telgraf Müdür Vekil-i Sabıkı Osman Nuri Efendi hakkında evrak yakma suçu nedeniyle dava açılır. Dava 4 Ağustos 1919'da başlar. Sanık ifadesinde, "verilen emir üzerine bazı evrakı yaktım. Amirlerim kendi mesuliyyetleri tahtında olarak falan

31 *Takvim-i Vekayi*, no. 3573, 3 Haziran 1919 oturumu, (yayın tarihi 12 Haziran 1919).

seneden falan seneye kadar olan evrakı yak dediler, yaktım" der. Davanın sonucu belli değildir.[32] İstanbul'da Ermenice yayınlanan *Jhogovourt* gazetesine göre, Osman Bey imha edilen dokümanların Ermeni tehcir ve katliamlarına ilişkin olduğunu kabul etmiştir.[33]

Belge yakma eylemi, yenilgi sonrası, mütareke döneminde de devam etmiştir. Talat Paşa kabinesinin istifa etmesi üzerine, 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa Kabinesi kurulur. İzzet Paşa Harbiye Nâzırlığı'nı da üstlenir. Paşa'nın yaptığı ilk işlerden birisi, "Teşkilat-ı Mahsusa Müdürlüğü'ne (Harbiye Nezâreti'nde, buraya üstü örtülü bir şekilde Doğu İşleri Bürosu deniyordu) hemen çalışmalarını durdurması, arşivlerini yoketmesi... talimatını", vermektir.[34] Yukarıda adından bahsettiğimiz Ahmet Esat da İngilizlere benzeri bilgileri vermiştir. Esat ifadesinde, "silah bırakışması anlaşmasından biraz önce, görevliler, geceleri arşiv bölümüne gidip, belgelerin çoğunu temizlediler," der.[35]

Mütareke sonrası belgelerin imha edilmesi bir tek İstanbul ile sınırlı kalmamıştır. Bölgelere de ellerindeki belgeleri imha etmeleri emri yollanmıştır. Refik Halid Karay mütareke döneminde Posta Telgraf genel müdürlüğü yapmıştır. Bu döneme ait anılarını 1948 yılında *Aydede* dergisinde yayınlarken, P.T.T.'de (Posta Telgraf Telefon İdaresi) uzun yıllar hizmette bulunmuş bir memurdan, H. Sadık Durakan'dan, oldukça uzun bir mektup alır. Refik Halid, daha sonra anılarını topladığı kitapta bu mektubu da aynen yayınlar. Bir bölüm aynen şöyledir:

---

32 *Alemdar*, 5, 6 Ağustos 1919.

33 6 Ağustos 1919, *Jhogovourt* gazetesinden aktaran V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources"; *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, cilt 2 (ed. Israel W. Charny), (Londra: Mansell Publishing; New York: Facts on File, 1991), s. 105.

34 Hüsamettin Ertürk, "Milli Mücadele Senelerinde Teşkilat-ı Mahsusa", (daktilo edilmiş metin), s. 14, Ankara Stratejik Araştırmalar ve Askerlik Tarihi Enstitüsü, Tarihsiz. Aktaran, Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, (İstanbul: İletişim, 1983) s. 147.

35 FO 371/4172/31307, folio 385, Heathcotee Smith'in 4.2.1919' tarihli raporu.

"...Mütareke devresinde bu idarede şahit olduğum bir hadiseyi zatı alinize hatırlatmayı arzu ediyorum. Malumunuz olduğu üzere, Mondros mütarekesini müteakip itilaf devletleri orduları muhtelif istikametlerden topraklarımıza girmek suretiyle yurdumuzu yer yer işgale başlamışlardı. Bu işgal sıralarında P.T.T. merkezlerindeki muhaberata ve mevcut evraka da vaziyet edileceği düşünülerek devlet muhabere evrakının düşman eline geçmesini önlemek maksadıyla Mehmet Emin Bey tarafından bütün merkezlere, makam adına telgrafla tebligat yapılarak mevcut resmî evrakın, telgraf kopya ve asıllarının kâmilen imhası lüzumu bildirilmişti."[36]

Bölgelere yollanan bu telgraflardan bazılarının İngilizler tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Örneğin 24 Ocak 1919'da, İngiliz kuvvetleri, Dâhiliye Nezâreti'nden Antep vilâyetine çekilen bir telgraf örneğini ele geçirirler. Telgrafta, seferberlikten bu yana, bölgeye yollanmış resmî telgrafların orijinal örneklerinin imha edilmesi istenmektedir.[37] 17 Haziran 1919'da, dönemin Dışişleri Bakanı Safa Bey, İngiliz Yüksek Komiserliği nezdinde, olayı protesto ederken, Diyarbakır Telgraf İdaresi'nin kaza ve nahiyelere, 1914-1918 arasında aldıkları belgelerin orjinallerinin imha edilmesi konusunda bir tamim yolladığını kabul etmiştir.[38]

Bireyler de belgeleri imha ettiler

Belge imha etmek, sadece resmî kurumlarla sınırlı kalmadı. Savaş yıllarında Ermenilerin sürgün işlerine karışan birçok kişi de ellerindeki belge ve bilgileri imha ettiler. 1926'da Mustafa Kemal'e İzmir'de düzenlenen suikast nedeniyle, Ankara İstiklal Mahkemesi'nde görülen davada sanıklardan, İstanbul İttihat ve Terakki Merkez-i Umumi üyesi Kör Ali İhsan Bey, sor-

36 R. H. Karay, *Minelbab Ilelmihrab (Mütareke Devri Anıları)* (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 1992), s. 271-2.

37 FO371/4174/15450: *folio* 182; aktaran V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources", *a.g.e.*, s. 105.

38 FO371/4174/102551: dosya 108-111, aktaran: V. N. Dadrian, *a.g.e.*, s. 105.

gusunda, elindeki tüm belgeleri yaktığını söyler.[39] Ellerindeki belgeleri yakanlar, ilerleyen yıllarda, anılarını yazdıklarında yaptıklarını anlatmaktan çekinmeyeceklerdir. Burada iki örnek verilebilir:

Önemli bir İttihatçı olan Ali Münif Bey, kaymakamlık, valilik gibi çeşitli idari görevler yanısıra son İttihat ve Terakki kabinesinde Nafia bakanı olarak da görev yapmıştır. Ali Münif, Adana'daki tehcir olaylarına katıldığı için tutuklanmış, daha sonra Malta'ya sürülmüştür. Ali Münif aslında tutuklanacağı haberini önceden almıştır: "İtilafçıların[40] teşvikiyle bir taraftan harb suçluları, diğer taraftan kalburüstü İttihatçılar tevkif ve muhakeme ediliyordu... evimin aranacağı haberini verdiler. Mühim bir şey bırakmadığımı zannederken, evimiz baskına uğradı ve buldukları bazı muhabere evrakı yüzünden tevkif edil(dim)." Ali Münif tutuklanmasına neden olan belgeler için ise şunları söylemektedir: "Suç olarak hakkımda isnad edilen mevzu, Ermeni muhaceratıyla ilgili olarak, bu işi tahrik edişim gösteriliyordu... bir bavulun cep kısmında... Adana'dan Dâhiliye nâzırına keşide eylediğim telgraf müsveddeleri ele geçmişti... Esasen daha mühim evrakı zamanında imha ettiğim halde, bunu bavulun küçük cebinde unutmuştum... İmhasını unuttuğum bu vesika aleyhimde suç delili olarak kullanılıyordu."[41]

İkinci isim, Ahmet Rifat Çalıka'dır. Kurtuluş Savaşı yıllarında Adalet bakanı olarak da görev yapan Çalıka'nın anıları büyük oğlu Hurşit Çalıka tarafından yayınlanmıştır. Hurşit Bey babasının önemli bir huyundan bahseder: "Onu, aynı devri yaşamış olan Türk aydınlarının çoğundan ayıran tarafı, tanık olduğu çeşitli olayları... günü gününe not etmiş, değerlendirmiş olmasıdır. Eline geçen bazı belgeleri de, kendisinden sonra gelecek kuşakların faydalanabilmesi için saklamayı ihmal etmemiştir... Ne yazık ki bu not ve belgelerin çoğunu, bundan

---

39 1926 Ankara İstiklal Mahkemesi, İzmir Suikastı İddianame ve Savunmalar, Teksir metin.

40 Ali Münif, İttihat ve Terakki tarafından yasaklanmış olan ve ama Mütareke döneminde işbaşına gelen Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı kastetmektedir.

41 Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, (İstanbul: İSİS, 1996), s. 96-7.

sonra gelecek anılara önsözünde anlatacağı nedenlerle, zaman zaman ortadan kaldırmak, yakmak zorunda kalmıştır."

Sözü edilen neden basittir. Rifat Bey'e de İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi tarafından aranmaya başlandığı önceden haber verilir. Ayrıca, soruşturmayı yapan savcı, hâkim ve tutuklamayı yapacak olan Jandarma Alay komutanı tarafından özel korumaya alınır. Anılarında Rifat Bey şunu söylüyor: "Savcı bir gün Vilâyete şifreli bir telgraf geldiğini, Kayseri'ye karma bir komisyon gelerek tehcir işini inceleyeceğini, şüpheli görülenler hakkında soruşturma ve kovuşturma yapacağını, evleri arayacağını... bana bildirdi. Okul arkadaşımla birlikte eve geldik, belge ve anılarımı yaktım."[42]

Cumhuriyet dönemine ilişkin sınırlı bazı bilgiler

Burada anlatılanlardan, Türkiye'de arşivlerdeki belgelerin son derece titiz korunduğu ve ama sadece sakıncalı olanların sistemli olarak imha edildiği gibi bir sonuç çıkartılmamalıdır. Türkiye'de arşivcilik meselesi, bilinçli belge imhasının ötesinde başka ciddi sorunlara da sahiptir. Bunların başında, tarihe karşı ciddi bir kayıtsızlık, ilgisizlik gelir. Bu nedenle, bilinçli belge imha etmenin ötesinde, ayrıca tarihi belgeleri saklamanın önemine vakıf olmayan bir kültürün, bir zihniyetin varlığından da söz edilebilir.[43]

Popüler tarih yazıları ile tanınan tarihçi Murat Bardakçı "milyonlarca belgenin olduğu Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde bugün Sultan Vahideddin'le ilgili işe yarar tek bir siyasi belge bulunmadığını" söyler ve "varolanlar sadece nişan tevci-

---

42 *Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları*, (İstanbul: Hurşit Çalıka'nın özel yayını, 1992) s. 7, 15-6.

43 *Radikal* gazetesinde, 19 Aralık 2004'te, Ayşe Hür "Bu İmha Edilen Kaçıncı Arşiv", başlıklı çok önemli bir yazı yazdı ve arşiv belgelerinin nasıl bilinçsizce yok edildiğinin veya imhasına seyirci kalındığının çarpıcı örneklerini verdi. Ayşe Hür, gazetedeki yazısında yer darlığı nedeniyle kaynak göstermedi. Onun verdiği örnekleri, sorunun ciddiyetinin boyutlarını göstermesi bakımından tekrar etmekte fayda var. Ayşe Hür'e, bu bilgilerin kaynaklarını ve bazı ilave bilgileri aktardığı için teşekkür ederim.

hi, cülus yıldönümü kutlaması yahut doğum günü tebriki gibisinden beşinci, onuncu derecedeki protokol yazışmaları... İşin vahim tarafı, arşivlerde bulunması gereken siyasi belgelerin şimdi nerede olduğunu kimselerin bilmemesi(dir)" der.[44]

Benzeri bir kayıtsızlık örneği, Trabzon Vilâyet Arşivi'nin başına gelenlerde gözlenir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Rus işgali sırasında el konulmasın diye Samsun'a gönderilen ve işgal sonrası Trabzon'a iade edilen 500 yıllık Trabzon Vilâyet Arşivi, 1982'de yanlışlıkla denize dökülür.[45] Orta Anadolu'nun eyalet merkezliğini yapan Konya'da ne yazık ki, Osmanlı devrine kadar inen bir vilâyet arşivi mevcut değildir. Çünkü 1987'de 76 kamyon evrak, bilimsel metotlarla ayıklanmadan Konya Vilâyet Arşivi'nden çıkarılıp SEKA'ya gönderilmiştir.[46]

Bunun gibi, İstanbul Defterdarlığı Maliye Arşivi'ne ait yaklaşık 50 ton Osmanlı belgesi 1931 yılında "okkası üç kuruş on paraya" Bulgaristan'a satılır. Kamyonlarla Sirkeci Tren İstasyonu'na taşınan evraklar, yolda, Sultanahmet Parkı civarında ortalığa saçılır. Bu evraklar çöpçüler tarafından toplanır ve Kumkapı'da denize dökülür.[47]

2000 yılında, aralarında Sultan II. Beyazıt tarafından kurulan Haremeyn Vakfı da olmak üzere çeşitli vakıflara ait Osmanlı evraklarının, SEKA çöplüğünden vatandaşlarca toplandığını gazeteler yazar.[48] Muhafazasının İstanbul Vakıflar Bölge Müdürlüğü'nün sorumluluğunda olduğu tahmin edilen bu ev-

---

44 Aktaran Mustafa İslamoğlu, "Şahbabanın Kemikleri Sızlamaz mı?", *Yeni Şafak*, 10.02.1999.

45 Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Öğretim Üyesi Doç.Dr. Yusuf Küçükdağ'dan aktaran Enis Berberoğlu, "Dünü unutma yoksa soyulursun", *Hurriyet*, 26 Haziran 1998.

46 *A.g.y.*

47 "Bulgaristan'a satılan evrak ve cumhuriyet dönemi arşiv çalışmaları. (1993)." Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü; Necati Aktaş, Seyit Ali Kahraman, *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*, Ankara, 1994, s. XVII, ayrıca Doç.Dr. Fethi Gedikli, "Osmanlı Devletinin kuruluşunun 700. yılında Osmanlı Arşivlerinin Durumu", www.osmanli.org.tr/web/makaleler/017.asp - 43k.

48 "Osmanlı Arşivi'nin Belgeleri Kâğıt Yapılsın Diye SEKA'ya Gönderildi", *Yeni Şafak*, 17 Haziran 2000.

rakların kimler tarafından SEKA'ya gönderildiği ise bir sır olarak kalır, çünkü herhangi bir soruşturma yapılmamıştır.

Tarih karşısında ilgisizlik ve kayıtsızlık, öylesine boyutlara ulaşmıştır ki, 1934 yılında belge imha etmek resmiyete dökülür. Bu yılda, "Muhafazasına Lüzum Kalmayan Evrak ve Vesaitin İmhasına Dair" bir nizamname çıkarılır.[49] Devlet dairelerinin 10 yaşını aşmış belgeleri imha etmesini öngören bu nizamnamede evrakların imha şekli açıklanmadığından taşra ile merkez teşkilatları arasında bitmez tükenmez yazışmalar yapıldıktan sonra, gizliliği olan ama güncelliğini yitiren belgelerin kıyılarak kâğıt tüccarlarına satılmasına karar verilir.[50] Uygulamadaki başıbozukluk yüzünden nizamnamenin uygulanması 1939'da rafa kaldırılır. Bunun yerine 1957'de yeni bir İmha Kanunu çıkarılır. Kanunun uygulama yönetmeliği o kadar karmaşıktır ki, uygulama neredeyse imkânsız hale gelir. Sonuçta Maliye Bakanlığı, ödenek ayıramadığı gerekçesiyle 1959'da bu yasanın uygulanmasına son verir. Bu yıllarda kaç komisyonun ne kadar belgenin imhasına karar verdiği bilinmiyor. Çünkü imhaya ilişkin kayıtlar da ortada yoktur.[51]

1959'dan 1980'lere kadarki dönemde 17 kurumun TBMM'den aldığı özel izinle kendi belgelerini imha ettiği ileri sürülmektedir.[52] Bir dönem Basın Yayın Genel Müdürlüğü yapan Orhan Koloğlu'nun bir açıklaması buna bir örnek verilebilir. Koloğlu, müdürlüğü sırasında (1974, 1978-79) Milli Mücadele'den itibaren bütün demeçlerin, resmî açıklamaların kaynağı olan kurumunun arşivini araştırmak istediğini ama

49 *Resmî Gazete*, 4 Teşrinievvel 1934, sayı 2820.

50 "Resmî dairelerde lüzumsuz kâğıtların ne suretle yok edileceğine dair olan 1282 sayılı nizamnamenin tefsirine dair kararname", No. 2/1863, *Resmî Gazete*, 26 Kânunusani 1935, sayı 2913.

51 Prof. Dr. Oğuz İçimsoy, "Özelleştirme uygulamaları ve özelleştirilen kamu kuruluşlarının arşivleri", Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı tarafından Ekim 1998'de düzenlenen Özelleştirme ve Kurum Arşivleri adlı panele sunulan bildiri.

52 Atilla Çetin, "TBMM Hükümeti'nin, Osmanlı Devlet Arşivi ve Mülga Sadâret Evrakının Muhafazası Hakkında Aldığı Kararlara Ait Bazı Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısından ayrı basım), sy. XII (1981-1982), s. 593-610.

kendisine "bina değişimi sırasında" bütün belgelerin SEKA'ya gönderilmiş olduğunun söylendiğini aktarır.[53]

Arşivlerdeki asıl büyük temizlik 1980 darbesinden sonra yapıldı. Temizlemenin amacı ve gerekçesi, gerek devletin kâğıt ihtiyacını karşılamak, gerekse ait olduğu kurum binalarında yeni boş alanlar açmak ve gelir temin etmek olarak açıklandı. Fakat bu temizliğin ideolojik kaygılar ön planda tutularak yapıldığı çok açık. Nitekim bir dönem T.B.M.M. başkanlığı yapmış olan Hüsamettin Cindoruk, bu temizlik döneminde, 1950'lere kadar döneme tek başına damgasını vuran Cumhuriyet Halk Partisi'nin bütün arşivinin, Demokrat Parti ve Adalet Partisi arşivlerinin önemli bir kısmının, 1960 askerî darbesi sonrası oluşturulan Senato'ya ait zabıtların tamamının ve İstiklal Mahkemesi zabıtlarının bir bölümünün de SEKA'ya gönderilerek imha edildiğini aktarmıştır.[54]

1980 yılı sonrası ATASE Arşivi de büyük bir temizliğe uğramıştır. Bana bu temizliği, doğrudan belge ayıklamak işinde görevli olan bir tarihçi, özel bir görüşme sırasında aktarmıştır. 1980 askerî darbesi sonrası, Arapça bildiği ve eski yazı okuyabildiği için Genelkurmay'da göreve çağrıldığını aktaran bu tarihçi şu bilgileri vermiştir: "Genelkurmay Arşivi'ndeki belgeleri bizler okuyorduk ve başımızda duran bir subay bizim çevirilerimize dayanarak, belgeleri 'zararlı' ve 'zararsız' olarak tasnif ediyordu. 'Zararlı' olarak tasnif edilen belgeler daha sonra imha ediliyordu. Ben bu sırada birçok belgeyi 'zararsız' olarak tasnif ettirmeyi başararak imhadan kurtardım."

Sonuç olarak, belgeyi, "tehlikeli" görerek imha eden veya belge saklamanın gereğine inanmayarak ortadan kaldırılmasında mahzur görmeyen bir yönetici kültürü ile karşı karşıya olduğumuzu görmek zorundayız. Bu nedenle, Türkiye'de, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nın niçin 1976'da kurulmuş olduğu, niçin üniversite düzeyinde arşiv eğitiminin

---

53 Orhan Koloğlu bu bilgiyi bir televizyon tartışmasında verdi. Kendisi ile 28 Ocak 2005'te yaptığım telefon görüşmesinde bu bilgiyi doğruladı ve tekrar tasdik etti.

54 "Devlet arşivi imha ediliyor; Cumhuriyet tarihi yazılamayacak", *Zaman*, 17.06.2002.

1988'de başlamış ve Arşivciler Meslek Derneği'nin 1998'de kurulabilmiş olduğu sorularının cevapları da açıklık kazanır. Türkiye'nin hâlâ milli bir arşiv kanunu yoktur. Arşivlerin kurumsallaşmasının önü hâlâ açılamamış, arşivcilik bakanlıkların ve Başbakanlık'ın teşkilat yasaları içine sıkıştırılmıştır.[55]

Arşivlerde var olan belgeler nasıl değerlendirilmelidir?

Bütün bu imha ve temizlik işlemlerinden sonra, Başbakanlık veya ATASE arşivlerinden 1915 yıllarındaki olaylara ilişkin aydınlatıcı bilgilerin çıkabileceği konusunda çok iyimser olmamak gerektiği ileri sürülebilir. Gerek arşivlerde sistemli bir biçimde yapılan temizlikler gerekse Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün resmî Türk tezini haklı çıkartacak belge ve bilgileri düzenli bir biçimde yayınlaması bilim dünyasında Osmanlı arşiv belgelerine yönelik ciddi bir kuşkunun oluşmasına yol açmıştır.[56] Birçok bilim adamı, Osmanlı belgelerinin, yapılan eylemin üstünü örtmek amacıyla özel olarak üretildikleri kanaatine sahiptirler. V. N. Dadrian'ın sözleriyle, "[eldeki] bilgilere yakın bir göz atıldığında, imkân dahilinde olan belgeler... sadece şüpheli değil, güvenilmezlerdir de."[57]

Sonuçta bilim dünyasında, özellikle İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerin değerlendirilmesi konusunda

---

55 Fahrettin Özdemirci, "Arşivlerimizin Kurumsal Yapılanma Gereksinimleri" www.humanity.ankara.edu.tr/bilgibelge/ogrelfiles/fo/ars_kurumsl_yap_grksnm.doc

56 T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı yayınlarına birkaç örnek verecek olursak: *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995; *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi [Armenian violence and massacre in the Caucasus and Anatolia based on archives]*, 4 cilt, (I: 1906-1918, II: 1919, III: 1919-1920, IV: 1920-1922), (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995-1998). *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, [Documents on Massacre Perpetrated by Armenians]*, 2 cilt, (I: 1914-1919; II: 1919-1921), (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001).

57 Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics*, (ed.) Richard Hovannisian içinde, (New York: St. Martin's Press, 1992), s. 280.

1915 olayının yorumuna benzer bir kamplaşmanın ortaya çıkmış olduğundan söz edebiliriz. Resmî Türk tezinin doğruluğunu savunanlar tek güvenilir kaynak olarak Osmanlı arşiv belgelerini gösterirken, Alman, Avusturya ve Amerikan vb. yabancı arşiv malzemelerini güvenilmez bulmaktadırlar.

Buna karşılık 1915'in soykırım olduğunu savunan bilim adamlarının önemli bir kısmı, tam tersi bir görüşle, Alman, Avusturya ve Amerikan vb. arşivlerinin güvenilir, Osmanlı arşivlerinin ise güvenilmez olduğunu ileri sürmektedirler. Ben bu kanaatin eksik ve yanlış olduğunu ve dolayısıyla yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini ileri sürüyorum. Osmanlı belgeleri hakkındaki kanaatin yeniden değerlendirilmesi gerekmektedir. Ana tezim, eldeki mevcut Osmanlı belgelerinin 1915'in üstünü örtmek amacıyla üretilmiş belgeler olarak değerlendirilmesinin son derece hatalı olduğudur. Aksine, arşivlerdeki tüm temizliğe rağmen, Osmanlı arşiv malzemelerinin Resmî Türk Tezi diye bilinen tezle taban tabana zıt bilgileri ihtiva ettiğini iddia ediyorum.

Görülmesi gereken birinci önemli nokta, arşivlerde gerçek anlamda toplu bir temizliğin tam olarak yapılabilmesinin hemen hemen imkânsız olduğudur. Şüphesiz İttihat ve Terakki Merkez Komitesi gibi bir kuruluşun kendi parti arşiv malzemesini imha etmesi kolaydır fakat örneğin Dâhiliye Nezâreti'nin bölgelere yolladığı ve bölgelerden gelen yazılar için temizliğin aynı kolaylıkla yapılabileceğini söylemek zordur. Çünkü gelen evrak sonuçta kayda geçmenin ötesinde ilgili birçok başka daireye de dağıtılmaktadır. Bu nedenle bir daireden alınmış bir evrakın, bir başka daireden çıkma ihtimali vardır.

Ayrıca eklemek gerekir ki, tehcir ve kırım kararı, esas olarak İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'nin bir karar ve eylemi olarak gündeme gelmiştir. Konuya ilişkin doğrudan suçlayıcı belgelerin bölgelere parti eliyle dağıtıldığını da biliyoruz. İttihat ve Terakki yöneticileri, olayın planlayıcıları olarak, imhaya ilişkin yazılı bir belge bırakmamak konusunda yeteri kadar titiz davranmışlardır. Ayrıca aşağıda göstereceğim gibi eylem sırasında çifte haberleşme sistemi geliştirmişler ve resmî ka-

nalları sadece tehcirin "resmî" boyutuna ilişkin sorunlar için kullanmışlardır. İmhaya ilişkin emirler bölgelere başta İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesulleri olmak üzere özel kanallardan yollanmıştır.

Bazı belgelerin imha edilmesine ek olarak bir de bu nedenden dolayı, Başbakanlık Arşivi belgeleri arasında birinci derecede suçlayıcı belgelerin çıkma ihtimali son derece zayıftır. Fakat, imha emirleri ve eylemi her ne kadar parti kanalıyla hayata geçirilmiş olsa bile, tehcir bir Hükümet politikası olarak uygulanmış ve tüm devlet çarkı harekete geçirilmiştir. Bu nedenle, eylem sırasında, en küçük yerleşim yerinden vilâyetlere ve oradan da tekrar en üst siyasi karar mekanizmalarına kadar yüzlerce, binlerce yazışma yapılmıştır. Bu belgelerin tümüyle imha edilmesi imkânsızdır. Bu çalışmada da göstermeye çalışacağım gibi, Başbakanlık Arşivi'ndeki mevcut bilgi malzemesi, Ermenilere yönelik politikaların imha amacına yönelik olduğunu yeteri açıklıkla göstermektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

Anadolu'nun Homojenleştirilmesi Planı

Eldeki tüm Osmanlı kaynaklarının bize gösterdiği gerçek şudur: İttihat ve Terakki, uygulanmasına Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Ege bölgesinde başlamak üzere Anadolu'nun, kendi ifadeleri ile "gayrı-Türk unsurlardan arındırılması" doğrultusunda bir plana sahip olmuş ve savaş yıllarında bu planı tüm Anadolu sathına yayarak hayata geçirmiştir. Anadolu'nun homojenleştirilmesi olarak da tanımlayabileceğimiz bu projenin ana hedefi ağırlıklı Türk unsuruna dayanarak, Anadolu'nun nüfus yapısını yeniden şekillendirmekti. Etnik Türk unsurunu merkeze alarak, bir nüfus ve iskân politikası olarak hayata geçirilen bu politikaların iki önemli ayağından söz etmek mümkündür: Birincisi, devlet varlığı için ciddi bir tehdit olarak telakki edilen ve vücuttaki tümörler olarak tanımlanan gayrimüslimlerin (esas olarak Hıristiyanların) Anadolu'dan tasfiye edilmesi; ikincisi Türk olmayan Müslüman toplulukların kültürel asimilasyonları.

Bu politikalar, 1913 ile birlikte, aşağıda çeşitli örneklerini vereceğimiz gibi çifte bir mekanizma işletilerek uygulamaya kondu. Bir taraftan resmî bir sürgün ve göç politikası izlendi. Bu politika Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan örneklerinde olduğu gibi ya ülkeler arası çeşitli ikili anlaşmalarla zorla nüfus

değişimi biçiminde ya da Ermeniler konusunda olduğu gibi zorunlu tehcir kararı biçiminde resmî bir politika olarak karar altına alınmış ve uygulanmıştır. Ancak diğer taraftan bu hukukî çerçevenin sunduğu koruyucu şemsiye altında hukuk dışı terör eylemleri de örgütlenmiştir.

İttihat ve Terakki bu mekanizmaya uygun bir teşkilat yapısı geliştirmiştir. 1919 yılında İstanbul Divan-ı Harb-î Örfî'de İttihat ve Terakki Merkez Komite üyelerine karşı açılan davanın iddianamesinde, savcılık cemiyetin yapısı ve çalışma koşulları ile ilgili olarak, cemiyetin suç olan işleri yapmak için bir "şebeke-i hafîye [gizli örgüt]" oluşturmuş olduğunu belirtmiş ve "İttihâd ve Terakkî Cemiyeti biri programa ve nizâmnâme-i dâhilîye [yönetmeliğe] müstenid [dayanan] zâhirî [görünen] ve alenî [açık] diğeri talîmât-ı şifâhîye [sözlü emirler] ve mahremâneye [gizliliğe] mübteni [dayanan]... iki mâhiyet-i mütezâddeyi [birbirine zıt esasa]" sahip bir örgüt olduğunu söylemiştir.[1]

1913-18 yılları arasında uygulamaya konan bu politikalar ile Anadolu'nun etnik yapısı tümüyle değiştirilmiştir. 1914 yılı sayımlarına göre 17, 5 milyon civarında olduğu tahmin edilen Anadolu nüfusu[2] öylesine bir harmanlanmıştır ki, bu nüfusun üçte birine yakını ya yer değiştirilmiş ya yurt dışına zorla sürgün edilmiş ya da imha edilmiştir.

Nüfus ve iskân politikalarının bazı temel özellikleri

Her ne kadar nüfus ve iskân politikalarının tarihi çok gerilere gidiyor olsa da 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte yeni sayıla-

1 *Takvîm-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919'daki birinci oturum.

2 1914 Osmanlı nüfus sayımlarına göre, Arap vilâyetleri de dahil İmparatorluk nüfusu 18,5 milyon civarındadır. Bu vilâyetler hariç, sadece Anadolu nüfusu ise 15 ile 17,5 milyon civarındadır. Kemal Karpat, Anadolu nüfusu için 15 milyon rakamını verir, [*Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2003), s. 226]. Justin McCarthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (İstanbul: İnkılap, 1998), adlı çalışmasında bu rakamlarda bazı düzeltmeler yapar ve sadece Anadolu için 17,5 milyon rakamını verir (s. 114).

bilecek bir sorunla karşılaşıldı.[3] Gerek imparatorluğun kaybettiği topraklarda yaşayan ve gerekse Rusya örneğinde olduğu gibi başka devletlerce zoraki göçe tâbi tutulan Müslümanlar, Osmanlı devletinin daralan sınırlarına, iç bölgelere göç etmeye başladılar. Balkan Savaşı'nın bu açıdan önemli bir dönüm noktası olduğunu kabul etmek gerekir. Daha önce, sorunla karşılaşıldıkça tepki verilerek çözülmeye çalışılan göç ve iskân meselesi, bu yılla birlikte belli bir sistematiğe sokularak Anadolu'nun Türkleştirilmesi planının önemli bir parçası oldu ve bu amaca hizmet edecek tarzda hayata geçirildi. Konumuzla ilgili olduğu kadarıyla, bu nüfus ve iskân politikalarının bazı ana özelliklerini şöylece sıralamak mümkün:[4]

Etnik yapıyı temel alan nüfus sayımları ve haritalar hazırlandı

Yapılan işlerin başında, özellikle Dâhiliye Nezâreti bünyesinde, bu politikalara uygun örgütlenmeye gidilmesi gelir. Bal-

---

3 19. yüzyıl öncesi döneme ilişkin iskân politikaları için şu eserlere başvurulabilir: Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, (İstanbul: Eren, 1987); Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988); Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 1-36; 102-121 ve s. 300-311.

4 Burada konuya 1915 Ermeni sürgün ve imhaları çerçevesinde yaklaşığını ve genel olarak sürgün, göç ve iskân politikalarını ele almadığımı özel olarak vurgulamak isterim. 1913 sonrası nüfus ve iskân politikaları konusunda yapılmış son derece kapsamlı iki çalışma için bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001); yine aynı yazara ait yayınlanmamış doktora tezi: "L ingenierie ethnique du Comite Union et Progres et la turcisation de l'Anatolie (1913-1918)", EHESS Paris, 2006; Balkan Savaşı öncesi ve sonrası Osmanlı topraklarına göç eden muhacirlerin yerleştirilmesi meselesi konusunda başka çalışmalar için bkz. Kemal Karpat, *a.g.e.*; Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cilt, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988). 1877-1885 yılları arasını kapsayan bu çalışmanın ikinci cildinde Bilal Şimşir tarafından yazılmış ayrıntılı bir önsöz bulunmaktadır. Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, (İstanbul: Narı Yayıncılık, 1993) Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997); Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2004); Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1994); Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994).

kan Harbi sonrasında göç baskısının bir sonucu olarak, Osmanlı Hükümeti 13 Mayıs 1913'te İskân-ı Muhacirin Nizamnamesi yayınladı. Nizamnamenin uygulanması Dâhiliye Nezâreti'ne bırakıldı. Aralık 1913'te İskân-ı Aşair ve Muhacir'in Müdüriyeti (bundan sonra İAMM) kuruldu. Kuruluşun nizamnamesinde, "aşiretlerin tüm ihtiyaçlarını karşılamak ve dışarıdan gelecek göçmenlerin sevk, iaşe ve iskânlarını sağlamak ve Osmanlı topraklarından dışarıya göçü engellemek görevlerine sahip olduğu" belirtildi.[5] 1916 yılı içinde, göç ve iskân işlerini daha sistemli olarak örgütleyebilmek amacıyla bazı düzenlemeler yapıldı. 10 Şubat 1916 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile Dâhiliye Nezâreti bünyesinde İstimar Müdüriyeti Umumiyesi kuruldu. Bunu, 14 Mart 1916 tarihli kanun ile oluşturulan Aşair ve Muhacirin Müdiriyeti Umumiyesi'nin kurulması takip etti (bundan sonra AMMU). 1917-8 yılında kurum genişleyecek ve bünyesinde birçok yeni daire açılacaktır.[6]

Bu örgütlenmelere paralel, Anadolu'nun etnik ve sosyal yapısını belirleyen nüfus sayımları yapıldı ve haritalar düzenlendi. Bilindiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda yapılan nüfus sayımlarında din esas alınıyor ve bu nedenle Müslümanlar tek bir grup olarak gösteriliyordu. İttihat ve Terakki döneminde resmî bir nüfus sayımı yapılmadı ama 1882, 1895 ve 1905 nüfus sayımları esas alınarak, Müslümanlar etnik aidiyetlerine uygun olarak ayrıştırıldı ve yeniden tasnif edildiler. Bölgelere giden nüfus memurları, mahalle muhtarları ve cemaatlerin dini önderlerinin verdiği sayıları kayda geçirdiler. Ayrıca kazalardan her üç ayda bir, doğum, ölüm, göç gibi bilgiler düzenli geliyor ve bu bilgilere dayanarak her üç ayda bir kaza itibarıyla Müslim ve gayrimüslim istatistik cetvelleri hazırlanıyordu. Sicill-i Nüfus İdaresi bu bilgileri düzenledikten sonra Hükümete iletiyordu.[7]

1910 yılında bazı bölgelere yollanan ve "300 ve 321 seneleri tahriratına ait Ermeni, İslâm ve anasır-ı gayrimüslimenin nü-

5 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, s. 60.

6 *A.g.e.*, s. 60-61.

7 Bilgiler için: Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, s. 84-85.

fuslarının ayrı ayrı belirtilerek iki cetvel şeklinde gönderilmesinin Sındırgı, Bilecik, İnegöl nüfus memurluklarından istendiği"[8] belgesinden de anlaşılacağı gibi, eski nüfus sayımlarının yenilenip, düzeltilmesi çalışmaları Balkan Savaşı'ndan önceye gitmektedir. Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus İdaresi'nin, 1912 Şubat'ında Bitlis iliyle yürüttüğü sayımların nasıl yapılması gerektiği konusundaki ayrıntılı yazışmalardan,[9] ve 1913 Haziran ayına ait ve "Nallıhan ve İncesu'daki Ermeni ve Rum cetvellerinde hatalar yapıldığı bu hataların süratle giderilmesi(ni)"[10] isteyen Dâhiliye Nezâreti belgesinden çalışmaların savaş öncesi dönemde son derece titiz ve yaygın bir biçimde yapıldığını çıkarmak mümkündür. Yapılan bu çalışmaların sonucu, "Birinci Dünya Savaşı öncesi tüm yerleşim yerlerinin milliyet esasına göre nüfus dağılımı tesbit edilmişti",[11] denilebilir.

Eklenmesi gereken, özellikle başta Rum ve Ermeniler olmak üzere gayrı-Müslimlerin nüfus hareketliliğinin son derece sıkı bir biçimde kontrol ve denetim altına alındığıdır. Dini cemaat liderleri ve muhtarlar, "Gayrimüslimlere aid nikâh ve talak vukuatını... doğum, ölüm, ve tebdil-i mekân vukuatını .. nüfus idarelerine bildir(me)" ile mecbur tutulmuşlardı.[12] Bu görevlerini yerine getirmedikleri durumda ilgili kişilerin cezalandırılmaları istenmiştir. Örneğin, İzmit Mutasarrıflığı'ndan doğrudan Dâhiliye nâzırına hitaben 16 Şubat 1914'te gönderilen bir yazıda, "Karamürsel'in Kızderbendi karyesi muhtâr ve papasının 70 tevellüdât [doğum] ve 17 münâkehât [nikâh] ve 40 vefât vukû'ât [olayını] ilm-ü haberleri idâre-i mezkûreye tevdi etmedikleri [bildirmedikleri]" anlaşıldığından ilgili şahısların nasıl cezalandırılması gerektiği sorulur. Verilen cevapta, gayri-

8 BOA/DH., SN.THR., 68/676 (200/1-A/90/1328.RA.9/1) Dâhiliye Nezâreti'nden, Sındırgı, Bilecik, İnegöl'e 14 Eylül 1910'da yollanan yazı. Belgedeki 300 ve 321 Rumi tarihler olup, 1884 ve 1905 nüfus sayımlarına gönderme yapılmaktadır.

9 BOA/DH.SN.THR., 48/75, 564-571.

10 BOA/DH.SN.THR., 42/58.

11 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki*'nin..., s. 85.

12 "BOA/DH.SN.THR., 2517/55/23. İlgili hükme işlerlik kazandırılmasına ilişkin Ermeni milleti patrikliğinin 6 Eylül 1914 tarihli dilekçesi.

müslim din adamlarının hukukî ayrıcalıklarının etmiş oldukları yeminle sınırlı olduğu, ilgili konuda din ve mezheplerinin onlara bir ayrıcalık getirmediği bildirilir ve ilgili kişilerin para cezasına çarptırılmaları, vermedikleri takdirde mahkemeye çıkartılmaları istenir.[13]

Ayrıca bölgelere, "gayet mahrem" kaydıyla telgraflar çekilir ve bölgedeki Hıristiyanların servet, tahsil, sosyal statüleri ile cemaat üzerinde etkin kişilerin listesinin "gâyet mahrem [gizli] bir sûretde" çıkartılarak iletilmesi bildirilir.[14] İstenen bilgiler arasında, bu nüfusa ait şirket, mal ve gayrımenkullerin dökümünün çıkartılması özel bir yer tutmaktadır.

Savaş öncesinde ve sırasında Hıristiyanların zorla sürgün edilmeleri ve imhası ile boşalan yerlere Müslümanların yerleştirilmesi politikalarında bu bilgiler esas alındı ve savaş sırasında sürekli değişen nüfus yapısı düzenli denetlenerek kontrol altında tutuldu. İlerde örneklerini vereceğimiz gibi, yerel idarecilerden nüfus değişikliklerini bildirir defter tutmaları ve bunları düzenli aralıklarla merkeze göndermeleri istendi. Hatta, zorunlu sürgün ve göç ettirmeler sırasında değişen nüfus yapısı hakkında bazen günlük bazda rapor istendiği bile oldu. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi'nde, "Rum köyleri hakkında taleb edilen mütâla'âtın bu akşama kadar inbası [bildirilmesi]"[15] veya "Ermenilerin mikdârı hakkındaki 23 Kanûn-i Evvel 1331 telgrafname cevâbının nihâyet 24 saate kadar inbâsı [bildirilmesi]"[16] türünden belgelere rastlamak mümkündür.

Bu raporlara dayanarak nüfus değişiklikleri kaydediliyor ve bölgelerin etnografik haritaları hazırlanıyordu. Burada, Talat Paşa tarafından 20 Temmuz 1915'te tüm vilâyet ve mutasarrıf-

13 BOA/DH. SN.THR., 49/39, İzmit Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezâreti Celilesi'ne 3 Şubat 1329 (16 Şubat 1914) tarihli telgraf ile Dâhiliye Nezâreti Hukuk Müşavirliği'nin 6 Şubat 1329 (19 Şubat 1914) tarihli cevabî yazısı.

14 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/42, Dâhiliye Nezâreti EUM'den Teke Mutasarrıflığı'na 4 Teşrinisani 1331 (17 Kasım 1915) tarihli şifre telgraf.

15 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/73, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

16 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/32, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Kânunisani 1331 (16 Ocak 1916) tarihli Beyrut Vilâyeti ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

lıklara çekilen telgrafı bir örnek olarak verebiliriz. Telgrafta, Talat Paşa, "Livanın/Vilâyetin karyelere varıncaya kadar teşkîlat-ı mülkiyesini gösterir mükemmel bir haritanın kurra ve kasabattaki ahâlinin milleti esnâsına nazaran evvelce ve'l-yevm mevcud olan mikdârına hâvi iki cedvelin tanzimiyle bir ay kadar behemehâl gönderilmesi"ni istiyordu.[17] Telgraftan da anlaşılacağı gibi, bölgelerden, eski ve yeni nüfus yapılarını kıyaslamayı sağlayacak iki ayrı cetvel istenmektedir.

Nüfus hareketleri savaş boyunca da takip edildi. Örneğin Ağustos 1916'da, doğrudan Talat Paşa tarafından birçok bölgeye "müsta'cel ve mahremdir, bizzât halli" özel notu ile çekilen bir telgrafta, "Vilâyet (liva) dâhilinde her kasaba ve karyede mevcut Rumların ayrı ayrı mikdar-ı nüfusunu mübeyyîn [açıklayan] bir cedvelin süratle tanzîm ve irsâli [gönderilmesi]" istenecektir.[18] Aşağıda örneklerini vereceğimiz gibi, benzeri sorular Ermeniler için de sürekli olarak soruldu ve bilgilerin merkeze yollanması istendi.

Nüfusun etnik-kültürel bileşimi hakkında defterler tutuluyor

Her bir yerleşim bölgesi için hazırlanan defterler sadece nüfus oranlarına ilişkin bilgileri içermiyordu. Aynı zamanda her etnik grubun, sosyal ve ekonomik yapısı, dil ve kültür karakterleri, eğitim düzeyleri ve diğer gruplarla ilişkileri konusunda

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/51, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Musul, Van, Yemen vilâyetleri ile Urfa İzmit, İçel, Niğde, Maraş, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asır, Kudüs-ü Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Medîne-i Münevvere, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib sancak ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

18 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/188, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Temmuz 1332 (9 Ağustos 1915) tarihli Edirne, Diyarbakır, Adana, Sivas, Konya, Ankara, Trabzon, Aydın, Kastamonu, Mamuretülaziz, Hüdavendigâr vilâyetleri ile Bolu, Canik, Çatalca, Kudüs-i Şerif, Kala-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Maraş, İzmit, Niğde, Eskişehir, İçel, Kütahya, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf. [52/88 nolu gömlek içinde aynı numaralı iki ayrı belge daha vardır.]

ayrıntılı bilgiler toplanıyor ve birleştiriliyordu. Örneğin, Dâhiliye Nezâreti İAMM tarafından Trabzon'a yollanan bir telgrafta, "vilâyet dâhilinde kaç nüfûs Kürd bulunduğunun ve nerelerde mukîm [ikamet ettikleri] ve Türklerle ne derece münâsebetde bulunduklarının ve âdet ve lisânlarını muhâfaza edib etmediklerinin" bildirilmesi isteniyordu.[19] Yine bunun gibi Sivas'a çekilen bir başka telgrafta, "Kürdlerin Türk köyleri ve kasaba ahalisi ile münâsebet ve müzâheretleri [yardımlaşmaları] ne derecededir. Kendi aralarında hangi lisânla mütekellimdirler. Türkçeye âşina mıdırlar?", sorularına cevap aranıyordu.[20]

1 Mayıs 1916'da Bağdad Vilâyeti'ne çekilen bir telgraf, ne tür bilgilerin toplandığını göstermesi bakımından son derece önemlidir. Telgrafta, "Irak'da meskûn ahâli-i kadîmeden [eskiden beri var olan ahaliden] ma'dûd bulunan [sayılan] Türklerin mikdâr-ı nüfûsuyla ahvâl-i ictimâ'iyyeleri [sosyal durumları] hakkında"ki bilgilerin sıhhatli ve esaslı olmasının, iskân politikaları için son derece önemli olduğunun altı çizildikten sonra, aşağıdaki soruların cevaplandırılması istenmektedir:

> "...vilâyetin mahâll-i sâi'resinde bulunan... Türklerin mikdârı nedir ve bunlar hangi livâ ve kazâ veya nâhiye dâhilinde mukayyiddirler ve bulundukları mahâllin Arap veya Kürd ahâlisine nisbetle ekseriyyetleri âfiyette midir. Arap veya Kürd lisân ve 'avdetî bunlara nüfûz etmemesi, etmiş ise ne derecedir. Aile arasında hangi lisân konuşulur ve yerli unsurlara nazaran hükûmetle alâkaları ve mevkî-i iktisâdiyelerine ne nisbetdedir. Çocuklarına tahsîl-i ibtidâiyyesi ne gibi müe'sseselerde ve hangi lisânla yaptırıyorlar içlerinde Araplıkla Kürdlüğe temessül etmiş [benzeşmiş] veya temessüle müsta'id [yakınlık duyar] bir hâle gelmiş 'âileler varmıdır?"[21]

---

19 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/188, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 19 Mart 1332 (1 Nisan 1916) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

20 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/187, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 19 Mart 1332 (1 Nisan 1916) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

21 BOA/DH./ŞFR., 63/151, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 18 Nisan 1332 (1 Mayıs 1916) tarihli Bağdat Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Hıristiyanların ekonomik durumları hakkında defter tutuluyor

Belgelerden istenen bilgiler arasında, Hıristiyanların ekonomik durumları, işyerleri ve gayrımenkulleri hakkındaki sorular önemli bir yer tutuyordu. Elimizdeki belgelerden anlaşılan özellikle savaşın başlamasından önce Hıristiyanların ellerindeki malvarlıkları hakkında ayrıntılı bilgilerin hazırlanıp bunların ayrı ayrı defterlere işlenmiş olduğudur. Örneğin, Rumların yoğunluklu yaşadıkları vilâyetlere 15 Eylül 1914'te çekilen bir telgraf ile, "Vilâyet (liva) dahilinde Rumlara âid ne kadar çiftlik mevcûd olduğunun ve bunların kıymet ve defterleri müfredâtının tahkîk ve âcilen iş'ârı [bildirilmesi]" istenecektir.[22] Yine, 6 Ekim 1914'te Rumların yoğun olarak yaşadıkları bölgelere yollanan bir emirle, "Kasabalar dahilinde tebaa-i Yunâniyyeye âid emlâk ve müsakkafâtın [ev, han, dükkân gibi üstü örtülü yerler] nev' [cins] ve mikdârıyla kıymetini ve sâhiblerini mübeyyin [açıklayan] bir defterin" bir an önce hazırlanması istenir.[23]

Bu emirleri takiben bölgelerde, Rum mallarının miktarını ve değerlerini ihtiva eden defterlerin hazırlanıp, posta ile İstanbul'a yollandıklarını anlıyoruz. Sadece bazı örnekler vermek gerekirse; Bergama Kaymakamlığı, 16-17 Eylül 1914'teki cevabî şifre telgrafında, "Kazâ dahilinde Rumlara âit altmış bin üç yüz kırk beş dönüm araziyi muhtevî yetmiş bir aded çiftlik olub on milyon iki yüz elli dokuz bin altı yüz yirmi beş kuruş kıymetleri olduğu vergi kayıtlarından anlaşıldığı ve bunların bulundukları mahaller sâhiplerinin esâmîsini ve müfredât-ı sâireyi hâvî defterin yarın posta ile takdîm kılınacağı ma'rüzdur", demektedir. Aydın Vilâyeti 26 Eylül'de yolladığı cevabî şifrede, "Vilâyet dahilinde Rumlara âit 169 çiftlik

22 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 2/24, Dâhiliye Nezâreti'nden 2 Eylül 1330'da (15 Eylül 1914), Edirne, Adana, Aydın, Trabzon, Kastamonu vilâyetleri ile İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Antalya, Menteşe mutasarrıflıklarına çekilen telgraf.

23 BOA/EUM. 3.ŞB.., 2/31, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 23 Eylül 1330 (6 Ekim 1914) tarihli İzmir ve Trabzon vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

vardır. Bunlardan seksen biri bin dönümden yukarı ve seksen sekizi bin dönümden aşağıdır. Kâffesinin mecmû' mikdârı 542.978 dönüm ve kıymetleri 36.535.700 kuruşdur. Bu çiftliklerden yedi sekiz adedi Rusya İngiltere Amerika İtalya tebaasından olan Rumlara aiddir", dedikten sonra, "tafsilâtı hâvî cedvel[in] posta ile" yollanacağı bildirilmektedir.[24] Belgelerden defterlerin hazırlanıp yollanma işinin diğer aylarda da devam ettiğini anlıyoruz.[25]

Teke Mutasarrıflığı'na, 1915 Kasım'ında, "gayet mahrem" kaydıyla çekilen yukarıda da aktardığımız telgrafta, bölgedeki "Rumların cemâât ve rûhânî teşkilâtlarıyla bunlarda el-yevm [şu anda] müstahdem bulunanlar [çalışanlar]" hakkında bilgi istendikten sonra, "servet, tahsîl ve mevki'-i ictimâ'î [sosyal durumları] itibârıyla Rumlar beyninde hâiz-i nüfûz [etkili] eşhâsın [kişilerin] gâyet mahrem [gizli] bir süretde tahkîk" edilip bilgilerin gönderilmesi isteniyordu.[26] 22 Aralık 1915'te Adana'ya çekilen bir başka telgrafta, bölge Rumlarının ellerindeki fabrikaların listesi, yerli ve yabancı firmalarda bulunan Rumların iktisadi durumları ve siyasi tutumları hakkında sorular soruluyor ve tahkikat yapılması isteniyor ayrıca Rum ileri gelenleri ile okulları hakkında bilgi isteniyordu.[27]

---

24 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 2/24 içinde.

25 Örneğin, Rum nüfusun çok yoğun olarak bulunduğu, Trabzon ve Aydın vilâyetlerinde hazırlanan defterler 24 Aralık 1914'te İstanbul'a yollanacaktır. Trabzon valisi, 11 Teşrinievvel 1330'daki (24 Aralık 1914) cevabî telgrafında, "Şeref-vârid olan fî 23 Eylül sene [1]330 tarihli ve kırk beş numaralı şifre telgrafnâme-i âlî-i nezâret-penâhîlerine arîza-i cevâbiyedir. Trabzon kasabasıyla Ordu, Giresun kasabalarında tebaa-i Yunâniyyenin mutasarrıf oldukları emlâk ve müsakkafâtın nev' ve mikdârını ve kıymetlerini ve sâhiblerinin esâmisini hâvî tanzîm ettirilen üç kıt'a defter leffen takdîm kılınmış"tır, demektedir. [BOA/EUM. 3. ŞB., 2/31, içinde.]

26 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/42, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 4 Teşrinisani 1331 (17 Kasım 1915) tarihli Teke Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

27 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/62, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Kânunievvel 1331 (22 Aralık 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf. "Adana Vilâyeti'ndeki Rumlar miyânında bazılarının fabrika sahibi olduklarına göre bu babda ta'mîm tahkîkat edilmesi ve gerek müessesât-ı ecnebiyede ve gerek husûsî ticârethanelerde bulunan Rumların vaziyet-i siyâsiye ve iktisâdiyeleri ve ileri gelenleri ve nerelerde ne mıkdar mektebleri mevcûd olduğu bildirilmek lâzım gelir."

Burada bir ara not olarak eklemek gerekir ki, özellikle Rumlara yönelik ayrıntılı bilgi toplamanın, bilgilerin istendiği sırada sürmekte olan Türk-Yunan nüfus değiştirme komisyon çalışmaları ile paralel yapılıyor olması önemlidir. Listelerin bu muhacir değiş–tokuşu için hazırlanıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim listelerin nasıl hazırlanması gerektiği konusunda tüm bölgelere 16 maddeyi içeren ayrıntılı bir talimatname gönderilmiş ve bu talimatnameye, "Mübâdele-i Muhâcirîne Âid Cedvellerin Süret-i İmlâsı Hakkında Talimât" başlığı konmuştur.[28]

Benzeri listeler Ermeniler için de çıkartılacaktır. Ermeni sürgünleri sırasında da Ermenilerin yönetiminde olduğu veya kontrol ettiği gerek İstanbul Ermenilerine gerekse diğer yabancılara ait şirket, ticari işletmesi vb. yerlerin ayrıntılı listelerinin hazırlanıp merkeze yollanması istenir; "İstanbul'da veya henüz Ermenileri ahir mahalle nakl edilmemiş vilâyetde mukim [ikamet eden] Ermeni tüccarlarıyla sair Osmanlı veya ecnebi müessesatın [kurumların] mali olarak orada şimdiye kadar vekili umur [temsilci] veya şerik [ortak] sıfatıyla Ermeniler tarafından idare edilmiş ticarethane, emlak, fabrika ve saire olup olmadığının ve var ise oradan nakl edilenlerin ismiyle burada veya memalik-i ecnebiyyede [yurt dışında] sahib ve şirketi kim olduğunun... acilen ve muvazzahen inbası [haber verilmesi]."[29]

1916 yılına ait bir belgeden, Hıristiyan ahaliye ait arazi ve gayrımenkullere ilişkin ayrıntılı defterlerin tutulmasına ileriki yıllarda da devam edildiğini anlıyoruz. "Vilâyet/liva dâhilinde gayrımüslim ahali uhdesinde [üzerinde] bulunan çiftliklerle büyük kıtadaki arazinin dönüm ve kıymet-i muhammeneleri [tahmini kıymetleri] mikdârıyla mutasarrıflarının isim ve şöh-

28 Talimatnamenin tam metni için bkz. BOA/DH. EUM. 3.ŞB. 2/26-A içinde.

29 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/24, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 19 Teşrinievvel (1 Kasım 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Maraş, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Canik, Mamuretülaziz, Konya vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Sancakları Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyâseti'ne şifre telgraf.

retlerinin tahkîk ve ma'lumât-ı müstahsalanın [elde edilen bilgilerin] kazâ i'tibârıyla bir kıt'a deftere derciyle [kaydedilerek] serî'an irsâli [gönderilmesi]."[30]

Müslümanların asimilasyonu amaçlanıyor

Aşağıda bir tasnifini yapmaya çalışacağımız gibi Müslümanlar değişik nedenlerle yerlerini değiştirmek ve başka bögelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Fakat hangi nedenlerle yerlerini terk etmek zorunda kalmış olurlarsa olsunlar, Türk olmayan Müslüman topluluklara yönelik nüfus ve iskân politikalarının ana amacı bu grupların asimilasyonudur. İlgili grubun Türk çoğunluk içinde erimesi, dil ve kültürlerini unutması hedeflenmiştir. Bölgelerden Müslüman grupların sosyal, kültürel yapıları hakkında ayrıntılı bilgi sorulurken amacın bu grupların asimilasyonu olduğu da açık olarak dile getirilmiştir. Eğer muhacirlerin yeni gönderildikleri yerlerde asimilasyonları mümkün değilse o yörelere göndermekten vazgeçilmesi gerektiği açık olarak belirtilmiştir. Türk muhacirler için ise önemli olan onların dil ve kültürlerini korumaları ve kaybetmemeleriydi.

İskân politikalarının amaçlanan hedeflere uygun yapılabilmesi için, öncelikle, savaş bölgesinden kaçan Müslüman muhacirlerin sayılarının, sosyal ve kültürel yapılarının tesbit edilebilmesi gerekiyordu. Bölgelere sık sık çekilen telgraflarda bu konuda bilgi istenir. Örneğin 17 Mayıs 1915'te çeşitli illere çekilen bir telgrafta, "Harb dolayısıyla tebdîl-i mekân [yer değiştirme] mecbûriyetinde kalan mültecîlerden orada ne mikdâr bulunduğunun ve bunlardan bi-hakkın muhtâc olanların iskân ve iâşeleri için ne kadar masraf ihtiyârı zarûrî olduğunun serî'an iş'ârı [bildirilmesi] istenir."[31] Benzeri telgraflar tüm bir

30 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/140, Dâhiliye Nezâreti, İAMM, İstatistik Şubesi'nden, 19 Haziran 1332 (2 Temmuz 1916) tarihli Hüdavendigâr, Aydın, Adana, Edirne vilâyetleriyle Menteşe, Antalya, İçel, Karesi, İzmit mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

31 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/26, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 14 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915) tarihli Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas, Ankara, Kastamonu, Edirne, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Canik, Karesi, Kale-i Sultaniye mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

savaş boyunca çekilecek "Menâtık-ı harbiyeden [harp bölgesinden] vürûd eden [gelen] ve edecek olan mültecîler mikdâr ve sûret-i ve mahall-i sevk ve iskânları hakkında nezârete peyderpey ma'lûmât itâsının [bilgi gönderilmesi] usûl ittihâzı [kural haline getirilmesi]" istenecek ve yerleştirmeler bu bilgilerin ışığında organize edilecektir.[32]

Harb bölgelerinden kaçan Müslümanların etnik yapıları hakkında da soruşturmalar yapılmış ve sık sık "Menâtık-ı Harbiyeden [harp bölgelerinden] iltîcâ etmiş Kürd muhâcirîn kaç nüfusdur. Mensûb oldukları aşiret isimleri nedir sıbyân [çocuk] veya yetîm seyyâr olanlar mikdârı ne kadardır? Sür'at-i inbâsı [bildirilmesi]";[33] veya "Menâtık-ı Harbiyeden vilâyete gelen mültecîler meyânında Türk, Kürd ve İranlılardan İranlılar hangi şehir veyâ kabîledendir. Şî'î midir, Sünnî midir. Lisânları nedir? Kürdler hangi kabiledendir mevki'leri nedir ve ne mikdârı nerelere sevk olunmuşdur", biçiminde telgraflar yollanmıştır.[34]

Cevabı bulunması gereken bir başka mesele de, Türk ve Türk olmayan Müslümanların yerleştirilebileceği uygun bölgelerin ayrı ayrı tesbit edilebilmesiydi. Bunun için yörelere ayrı ayrı sorular sorularak bilgi istenmiştir. Örneğin Bağdat bölgesine Türk muhacir yollanmak istenmiş, Haziran 1916'da vilâyete yollanan bir telgrafla, eğer bu bölgeye Türk muhacir yollanırsa bunların dil ve milliyetlerini korumaya devam edip etmeyecekleri sorulmuştur; "Şehirban ve Deli Abbas nâhiyeleriyle kısmen Türklerle meskûn bulunan diğer mahallere Türk muhâciri sevki muvâfık [uygun] olub olmadığı ve sevk edilecek Türklerin lisan ve milliyetlerini muhâfaza ile ibrâz-ı mevcûdiyete muvaffak [başarılı] olmaları neye mütevakkıf [bağlı]

32 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/268, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 26 Mart 1332 (7 Nisan 1916) tarihli Sivas, Diyarbakır, Trabzon vilâyetleriyle Tokat'da Heyet-i Teftîşiye Müdüriyeti'ne şifre telgraf.

33 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/136, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 13 Kânunisani 1331 (26 Ocak 1916) tarihli Bitlis, Diyarbakır, Musul, Mamuretü'l-Azız ve Erzurum vilâyetlerine şifre telgraf.

34 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/224, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) Musul Vilâyeti'ne şifre telgraf.

olduğu hakkındaki mütâla'alarının [düşüncelerin] inbâsı [bildirilmesi]."[35]

Türk olmayan muhacirlere yönelik izlenen asimilasyon politikalarının esasları Kürtler örneğinden hareketle gösterilebilir. Kürtlerin asimilasyonu için, etnik ve kültürel yapısı itibarıyla Orta ve Batı Anadolu uygun görülmüş ve bu bölgelerin sosyal, etnik ve kültürel yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler istenmiştir. Örneğin Ocak 1916'da ayında tüm Batı vilâyetlerine yollanan bir telgrafta, "Ahvâl-i Harbiye dolayısıyla dâhile iltica eden Kürdlerin Anadolu'ya vilâyet-i garbisine [batı vilâyetlerine] sevkleri"nin düşünüldüğü bildirildikten sonra, "evvel emirde dâhil livâda/vilâyette bulunan Kürdler ve Kürd köyleri hakkında ma'lûmat"a ihtiyaç olduğu bildirilmiş ve şu sorular sorulmuştur: "nerelerde ne kadar Kürd köyleri vardır. Nüfûsları mikdârı nedir. Lisân ve âdât-ı asliyelerini muhâfaza ediyorlar mı? İştigâlleriyle Türk köylü ve köylerine münâsebetleri ne derecededir? Serî'an tahkîkat icrâsıyla mufassalan [ayrıntılı] ve ilâve-i mütâla'alarıyla [ek değerlendirmelerle] birlikde inbâsı [bildirilmesi]."[36]

Müslüman muhacirlerin, asimilasyonlarını sağlayacak uygun yerleşim yerleri bulunduktan sonra, o bölgelere diğer gruplardan mülteci gönderilmemesine dikkat gösterilmiştir. Örneğin Kürtler için "Konya, Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle Niğde, Kayseri, Kütahya, Eskişehir, Amasya, Tokat livâları iskân mıntıkası" olarak seçilmiştir.[37] İdarecilerden bazı bölgelere mevcut mültecileri gönderirken, etnik esasa göre yapılmış ayrıma bağlı olarak sevk yapmaları istenmiştir. Örneğin 21 Mayıs 1916'da Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta; "Vilâyetin si'a-i istiâbîsinden [içine alacağından] fazla kalacak

35 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/30, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Haziran 1332 (18 Haziran 1916) tarihli Bağdat Vilâyeti'ne şifre telgraf.

36 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/140, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Kânunisani 1331 (26 Ocak 1916) tarihli Konya, Kastamonu, Adana, Ankara, Sıvas, Aydın ve sair vilâyetlerle Kayseri, Canik, Eskişehir, Karahisarı, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

37 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/215, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihli Musul Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Türk mültecîleri Ergani-Diyarbakır-Siverek tarîkiyle Urfa, Zor [Der-Zor], Maraş ve Ayıntab cihetlerine ve ale'l-umûm Kürd mültecîleri de Malatya-Sivas-Tokat ve kezâlik Malatya Darende-Şarız-Aziziye tarîkiyle Kayseri, Yozgat, Ankara, Canik cihetlerine gönderilecekdir", denir.[38]

Kürtler için ayrılmış yörelerden Konya bölgesine Türk muhacirlerin gönderilmesi üzerine ilgili vilâyete bir telgraf çekilmiş ve "Trabzon mültecîlerinden yüz seksen beş nüfûsun Konya'ya gönderildiği haber alınmıştır. Konya'da Kürd muhâcirîni iskân edileceğinden Trabzon mültecîlerinin oraya gönderilmemesi ve ta'lîmât dâiresinde hareket olunması" istenmiştir.[39]

Kürtlerin, asimilasyonları mümkün olamayacağı için özellikle Arap ve diğer Kürtlerin yaşadıkları bölgelere gönderilmeleri yasaklanmış ve eğer iskân edilmiş olanlar varsa derhal vazgeçilmesi istenmiştir. Örneğin Dâhiliye Nezâreti'nde Enver Paşa'ya 3 Mayıs 1916'da çekilen bir telgrafta, 'Vilâyet-i Şarkiyyeden gelen Kürd mültecîlerin Kürd ve Araplarla meskûn bulunan mahâller iskânı muvâfık [uygun] görülmediği" bildirilir ve bu nedenle "bunların harb mıntıkasından Anadolu içlerine sevkleri"ne karar verildiği aktarılır.[40] 1 Mayıs 1916'da Diyarbakır'a gönderilen bir telgrafta, Kürtlerin Urfa ve Der-Zor gibi yerlere yollanmış olmasının çok yanlış bir karar olduğu hatırlatılarak, "Kürd mültecîlerini Urfa, Zor [Der-Zor] gibi havali-yi cenûbiyeye [güney bölgesine] göndermek kat'an câi'z [asla uygun] değildir. Bunlar orada Araplaşmak yahud mültecîleri muhâfaza etmek sûretiyle yine gayri mukayyed [kontrol dışı]... bir unsûr hâlinde kalacakları cihetle matlûbu hâsıl [istenen şey] olamayacağından", Kürtlerin derhal kararlaştırılan bölgelere yollanması istenir. Telgrafta ayrı-

38 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/93, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 8 Mayıs 1332 (21 Mayıs 1916) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 67/49, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 6 Ağustos 1332 (19 Ağustos 1916) tarihli Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/190, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916) tarihli Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya şifre telgraf.

ca Kürtlerin yerleştirilmesinde dikkat edilecek hususlar beş ayrı madde olarak tek tek sayılır.[41]

Urfa'ya da telgraf çekilerek aynı karar tekrarlanır ve Kürtlerin niçin Der-Zor, Maraş ve Antep bölgesine yerleştirilmemesi gerektiği açıklanır. 6 Mayıs 1916'daki telgrafta şunlar söylenir:

> "Kürdlere aşîret hayâtını, ahlâk ve i'tiyâdât-ı sakîmeyi [adetlerini] terk ettirmek ve kendilerini temsîl ile nâfi' [faydalı] bir hâle koymak için bunları Anadolu'nun içerilerinde ve Türkler arasında müteferrikan [dağınık olarak] iskân etmek zarûrî olduğundan oraya gelen ve gönderilmiş olan Kürd mültecîlerini kat'iyyen Zor'a [Der-Zor] veya Maraş ve Ayntab'ın cenûb kısımlarına sevk etmeyerek livânın Türklerle meskûn bulunan [oturulan] aksâmına [tarafına] gönderilmeleri ve ne mikdârının nerelere hangi târîhde sevk edildiğinden ma'lûmât i'tâsı [haber verilmesi]."[42]

Kürtlerin yerleştirilmemesi gereken bölge olarak ilan edilmesine rağmen, örneğin Maraş livasına Kürtler gönderilince, vilâyetlere yazı yazılarak uyarıda bulunulur. Örneğin 1 Kasım 1916'da Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilâyetlerine çekilen bir telgrafta, "Maraş livâsının Kürd mültecîler için ta'yîn olunan menâtık-ı iskâniyeden [iskân bölgesinden] hâric olduğu ta'lîmâtnâmenin dokuzuncu maddesinde musarrah [açık] olduğu halde binlerce Kürd mültecîsinin mezkûr [sözü geçen] livâya i'zâm edildiği [gönderildiği] ve bunlardan bazılarının muharref vesâik [sahte belge] ibrâz eyledikleri [gösterdikleri] iş'âr-ı mahallîden [mahalli haberden] anlaşılmakdadır", denerek bir daha böyle bir durumun "tekerrürüne meydan verilmemesi", istenir.[43]

Kürtlerin yerleştirilmemesi gereken bölgelerden birisi de Diyarbakır Vilâyeti'dir. Örneğin Kasım 1916'da Diyarbakır Vilâ-

41 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/172, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916) tarihli Diyarbekir Vilâyeti'ne şifre telgraf.

42 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/222, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

43 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/141ve 144, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 19 Teşrinievvel 1332 (1 Kasım 1916) tarihli Diyarbakır ve Mamuretulaziz vilâyetlerine şifre telgraflar.

yeti'ne çekilen bir telgrafta, "Ârzûlarıyla kabîlelerinden ayrılan 'aşair rüe'sâsından ba'zılarının 'âileleriyle birlikde Diyarbakır'da iskânlarını taleb eyledikleri" haberinin alındığını ve fakat bu isteklerin uygun görülmediği bildirilir. Neden gayet açıktır; "Türk mıntıka-i iskâniyesi olan Diyarbakır'da Kürdlerin iskânı münâsib olama(z)."[44]

Asimilasyon amacına uygun olarak mültecilerin toplu olarak birarada iskân edilmemesine ve yaşadıkları göçebelik hayatı ile lisan ve adetlerini terk etmelerinin sağlanmasına özel bir önem verilmiştir. Kürtlerin bu amaca uygun olarak dağıtılmaları istenmiş ve özellikle şeyh, imam gibi aşiret reislerinin diğer topluluktan ayrı olarak yerleştirilmesi istenmiştir. Aslında, Kemal Karpat'ın "başı gövdeden ayırmak" olarak tanımladığı "göçmen liderlerinin (şeyhler, beyler, ağalar) ana göçmen grubundan ayrı tutulmaları ve imkân nisbetinde şehirlere ve kasabalara yerleştirilmeleri" politikası 19. yüzyıldan beri mevcuttu.[45]

1916 Mayıs başında bölgelere yollanan çeşitli telgraflarla Kürtlerin yerleştirilmesinde izlenecek siyasetin ana hatları çok açık biçimde belirtilir. Örneğin, 4 Mayıs 1916'da Urfa, Maraş ve Antep'e yollanan bir telgrafta; "...evvelce gönderilmiş Kürd mültecîleri varsa bunların toplu olarak ve bir arada iskânları câiz [uygun] olamayacağı yaşadıkları hayat-ı bedâvet ile lisân ve âdetlerini terk etmek ve muteber bir unsur haline gelmelerini temin etmek için efrâd-ı aşâirin [aşiret mensuplarının] rüesâdan [önde gelenlerden] tefrîkiyle [ayrılmasıyla] rüesânın kasabalarda ve efrâdın ikişer üçer hâneye bi't-tefrîk [ayırd edilerek] livanın şimâline [kuzeyine] tesadüf eden Türk köylerinde müteferrikân [dağınık] iskânları iktizâ eder [şarttır]", denir ve "Şeyh ve imamlar da efrâd-ı aşâirden [aşiret mensuplarından] tefrîk [ayrı] ve rüesâ-yı aşâir misillü [diğer aşiret mensupları gibi] bunlar da müteferrik [dağınık] surette ayrıca iskân edilmeleri ve rüesâ ile şeyhlerin ve efrâd-ı

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/111, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Teşrinisani 1332 (26 Kasım 1916) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

45 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 19.

aşâirin yek-diğeriyle devam-ı münâsebetlerine meydan verilmemesi" istenir.[46]

Aynı gün, aynı içerikte bir telgraf, Sivas, Mamuretülaziz ve Erzurum vilâyetlerine de yollanır ve Kürtlerin, Arap ve diğer Kürtlerin yaşadığı bölgelere yollanmaması gerektiği bildirilir. Kürtlerin, "oralarda âdet ve milliyetlerini muhâfaza ederek yine gayri mukayyid bir unsûr hâlinde kalmalarına imkân bırakmış olacağından", Kürtlerin, "Türk mültecîler ile Türkleşmiş olan kasabât ahâlisi ve vilâyet dâhilinde veya münâsib civâr mahâllerde iskân olunmalarıyla" ve "gittikleri yerlerde aşâi'r [aşiret] hayâtını yaşamamak ve milliyetlerini muhâfaza edememek içün aşiret" üyelerini "mühim-i hâl efrâddan [önemli kişilerden] ayırmak lâzım geleceği" tekrar edilmiştir.[47]

6 Mayıs 1916'da Musul Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, bu politikalar maddeler halinde tek tek açık olarak yeniden yazılır; "1- Kürd unsurunun ıslâh ve nâfi' [faydalı] bir uzuv hâline ifrâğı [şekillendirme] için Anadolu'da ber vech-i âtî [aşağıda] ta'yîn edilen iskân mıntıkalarına behemehâl [hemen] sevkleri lâzımdır. 2- Konya, Ankara, Kastamonu vilâyetleriyle Niğde, Kayseri, Kütahya, Eskişehir, Amasya, Tokat livâları iskân mıntıkasıdır. 3- Esnâ-yı sûkda şeyh ruesâ ve mollalar efrâd-ı aşâ'irden tefrîk edilecek ve bunlar efrâddan evvel veya sonra başka mahallere ya'ni efrâd ile münâsebetde bulunamayacak yerlere sevk edilecekdir."[48]

Kürt mültecilerin, Doğu ve Güneydoğu vilâyetlerine değil Orta ve Batı Anadolu'ya sevk edilmesi, reis, imam, ve şeyhlerinden ayrı olarak yerleştirilmesi gerektiği noktaları kadar önemli olan bir diğer husus da, yeni yerleşim yerlerinde Kürtlerin, nüfusun % 5'ini geçmemelerine dikkat edilmesidir. Konuya ilişkin birçok bölgeye yollanan emirde, bu hususlarda

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/187, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in 21 Nisan 1332 (4 Mayıs 1916) tarihli Urfa, Maraş, Antep mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

47 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/189, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 21 Nisan 1332 (4 Mayıs 1916) tarihli Sivas, Mamuretülaziz ve Erzurum vilâyetlerine şifre telgraf.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/215, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihli Musul Vilâyeti'ne şifre telgraf.

uyulması gereken kurallar madde madde açık bir biçimde tekrar edilir:

> "Menatık-ı harbiyeden [harp bölgelerinden] vilâyet-i mütecâvireye [vilâyet civarına] gelen Kürd mültecîlerin Kürdlerin mütekâsif [yoğun] bulunduğu yerlerle vilâyet-i cenûbiyede [güney vilâyetlerde] iskânları muvafık görülmediğinden bunlara artık aşiret hayatını terk ettirmek ve kendilerini gayri mukayyid [kayıtsız, bağsız] bir unsûr olmakdan çıkarûb mukayyîd [kayıtlı, bir yere bağlı] bir anâsır hâline getirmek içün Diyarbakır, Sivas, Erzurum ve Mamuretülaziz vilâyetlerinde bulunan bu mültecîlerin Anadolu içlerine sevk edilmeleri mahâllerine teblîğ edilmişdir. Oraya vürûdlarında [vardıklarında] bervech-i âti [aşağıdaki] iskânları: (1) Rüe'sâ ile efrâd-ı aşâ'ir [reisler ile geri kalanlar] tefrîk edilecek [ayrılacak] ve sâhib-i nüfûz rüe'sa [etkili kişiler] icâbına göre vilâyet livâ veyahud kazâ merkezlerinde iskân olunacak ve efrâd-ı aşâ'ir [diğerleri] müteferrik [dağınık] sûrette ve hiçbir vakit yerli ahâlinin % 5'ini tecâvüz etmemek [geçmemek] üzere köylere tevzî [dağıtılacak] ve oralarda iskân olacakdır. (2) şeyh ve imamları kezâ efrâdı aşâ'irden tefrîk olacak [ayrılacak] ve bunlarda [...?] sûretde ayrıca iskân edilecekdir. (3) rüe'sâ ile şeyhlerin ve efrâd-ı aşâ'irin [aşiret mensuplarının] yekdiğeriyle devâm-ı münasebetlerine meydân verilmeyecekdir."[49]

İskân politikalarında % 5-10 uygulaması

Nüfus ve iskân politikalarının önemli bir özelliği de, yukarıda aktardığımız belgeden de anlaşılacağı gibi, yeni yerlerine yerleştirilecek grupların o yöre halkının % 5 veya % 10'unu geçmemesine özel bir dikkat gösterilmesidir. % 5-10 oranı nasıl oluşmuş, hangi tarihi miras üzerinden şekillenmiştir, ayrı bir tartışma konusudur fakat bu ilkenin tek bir grup için değil,

49 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/188, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916) tarihli Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu vilâyetleriyle Kütahya, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

Hıristiyan-Müslüman ayırımı gözetmeden tüm Türk olmayan unsurlar için kullanıldığını söyleyebiliriz.

Örneğin, 5 Ekim 1915 tarihli bir belgeden, Muhacirin Müdürlüğü'nün, Ankara bölgesine gelen "muhacirin-i İslâmiye hakkında ne muamele yapılacağına ilişkin" 2 Ekim 1915'te bir tamim yolladığını anlıyoruz. Bu tamimin en önemli noktalarından birisi, "o bölgeye yollanan "Arnavud ve Boşnaklar(ın) yüzde on nisbetinde Türk unsuru arasına tevzî ve taksîm edilmek sûretiyle dağıtılması"dır.[50]

Benzeri uygulamanın 1916 yaz aylarında Bursa ve civarında Rumlara yönelik olarak da gündeme getirildiği anlaşılmaktadır. Bursa valisi, Temmuz 1916'da, Bursa'daki Rum göçmenleri, Türk köylerine nüfusun % 10'unu aşmayacak şekilde dağıtma emri verir. Durumu aktaran Yunan Kilise raporunda, "Vali, sadece İttihat ve Terakki tarafından takip edilen organize bir planı uyguluyordu", denir.[51]

Yüzde oranı bildirilmemekle birlikte Nasturiler için de benzeri bir uygulamanın söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin, 1914 Eylülü'nde, "Dış kışkırtmalara müsait" olduğu düşünülen Nasturilerden, İran sınırına yakın olanların, askerî nedenlerle, Ankara, Konya gibi yerlere sevklerine karar verildiğinde, iskân edildikleri yerlerde toplu halde bulunmalarına müsaade edilmemiş ve küçük birimler halinde dağıtılarak yerleştirilmelerine özen gösterilmiştir. Nasturilerin yeni yerleşim yerlerinde, Müslüman ahalinin yaşadığı yerlere toplam yirmi haneyi geçmeyecek şekilde dağıtılmaları istenmiştir.[52]

% 5-10 kriteri Ermenilere de uygulanmıştır. Bu konuda Batı Anadolu ile Doğu Anadolu arasında uygulama farkı dikkati çekmektedir. Belgelerden, boşaltmalar sırasında, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu bölgesinde bu krite-

50 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/290, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Eylül 1331 (5 Ekim 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf

51 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918* (Istanbul: [Londra, the Hesperia Press], 1919), s. 56.

52 BOA/DH.ŞFR., nr. 46/78, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Teşrinievvel 1330 (26 Ekim 1914) tarihli Van Vilâyeti'ne şifre telgraf.

rin uygulanmadığını anlıyoruz. Bu bölgedeki tüm Ermeniler hiçbir ayırıma tâbi tutulmadan yerlerinden boşaltılmışlardır. Daha ilk kitlesel sürgünlerin yapıldığı Mayıs ayında Erzurum'a çekilen bir telgrafta bu durum açık olarak ifade edilir; "takîb olunan nokta-i nazar-ı vilâyetin Rus hudûdunda bulunması dolayısıyla orada hiçbir Ermeni bırakmamak esâsına müsteniddir."[53] Yine bunun gibi 20 Haziran 1915'te Doğu vilâyetlerine çekilen bir başka telgrafta, "vilâyet dâhilindeki kurâ ve kasabâtda bulunan bilâ-istisnâ bi'l-umûm [istisnasız bütün] Ermeniler â'ileleriyle birlikte ihrâç olunarak Musul Vilâyeti'yle Urfa ve Zor [Der-Zor] cihetlerine sevk olunacak(ları)" bildirilir.[54]

Batı bölgelerinde ise eğer Ermeni nüfusu büyük bir kalabalık arzetmiyorsa, oldukları yerlerde bırakılmaları veya mevcut il sınırları içinde % 5-10 kriterine uygun olarak dağıtılmaları yoluna gidildiği olmuştur. Örneğin Antalya'ya çekilen bir telgrafta, "Nüfûslarının azlığına binâ'en oradaki Ermenilerin ihrâcına şimdilik lüzûm yokdur", denilmektedir.[55] Çanakkale'ye gönderilen bir telgrafta, "ihrâc edileceklerin livâ dâhilinde münâsib bir mahal bulunduğu takdîrde oraya bulunamadığı suretde Karesi'ye [Balıkesir] sevkleri", istenir.[56] Yine bunun gibi, Bursa ve Bilecik'e çekilen telgraflarda, Bilecik'ten gönderilen Ermenilerin, daha önce Bursa'da boşaltılmış olan Ermeni köylerine yerleştirilmesi ve sonucun haber verilmesi istenir.[57] Kayseri Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, "Küçük İncesu karyesinin vilâyette kaldırılarak Konya'nın Aksa-

53 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/129, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

54 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/87, Dâhiliye Nezâreti EUM'den, 7 Haziran 1331 (20 Haziran 1915) tarihli Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

55 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/59, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 4 Ağustos 1331 (17 Ağustos 1915) tarihli Antalya Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

56 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/289, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Mayıs 1331 (8 Haziran 1915) tarihli Kale-i Sultâniye Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

57 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/335 ve 336, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 24 Haziran 1331 (7 Temmuz 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti ve Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraflar.

ray gibi Ermeni'si bulunmayan bir mahalle sevkinin uygun olduğu" bildirilir.[58]

İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen telgraflarda ise bazı Ermenilerin kalmasına, bölgedeki Müslüman köylere dağıtılmaları şartıyla izin verilmiştir. Örneğin 7 Ağustos'ta çekilen bir telgrafta "... [?] Kumpanyası'nda müstahdem Ermeni amele ve me'mûrlarının tebdîllerine kadar hizmetlerinde devamları te'mîn ...[?] sûrette âileleriyle birlikte ve yüzde beşi tecâvüz etmemek şartıyla müslümân köylerinde iskân olunmaları", istenmiştir.[59] Yine aynı gün gönderilen bir başka telgrafta ise, "İzmit çuha fabrikasında şimdilik devâm-ı istihdâmları lâzım gelen Ermeni amelelerin sevkinden sarf-ı nazar olunarak işlerine devama mâni' olmayacak sûrette Müslüman köylerinde yüzde beş üzere iskân edilmeleri Başkumandanlık Vekâleti'ne bildirilmiştir", denir.[60]

Belli aralıklarla bölgelere yollanan telgraflarda, sürekli olarak o bölgeden henüz yollanmamış veya bölgeye dışarıdan yollanmak üzere gelenlerin, Katolik ve Protestan ayırımı da yapılarak miktarları sorulur. Bu sorularda özellikle bunların her birinin ayrı ayrı Müslüman halkın yüzde kaçını teşkil etmekte olduğu bilgisi de istenir. Örneğin 25 Ağustos 1915'te hemen hemen tüm bölgelere çekilen bir telgraf şöyledir:

> "Vilâyât/livâ dâhilinde derdest-i sevk [sevk halinde] ne kadar Ermeni kalmışdır. Mahall-i sâireden menâtık-ı mu'ayyeneye [kararlaştırılan bölgelere] sevk olunmak üzere orada el-yevm [şu anda] ne kadar Ermeni bulunuyor. Ve bunlar nerelerdedir. Yollarda, istasyon ve kasabalarda derdest-i sevk [sevk halinde] ne kadar Ermeni vardır? Vilâyet/livâ dâhilinde ne kadar Kato-

58 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/246, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 23 Mayıs 1331 (5 Haziran 1915) tarihli Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

59 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/293, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Temmuz 1331 (7 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

60 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/294, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Temmuz 1331 (7 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Bu iki telgraf da kuvvetle aynı olaya ilişkindir. Söz konusu Ermenilerin sürgünü geçici olarak ertelenmektedir. Bu Ermenilerin de sonradan sürgüne tâbi tutulmuş olmaları mümkündür.

lik ve Protestan Ermenisi bulunuyor. Bunlardan ne kadarı sevk olunmuş ve el-yevm [şu anda] kaç nüfus kalmışdır? Kalan Protestan ve Katolik nüfûs ayrı ayrı nüfûs-ı İslâmiyeye nazaran yüzde kaç nisbetindedirler. Nihâyet üç gün zarfında bir cevâb itâsı [verilmesi] lüzumu ehemmiyetle tebliğ olunur."[61]

Bazı bölgelerde eğer Katolik ve Protestanların nüfusu yoğun değilse, Müslüman halk arasında dağıtılmasının istendiği durumlar da söz konusu olmuştur. Örneğin, 28 Ağustos 1915'te Halep'e de çekilen bir telgrafta, henüz sürgün olmamış Protestan ve Katolik Ermeniler için şu emir gönderilmiştir:

"Şimdiye kadar sevk olunan ve el-yevm [şu anda] orada kalan Protestan ve Katolik Ermenilerinin ayrı ayrı nüfûsları mikdârının iş'âr [bildirilmesi] ve henüz sevk olunmayanlar tebliğât-ı mahsûsa dâ'iresinde bulundukları mahallerde nüfûs-ı İslâmiyyeye nisbetle kesîf değiller ise kurâ-ı İslâmiyyeye dağıtılmaları."[62]

Bazı bölgelerde sürgünden gönderilmeyen asker ailelerinin de Protestan ve Katolik Ermenilerle birlikte % 5-10 kriterine göre bulunulan bölge sınırları içinde dağıtıldıklarını anlıyoruz. Örneğin, Kayseri mutasarrıfı 18 Eylül 1915'te, Kayseri'deki "kırk dokuz bin dokuz yüz kırk yedi" Ermeni'den "kırk dört bin iki yüz yetmiş biri"nin sevk edildiğini bildirdikten sonra, "dâhil-i livâda kalan dört bin dokuz yüz on bir neferi asker âilesi ve cüzî mikdârı Protestan ve Katolik bakâyâsı olmakla dahi yüzde beş nisbetinde köylere tevzî kılınmakta [dağıtılmakta] olduğu(nu)" aktarır.[63]

---

61 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/208, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı sahib, Kayseri, Maraş, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

62 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/265, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf. Burada sözu geçen iki telgrafın da Talat'ın Alman yetkililere Protestan ve Katolikleri sürgünden muaf tutma sözünü verdiği sıralarda gündeme gelmiş olması anlamlıdır.

63 BOA/DH, EUM, 2. Şb. 68/75, Kayseri Mutasarrıflığı Şifre Kalemi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihli şifre telgraf.

Yoğun kitlesel sürgünlerin başlaması ile birlikte, Ermenilerin yeni yerleşim yeri olarak kararlaştırılan yerlerde de yerli nüfusun % 5-10'unu aşmaması gerektiği yolunda bir karar alındığı anlaşılmaktadır. 26 Mayıs 1915'te, Harbiye Nezâreti'nden Dâhiliye Nezâreti'ne yollanan, Ermenilerin sürgün edilmelerinde göz önüne alınması gereken hususların ele alındığı bir yazıda, "Ermeni nüfusu, gönderildiği yerlerdeki aşiret ve Islâm sayısının % 10 nisbetini geçmemelidir", denir.[64]

Alınan bu karar doğrultusunda bölgelere emirler yollanacaktır. Örneğin, 5 Temmuz 1915'te birçok vilâyet ve kazaya gönderilen değişik telgraflarda, Ermenilerin yerleşim yeri olarak tesbit edilen yeni bölgenin sınırları tarif edildikten sonra, Ermenilerin bu bölgelerde, "ahâlî-i Müslime nüfûsunun yüzde onu nisbetinde tevzi" edileceği [dağıtılacağı] hatırlatılır.[65] 12 Temmuz 1915'te birçok bölgeye çekilen bir telgrafta, "Halep Vilâyeti'nin cenûbu [güneyi] Suriye Vilâyeti'nin şarkı [doğusu] ve Kerkük livâsında da Ermenilerin iskân" olunacağı hatırlatılır ve bu nedenle, "yüzde on nisbeti tecâvüz eden Zor [Der-Zor] sancağına sevk edilerek gönderileceklerin" artık buraya gönderilmemesi, bunun yerine yukarıda adı belirtilen yeni yerlere gönderilmesi istenir.[66] 1916 yazında Der-Zor Mutasarrıflığına yollanan özel bir telgrafta, oradaki son durum hakkında, tek tek sorular sorularak ayrıntılı bilgi istenir.[67]

---

64 İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1984), s. 224; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988, dördüncü basım), s. 277.

65 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/315, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretulaziz, Musul vilâyâtına, Adana Emvâl-ı Metrûke Komisyon Riyâseti'ne, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına, Halep Emvâl-i Mütrûke Komisyon Riyâseti'ne şifre telgraf.

66 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/413, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Sivas, Mamuretülaziz, Urfa vilâyetleri ile Kayseri Canik, İzmit mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

67 BOA/DH.ŞFR. nr. 66/170, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. (Belgenin içeriği ileriki bölümlerde aktarılacaktır.)

Ermenilerin yerleştirilmesinde nüfus oranlarının göz önünde tutulmasına ilerleyen aylarda da özel önem verilmeye devam edilecektir. Örneğin 8 Eylül 1915'te Halep Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "muhtelif mahallerden oraya gönderilen Ermenilerin tamâmen kabûlleri ile merkez ve mülhakâtda [çevrede] iskânları bi'l-âhire bunların o muhîtde nisbî bir ekseriyet teşkîl etmelerini intâc edeceğinden [sonucunu doğuracağından] muvâfık değildir", denir ve "bu cihet(in) dâ'imâ nazar-ı dikkatde bulundurularak şimdiye kadar gelen muhâcirlerden fazla olanların vilâyet dâhiline tevzî olunmayarak Urfa cihetlerine sevki" istenir.[68]

Alman ve Amerikan belgelerinde de Ermenilerin % 5-10 kriterine göre yerleştirildikleri bilgisi yer alır. Amerikan Harput Konsolosu Leslie Davis 30 Aralık 1915'te yolladığı raporunda, "bundan bir yıl önce bu vilâyette bulunan yüzbin Ermeniden 4.000'den fazla olmayan bir miktarı kaldı. Bildirildiğine göre, [yerel nüfusun] yüzde beşi üzerindeki Ermeniler gönderiliyor. Şu anda o kadarının bile kaldığı şüpheli."[69]

Benzeri bir bilgiyi Halep Alman Konsolosu Rössler 27 Nisan 1916 tarihli raporunda Der-Zor Mutasarrıflığı için verir; "20 Nisan tarihinde Der-Zor'da görev yapan bir Türk subayından öğrendiğime göre, Der-Zor mutasarrıfı yerli halkın % 10'u kadar Ermeni'yi orada [Der-Zor'da] bırakıp gerisini Musul'a sürmek üzere emir almış. Der-Zor nüfusu 20.000 dolaylarında olabilir. Oraya gönderilmiş Ermenilerin en az 15.000 olduğu söyleniyor, demek ki en az 13.000 sürülmek zorunda."[70]

29 Temmuz 1916'daki raporunda ise, Der-Zor Mutasarrıflığı'ndaki Ermenilerin 17 Temmuz itibarıyla bölgeyi terk etme emri aldıklarını bildirir. Merkezî Hükümet Der-Zor'da yerli

68 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/145, Dâhiliye Nezâreti EUM'den, 26 Agustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

69 NA/RG59/867.4016/269, Leslie Davis'den Büyükelçi Henry Morgenthau'ya 30 Aralık 1915 tarihli rapor.; aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, (Princeton, Londra: Gomidas Institute, 2004), s. 473.

70 DE/PA-AA/R14091, Halep Konsolosu Rössler'in Alman Başbakanı Bethmann Hollweg'e 27 Nisan 1916 tarihli raporu.

nüfusun % 10'u kadar Ermeni'nin kalmasına karar vermiştir. Rössler, "son geriye kalanların imha edilmeleri gerekecek", der. Bu amaca uygun olarak da Zor [Der-Zor] Mutasarrıfı Suad Bey görevinden alınmış ve yerine "zalim bir kişi göreve atanmıştır."[71]

% 5-10 uygulamasının önemli bir sonucu

Sürgün edilen Ermenilerin, iskân alanı olarak gösterilen bölgelerde nüfusun % 5–10'unu geçmeyecek şekilde yerleştirilmeleri gerektiği yolundaki bu karar bile aslında Ermenilere yönelik politikanın amacının onların imhası olduğunu göstermeye yeter. Ermenilerin yerleşim bölgesi olarak seçilen bölgeler ve bu bölgelerdeki Müslüman nüfusa yakından bakmak bunu anlamak için yeterlidir. Ermenilerin gönderileceği yerler ilk olarak 24 Nisan 1915 tarihli telgraflarda, "Halep'in cenûb-ı şarkîsi [güneydoğusu] ile Zor [Der-Zor] ve Urfa havâlîsi"[72] olarak tanımlanmışsa da, bu bölgelerin tek tek sayılması, 23 Mayıs 1915'te Erzurum, Van, Bitlis vilâyetleriyle, Cemal Paşa'ya yollanan telgraflarda yapılmıştır. Buna göre Ermeniler, "Van Vilâyeti'yle hem-hudûd olan kısm-i şimâlîsi [kuzeyi] müstesnâ olmak üzere Musul Vilâyeti'nin kısm-i cenûbîsi [güneyi] ile Zor [Der-Zor] sancağı ve merkezi müstesnâ olmak üzre Urfa sancağında ve ... Suriye Vilâyeti'nin kısm-i şarkîsi Halep Vilâyeti'nin şark ve şark-i cenûbîsi [güneydoğusu] cihetlerinde... iskân edileceklerdir."[73] Dâhiliye Nezâretince 26 Mayıs 1915'te sadrazama yollanan metinde de aynı bilgiler tekrar edilir.[74]

---

71 DE/PA-AA/R14093, Halep Konsolosu Rössler'in Alman Başbakanı Bethmann Hollweg'e 29 Temmuz 1916 tarihli raporu.

72 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/93, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/94, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli 4. Ordu Hümayun Kumandanlığı'na şifre telgraf. Aynı tarihte Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine gönderilen şifre telgraf için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 53/93.

74 Dâhiliye Nezâreti'nden, Sadâret'e 13 Mayıs 1331'de (26 Mayıs 1915) yollanan tezkere, tam metin için bkz. *Ati*, 23 Şubat 1920.

Daha sonra bu alan biraz daha genişletilecek ve karar ilgili bölgelere 5 Temmuz 1915'te yollanan bir şifre ile bildirilecektir. Buna göre;

> "Ermenilerin iskânlarına tahsîs edilen mıntıka görülen lüzûm üzerine ta'dîl ve tevsi' edilmişdir [değiştirilmiş ve genişletilmiştir]. 1- Kerkûk sancağının İran hudûduna seksen kilometro mesâfede kâ'in [var olan] kasabât ve kurâ dahî dâhil olduğu hâlde Musul Vilâyeti'nin havâli-i cenûbiyye ve garbiyyesi. 2- Diyârbekir hudûdundan yirmi beş kilometro dâhilde ve Habur ve Fırat nehirleri vâdisindeki ma'mûreler dâhil olmak üzere Zor [Der-Zor] sancağının cenûb ve garbı. 3- Halep Vilâyeti'nin kısm-ı şimâlîsi müstesnâ olmak üzere şark ve cenûb ve cenûb-ı garbîsinde vâki' kâffe-i kurâ ve kasabât ile Suriye Vilâyeti'nin Havran ve Kerek sancakları dâhil olmak üzere şimendüfer güzergâhlarından yirmi beş kilometro dâhil vâki' kasabât ve kurâda ahâlî-i Müslime nüfûsunun yüzde onu nisbetinde tevzî ve iskân edileceklerdir."[75]

Eğer, Ermenilerin nüfusu yerli Müslüman nüfusun % 10'unu geçmeyecekse, bu bölgelerdeki Müslüman nüfus ne kadardır? Bu hesaplamayı yaparken belgelerdeki coğrafi sınırlamalara bağlı kalmayıp, adı geçen vilâyetlerin tümünü esas alsak bile karşılaşacağımız tablo şudur: Musul bölgesi belgede, "Kerkük dahil vilâyetin havâli-i cenûbiye ve garbiyesi," olarak tanımlanmasına rağmen biz Musul'un tümünü alırsak "3 sancak, 18 kaza, 25 nahiye ve 3 bin köyde yaklaşık yarım milyon insan yaşıyordu".[76] İngilizlerin, bölgeyi işgal ettikten sonra 1919'da yaptıkları nüfus sayımına göre ise vilâyet nüfusu,

---

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/315, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul Vilâyâtına, Adana Emvâl-i Metrûke Komisyon Riyâseti'ne, Zor, Maraş, Canik, Kayseri, İzmit mutasarrıflıklarına, Halep Emvâl-i Mütrûke Komisyon Riyâseti'ne şifre telgraf. BOA/DH.ŞFR., nr. 54/308 Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgrafta aynı bilgi tekrar edilir ve % 10 prensibi hatırlatılır.

76 Dr. İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu*, (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003), s. 26.

601.893'ü Müslüman olmak üzere, toplam 703.378'dir.[77] Suriye Vilâyeti, sadece Havran ve Kerek sancakları dahilindeki kura ve kasabat, denmesine rağmen biz yine tüm vilâyeti alırsak, 1914 sayılarına göre, vilâyet toplam nüfusu 918.409, sadece Müslüman nüfusu ise 791.582'dir.[78] Der-Zor sancağı 1914 sayılarına göre 66.294, sadece Müslüman nüfus 65.770'tir.[79]

Belgelerde Halep Vilâyeti'nin kısm-ı şarkî ve cenûbîsi denmektedir. 1914 sayımına göre, vilâyetin toplam nüfusu 667.790, Müslüman nüfus ise 576.320'dir. Eklenmesi gereken bilgi, Halep Vilâyeti'nden Halep merkez de dahil ilçelerinin çoğundan (Antep, İskenderun, Antakya vb.) Ermeniler sürülmüşlerdir. Önce sürgünlerin gönderildiği yer olan Halep'ten Ağustos başında Ermeniler Musul ve Der-Zor istikametine sürülmeye başlanmıştır.[80] Sürgünlerin yapıldığı yerlerin nüfusları, Halep merkez 126.676; İskenderun 18.875; Antakya 91.573; Antep (Kilis dahil) 226.354'tür, yani toplam 463.478'dir. Aynı yerlerdeki Müslüman nüfus 354.844'tür.[81] Aradaki fark 204.312 toplam ve 221.476 Müslüman nüfusa denk düşer.

---

77 A.g.e., s. 27; Kemal Karpat 1907 rakamlarına göre, Müslüman nüfusu 148.162, toplam nüfusu 161.748 olarak verir. Fakat bu sadece erkek nüfustur. [Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 206.]

78 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 226-7. Justin McCarthy millet sistemi esasına göre, 1911-2 yıllarında genel vilâyet toplamını 1.017.322, Müslüman nüfusunu 876.835 olarak verir. Justin McCarthy, *Population History of the Middle East and the Balkans*, (İstanbul: the ISIS Press, 2002), s. 185.

79 Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, s. 226-7. Justin McCarthy 1911-12 rakamlarına göre, Zor nüfusunu 83.120 olarak verir ve % 25 düzeltme payı ile 103.900 olduğunu soyler. (Justin McCarthy, *a.g.e.*, s. 198.)

80 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/200. Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 18 Temmuz 1331 (31 Temmuz 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanlığı'na şifre telgraf. Halep'ten daha sonra da devam edecek olan sürgünler konusunda elimizde oldukça lazla bilgi vardır. Burada bazı belge numaraları vermekle yetinelim. BOA/DH.ŞFR., nr. 57/53; 62/135; 63/306; 63/307; 64/175; 65/32-1; 65/51. Halep'ten başlayan sürgünleri engelleyebilmek için Alman ve Amerikan Hükümetleri, bir araya gelerek ortaklaşa çok yoğun çaba harcamışlardır. Bu nedenle her iki ülke arşivinde, Halep sürgünleri konusunda bol bilgi bulmak mümkündür. Bir örnek olarak bkz. NA/RG59/867.4016/296 Hoffman Philip'den Dışişleri Bakanlığı'na 1 Eylül 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 534-540.

81 Rakamlar, Kemal Karpat, *a.g.e.*, s. 214-5.

Sonuçta sadece Ermenilerin sürüleceği yerlerin değil, tüm bölgenin toplam nüfusu 1.688.081 ve Müslümanların nüfusu ise 1.459.245'tir. Halep Vilâyeti'nin tümü dahil edilirse toplam 2.355.871 veya 2.035.565 Müslüman nüfusa ulaşılır. Yukarıdaki saydığımız ilçelerin nüfusu hariç tutulur ve ama Halep'in kalan nüfusu dahil edilirse, toplam 1.892.393 ve Müslüman 1.680.721 sayısı elde edilir. Ortaya çıkan tablo şudur; hangi rakamı esas alırsanız alın, Osmanlı yönetiminin aldığı karara göre, Ermenilerin yeni yerleşim yerlerindeki toplam nüfusu, bölgedeki Müslüman nüfusun % 10'unu aşmayacak şekilde, 145.000 ile 200.000 arasında, 168.000 civarında olmak zorundadır.

Oysa Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson, güvenlir kaynaklara dayandığım söyleyerek, 3 Şubat 1916 tarihi itibarıyla bulunduğu Halep ile Şam civarları ile Fırat nehri boyunca Der-Zor'a kadar olan bölgede toplam 486.000 kişinin hayatta olduğunu bildirmektedir.[82] Bu tablo bize 1916 yaz aylarında niçin Der-Zor'da ikinci bir katliam yapıldığını ve 200.000 civarında Ermeni'nin imha edildiğini açıklamaya yardımcı olabilir. Bölgeye sağ ulaşan Ermeni sayısı tahmin edilenin çok üstündeydi ve azaltılması gerekiyordu.[83]

Bu nüfus hesaplamasına göre, bir sorunun cevabı açık kalmaktadır veya cevap kendiliğinden verilmektedir. Anadolu'daki Ermeni nüfusu Osmanlı rakamlarına göre 1,3 milyon, Ermeni klise kayıtlarına göre 2.1 milyondur.[84] Şüphesiz sürgün

82 NA/RG59/867.48/271, Halep Konsolosu Jesse B. Jackson'dan Büyükelçi Henry Morgenthau'ya 8 Şubat 1916 tarihli rapor. Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 489-490.

83 Der-Zor katliamları konusunda Raymond H. Kévorkian'ın ağırlıklı olarak görgü tanıklarına dayanarak yaptığı çalışmalar vardır. Raymond Kevorkian (ed.), "L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)," *Revue d'histoire arménienne contemporaine* özel sayısı, cilt II, 1998. Daha fazla bilgi için bkz. http://www.imprescriptible.fr/cdca/kevorkian.htm ve http://www.imprescriptible.fr/rhac/tome2.htm. Ayrıca Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, (Princeton ve Londra: Gomidas Institute, 2002).

84 Burada Ermeni nüfusu ve kayıpları konusunda bir tartışma yapılmayacaktır. Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermeni nüfusu konusunda Kemal Karpat ve Justin McCarthy'nin yukarıda aktardığımız eserlerinden başka, eldeki kaynak-

edilen Ermeni sayısı bu iki farklı rakama göre değişiklik gösterse bile bir milyon civarında bir sürgünden söz etmek yanlış olmayacaktır. Aslında toplam ne kadar Ermeni'nin sürgün edildiğine dair elimizde kesin bir rakam yoktur.[85] *Hürriyet* gazetesinde popüler tarih yazıları yazdığı sıralarda Murat Bardakçı, Talat Paşa'ya ait olduğunu iddia ettiği bazı rakamlar yayınlamıştır. Buna göre, "Tehcir kanunu uyarınca, 924 bin 158 Ermeni, imparatorluğun başka yerlerine nakledilmişlerdir."[86]

Aslında listenin eksik olduğunu rahatlıkla ileri sürülebiliriz.[87] Listede sürgün yapılan yerler olarak sayılan vilâyet ve sancaklar arasında, sürgünlerin yapıldığını kesin olarak bildiğimiz birçok vilâyet ve sancağa yer verilmemiştir. Bunlar şunlardır; İstanbul, İzmir, Edirne, Aydın, Kastamonu, Van, (kısmen *Suriye*), *Antalya*, *Bolu*, *Biga*, *Eskişehir*, *İçel*, *Kütahya*, *Menteşe*, Çatalca ve Urfa.[88] Sonuçta, Talat Paşa'nın listesi esas alınıp, ek-

---

ların genel bir özeti için bkz. Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004), s. 5-53. Ayrıca, Ermeni kaynakları için, Kevork Pamukciyan, "Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, c. III, içinde, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003), s. 289-292; Levon Marashlian, *Politics and Demography Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, (Toronto: Zoryan Institute 1991). Ermeni kayıpları konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, (Ankara: İmge Yayınevi, 1999), s. 308-309.

85 Bazı Türk kaynaklarında sürgün edilen Ermeni sayısı 4.50.000 civarında verilmektedir. Genelkurmay Başkanlığı 413.067 rakamını verir. Bak: Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt I, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005), s. 147-158. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001), adlı çalışmasında 438.758 rakamını kullanır, (s. 76). Bazı Ermeni kaynaklarında sürgün edilen Ermeni sayısı 800.000 (Kevork Pamukciyan) ile 1. 400.000 arasında değişmektedir. 1,4 milyon rakamı Lepsius tarafından verilmiştir. (Lepsius bu rakamı Berlin'de Talat Paşa'yı öldüren Tehleryan adlı Ermeni gencin yargılanması sırasında vermiştir. Bkz. Doğan Akhanlı, *Talat Paşa Davası Tutanakları*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2003), s. 87.

86 Murat Bardakçı, "Savaş Sırasında 93 bin 88 Rum Başka Vilâyetlere Nakledildi", *Hürriyet*, 26 Nisan 2006.

87 Murat Bardakçı, "Paşa'ya göre Ermeni sayıları", *Hürriyet*, 26 Eylül 2005.

88 Dönemin vilâyet ve sancaklarının tam bir listesi için bkz. *Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti, Teşkilat-ı Hâzıra-i Mülkiyeyi ve Vilâyet, Livâ, Kazâ ve Nâhiyelerin Hurûf-i Hecâ Sırasıyla Esâmisini Hâvi Cedveldir*, (Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331).

sikler tamamlanırsa bir milyonun üzerinde Ermeninin sürgün edilmiş olduğu rahatlıkla söylenebilir ki Toynbee'nin verdiği 1-1.2 milyon rakamı gerçeğe yakın olsa gerekir.[89]

Cevabı verilemeyen veya dolaylı olarak verilmiş olan soru, bir milyonun üzerindeki Ermeni'nin, 1.680.721 Müslüman'ın % 10'u haline nasıl sokulacağıdır?

Müslüman mültecilerin istedikleri yerlere gitmelerine izin verilmez

Mültecilerin, belli bir nüfus planına bağlı olarak yerleştirildiklerinin en önemli göstergelerinden birisi, onların istedikleri yerlere gitmelerine izin verilmemesi ve daha önce tesbit edilmiş iskân mıntıkalarına zorla yerleştirilmesidir. Bu konuda bölgelere çekilmiş çok sayıda telgraf vardır. Örneğin, 15 Nisan 1916'da Urfa'ya çekilen bir telgrafta; "mültecîlerin menâtık-ı iskâniyelerinden [iskân yerlerinden] gayrı mahallere azîmetleri kat'iyyen câiz [uygun] değildir", denir ve "mültecîlerin savuşmalarına meydan kalmayacak tedâbîr-i mâni'a ittihâzı [önleyecek tedbirlerin alınması]" istenir.[90] Mayıs 1916'da Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "bazı mültecîlerin mahall-i müretteblerine [tayin edilmiş yerlere] gitmeyerek Diyarbakır cihetlerine savuşdukları" haberinin geldiği söylendikten sona, "mültecîlerin mahall-i müretteblerinden [tayin edilmiş yerlerden] gayrıya gitmelerine meydan verilmemesi kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur", denir.[91] Yine bunun gibi,

---

89 Arnold Toynbee ve James Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs By Viscount Bryce* (Princeton-Londra: Gomidas Institute, 2005), s. 646. Aynı rakam dönemin bazı Arap gazetelerinde de yayınlanmıştır. El-*Mokattam* gazetesi 30 Mayıs 1916 nüshasında, sürgün edilen Ermenilerin sayısını 1.200.000 olarak vermektedir. (Bilgiyi aktaran: Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia*, (New York, Montreal, Londra: Tankian Publishing Corporation, 1975), s. 58).

90 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/9, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 2 Nisan 1332 (15 Nisan 1916) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

91 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/283, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 28 Nisan 1332 (11 Mayıs 1916) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

"Trabzon mültecilerinden Merzifon'a gönderilenlerden İzmit sancağına gidenlerin olduğu"nun anlaşılması üzerine, "harb mevkilerinden iltica edenlerin iskân mıntıkalarına sevk edilmeleri gereği" hatırlatılır ve bir daha bu tür bir olayın tekrar etmemesi istenir.[92]

Benzeri olayların tekrar etmesi üzerine de, bazı bölgelere "Mevâki'-i harbden [harp bölgelerinden] iltică edenlerin ta'lîmâtnâme-i mahsûsada [özel talimatta] gösterilen mahall-i iskânlarına sevk edilmeleri lâzım geleceğinden ba'demâ [bundan böyle] mültecîlerin mahall-i müretteblerinden [tayin edilmiş yerlerden] gayrı mahallere azîmetlerine [gitmelerine] kat'iyyen meydan verilmemesi(ni)" isteyen bir yazı gönderilir.[93] Ayrıca talimatnameye aykırı hareketlerin gözlenmesi üzerine, "vesikalarını kaybettiklerini bildirip, milliyetlerini gizleyerek memurları aldatan ve kendilerine tahsis edilen yerlerin dışına sevk ettiren mülteciler hakkında tahkikat" yapılması emredilir.[94]

Konuya ilişkin 25 Ağustos 1915'te tüm bölgelere bir tamim yollanmış ve uyulması gereken kurallar bildirilmiştir. Bu tamimden anlaşılan, bazı mülteciler kendilerine gösterilen yerlere gitmemekte ve başka yerlere kaçmaktadırlar. Belgede, gösterilen yerlere gitmeyen mültecilerin kendileri için daha önce tesbit edilmiş yörelere zorla gönderilmeleri istenir; "Ermenileri nakl ve sevk olunan mahallerde iskân edilmek üzre bir an evvel buralardan muhâcir sevk ve iskânı zarûri olduğu halde muhâcirîn i merkûme [adı geçen muhacirler] oralara kadar azîmete [gitmeye] hâhiş [istek] göstermemekte ve bâ'zıları da yollarda birer vesîle ve fırsat bularak öteye beriye dağılmakta

92 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/64, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 9 Haziran 1332 (22 Haziran 1916) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

93 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/78, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 11 Haziran 1332 (24 Haziran 1916) tarihli Kastamonu Vilâyeti ve Bolu Mutasarrıflığı'na şifre telgraf

94 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/93, Dâhiliye Nezâreti AMM'den 13 Haziran 1332 (26 Haziran 1916) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Beyrut, Halep, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfa, İzmit, İçel, Eskişehir, Bolu, Teke, Canik, Cebel-i Lübnan, Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Menteşe, Maraş, Niğde Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

oldukları anlaşılmakta olmasına ve halbû ki oralara muhâcirînin bir an evvel izâmındaki lüzûm ve vücûb burada mevcûd ve henüz iskân edilmemiş olan muhâcirînin rızâlarına bakılmayarak sevklerini îcâb ettirmekte(dir)." Bu nedenle muhacirlerin, "hiçbir sûretle fîrâr ve ihtifâ [saklanma] eylemelerine mahal ve meydân bırakılmayarak mahâll-i mertebe-i iskâniyelerine sevkleri" bildirilir.[95]

Bazı bölgelerde muhacirlerin yerleştirildikleri yerlerden kaçmaya devam etmeleri onlara karşı sert önlemlerin alınmasını gündeme getirecektir. Dâhiliye Nezâreti'nden 31 Aralık 1917'de Bursa'ya yollanan bir telgrafta, "Bursa'ya kesretli [yoğun] miktarda Batum mültecileri geldiği ve bunların yollarda... firar ettikleri Hüdavendigâr Vilâyeti'nden bildiriliyor. İşbu vilâyet esasen menatık-ı iskâniyeden [iskân bölgesi] olmadığı... cihetle hiçbir mültecinin firarına meydan verilmemesi"ni isteyerek "müsamaha gösterenlerin şediden [şiddetli şekilde] tecziyeleri [cezalandırılmaları]" istenir.[96]

Bu yasak ve sınırlamalar Türk muhacirleri de kapsamaktadır. Bu konuda sıkı bir denetimin olduğunu Adana Vilâyeti'ne yollanan bir telgraftan anlıyoruz. Telgrafta, "Balkan Harbinden sonra Rumeli'den hicret edenlerle Van, Bitlis, Erzurum vilâyetlerinden Adana'ya gelen Türk ve Kürt mültecilerden Kürtlerin tayin edilen muntıkalara yerleştirilerek kayıtlarının yapılması hiçbir suretle başka bir yere gitmelerine izin verilmeyeceği, Türkler(in) de vilâyet muhacirin dairesine gönderilecek defter üzerine yabancı defterlerine tescil edilerek esas defterlerindeki kayıdlarına işaret konarak kayıtlarının yapılması gerektiği" bildirilmektedir.[97]

---

95 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/256, Dâhiliye Nezâreti EUM'den, 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Kastamonu, Adana, Ankara, Halep, Sivas, Mamuretülaziz, Hüdavendigâr, Trabzon ve Van vilâyetleri ile İzmit, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Canik, Kayseri ve Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

96 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/131, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 18 Kânunisani 1332 (31 Aralık 2005) tarihli Sivas ve Kastamonu vilâyetlerine şifre telgraf.

97 BOA/DH.SN.THR nr. 1857/77/47 (52. Dosya), Dâhiliye Nezâreti'nden 7 Ocak 1334 (7 Ocak 1918) tarihli Adana Vilâyeti'ne telgraf

Eğer kontrol ve denetim dışı yerleştirme yapılmış ise, bu yerlerin derhal boşaltılması da istenmiştir. Örneğin, 2 Temmuz 1914'te İzmit Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, "Yalova kazâsı dâhilinde Rum köylerine İslâm muhâcirleri iskân edilmekde olduğu haber alındı"ğı aktarıldıktan sonra, "bunların kat'iyyen iskânlarına müsâ'ade edilmemesi" istenir.[98] Türk ve Türk olmayan ayırımı yapılmaksızın, tüm Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesinde gösterilen bu sert ve kararlı tutum, ülke nüfusunun dağılım ve yerleşim kriterlerinin etnik temel esaslı bir plan dahilinde yapıldığının açık bir göstergesi sayılmalıdır.

Hıristiyan coğrafya ve yerleşim yerlerinin adları Türkleştirilir

Özellikle Hıristiyanların yaşadıkları köylerden zorla boşaltılması ile birlikte, yer ve coğrafya isimleri de sistemli olarak değiştirilmeye başlandı. Zaten 1913 Muhacirin Nizamnamesi, "muhacirler için inşa edilecek köylere 'uygun isimler' verilmesi gerektiği"ni bildiriyordu. İsim değişikliği sadece yeni inşa edilecek yerleşim birimleri ile sınırlı değildi ve tüm Türkçe olmayan isimleri kapsıyordu. Başlangıçta, yörelerin il idare kurullarınca yapılan bu çalışmalar belli bir sistematikten yoksundu. 5 Ocak 1916'da bir talimatname ile yerleşim yeri ve coğrafya isimlerinin değiştirilmesi merkezî bir politika haline çevrildi. Talimatnamenin birinci maddesinde: "memalik-i Osmaniyede, Ermenice, Rumca veya Bulgarca gibi, 'İslâm olmayan milletler lisanıyla yad edilen vilâyet, sancak, kasaba, köy, dağ, nehir, ... ilah bilcümle isimlerin Türkçeye tahvili'nin kararlaştırıldığı" bildiriliyordu.[99] Savaş zamanının sunduğu olumlu imkândan yararlanılarak, isimlerin hızla değiştirilmesinin istendiği talimatnamede, bu değişikliklerin nasıl yapılacağı konusunda bilgi veriliyor ve yeni isimlerde dikkat edilecek hususlar sıralanıyor ve hatta bazı örnekler de veriliyordu.

98 BOA/DH.ŞFR., nr. 42/176, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusu'ndan 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

99 Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, s. 82.

Bu hızlı isim değiştirme tam bir kaos ortamı yarattı. Askerî kıtalar arasındaki yazışmalar anlaşılmaz hal aldığı için savaşın yürütülmesi bile tehlikeye girdi. 15 Haziran 1916 tarihli bir kararla bu uygulama durduruldu.[100] Yerleşim yerleri ve coğrafya adlarının değiştirilmesi tüm bir Cumhuriyet boyunca, Arapça, Farsça, Kürtçe, Lazca, Gürcüce ve Çerkezce isimleri de içerecek bir kapsamda genişletilerek devam edecektir.[101]

Sürgün ve yerleştirme politikaları farklı ihtiyaçlardan doğmuştur

Herhangi bir yanlış anlamaya yol açmamak için eklemek gerekir ki, burada iddia edilen 1913-18 dönemine ait tüm yer değiştirmelerin veya sürgünlerin daha önce ayrıntıları hazırlanmış bir nüfus ve yerleştirme planına göre yapıldığı değildir. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgelerinden, sözü geçen dönemde, nüfus hareketlerinde beş farklı nedenin belirleyici olduğu anlaşılıyor:

A) Varlıkları tehdit olarak algılanan Hıristiyanların (özellikle Ege kıyılarındaki Rumların, Mardin-Diyarbakır bölgesinde Süryanilerin ve esas olarak da Ermeni vatandaşların) Anadolu'dan tasfiyesi ve buralara Müslüman ahalinin yerleştirilmesini esas alan sürgün ve göç ettirmeler. Bu uygulama Rumlar örneğinde, özellikle 1914 bahar ve yaz aylarında, daha çok tehdit, korkutma, yağma ve sınırlı öldürmelerle, zorla Yunanistan'a gönderme biçiminde olmuştur. Ermeniler ise, 1915 Mayıs ayı ile birlikte sürgün yollarında imha edilmişler veya çöllerde ölüme terk edilmişlerdir. Süryanilerin önemli bir kısmı da Ermenilerle birlikte imha edilmişlerdir.

Balkanlar ve Kafkasya'dan gelmiş Müslüman ahali sistemli olarak Hıristiyanlardan boşalan köylere yerleştirilmişlerdir. 1913'te Ege bölgesinde başlayan bu yerleştirme eylemleri,

100 *A.g.e.*, s. 83.

101 Konuya ilişkin genel bir bilgi için bkz. Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Koyler," *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 10, sayı 2, s. 23-34, (2000).

1915'te Ermeni köylerinin boşaltılması ile yeni bir aşamaya ulaşarak devam etmiştir. Başbakanlık Arşivi, "Dâhil vilâyetde hâli misâfiretde bulundurulan Ereğli, Karaağaç, Ilgın, Akşehir, Saideli, Karaman kazâlarındaki 64 hâne Arnavud ve 181 hâne Boşnakların Diyarbakır, Sivas, vilâyetinde boşalan köylerde iskân edilmek üzere mahâlleride ile bi'l-muhâbere sevkleri ve sâlifü'z-zikr [bildirilen] kazâlarda mevcûd 78 hâne Türk muhâcirin de Adana Vilâyeti'ne gönderilmeleri"[102] biçimindeki nüfus yer değiştirme planlarına ilişkin belki yüzlerce ile ifade edilebilecek belge ile doludur. Muhacirlerin ihtiyaçları genel olarak, Ermeni ve Rumların geride bıraktıları, "Emvâl-i metrûkede mevcûd erzâk, elbise ve eşyâ-yı sâire" ile giderilmeye çalışılmış ve bu malları kontrol etmek için oluşturulan Tasfiye Komisyonları bu işle görevlendirilmişlerdir.[103]

Bazı bölgelerde, Ermeni köylerinin boşaltılması ile bu köylere muhacirlerin yerleştirilmesi arasındaki zaman kısalığı bu konuda hazırlıkların çok önceden yapılmış olduğunun bir göstergesi olarak ele alınabilir.

Buna verilebilecek en önemli örnek Zeytun Ermenilerinin boşaltılmasıdır. 8-10 Nisan 1915'te boşaltılmaya başlayan[104] Zeytun'da, 20 Nisan'da Antep civarından getirilen mucahirlerin yerleştirilmesi işlemine başlanmış bulunuyordu.[105] Zeytun'dan ilk boşaltılanların sınırlı sayıdaki ailelerden ibaret olduğu ve Zeytun Ermenilerinin tamamen ihracının 4 Mayıs 1915'te Maraş mutasarrıfına gönderilen bir şifre emri ile yapıldığı göz

---

102 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/246, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 17 Haziran 1331 (30 Haziran 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

103 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/120 ve 61/122, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Bitlis, Trabzon ve Sivas vilâyetlerine gönderilen şifre telgraflar örnek olarak verilebilir.

104 Zeytun'dan ilk boşaltmaların 8-10 Nisan'da başladığına ilişkin bkz. James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 491. Ed. Ara Sarafyan'ın dipnotu; 9 Nisan tarihi için, NA/RG59/867.00/761, Halep Konsolosu, J. B. Jackson'dan Büyükelçi Morgenthau'ya 21 Nisan 1915 tarihli rapor, Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 10.

105 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/51, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 7 Nisan 1331 (20 Nisan 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

önüne alınırsa, şehir daha tamamen boşaltılmadan Müslüman muhacirlerin yerleştirilmeye başlandığı anlaşılacaktır.[106]

Bu konuda verilebilecek bir diğer önemli örnek, 22 Haziran'da Suriye Vilâyeti'ne yollanan bir telgraftır. Henüz daha Halep ve Urfa'dan Ermenilerin boşaltılmadığı bir sırada çekilen bu telgrafta, bu vilâyet sınırındaki muhacirlerin, "bi'l-muhâbere Halep ve Adana ve Urfa'da Ermenilerden hâlî [boş, sahipsiz] kalan mahallere yerleşdirilmek üzere i'zâm edilecekleri [yollanacakları]" bildirilir ve bu nedenle "kendiliklerinden hâne inşâsına" gerek olmadığı bildirilir.[107] Belgeden anlaşıldığı gibi, daha boşaltmaların yapılmasından aylar önce hangi muhacirlerin hangi bölgelere yerleştirileceği karara bağlanmış bulunuyordu.

Bunun gibi, 17 Mayıs 1915'te Maraş Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgraftan, Maraş civarında Ermenilerden boşalan köylere muhacirlerin yerleştirilmesi ile görevli memurun, bölgede işe başlamış olduğunu anlıyoruz.[108] Mamuretülaziz Vilâyeti'ne 25 Mayıs 1915'te çekilen bir telgrafta, "iskânları icrâ edilemeyen muhâcirlerin tahliye edilen köylere yerleştirilmek üzre bil-muhâbere Adana'ya izâmları [yollanmaları]" istenir.[109] Aynı tarihte Adana'ya çekilen telgrafta ise, hali hazırda boşaltılmış köylerin isimleri ve o ana kadar boşaltılmış Ermenilerin sayısının ne olduğu sorulmaktaydı.[110]

28 Mayıs'ta Mersin'den, bölgedeki durum hakkında bir rapor gönderen Amerikan konsolosu, Dörtyol'da Ermenilerin boşalttığı evlere Müslümanların yerleştirilmiş olduğunu akta-

106 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/286, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

107 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/95, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915) tarihli Suriye Vilâyeti'ne şifre telgraf.

108 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/21, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 4 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

109 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/115, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 12 Mayıs 1331 (25 Mayıs 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

110 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/113, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 12 Mayıs 1331 (25 Mayıs 1915) tarihli Adana, Halep, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine şifre telgraf.

rır.[111] Erzurum'daki Alman Konsolosluğu, 22 Mayıs 1915 tarihli raporunda, Erzurum civarındaki boşaltılmış olan köylere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmekte olduğunu bildirmektedir.[112] Tüm bu boşaltma ve yerleştirme süresi arasındaki zaman kısalığı ancak daha önceden yapılmış hazırlıkların varlığı ile açıklanabilir.

B) Daha çok Hıristiyan vatandaşlara yönelik Askerî nedenlerle gündeme gelen sürgün ve göç ettirmeler: 1914 Ekim ayında Van civarından "dış kışkırtmalara müsait olan Nasturiler"den İran sınırına yakın olanların, askerî nedenlerle Ankara, Konya gibi yerlere sevklerine karar verilmesi;[113] özellikle Ege ile Karadeniz sahillerinde, aşağıda ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, 1916 sonları ile birlikte yoğunlaşmaya başlayan ve 1917'de devam eden Rum vatandaşların iç bölgelere göç ettirilmeleri bu tür yer değiştirmelere örnek olarak verilebilir.

C) Büyük ölçüde politik kaygılarla gündeme getirilen göç ettirmeler: 1915 Şubat-Nisan aylarında Çukurova bölgesinde Ermenilere yönelik gündeme gelen ilk sürgünleri bu kategoriye sokmak mümkündür. Bölge Ermenilerinin, dışarıdan silah yardımı da alarak ayaklanacaklarından korkulmuş önce İskenderun ve Dörtyol bölgesinden Adana istikametine sürgün yapılmış,[114] bunu Nisan başında Zeytun'dan Konya istikametine yapılan sürgünler takip etmiştir.

Benzeri şekilde, Suriye'de bir ayaklanmaya önderlik edebileceği düşünülen Arap ileri gelenleri ve bazı aileler Cemal Paşa tarafından iç bölgelere sürülmüştür. Konuya ilişkin belgelerde

---

111 NA/RG59/867.00/768, Mersin Amerikan Konsolosu Edward I. Nathan'dan Büyükelçi Morgenthau'ya 28 Mayıs 1915 tarihli rapor. Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 48.

112 DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 168, Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'in, 22 Mayıs 1915 tarihli İstanbul Büyükelçiliği'ne yolladığı rapor.

113 BOA/DH.ŞFR., nr. 46/78, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Teşrinievvel 1330 (26 Ekim 1914) tarihli Van Vilâyeti'ne şifre telgraf.

114 Ayrıntılı bilgi için bkz. sonraki bölümler. Ayrıca Şubat 1915'te Dörtyol ve İskenderun civarından başlayan ve daha sonra Mart-Nisan aylarında Zeytun ve Maraş bölgesine kayan bu tehcirlerle ilgili daha geniş bilgi için bkz. Taner Akçam, *A Shameful Act, The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan Books, 2006), s. 146-7; 159-161.

sürgünlerin "siyasi sebeplere binaen" yapıldığı açık olarak dile getirilmiştir.[115] Buna benzer bir uygulama Filistin'deki Yahudilere karşı gündeme gelmiştir. Örneğin, Ağustos 1915'te "Filistin topraklarındaki düvel-i muhasıma Musevi tebasından Osmanlılara karşı husumette bulunanların Çorum'a sevkleri" istenmiştir.[116] Kontrol altına alınması sorun olan bazı Kürt aşiretlerinin Anadolu içlerine sürülmesini de bu kategoriye ekleyebiliriz.[117]

D) Savaş bölgelerinden kaçan Müslüman ahalinin zorunlu olarak iç bölgelere yerleştirilmesi ihtiyacının getirdiği zorunlu iskân politikaları: Büyük ölçüde Rusya karşısında alman yenilgi sonucu ortaya çıkan bu beklenmeyen göç dalgası da planlı bir biçimde, belli nüfus plan ve politikalarına bağlı olarak, boşaltılmış bulunan Ermeni ve Rum köylerine yerleştirilmeye çalışılmıştır.

Yukarıda Kürtlerin asimilasyonu bağlamında da aktardığımız gibi, özellikle Rusya karşısında alman yenilgi sonucu ortaya çıkan, "Harb dolayısıyla tebdil-i mekân mecburiyetinde kalan mülteciler"in hesapta olmayan göçlerine ve yerleştirilmelerine ilişkin elde çok sayıda belge mevcuttur.[118] Bölgelere çekilen bu düzenli telgraflarla, bulundukları bölgeleri terk etmek zorunda kalan bu insanların sayıları hakkında bilgiler istenmiş ve nelere ihtiyaç duydukları sorulmuştur.[119] Birçok durumda

115 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/66, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Kânunisani 1332 (22 Ocak 1917) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hudavendigâr, Sivas, Kastamonu, Konya, İzmit, Eskişehir, Bolu, Karesi, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Maraş ve Niğde'ye şifre telgraf.

116 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/235, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanlığı'na şifre telgraf.

117 Urfa'da Temmuz 1917'de "mezurat ve mahsulatı tahrib ve yağma" eden ve "gönderilen jandarma müfrezesine saldırarak 4 jandarmanın ölümüne yol açan Ciranlı Aşiretinin Konya'ya sevkedilmesi bu uygulamaya bir örnek teşkil eder. BOA/DH.ŞFR., nr. 79-A/173, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 27 Eylül 1333 (1917) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

118 Bir örnek BOA/DH.ŞFR., nr. 61/120, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Bitlis Vilâyeti'ne şifre telgraf.

119 Sadece iki örnek vermek gerekirse: BOA/DH.ŞFR., nr. 53/26, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 4 Mayıs 1331 (17 Mayıs 1915) tarihli Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas, Ankara, Kastamonu, Edirne, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Ca-

bu mülteciler, Ermenilerden boşalan evlere yerleştirilmişlerdir.[120] Bazı kayıtlara göre, sadece 1915-1916 yıllarında Rus ordularının önünden kaçan Müslüman mülteci sayısı 702.900 kişidir ve bunlar Orta ve Batı Anadolu'ya yerleştirilmiştir.[121]

E) Yerel otoritelerin merkeze haber vermeden gündeme getirdikleri sürgünler: Bu tür bir uygulama daha çok Cemal Paşa'nın 4. Ordu mıntıkasında gözlenen bir uygulamadır. Cemal Paşa'nın kendisine göre, politik ve askerî nedenlerle gerekli görüp uyguladığı bazı sürgünlerden İstanbul'un haberi olmadığı anlaşılmaktadır. Örneğin, 23 Ağustos 1915'te Talat Paşa, Cemal Paşa'ya çektiği bir telgrafta "bu günlerde oradan 1700 Musevinin ihraç edileceği istihbar olunmuşdur. Bunların hüviyetini ve esbab-ı sevklerini mufassalan bildiriniz," demektedir.[122]

Yine bunun gibi, Cemal Paşa'ya çekilen bir telgrafta, Havran'dan Osmaniye'ye sevk edilen Dürzi ailelerin "ne sebeple ve ne taraftan verilen emir üzerine gönderilmekde oldukları anlaşılamadığı" söylenerek, kendisinden "bu husûsa dâi'r ma'lûmât i'tâ buyurulması" istenir.[123] Örneğin, bölgedeki İtalyan tebasının sürülmesi de bir ihbar sonucu öğrenilecektir; "Kudüs'deki İtalyanlardan tâbi'iyet-i Osmaniyeyi kabûl etmeyenlerin Dahile teb'îd edileceği [sürüleceği] ihbâr ediliyor. Böyle bir karar mevcûd mudur? Mevcûd ise çocuk ve kadınların istisnâ-

---

nik, Karesi, Kale-i Sultaniye mutasarrıflıklarına şifre telgraf ve BOA/DH.ŞFR., nr. 62/268 Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 26 Mart 1332 (7 Nisan 1916) tarihli Sivas, Diyarbakır, Trabzon vilâyetleriyle Tokat'da Heyet-i Teftîşiye Müdüriyeti'ne şifre telgraf.

120 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/261, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 27 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarihli, Ankara, Adana, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Kastamonu, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Urfa, Canık, Karesi, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

121 Dâhiliye Nezâreti'nin Göç Durumunu açıkladığı bir belge, yayınlayan *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 81 (Aralık 1982, Belge no. 1845): 223-234.

122 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/182, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Ağustos 1331 (23 Ağustos 1915) tarihli Kudüs-ü Şerif Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

123 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/237, Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden [bundan sonra EUM] 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanlığı'na şifre telgraf.

sı kâbil olub olmayacağının inbâsı [bildirilmesi]."[124] Cemal Paşa tarafından iç bölgelere yollananların ihtiyaçları da Ermenilerden kalan mal ve arazilerle karşılanacaktır.[125]

Benzeri bir olay Ege bölgesinde yaşanır. 26 Eylül 1915'te Kütahya'ya çekilen bir telgrafta, oradaki "Rumların ne sebepten dolayı ve kimin emriyle nerelere sevk edildikleri", sorulmaktadır.[126] İstanbul'un bu göç ettirmeden haberi, Patrikhane durumdan şikâyet ettiği için olmuştur.[127]

Şüphesiz göç ettirme ve yerleştirme nedenlerini bu denli kategorik olarak ayırmak mümkün değildir. Örneğin askerî ve politik nedenlerle sürgünler birçok durumda iç içe geçmiştir. Yine bunun gibi, hesapta olmayan muhacir göçlerinin, daha önce düzenlenmiş göç ve yerleştirme planları esasına göre yapılmasına özel bir önem verilmiştir.

---

124 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/28, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Mart 1332 (16 Mart 1916) tarihli Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

125 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/307, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 31 Mart sene [1]332 (13 Nisan 1916) tarihli Kütahya, Yozgat, Ankara, Çorum, Sivas, Amasya, Tokat, Konya, Isparta, Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Ertuğrul vâli ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Durum daha sonra Cemal Paşa'ya da özel bir telgrafla bildirilecektir. (BOA/DH.ŞFR., nr. 62/308).

126 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/204, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Kütahya'da Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e şifre telgraf.

127 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/253, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 19 Eylul 1331 (2 Ekim 1915) tarihli Eskişehir Mülkiye Müfettişi Muhtar Bey'e şifre telgraf.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

Balkan Savaşı Sonrası Ege ve Trakya'nın Boşaltılması

Balkan Harbi sonrası Bulgaristan ve Yunanistan ile yapılan ikili anlaşmalarla, sınır bölgesindeki halkın karşılıklı olarak değiştirilmesi biçiminde başlayan sürgün, göç ve iskân politikaları özellikle Ocak 1914'te Enver Paşa'nın Harbiye nâzırı olması ile birlikte, Batı Anadolu ve Trakya'yı kapsayan genel bir plana çevrilecektir.

Benzeri politikalar diğer Balkan ülkeleri tarafından da izlendiği için 1912 sonrası karşılıklı olarak büyük nüfus göçleri yaşanacaktır. Bu dönemde yaşanan nüfus hareketlerinin büyüklüğünü anlayabilmek için sadece Makedonya bölgesinde 1912 ile 1925 yılları arasında toplam 17 değişik zorunlu veya anlaşmaya dayalı nüfus mübadelesi yapıldığını göz önüne almak yeterlidir.[1]

Bu zorunlu yer değiştirme ve nüfus göçlerinin önemli bir ayağını ülkelerin birbirleri ile yaptıkları ikili anlaşmalar oluşturur. İlk anlaşma 29 Eylül 1913'te Türkiye ile Bulgaristan arasında İstanbul'da imzalanır. Bu anlaşmaya göre taraflar arasında sınırlar tesbit olunur ve sınırın her iki tarafından 15 kilometre içeriye doğru olan kısımdaki nüfusun karşılıklı de-

1 Stephen Lades, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, (New York: The Maximillan Company, 1932), s. 15-16.

değişimi ilkesi kabul edilir. Anlaşmanın ilgili hükmü şöyledir: "Her iki taraftaki Bulgar ve Müslüman ahalinin ve bir de onların bütün hududu müştereke boyunca nihayet 15 kilometrelik bir mıntıka dahilindeki emlakının ihtiyari olarak mütakabilen mübadelesini teshil hususunda iki Hükümet beyninde ittifak hasıl olmuştur. Mübadele köylerin tamamıyla mübadelesi suretinde vuku bulacaktır. Nefsi kura ile etrafındaki emvalin mübadelesi iki Hükümet'in himayesi tahtında ve mübadele olacak köyler heyeti ihtiyariyesinin iştirakiyle icra olunacaktır. İki Hükümet canibinden tayin olunacak muhtelit komisyonlar mebhus an kariyeler ile efradı ahali beyninde mübadelesi emvale ve icabederse bu mübadelattan münbais farkları tevzie iktidar edeceklerdir."[2]

Bu değiş tokuşu gerçekleştirmek için Türk ve Bulgar üyelerden oluşan, "Ahali Mübadelesi Muhtelit Komisyonu" adlı karma bir komisyon kurulur.[3] Bu komisyon 15 Kasım 1913'te Edirne'de toplanarak nüfus değişimine ilişkin bir anlaşma imzalar ve nüfus değişimi ve sonrasının esaslarını belirler. Bu karma komisyonun Türk heyeti başkanı, sonradan çok yakından tanıyacağımız Şükrü Kaya'dır. Şükür Kaya, daha sonra "1914'te İzmir'deki Rum tehcirini tefişe gönderil(ecektir.)"[4]

Türk-Bulgar Komisyonu 23 Mayıs 1914'te yeniden toplanır, iki alt komisyon kurulur ve bu komisyonlar çalışmalarını Ekim 1914'e kadar sürdürürler. Savaş dolayısıyla çalışmalarına son vermek zorunda kalan komisyon, 9714 Müslüman aile ile (48.570 kişi), 9472 Bulgar ailenin (46.764 kişinin) değiş tokuşu sırasında arazi ve emlakların değerlendirilmesi esaslarını karara bağlar. Bu kararlar savaş nedeniyle hiçbir zaman yürürlüğe konulamayacaktır.

---

2 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, Kısım II, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 486. İngilizce metin için bkz. Stephen Lades, *a.g.e.*, s. 18.

3 Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM – II. Dönem 1923-1927*, III. cilt (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları No. 3, 1995), s. 616.

4 Kazım Öztürk, *a.g.e.* Kaynağın "1914 Rum tehciri" ifadesini kullanıyor olması son derece önemlidir. IAMM müdürü olarak Ermenilerin sürgün ve imhalarında özel bir rol oynayan Şükrü Kaya'nın Bulgar ve Yunan tecrübelerine sahip olduğu anlaşılıyor.

Eklemek gerekir ki, komisyonun yaptığı işlerden birisi, aslında savaş sırasında ve akabinde zaten kendiliğinden ve zorunlu olarak gerçekleşmiş olan bir göç işleminin sonuçlarıyla uğraşmaktı.[5] 31 Mart 1914'te Balıkesir'e yollanan "Bulgaristan'a hicret edenlerden kalan boş hânelere bilâd-ı müstevliyeden [işgal edilen şehirlerden] gelen muhâcirlerin yerleştirilmesi câiz olup ancak işbu hânelere kıymet takdîr olunarak ol bâbda iki nüsha olarak tanzîm edilecek musaddak defterden birinin buraya gönderilmesi muktezîdir [gereklidir]," biçiminde yollanan telgraftan da anlaşılabileceği gibi komisyon toplantıları henüz sürerken köyler zaten boşalmış idi ve Osmanlı Hükümeti bu boşalan köylere Müslüman muhacir yerleştirmekle meşguldü.[6]

Bulgaristan ile yapılan anlaşmayı 14 Ekim 1913'te Sırbistan ve 14 Kasım 1913'te Yunanistan ile imzalanan anlaşmalar takip edecektir. Bu anlaşmalarda nüfus değişikliği konusunda yer alan hükümler Bulgar anlaşmasında yer alan hükümlerle aşağı yukarı aynıdır. İsteyen kişiler, tanınan bir süre içerisinde, tâbiyet değiştirerek kendi devletlerine göç edebileceklerdi.[7]

Ülkeler arasındaki karşılıklı nüfus göçlerini koordine etmek amacıyla, 1914 bahar ve yaz aylarında yeni görüşmeler yapılır ve bazı anlaşmalara varılır. Örneğin 1914 Mayıs'ında Yunanistan'a, Atina Büyükelçisi Galib Kemali Bey (Söylemezoğlu) aracılığı ile Aydın Vilâyeti'ndeki Rumlarla Makedonya'daki Müslüman nüfusun mübadelesi ve buna ilişkin İzmir'de bir komisyon kurulması önerisinde bulunulur.[8] Bir dizi karşılıklı yazışma ve

---

5 Stephen Lades, *a.g.e.*, s. 18-20. Bazı Turk kaynaklarında, ailelerin değişimi işini komisyonun yaptığı bilgisi yer alsa bile, Lades'in verdiği bilgilere göre bu değişim komisyon faaliyetinden önce *de facto* gerçekleşmiş bulunuyordu.

6 BOA/DH.ŞFR., nr. 39/133, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 18 Mart 1330 (31 Mart 1914) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

7 Ahmet Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 23-24. Anlaşmanın tam metni için bkz. *Canlı Tarihler, Galip Kemali Söylemezoğlu Hatıraları, Atina Sefareti (1913-1916)*, (İstanbul. Türkiye Yayınevi, 1946), s. 56-66.

8 Dönemin Osmanlı Atina Büyükelçisi Galib Kemali Bey anılarında, konuya ilişkin ilk teklifin Venizelos'a kendisi tarafından kişisel olarak yapıldığını, onun kabul etmesi üzerine işin resmiyete döküldüğünü söyler ki bunu teyid etmek imkânsız gibidir. Fakat Osmanlı kaynakları da gerek nüfus mübadelesi gerekse

görüşmeden sonra, 1 Temmuz 1914'te "Makedonya'da kalan Türklerle, Doğu Trakya ve Aydın vilâyetlerindeki Rumların karşılıklı olarak, ihtiyari [isteğe bağlı] bir şekilde mübadelesi hususunda" bir anlaşmaya varılır;[9] bu anlaşmaya bağlı olarak çeşitli illerdeki mübadeleyi düzenleyecek komisyonlar kurulur. Komisyon öncesi, kuruluş için yapılan yazışmalarda, "Makedonya'dan hicret eden İslâmlarla Rum muhacirlerin... ahalinin arzusuyla mübadele-i esasi(nin)" kabul edildiği açık olarak anlaşılmaktadır.[10] Ağustos 1914'te İzmir, Edirne gibi illerde kurulan komisyonlar, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle çalışmalarına Aralık 1914'te ara verecek ve çabalar sonuçsuz kalacaktır.[11]

Ege bölgesinde uygulanan çifte mekanizma

Bilinmesi gereken önemli bir husus, sürgün ve yerleştirmelerin sadece resmî anlaşmalar temel alınarak gerçekleştirilmediğidir. Zaten ülkeler arasında resmî görüşmeler başlamadan ön-

---

ilgili komisyon oluşturma tekliflerinin resmen önce Osmanlı Hükümeti tarafından yapıldığını ve Yunanistan'ın bu tekliflere olumlu cevap verdiğini tasdik eder. Örneğin, Dâhiliye Nezâreti'nden Karesi Mutasarrıflığı'na 15 Haziran 1330 (28 Haziran 1914) tarihli bir telgrafta, "Yunanistan cevabî notasını dün Bab-ı Aliye vermişdir. Nota gâyet mülâyim olûb hükûmetimizin hareketi(ni) takdir etmekde... (ve)... Ahâlinin arzusuyla mübâdele-i esasi kabûl ediliyor.. Ayrıca Galib Kemali Bey alınan telgrafnâmede mübâdele keyfiyetini icrâ etmek üzere evvelce bizim taraftan vâki'olan teklif vechiyle İzmir'de (teşekkül?) edecek muhtelit komisyona..." ifadeleri ile bu durum açık olarak dile getirilir. (BOA/DH.ŞFR., nr. 42/136). İngiltere İstanbul Büyükelçi Sir L. Mallet, 27 Mayıs 1914 tarihli raporunda Sait Halim Paşa'nın kendisine, "Venizelos'a, birkaç gün önce ... nüfus değişimini ayarlamak ve düzenlemek amacıyla bir karma komisyon kurmak için" resmî bir teklifte bulunduklarını söylediğini aktarır. Aktaran, Constantinos Emm. Fotiadis, *The Genocide of the Pontus Greeks by the Turks, Volume 13, Archive Documents of the Ministeries of Foreign Affairs of Britain, France, the League of Nations and S.H.A.T.*, (Herodotus, 2004), s. 48.

9 Ahmet Halaçoğlu, *a.g.e.*, s. 27.

10 BOA/DH.ŞFR., nr. 42/136.

11 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, cilt II, Kısım III, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1983), s. 262; komisyon çalışmaları ve katedilen yol konusunda Yunan resmî belgelerine dayanarak yapılmış ayrıntılı bir çalışma için bkz. Yannis G. Mourelos, "The 1914 Persecutions and the First Attempt at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, cilt 26, no. 2, (1985): 389-413.

ce, savaş nedeniyle zorunlu göçler olmuştu ve hükümetler sadece bu göçlere resmî bir biçim vermekle meşguldüler. Ayrıca, savaş sonrası, resmî görüşmelere paralel ve ama ondan bağımsız, hükümetler herhangi bir hukukî çerçeve aramadan, karşılıklı olarak kendi bölgelerindeki diğer ulus gruplarını terör ve şiddetle göçe zorlayan bir politikayı hayata geçirmeye başlamış ve devam ediyorlardı.[12] Bu nedenle çifte bir mekanizmanın varlığından söz etmek gerekir.

Örneğin Osmanlı yönetimi, bir taraftan zorunlu sürgün ve göçe resmî-hukukî bir çerçeve bulmak için girişimlerde bulunuyor ve aynı zamanda buna paralel, bu resmî çerçeveyi aramadan ve beklemeden Hıristiyan köylerini teröre başvurarak ve gerekirse katliam yaparak zorla boşaltma yoluna gidiyordu. Daha sonra Ermenilerin sürgünleri ve öldürülmeleri sırasında kullanılan bu çifte mekanizmanın ilk defa Ege bölgesinde uygulamaya konduğunu görüyoruz.

Kuşçubaşı Eşref, Halil Menteşe ve Celal Bayar gibi birçok bildiğimiz isim, döneme ait anılarında resmî anlaşmaların dışında, onların sonuçları beklenmeden uygulamaya konan bir planın ana hatları hakkında bize ayrıntılı bilgiler verirler.[13] Ana amaç, özellikle Ege ve Trakya bölgesinde, devlet için bir risk veya tehdit kabul edilen Hıristiyan varlığını asgari ölçüye

12 Fransa Istanbul Büyükelçisi Bompar, Paris'e çektiği üç ayrı telgrafta, tüm Balkan devletlerinin, sınırları dahilinde, etnik temizlik için hemen hemen aynı metodlara başvurduklarını örnekleriyle aktarır. Belgeler için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, s. 256-258. Balkanlar'da karşılıklı olarak yaşanan bu etnik temizlik birçok eserde konu edilmiştir. Fakat ana problem, bu eserlerin taraflı olmasıdır. Yazarlar, esas olarak kendi ulus grubuna diğer uluslar tarafından yapılanları, oldukça abartılı olarak aktarmayı tercih etmişlerdir. Savaş yıllarında yaşanan olaylara ilişkin en objektif eser 1913 yılında Carnegie Commission tarafından yayınlanan rapordur. Yeni baskı için bkz. George F. Kennan, *The Other Balkan Wars, A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflection on the Present Conflict*, (Washington DC: Carnegie Endowment for International Peace: Brookings Institution Publications), 1993. Bu çalışmada, konuya Ermenilerin sürgünleri ve öldürülmeleri açısından yaklaştığım için, Balkanlar'da karşılıklı yaşanan etnik temizlik konusuna değinilmeyecektir.

13 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 185-197.

indirmektir. Örneğin, Halil Menteşe, 1914 baharında Ege bölgesinde uygulamaya sokulan politikaları anlatırken, "Talat Bey hıyanetleri görülen unsurlardan memleketi temizlemeyi öne almıştı," der.[14]

Alman belgelerinden Talat'ın bu sözleri Alman diplomatlarına da aynı açıklıkta söylediğini anlıyoruz: "Talat Bey... hiç çekinmeden Hükümet'in Dünya Savaşını bahane ederek, dış ülkelerin diplomatik müdahalelerine aldırmaksızın, ülkeyi iç düşmanlardan –her türlü mezhebe bağlı tüm Hıristiyanlardan– tamamen temizlemek istediğini anlattı."[15] Temizleme işinde önemli görevler alan Kuşçubaşı Eşref'in sözleriyle, gayrımüslimler, "dahili tümörler"di ve "temizlenmeleri" gerekiyordu, bu "milli bir dava" idi.[16]

Ana amaç Hıristiyan köylülerin korkutularak bulundukları yerleri terk etmelerini sağlamaktı. "Göz altına alma, aşağılama, öldürmeler, tarım yapmayı engellemek, zorlayıcı ağır vergiler, mallara el koyma... zorla askere alma"[17] vb. bu metodların başında gelmekteydi. Bu çifte mekanizma sayesinde, yabancı güçlerin ve Yunan Hükümeti'nin protestolarına karşın, Osmanlı Hükümeti olaylarla bir ilgisi olmadığını iddia edebilmiştir.

Trakya bölgesinden zorla sürgün ve göç ettirmeler 1913 bahar ve yaz aylarında başladı. Bölge halkına yönelik saldırılar tüm bir 1913 boyunca devam etti ve ama 1914 Mart'ından sonra zorla göndermeler daha sistematik bir hal aldı. Bu zorla sürmeler Cihan Harbi'nin başlamasıyla birlikte, aşağıda göste-

14 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, (İstanbul, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986), s. 165.

15 PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 169. Halep Konsolosu Rößler'den İstanbul Büyükelçiliği'ne 6 Haziran 1915 tarihli rapora Mordtmann tarafından düşülen not.

16 Anadolu'nun gayrı-Türk unsurlardan temizlenmesi operasyonunu yürüten Teşkilat-ı Mahsusa örgütünün önemli kişilerinden Kuşçubaşı Eşref'in anılarından aktaran, Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5, (İstanbul: Baha Matbaası, 1967), s. 1578.

17 Elisabeth Kontogiorgi, "Forced Migration, Repatriation, Exodus: the Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristaris Orthodox Communities in Eastern Thrace", *Balkan Studies*, cilt 35, no. 1 (1995): 22-24.

receğimiz gibi, daha çok politik nedenlerle durdu. Geride kalan Rum nüfus harp sırasında daha çok askerî ve politik nedenlerle, geçici bir süre iç bölgelere sürüldüler. Trakya bölgesindeki sürülmelerde, müttefik güçlerin Çanakkale önlerinde bulunmasından cesaret alarak, bazı bölge köylerinin "otonomi" yolunda talepler ileri sürmelerinin de bir payı vardı.[18] 1918 Mondros silah bırakışması anlaşması ile birlikte gerek Makedonya'ya gerek iç bölgelere zorla sürülen köylülerden bir kısmı geri dönse bile, 11 Ekim 1921 Mudanya mütarekesini takiben bölge tekrar boşaltılacaktır.[19]

Tekirdağ bölgesinde yaşananlar Ege'nin batı sahillerinde de gözlendi. 1913 baharından itibaren ve özellikle 1914 boyunca bir taraftan Balkan devletleriyle resmî görüşmeler yapılırken diğer taraftan şiddet kullanılarak Rumlar yerlerinden boşaltıldı ve bu köylere Müslüman muhacirler yerleştirilmeye başlandı. Hükümet'in işe karışmadığı görüntüsü verilerek, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerince Rum köylerinin basılması; terör ve öldürmelerle insanların göçe zorlanması; köylerin boşaltılması, eli silah tutan gençlerin amele taburlarına toplanması; Rumlara ait işyerlerine zorla el konarak Müslümanlar arasında dağıtılması uygulamaya konan politikaların ana özellikleri idi.[20] İstanbul Rum Patrikhanesi, Mart ve Nisan 1913'te birbiri ardı sıra yazdığı şikâyet mektuplarında, Ege bölgesinde Rum köylerinin basıldığını, evlerin yağmalandığını, insanların tutuklandığını ve göçe zorlandıklarını bildiriyor ve durumu protesto ediyordu.[21]

Uygulamaya konan bu çifte mekanizma hakkında ayrıntılı bilgileri, bu işlerde doğrudan görev alan Kuşçubaşı Eşref, Celal Bayar ve Halil Menteşe gibi kişilerin anılarından öğrenmek

18 *A.g.e.*, s. 25-26. Haziran-Ağustos 1915 boyunca toplam 10.000'e yakın Rum zorla iç bölgelere sürülürler.

19 *A.g.e.*, s. 28-29.

20 Ege bölgesinde Rum köylerine yapılan bu saldırıların ayrıntılı bir hikâyesi için bkz. Archimandrite Alexander Papadopoulos, *Persecution of the Greeks in Turkey before the European War* (New York: Oxford University Press American Branch, 1919).

21 Alexander Papadopoulos, *a.g.e.*, s. 27-29.

mümkündür. Örneğin Halil Menteşe şunları aktarır; "Valiler ve diğer memurîn resmen müdahale eder görünmeyecek, Cemiyetin (İttihat ve Terakki'nin) teşkilatı işi idare edecek(ti)..."[22] Ayrıca eylemi yürütmek ve denetlemek üzere üst düzey atamalar yapılır.

> "Ege havalisindeki 'temizleme' işini, Ordu olarak Pertev Paşa'nın (sayın Pertev Demirhan) kumandasında olan Dördüncü Kolordunun Erkânı Harbiye Reisi Cafer Tayyar Bey (rahmetli general Cafer Tayyar Eğilmez) mülkî amir olarak İzmir Valisi Rahmi Bey (merhum), İttihat ve Terakki Fırkası namına da mes'ul murahhas Mahmut Celâl Bey (sabık Reisicumhur Celâl Bayar) ifa edeceklerdi. Devletin bütün kuvvetleri, bu plânın tatbiki için Harbiye Nezâreti'nin ve Başkumandanlığın verdiği emirlere göre hareket edeceklerdi."[23]

İşin büyük kısmı Kuşçubaşı'na düşmüştür. "Çeşitli yollarla Rumlar rahatsız ediliyor, yapılan baskılarla göçe zorlanıyorlardı. Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Kuşçubaşı Eşref Bey'in emrindeki çeteler... Rum köylerine baskınlar yapıyorlardı... Eli silah tutan Rum gençleri, Amele taburları adı altında toplanıyor, bunlar yol, orman ve yapı işlerinde çalıştırılıyorlardı."[24]

Başbakanlık Arşiv belgelerinden, sanki Hükümet'in bu saldırı ve zorla boşaltma işlerinden hiç haberi yokmuş ve saldırılardan başta Yunan Kilisesi olmak üzere yerel şikâyetler nedeniyle haberdar oluyormuş gibi bir intiba elde etmek mümkündür. Örneğin, 22 Nisan 1914'te Edirne'ye çekilen bir telgrafta, "Mürfete'den Patrikhâne'ye keşîde edilen bir telgrafnâmede (Kostanpolis)in civar Müslüman köyleri tarafından muhasara edilerek Hıristiyanların emval ve eşyası yağma edilmekte olduğu işar edildiğinden cereyan-ı halin serîân beyan buyurulması" istenir.[25]

---

22 Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, s. 166.

23 Eşref Kuşçubaşı, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Ercan, 1962), s. 62.

24 Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul, 1970), s. 71-3.

25 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/71, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Nisan 1330 (22 Nisan 1914) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Ağustos 1914'te Bolu'ya gönderilen bir yazıda, bölgedeki olaylardan sanki Yunanistan Büyükelçiliği sayesinde haberdar olunuyormuş gibi bir intiba verilir. Bir Rum işyerine yönelik saldırının anlatıldığı yazıda aktarılanlar Ege bölgesinde gözlenenler ile aynıdır. İşyeri sahibi bir Rum, eğer birkaç gün içinde şehri terk etmezse öldürülmekle tehdit edilmiş, dükkânı tahrip edilmiştir. Saldırı ve tahribattan haberdar olan güvenlik güçleri hiçbir tedbir almamış bunun üzerine Rum vatandaş dükkânını kapatmak zorunda kalmıştır. Bakanlık, Rum vatandaşın serbest ticaret yapmasına engel olunmamasını istemektedir.[26]

Dâhiliye Nezâreti İstanbul'a gelen çeşitli şikâyetler üzerine, şikâyet bölgelerine "muhacirler tarafından vukuu iddia olunan taarruzların" durdurulmasını isteyen telgraflar çekecektir.[27] Örneğin Çatalca'ya çekilen bir telgrafta, "Çete namını taşıyan birtakım meçhul adamların köyleri basarak köylülerin hayvanâtını almakta oldukları", "yağma ve sirkat (hırsızlık)" yaptıkları belirtildikten sonra, oluşmuş olan bu çetelerin Hükümet'le bir alakası olmadığı özel olarak belirtilmektedir. Telgrafta ayrıca, "Hükümet'in malûmâtı tahtında [bilgisi dahilinde] olarak İstanbul'dan gitmiş veya gönderilmiş hiçbir ferd olmadığı ve bunlar olsa olsa Rumların hicretinden bi'l-istifâde [faydalanarak] emvâl ve eşyasını ucuzca almak veya gasp etmek kastıyla teşekkül etmiş kimseler ve çeteler olacağı beyânıyla bir kuvve-i seyyâre [gezici kuvvet] tertip olunarak bunların hemen tevkîf ve derdestleri lâzım(dır)," diyerek yapılması gerekenler konusunda emirler yollanır.[28]

Aslında telgraflarda, terör ve zorla boşaltma işlerinin merkezden haberli yapıldığını gösterir bolca ifade mevcuttur. Bölgelere, köylerini gönüllü olarak terk etmek isteyenlere zorluk çıkartılmaması; gidenlerin vergi, borç vb. işlerinde

26 BOA/ DH. EUM. 3.ŞB., 1/25, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 6 Ağustos 1330 (19 Ağustos 1914) tarihli Bolu Mutasarrıflığı'na gönderilen yazı.

27 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/38, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Nisan 1330 (18 Nisan 1914) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

28 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/63 Dâhiliye Nezâreti EUM'den 8 Nisan 1330 (21 Nisan 1914) tarihli Çatalca Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Aynı telgraf Edirne Vilâyeti'ne de çekilmiştir. (40/64)

yardımcı olunması; gönüllü olarak köylerini terk ettikten sonra başlarına bir iş gelmemesine dikkat edilmesi vb. yolunda bolca telgraf çekilmiştir. Bazı örnekler vermek gerekirse, 1 Nisan 1914'te Edirne'ye çekilen bir telgrafta, "hicret edenlere bir şey denilemez ise de yollarda duçâr-ı taarruz [saldırıya uğramış] olmaları bi't-tabî' câiz [uygun] olamayacağı" bildirilerek tedbir alınması istenir.[29] 13 Nisan 1914'te İzmit'e çekilen bir telgrafta, "gitmek isteyenlerin azimetlerine [yola çıkmalarına] müsaade edilmesi" istenir.[30] 23 Nisan 1914'te Balıkesir'e çekilen bir telgrafta, "Bulgaristan'a giden Bulgarların bırakdıkları arazi Ziraat Bankasına olan borçlarını kapatmağa kâfidir", denerek borçlarını kapatmadan gitmek isteyenlere zorluk çıkarılmaması istenir ve "tesri ve teshil-i azimetleri [yola çıkmalarını kolaylaştırma ve hızlandırma] menafi-i devlete [devlet çıkarına] daha muvâfikdır [uygundur]", denir.[31] Ayrıca Hıristiyanların bulundukları köyleri terk ederken, mallarını ucuza elden çıkartmalarına müsaade edilmemesi, yağmaların engellenmesi de istenir. Çünkü, boşalan köylere yerleşecek olan Müslüman göçmenlerin bunlara ihtiyacı olacaktır.[32]

Hükümet'in gelişmelere kendisinin doğrudan müdahale etmediği intibasını vermek için özel bir çaba harcadığına ilişkin, belki de en önemli belge, Talat Paşa tarafından "çok acil ve ve gizle" ibaresiyle 14 Nisan 1914'te Tekirdağ'a yolladığı telgraftır. Talat telgrafında, sahilde bol sayıda Rum köylüsünün yığıldığını söyledikten sonra, "emre müstenid olduğu ihsâs edil-

29 BOA/DH.ŞFR., nr. 39/138, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusu'ndan, 19 Mart 330 (1 Nisan 1914) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

30 BOA/DH.ŞFR., nr. 39/223, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 31 Mart 1330 (13 Nisan 1914) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

31 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/89, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusu'ndan 10 Nisan 1330 (23 Nisan 1914) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

32 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/160, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 24 Nisan 1330 (7 Mayıs 1914) tarihli Çatalca Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Telgraf şöyledir: "Hicret eden Rumların hayvanlarını ucuz fiyatla elden çıkardıkları ve bunların muhtekirler eline geçdiği istihbar edildi. Muhâcirîn-i İslâmiyenin ihtiyâcât-ı şedîdesi nazar-ı dikkate alınarak ihtikârın men'i ve hayvânâtın tercihan muhâcirler için iştirâsı muktezîdir."

meksizin bunların vapurlara irkâbıyla hicretlerinin temin" edilmesini isteyecektir.[33]

Arşiv kayıtlarında, bu çifte mekanizma sayesinde, devletler arası görüşmelerin ve yapılacak anlaşmaların sonuçları beklenmeyerek Batı Anadolu'dan Rum köylerinin boşaltıldığı ve boşalan köylere Müslüman muhacirlerin sistemli olarak yerleştirildiği açık olarak ifade edilir. Örneğin 21 Mayıs 1914'te Aydın Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "Venizelos'un teklifi üzerine Makedonya'daki ahali-i İslâmiye ile Aydın Vilâyeti'ndeki Rumların... mübadele ve hicretlerinin kabulü esas itibarıyla kararlaştırılmış ise de", bu mübadele için bir komisyonun kurulmasının uzun zaman alacağından, "peyderpey vürud etmekte olan Makedonya muhacirin-i İslâmiye'nin... sahilden başlayarak dahile doğru Rum köylerine misafir edilmesi" istenmekteydi.[34]

Belgenin önemi şuradadır ki, yukarıda aktardığımız gibi, Osmanlı Hükümeti resmî nüfus mübadelesi anlaşmasını Venizelos'a 20 Mayıs 1914'te sözlü olarak iletmiştir. Teklif, 21 Mayıs 1914'te yazılı olarak verilmiş; Venizelos 22 Mayıs 1914'te prensip olarak benimsediğini bildiren bir mektup yazmış ve 23 Mayıs'ta ise Yunan Hükümeti Dışişleri Bakanlığı kendi tutumunu bildiren sözlü bir nota vermiştir.[35] Resmî Yunan Hükümet görüşü ise 27 Haziran 1914'te iletilecektir ve buna göre Yunanistan sadece "Ahâlinin arzusuyla mübâdele-i esasi kabûl" etmektedir.[36] Ülkeler arasında bir komisyon kurulması fikri ise, yukarıda aktardığımız gibi, Temmuz 1914'te benimsenmiştir. Özetle, görüldüğü gibi Osmanlı Hükümeti değil anlaşmayı, anlaşma için görüşmeleri bile beklememektedir.

---

33 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/11, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Nisan 1330 (14 Nisan 1915) tarihli Tekfurdağ Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

34 BOA/DH.ŞFR., nr. 41/37, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Mayıs 1330 (21 Mayıs 1914) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf.

35 Yannis G. Mourelos, *a.g.e.*, 393-4; Venizelos'un cevabî mektubu için bkz. Annex, s. 413-4; Osmanlı Atina Büyükelçisi Galip Kemali Söylemezoğlu konuya ilişkin ilk resmî teklifin 18 Mayıs 1914'te yapıldığını söyler, *a.g.e.*, s. 102-3 (Galip Kemali Bey, Venizelos'un mektubunun Türkçesi'ni de yayınlar.)

36 BOA/DH.ŞFR., nr. 42/136, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 15 Haziran 1330 (28 Haziran 1914) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Nitekim, Venizelos Ekim 1914'teki bir görüşmede, Atina Büyükelçisi Galib Kemali Bey'e bu durumdan açıkça şikâyet edecek ve Rumların sürgününe son verilmesini ve anlaşma yapıldıktan sonra sürülmelerin yapılmasını isteyecektir. Galib Kemali Bey'e göre Venizelos, "bu biçâreleri ne yapacağım, eğer bunları muhâcir Müslümanların emlakına yerleşdirirsem ta'ahhüdât-ı ahîreme [son verdiğim sözlere] ri'âyet etmediğimi ityân [delil gösterme] ediyorsunuz", demekte, "bu gibi hâlâtın tekerrürüne meydan verilmemesi[ni]" istemekte ve "muhtelit komisyon muâmelâtının tesrî' buyurulmasını sûret-i mahsûsada zât-ı fahîmânelerinden ricâ etmekdedir."[37] Bu özel mesajın ötesinde, Yunan Büyükelçiliği, 22 Ekim 1914'te, komisyon görüşmeleri sonuçlandırılmadan, Rumların zorla sürülmelerini protesto etmek amacıyla Osmanlı Hükümeti'ne resmî bir yazı sunacaktır. Yazıda, bu zorla sürgünlerin "Yunanistan efkâr-ı umûmiyesinde... infi'al" yarattığı ve "iki memleket münâsebât-ı hasenesini ihlâl eylediği" söylenecektir.[38]

Bu çifte mekanizma sayesinde hem köy boşaltmalardan Hükümet'in haberi yokmuş gibi bir hava çıkartılmakta ama öbür taraftan, boşaltılan köyler hakkında sistemli bilgi elde edilerek buralara Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesine çalışılmaktadır. Köylerin zorla boşaltılmalarının Hükümet'in bilgisi dahilinde yapıldığının en önemli göstergelerinden birisi de, boşalan köyler üzerindeki bu sıkı denetim ve kontroldür. Bölgelere çekilen telgraflarla, sürekli olarak ne kadar köyün boşaltılmış olduğu, bu köylerin durumu ve kapasitenin ne olduğu ve buralara ne kadar Müslümanın yerleştirilebileceği sorulmaktadır.

Örneğin, 13 Nisan 1914'te Balıkesir'e çekilen bir telgrafta, "hicret eden Rum ve Bulgarlardan boş kalan hanelere Selanik'ten gelen muhacirlerin yerleştirileceği" bu nedenle eldeki

37 BOA/DH.EUM. 3.ŞB., 2/25, Daire-i Hariciye'den, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'e 5 Teşrinievvel 1330'da (18 Ekim 1914) gönderilen yazı.

38 BOA/DH.EUM. 3.ŞB., 2/35, Bâb-ı Âli Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus, Yunan Sefâreti tarafından Sadâret-i Uzma'ya 9/22 Teşrinievvel (Ekim) 1914'te takdim olunan yazı.

"kapasitenin ne kadar olduğunun" bildirilmesi istenmektedir.[39] Göç etme ve yerleştirmeye ilişkin bilgiler, sadece nüfus sayıları ile sınırlı değildir. Arazinin durumu, göç edenlerin meslekleri, mevcut işyerlerinin nitelikleri gibi son derece ayrıntılı sosyal ve ekonomik yapıya ilişkin bilgiler de istenmektedir. Yerleştirmeler bu bilgiler esas alınarak yapılmaktadır.

30 Haziran 1915'te başta Aydın Vilâyeti olmak üzere çeşitli bölgelere çekilen bir telgrafta istenen bilgilerin mahiyeti hakkında daha fazla ayrıntı elde etmek mümkündür: "Vilâyetten şimdiye kadar hangi karye ve kasabalardan kaç hânede kaç nüfûs Rum hicret etmişdir, bunların kasaba ve karye isimleriyle hânelerin mikdârı ve bırakdıkları arâzi meşgûl oldukları zirâ'at-i 'umûmiye ve husûsiye ve sanâyî' ve zirâ'at-i sanâ'iyyenin cins ve nev'i ve hicretlerine müte'âkib yerlerine kısmen muhâcir iskân edilmesi varsa mikdârıyla (ibkâ?) edilûb edilmeyeceklerinin [yerlerinde bırakılıp bırakılmayacaklarının] iş'ârı [bildirilmesi]."[40] Göz önünde tutulması gereken husus, tüm bu işlemlerin Yunanistan ile herhangi bir resmî anlaşmanın yapılmadığı dönemde gerçekleşiyor olmasıdır.

Boşaltma ve yerleşimler konusunda kontrol ve denetim o denli sıkıdır ki, bazı bölgelere merkezin emri dışında yerleştirme yapıldığında derhal bu yerlerin boşaltılması istenir. Yukarıda da örneğini verdiğimiz gibi İzmit'e çekilen bir telgrafta Yalova Rum köylerine yerleştirilmiş İslâm muhacirleri olduğu haberi üzerine, "bunların kat'iyyen iskânlarına müsâ'ade edilmemesi" istenmiştir.[41]

Hükümet'in göç işlerine müdahalesi öylesi boyutlardadır ki, bazen hangi şirketlerden, hangi nitelikteki Hıristiyanların sürülüp sürülmemesi gerektiği konusunda doğrudan emirler bile merkezden yollanmaktadır. Örneğin, Terkos nahiyesinde,

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 39/222, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 31 Mart 330 (13 Nisan 1914) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 42/158, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den, 17 Haziran 1330 (30 Haziran 1914) Aydın Vilâyeti, Kale-i Sultaniye ve Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

41 BOA/DH.ŞFR., nr. 42/176, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusu'ndan 19 Haziran 1330 (2 Temmuz 1914) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

bir Fransız şirketinde çalışmakta olan Bulgar işçilerin sürülmeleri, İstanbul'un susuz kalması tehlikesi doğurduğu için, doğrudan müdahale ile durdurulmuştur: "Terkos karyesi Bulgarlarından orada su kumpanyasında müstahdem makineci amelenin dahi tard ve teb'îd edilerek [kovularak] yerlerine makine işletmeğe vâkıf ve muktedir olmayan muhâcir amele yerleşdirilmek teşebbüsünde bulunulduğu ve bu hâl makinelerin işledilmesini ta'tîl ve netîcede İstanbul'u sudan mahrum edeceği gibi esâsen Fransız olan kumpanyanın da zararını müeddî [sebeb] olacağı beyânıyla mezkûr [sözü geçen] Bulgar ameleye ilişilmemesi Fransa sefâretinin mürâca'atı üzerine Hariciye Nezâreti'nden ifâde edilmişdir. Bizzat azîmet [giderek] veya bir memur-ı mahsûs i'zâm edilerek [özel memur gönderilerek] tard ve teb'îd mu'âmelesinin sûret-i kat'iyyede men'iyle makinede müstahdem amelenin te'mîn-i devâm-ı istihdâmları ehemmiyetle tavsiye olunur."[42]

Belki bunların hepsinden daha önemlisi, doğrudan Talat Paşa'nın kendi imzasıyla Balıkesir'e 10 Haziran 1914'te çektiği bir telgraftan anlaşıldığı kadarıyla, Rum köylerinin boşaltılması doğrultusunda doğrudan Talat Paşa tarafından ilgili bölgelere yollanmış bir tamimin bulunmasıdır. Belgede, aşağıda anlatacağımız Rum Patrikhanesi'nin boykot eylemiyle heyecan yaratmak istediğini söyleyen Talat, "tebligat-ı sabıka vechiyle [önceki tebligat nedeniyle] yeniden Rumların hicret etmelerine meydan verilmemesini" ister. Ayrıca "hicret edenlerin emvali gayrı menkullerinin [geride bıraktıkları malların] hüsn-ü muhafazası ve emval-i menkulelerinin de usulen füruhatlarıyla [satım işlemlerinin] (esmanının?) [isimlerinin] îrad-i kayd edilmesini" eklemeyi unutmaz.[43]

Ayrıca eklemek gerekir ki, köylerini terk eden Rumların Yunanistan'a taşınmaları için gemi ayarlayan ve bunların ücretlerini ödeyen de Osmanlı Hükümeti'dir. Örneğin 20 Nisan

42 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/85, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusu'ndan 12 Nisan 1330 (25 Nisan 1915) tarihli Çatalca Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

43 BOA/DH.ŞFR., nr. 41/208, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Mayıs 1330 (10 Haziran 1914) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

1914'te Tekirdağ'a gönderilen bir telgrafta; "Yunan bandıralı Karmala vapuru oradaki Rum muhâcirleri Selanik'e götürmek üzere tutulduğundan yarın sabah hareket edecektir. Üç günden ziyâde durursa tazminât verileceğinden yolcuların hazır bulundurul(ması)" istenir.[44] Üstelik Hükümet, sürgün işlerini organize eden Muhacirin Müdüriyeti memurlarını da gemilere, gemi personeli olarak yerleştirmekte ve böylece göçleri denetim altında tutmaktadır. Örneğin, 26 Mayıs 1914'te Çanakkale'ye çekilen şifreli bir telgrafta, "Rum muhacirlerini almak üzere Yunan bandıralı bir vapur gönderiliyor", haberi verildikten sonra, "Muhacirin Dairesinden Adil Bey"in "acenta memuru sıfatıyla vapurda" bulunduğu bilgisi iletilmektedir.[45]

Tüm bu çifte mekanizmaya ve Hükümet'in kendisini dışarıda tutma çabalarına rağmen, Trakya ve Ege bölgesinde Rumlara yönelik şiddet ve terör, başta Yunanistan olmak üzere büyük devletlerin protestolarıyla karşılaştı. Bunda, bölgelerden konsoloslar tarafından elçiliklerine yollanan raporların önemli bir payı vardı. Konsoloslar bu raporlarda saldırı, öldürme ve köy boşaltmaların tamamıyla devlet kontrolünde bir plan çerçevesinde yapıldığını aktarıyorlardı.[46] Bunun bir nedeni de bazı bölgelerde saldırı ve köy boşaltmaların doğrudan yerel yöneticilerce organize ediliyor ve eylemlerde doğrudan jandarma birliklerinin görev alıyor olmasıydı.[47] Özellikle Yunan Büyü-

---

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/58, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den, 7 Nisan 1330 (20 Nisan 1914) tarihli, Tekfurdağı Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 41/80, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den, 13 Mayıs 1330 (26 Mayıs 1914) tarihli Kal'a Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

46 NA/RG59/867.700/630, Amerikan Konsolosu George Horton'un 9 Haziran 1914'te yolladığı rapor bir örnek olarak verilebilir. Rouben Adalian, *The Armenian Genocide in the U.S. Archives, 1915-1918* (Alexandria, Va.: Chadwyck-Healey, 1991-1994), mikrofiş no. 5. Bundan sonra bu kaynak için AGUS kısaltması kullanılacaktır. Amerikan belgelerinde yer alan benzeri başka bilgiler için bkz. Rouben Paul Adalian, "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: The United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire", *Journal of Genocide Research*, 3 (1) (2001): 31-48.

47 Örneğin Çanakkale'de Mayıs 1914'te sahil şeridindeki bazı köylerin boşaltılması işi doğrudan vali'nin denetiminde yapılmıştır. Yine bunun gibi Menemen'de Mayıs 1914'te yapılan saldırı ve köy boşaltmalar, Menemen Jandarma

kelçiliği, bölgelerdeki saldırı, yağma ve öldürme gibi olayları şikâyet biçiminde Dâhiliye Nezâreti'nin dikkatine sunuyor; hatta bazı durumlarda, olaylara sebebiyet veren jandarmaların kaç kişi olduklarını, Rumların kimler tarafından öldürüldüklerini bile bildiriyordu.

Böyle bir yazıya örnek vermek gerekirse; "Malkara'ya mülhak 'Sanduki' karyesine ayın yirmi beşinde 29 jandarma gelerek bazı başıbozuklarla beraber köylülerin emvâlini zabt ettikden sonra bazılarını darb etmişler ve ba'dehû üzerlerine binerek ve şarkı söyleterek "Müstecâb"a kadar gitmişlerdir. Bu muâmele netîcesinde birçok köylü yaralanmışdır... Mürefte'de on altı yaşında 'Mitro Konstandino' nâmında bir kız Müslüman edilmek üzere kaymakam bey tarafından kaçırılmışdır. Abidin köyünden 'Yorgi Çelosi' nâmında bir ihtiyâr ortadan kaybolmuşdur. Katl olunduğuna hükm ediliyor.... Urla'da Yani ve Vangeli nâm Rumlar Anadere meydanında katlolunmuşlardır. Katiller Mustafa ve Hasan İsmail ismindedir."[48]

Aslında cinayetlerin doğrudan sivil ve asker görevlilerce işlendiği bilgileri İstanbul'un elinde de bulunuyordu. Örneğin, Edirne Vilâyeti'ne 26 Ekim 1914'te yollanan bir yazıda, Yunan Büyükelçiliği'nin yukarıdaki şikâyet yazısında dile getirdiği saldırı, yağma ve yaralama olayları son derece ayrıntılı olarak tek tek sayıldıktan sonra, durumun tahkik edilmesi istenmektedir.[49] Yine bunun gibi, Emniyet Umum Müdürlüğü'nden Aydın Vilâyeti'ne yollanan bir telgrafta, İzmir civarında işlenen bazı cinayetler tek tek sayıldıktan ve bunların askerlerce işlendiği haberinin İstanbul'a ulaştığı bildirildikten sonra, konu

---

Komutanı Talat Bey tarafından organize edilmiştir. Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 61-2; 70-71. Talat Bey'in ismi bölgeden gelen konsolosluk raporlarında da yer alır. Amerikan belgelerinde, "Talat Bey nereye giderse, *ölüm ve yıkım da onu takip ediyordu*", denir. Bak: NA/RG59/867.700/630, Amerikan Konsolosu George Horton'un 15 Haziran 1914'te yolladığı rapor. Rouben Adalian, *AGUS*, mikrofiş no. 5.

48 BOA/DH. EUM. 3.ŞB, 2/35, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus, Yunan Sefaretinden gelen yazı.

49 BOA/DH. EUM. 3.ŞB, 2/35, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 13 Teşrinievvel 1330 (26 Ekim 1914) tarihli Edirne Vilâyeti'ne gönderilen yazı.

hakkında daha ayrıntılı bilgi ve sükûnetin sağlanması için tedbirlerin alınması isteniyordu.[50]

Rumlara karşı gündeme getirilen şiddet uygulamalarına, yabancı devletlerin büyükelçilikleri ve konsoloslukları üzerinden gösterdikleri tepkiler, Hükümet'i özellikle de Hariciye Nezâreti'ni Avrupa nezdinde zor durumda bırakır. Hariciye nâzırı namına müsteşar Reşad Hikmet, Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı bir yazıda, Osmanlı Paris Büyükelçiliği'nden 7 Haziran 1914 tarihli alınan bir rapora atıfta bulunur. Buna göre, Anadolu'da Rumlara yönelik katliamlar yapıldığı ve yerleşim yerlerinin yağma edildiğine dair Yunan kaynaklı haberler çok yoğun biçimde ortalıkta dolaşmaktadır. Müsteşar, bu haberlerin Avrupa kamuoyu nezdinde Hükümet'i çok zor durumda bıraktığından şikâyetçidir; "Memâlik-i Osmaniye'de mütemekkin ahali-i Hıristiyâniyye hakkında intişâr etmekde olan bu gibi havâdislerin Avrupa efkâr-ı umûmiyesinin tahsîs-i müte'assıb olan kısmı üzerinde tevlîd eyleyeceği te'sîrâtın derece-i ehemmiyeti müstağnî-i beyândır." Eğer haberler yanlış ise derhal tekzip edilmesi, gerçeklik payı var ise, bir an önce önlem alınması istenmektedir.[51]

Avrupa kamuoyundaki bu tepkilerin ötesinde, içeride de Yunan cemaati ciddi tepki göstermiş ve protestoda bulunmuştur. Bölgelerden, kendi Kiliselerinden, saldırıların Hükümet tarafından organize edildiğine dair düzenli bilgi almakta olan Rum

50 BOA/DH. EUM. 3.ŞB, 1/19, Dâhiliye Nezâreti'nden 30 Temmuz 1330 (12 Ağustos 1914) tarihli yazı. Telgrafın aslı şöyledir: "...Urla'da Helvacılar Meydanında iki Rum'a ateş edilerek birinin mühlik [ölümcül] sûretde mecrûh [yaralı] olduğu ve birtakım eşhâs-ı müsellahadın [silahlı kişilerin] şehr-i hâlin yirmi ikinci gecesi Yeni Efes'teki çiftliğinde bulunmuş olan Hristo Karandreas'nın ailesine taarruzla merkûm [adı geçen] Hristo ile karısı ve üç çocuğunun cerh edildiği [yaralandığı] ve on üç yaşında iki oğlunun boğazlandığı ve şehr-i hâlin yirminci günü İzmir'e bir saat mesâfede kâin Miresi mevki'indeki çiftliğinde Sampos nâmında biri askerlerin taarruzuna uğrayıb güç hâl ile firâr ederek kurtulduğu ve aynı tarihde aynı yerde tebaa-i Yunaniyeden Crisnoti nâmında birinin askerler tarafından katl edildiği ihbâr edilmekde olmasına binâen hakîkat-i hâlin inhâsıyla berâber muhâfaza-i sükûnet ve âsâyiş için tedâbîr-i müessire [etkili tedbirler] ittihâzı mutemennâdır [istenilendir]."

51 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 2/1, Hariciye Nezâreti Umûr-ı Siyâsiye Müdüriyet-i Umumiyesi'nden Dâhiliye Nezâreti'ne 48322/522 numaralı yazı.

Patrikhanesi, 1913 yılında yaptığı yukarıda aktardığımız protestolarını 1914'te de sürdürdü. 25 Şubat 1914'te verdiği notaya ilave olarak Mart ayında oluşturulan bir delegasyon ile Hükümet üyelerini ziyaret etti.[52] Bu görüşmelerde kendilerine, "bu işte Hükümet'in bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbine bir tepki olarak, halkın maneviyatının bozulduğu ve Rum ahalinin kendi arzularıyla hicret etmekte oldukları" yolunda açıklamalar yapıldı.[53] Hükümet ile yapılan görüşmelerin sonuç vermemesi üzerine, Patrikhane Haziran 1914'te, "Rum kilise ve okullarını matem ve protesto gösterisi olmak üzere kapattırır. Rum muhtarları da iş görmeyerek bir türlü grev yap[tı]lar."[54]

Patrikhane ayrıca Avrupa'ya bir heyet gönderir ve Avrupa ülkelerinden Türkiye üzerine baskı yapmasını ister. Osmanlı Hükümeti kendi kanallarını kullanarak, bu heyetin yabancı devlet Dışişleri bakanlıklarınca kabul edilmemesi konusunda girişimlerde bulunur. 4 Ağustos 1914 tarihli Osmanlı Hariciyesi'nden, Dâhiliye Nezâreti'ne "mahrem" kaydıyla yollanan bir yazıdan, Osmanlı Roma Büyükelçiliği'nin girişimleri sonucu, İtalyan Hükümeti'nin Rum Patrikhane heyetini kabul etmeme sözünü verdiğini anlıyoruz.[55]

İç ve dış tepkiler üzerine, Talat Paşa önce Nisan 1914'te Trakya bölgesini gezerek bir rapor hazırlar.[56] Daha sonra şikâyetlerin artması üzerine, Hükümet, gene Talat Paşa başkanlığında bir delegasyonu, çeşitli elçiliklerden birer memur eşliğinde, inceleme yapmak amacıyla Ege bölgesine yollamak zorunda kalır. 1 Temmuz 1914'te Osmanlı kabinesine bir rapor

52 Bu ziyarette bir de protesto notası verilmek istenmiş Adalet bakanı bu protestoyu almayı reddettiği için daha sonra sadrazama ayrı bir şikâyet dilekçesi daha yazılmıştır. Achimandrite Alexander Papadopoulos, *Persecution of the Greeks in Turkey*, s. 77-81.

53 Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005), s. 92.

54 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, Kısım III, s. 254.

55 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 1/6, Hariciye Nezâreti Umûr-ı Siyasi Müdüriyet-i Umumisi Ahmed Reşid Bey'den 22 Temmuz 1330 (4 Ağustos 1914) tarihli Dâhiliye Nezâreti'ne gönderilen yazı.

56 Alexander Papadopoulos, *Persecution of the Greeks in Turkey*, s. 95-98; Talat Paşa'nın Sait Halim Paşa'ya verdiği rapor hakkında bkz. *Canlı Tarihler, Galip Kemali Söylemezoğlu Hatıraları*, s. 101.

sunan Talat Paşa, raporunda bölgede Rumlara terör ve şiddet uygulandığını itiraf eder; "Rumlar kabil-i nakl yatak ve eşyadan maada pek çok şeyi yerinde bırakıyorlar, bazı yağmalar da oluyor, bazı vuruşma ve katller de olmuş."[57] Talat Paşa'nın "bazı katller" olmuş dediği olaylar sırasında, sadece Haziran 1914'te Foça'da meydana gelen katliamda Amerikan ve Alman kaynaklarına göre sadece bir hafta içinde 50 kişi katledilmiştir.[58] 25 Haziran 1914 tarihli bir başka rapora göre, bu dönemde İzmir ve civarında katledilenlerin sayısı ise 500-600 civarındadır.[59]

Birçok anı sahibinin dahi, bu zorla köy boşaltma ve katliamları "biz organize ettik" dedikleri olaylardan Talat Paşa'nın hiç haberi yokmuş gibi bahsetmesi yukarıda aktardığım bu çifte mekanizma siyasetinin normal bir devamıdır. Özellikle İzmir bölgesindeki katliamların ciddi boyutlara ulaşması Osmanlı Hükümeti ile Yunanistan'ı savaşın eşiğine getirmişti ve Talat'ın bölgeye ziyaretinin bir nedeni de çıkabilecek böylesi bir savaşı engellemekti.[60] Aslında Yunanistan savaş için çoktan karar almıştı, fakat bu konuda Sırbistan ve Romanya'dan beklediği desteği bulamıyordu.[61] Yabancı ülke arşivlerinde, gerek bu terör eylemlerinin doğrudan Hükümet kontrolünde yapıldığına ve gerekse Yunanistan ve Osmanlı Hükümeti arasında ortaya çıkan krizin oluşturulacak bir delegasyon ve doğrudan görüş-

57 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt II, Kısım III, s. 255.

58 NA/RG 59, 867.00/630 Büyükelçi Morgenthau'nun Haziran 1914 tarihli raporu. Rouben Adalian, AGUS, mikrofiş no. 5. Alman kaynaklarındaki bilgi için bkz. PA-AA/R13925, Büyükelçi Wangenheim'ın 30 Haziran 1914 tarihli raporu.

59 NA/RG 59, 867.00/632, Selanik Konsolosluğu'ndan yollanan 25 Haziran 1914 tarihli rapor AGUS, mikrofiş no. 5

60 Özellikle Alman ve Amerikan diplomatik raporları kriz ve savaş tehlikesi konusunu ağırlıklı olarak işlerler. Birkaç örnek için bkz. PA-AA/R7356, Selanik Alman Konsolosu Dr. Schwörbel'in 26 Nisan, 4 Mayıs 1914 tarihli raporu. Veya PA-AA/R 7464 ve R 13924, Atina Büyükelçisi A. Quadt'ın 11 Haziran ve R 13875, 23 Haziran 1914 tarihli raporları. A. Quadt, 11 Haziran tarihli raporunda, durumun çok gergin olduğunu ve sürgün ve katliamlar böyle devam ederse, Yunanlıların Anadolu'yu işgal edebileceklerini bildirir.

61 Yunanistan'ın savaş girişimleri ve diğer Balkan ülkelerinin cevapları konusunda bkz. Yannis G. Mourelos, *a.g.e.*, s. 396-399.

meler yoluyla çözülmesi gerektiği konusunda oldukça geniş bilgi vardır.[62]

Balkan Harbi sonrasında ne kadar Müslümanın kaçarak ya da gönüllü olarak Anadolu'ya geldiği konusunda değişik rakamlar verilmektedir. Bunun bir nedeni baz alınan yılların değişik olması ve rakamların daha çok tahminlere dayanmasıdır. Bazı kaynaklar, Türk resmî rakamlarına dayanarak savaş sırasında ilk elde 113.000 civarında Müslümanın Balkanlar'dan kaçmış olduğunu ve göç eden Müslümanların toplam adedinin 413.922 olduğunu aktarırlar.[63] Bazı Türk kaynaklarında ise bu rakam 640.000'e kadar çıkar.[64] Yunan kaynakları ise 1912-1920 arasında toplam 143.189 Müslümanın Yunanistan'ı terk ettiğini iddia eder.[65] Alman kaynakları ise, yerel otoritelerin kendilerine sundukları istatistiklere dayanarak, sadece Balkan Savaşı ile Nisan 1914 arasında göç eden Müslümanların sayısını 430.000 civarında verir.[66] Toynbee, Dâhiliye Nezâreti İskân Müdürlüğü'nden aldığını iddia ettiği daha kesin sayılar verir ve bu sayıları yıllara göre de tasnif eder. Buna göre, 1912-13 yıllarında 177.352; 1914-15 yıllarında 120.566 olmak üzere, 1912-1920 yılları arasında toplam 413.922 Müslüman Balkan ülkelerinden göç etmiştir.[67]

---

62 Amerikan belgelerinde konunun ele alınışı hakkında bir değerlendirme için bkz. Rouben Paul Adalian, "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime...", *a.g.e.*

63 Stephen Lades, *The Exchange of Minorities*, s. 15-6 ve dipnot 11. Rakamlar Toynbee'nin verdiği rakamlarla aynıdır.

64 Yine birçok Türk kaynağında, 1878 sonrası Anadolu'ya gelen muhacirlerin sayısı 1,5 milyon olarak verilir. Fakat, İAMM müdürü Şükrü Bey, 7 Mart 1916 tarihli Meclis-i Ayan'da yaptığı bir konuşmada, 1878 savaşından sonra gelen muhacirlerin sayısı hakkında devletin elinde bir veri olmadığını söyler ve sonradan anket suretiyle, toplam 250.000 kişinin gelmiş olduğunu tesbit edebildiklerini aktarır. Şükru Kaya'nın sözleri ve rakamlar konusunda genel bir değerlendirme için bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin...*, s. 56-57; 215-7 ve 262.

65 Yannis G. Mourelos, *a.g.e.*, s. 392, dipnot 15.

66 PA-AA/R 13923 (Türkei no. 168, Bd 9), Selanik Konsolosu Dr. Schwörbel'in Alman Başbakanı Bethmann Hollweg'e 4 Nisan 1914 tarihli telgrafı.

67 Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilization*, (New York: Howard Fertig, 1970), s. 138.

Bu dönemde Rum nüfusun ne kadarının zorla Yunanistan'a sürüldüğü konusunda da, aynı nedenlerden dolayı değişik rakamlar verilir. Sadece 1914 yılına ait verilen bazı rakamlarda, Doğu Trakya'dan 115.000 Rum'un Yunanistan'a, 85.000 Rum'un ise Anadolu'nun içlerine sürüldüğü iddia edilir.[68] Resmî Yunan rakamlarına göre ise Ocak 1914 ile Haziran 1914 arasında 15.572 aile (60.926 kişi) Doğu Trakya'dan zorla Yunanistan'a sürülmüşlerdir.[69] Yine sadece 1914 yılı için Batı Anadolu sahillerinden Yunanistan'a sürülen Rumların sayısı 150.000 olarak aktarılır.[70] Atina Amerikan Büyükelçisi 1930 yılında yolladığı bir raporda savaşın başlamasından önce 150-200.000 Rum'un Yunanistan'a göçtüğünü bildirir[71] ki başka rakamlarla kıyaslandığında bu rakam oldukça tasarruflu sayılmalıdır. Örneğin, Morgenthau 16 Temmuz 1914'te yolladığı bir raporda, İzmir bölge konsoloslarının yörede yaptıkları araştırmalar sonucu, sadece 28 Mayıs ile 12 Haziran 1914 arasında göçen Rum sayısının 117.000 olarak tesbit edildiğini aktarır.[72]

Mütareke sonrasında *Alemdar* gazetesi, Rum gazetelere atıfta bulunarak, konu hakkında bir çalışmanın yapılmış olduğunu ve bu çalışmada Rum sürgünler konusunda istatistikler yayınlandığını bildirir.

> "'Rumca Gazeteler'de okunduğuna göre ahîren 'Türkiye'deki Rumlar'ın Mesâ'ibi'ne [uğradığı felaketlere]' dâ'ir büyük bir kitâb neşr edilmiştir. Bu kitâbda fetihden beri Rumlar'ın çektiği meşâkk [eziyet] ve mezâhim [sıkıntı] hulâsaten zikr olun-

68 S. Ladas, *The Exchange of Minorities Bulgaria, Greece and Turkey*, (New York: The Macmillan Company, 1932), s. 15-16.

69 Yannis G. Mourelos, *a.g.e.*, 391-2.

70 S. Ladas, *a.g.e.*, s. 16, dipnot 11.

71 Büyükelçi Skinner'in 20 Haziran 1930 tarihli notundan aktaran Ayhan Aktar, "Homogenizing the Nation; Turkifying the Economy: Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", Renée Hirschon (ed.) *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange between Greece and Turkey*, (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003); 79-95.

72 NA/RG 59, 867.00/634; Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 16 Temmuz 1914 tarihli mektup; Rouben Adalian, AGUS, mikrofiş no. 5 (son belge) ve no. 6 (ilk iki belge).

duktan sonra Meşrûtiyyet'i müte'âkib Rumlar'a karşı müctemi'an [topluca] yapılan ta'kîbât ve tazyîkât hakkında birtakım evrâk ve istâtistikler dere olunmaktadır [yayınlanmaktadır]. Bunların hulâsa ve netîcesine nazaran Balkan Muhârebesi'ni müte'âkib vatanlarını terk e mecbûr edilen Rumlar'ın 274.614 nüfûsa bâliğ olduğu ve bunlardan 116.438 kişi Trakya Ahâlîsi'nden ve mütebâkîsi Anadolu ve bi'l-hassa Çeşme ve Kuşadası Rum Halkı'ndan bulunduğu iddi'â olunmaktadır.

Cihân Harbi esnâsında tehcîr edilen Rumlar'a gelince bunların mecmû'u 481.109 nüfûsa çıkmaktadır. Bunlardan da 129.727'si Trakya, mütebâkîsi de Anadolu Ahâlîsi'nden imiş. Bu hesâba göre İttihâd ve Terakki Hükûmeti tarafından beş senede tehcîr edilen Rumlar'ın yekûnu 755.823 kişiye çıkarılıyor."[73]

Bazı Türk kaynaklarında birbirlerinden oldukça farklı, kimisi oldukça abartılı rakamlar dile getirilir. Örneğin Celal Bayar, "stratejik noktalara kümelenmiş... gayrı-Türk yığınakların tasfiyesi" sonucu, savaş öncesi sadece İzmir ve civarından 130.000 dolayında Rum'un zorla Yunanistan'a göç ettirilmiş olduğunu aktarır.[74] Halil Menteşe ise aynı yöre için 200.000 rakamını verir.[75] Bu sayılar sadece Ege bölgesine ilişkindir. Trakya bölgesinden sürülen Yunan nüfusu ise 1919'da, Meclisi Mebusan görüşmelerinde, 300-500.000 arasında verilmiştir.[76] Kuşçubaşı, sadece 1914 içinde ve harbin ilk aylarında, "Ege mıntıkasında ve bilhassa sahillerde yuvalanmış ve kümelenmiş olan... Rum-Ermeni nüfus(un)", sürülen miktarının 1.150.000 olduğunu aktarmaktadır.[77]

---

73 *Alemdâr*, 15 Şubat 1919.

74 Celal Bayar, *a.g.e.*, cilt 5, s. 1568.

75 Halil Menteşe, *a.g.e.*, s. 166.

76 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 3, İçtima Senesi 5, cilt 1, (Ankara: TMMM Basımevi, 1992), s. 285, 287.

77 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa*, s. 6. Kuşçubaşı'nın anılarından ayrıntılı aktarmalar yapan Celal Bayar da tek tek şehirlere ilişkin bazı sayılar verir. Bunların toplamı yukarıdaki toplam sayıyı vermektedir. (Celal Bayar, *a.g.e.*, cilt 5, s. 1576).

Yunan Başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı'nda ise tüm bir savaş boyunca 300.000 Rum'un yok edildiğini, 450.000 Rum'un Yunanistan'a sığındığını iddia edecektir.[78]

Önemli bir ayrıntı

Burada gerek Türk gerekse Yunan kaynaklarında gözlenen ortak bir tutumdan, ayrıntı gibi gözükecek olsa da bahsetmekte fayda vardır. İlgili kaynaklar, kendi ülkelerini terk eden diğer grup üyelerinin bu göçü gönüllü olarak yaptıklarını ve ama kendi uyruğunun ötekinin toprağından zorla sürüldüğünü iddia etmektedirler. Örneğin konu üzerinde Yunanlı araştırmacılarca kaleme alınan birçok çalışmada, Osmanlı Hükümeti'nin, Müslümanların Anadolu'ya göç etmeleri için Balkanlar'da yoğun propaganda çalışmaları yaptıkları ve birçok Müslümanın bu propaganda sonucu gönüllü olarak Yunanistan'ı terk ettikleri iddiasına yer verilir.[79]

Atina'dan rapor yollayan Almanya Atina Büyükelçisi A. Quadt, aynı zamanda Makedonya genel valisi de olan Yunan İçişleri Bakanı Repoulis'in kendisine, Müslümanların bölgeyi terk etmek istediklerini ve bunu engellemek için çok sayıda tedbir aldıklarını ve ama başarılı olamadıklarını söylediğini aktarır.[80] Alman konsoloslar da, Yunan basınında Müslümanların gönüllü olarak bölgeyi terk ettikleri bol miktarda haberin yer aldığını rapor ederler. Fakat bu bilgiyi aktaran konsoloslar, bu haberlerin tamamen yalan olduğunu da eklerler. Örneğin 25 Mart 1914'te Selanik'ten bir rapor yollayan Alman konsolos, "benim bildiğim tüm Türk sivil personel göçe karşı propaganda yapıyorlar", der. Selanik'e yeni atanan Türk konsolos da kendisine bu doğrultuda bilgiler verir.[81] Alman konsolosa göre, Türklerin bölgeyi terk etmek

78 Aktaran Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987), cilt III, s. 1138.

79 Ladas, *a.g.e.*, s. 15-16; Elisabeht Kontogiorgi, *a.g.e.*, s. 21.

80 PA-AA/R 7356, Griechenland, Atina Büyükelçisi A. Quadt'ın 20 Mart 1914 tarihli raporu.

81 PA-AA/R 7442, Selanik Konsolosu Dr. Schwörbel'in 25 Mart 1914 tarihli raporu.

istemelerinin tek nedeni Yunan Hükümeti'nin onlara yönelik izlediği politikalardır ve ayrıca Anadolu'dan gelen Rumlar, Türklere karşı yöre halkını şiddet kullanmaya kışkırtmaktadırlar.[82]

Benzeri bir durum Türkçe eserlerde de gözlenir. Yunan Hükümeti'nin ve Yunan Patrikhanesi'nin Rumlar arasında çok yoğun bir propaganda yaptığı ve Rumların bu propagandaların sonucu gönüllü olarak Yunanistan'a göçtükleri iddia edilir. Oysa gerçek bunun tam aksi yöndedir. Yunan yetkililer, "ana yurdun terk edilmemesi"ni savunmakta; göçe karşı propaganda yapmakta ve Rumları kalmaya ikna etmeye çalışmaktadırlar.[83] Hatta İstanbul Rum patriği bu işle uğraşmak üzere özel bir komisyon bile kurmuştur.[84]

Şifre Kalemi kayıtları arasında bu bilgileri teyid eden belgeler bulunmaktadır. Bu belgelerden anlaşılan, birçok bölgede Yunan din görevlileri, bölgelerindeki Rumların gitmek istemediklerini, zorla sürülmek istendiklerini anlatan ve bu insanların yerlerinde bırakılmasını isteyen dilekçeler vermiştir. Osmanlı yöneticileri de gitmek istemeyen Yunan asıllı vatandaşlara ait bu dilekçeleri merkeze aktarmışlardır. Örneğin "hayli zamandan beri Yunanistan'a hicret arzusunu izhâr etdikleri halde mahallince nesâyih ve telkînât-ı lâzıme [nasihat ve telkin] ile şimdiye kadar men'-i muhâceretlerine [göç etmemeleri için] çalışılmış olan Mürefte kazâsına tâbi Uçmakdere karyesi ahalisi nâmına Yanaki veled-i Haralambo imzâsıyla verilip Gelibolu Mutasarrıflığı'ndan gönderilen arzuhal" veya "Ahîren Uçmakdere karyesi nâmına hicret için müsâ'ade talebine dâir kimseye mezuniyet verilmediği ve bu karyeden bir ferdin bile hicret etmek fikrinde olmadığı Ganozhora metropolidi Timotio imzasıyla vilâyete çekilen telgrafnâme" merkeze aktarılan bu tür dilekçelere örnek olarak verilebilir.[85] Edirne Kadısı Süleyman Efendi'nin,

82 PA-AA/R 7336, Griechenland Selanik Konsolosu Dr. Schwörbel'in 30 Mart 1914 tarihli raporu.

83 Elisabeth Kontogiorgi, "Forced Migration, Repatriation, Exodus...", *a.g.e.*, s. 23.

84 Alexander Papadopoulos, *Persecution of the Greeks in Turkey*, s. 91.

85 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 1/14, Edirne Valisi Adil Bey'den 20 Temmuz 1330 (2 Ağustos 1914) tarihli Dâhiliye Nezâreti'ne çekilen telgraf.

31 Mayıs 1914'te İstanbul'da bulunan Edirne valisine gönderdiği ve yöredeki Patrikhane yetkililerinin insanların kalması doğrultusunda yaptıkları propaganda faaliyetleri hakkında bilgi verdiği telgrafı verilebilecek bir başka örnektir.[86]

Nitekim, yine 3. Şube evrakı arasında bulunan bir belgeye göre, Anadolu'dan adalara kaçmak zorunda kalan Rumlar, Midilli adasından, "Yunanistan Meclis-i Mebûsânı'na" bir muhtıra yollamışlar ve "Trakya ve Anadolu'nun Jön Türk Hükûmeti tarafından Rumlardan tahliye etdirilmesi[nin] Yunan tarihi için telâfîsi nâ-kâbil-i tahammül bir tahkîr olduğu"nu dile getirerek Anadolu Rumları için himaye talep etmişlerdir.[87]

Aslında Rumlar arasında ülkeyi gönüllü olarak terk etmeleri için propaganda yapanlar vardır. Fakat bunlar, İttihat ve Terakki yönetimince bölgelere yollanan, Yunanca bilen Arnavutlardır ve bunlar sanki Yunanistan'dan gelmiş gibi, Rumları Yunanistan'a göç etmeye ikna etmeye çalışmaktadırlar.[88] Ayrıca zorla gönderilenlerden, bölgeyi gönüllü terk ettiklerine dair kâğıtlar toplanmaktadır.[89]

1918 Mütareke Meclisi'nde bu konu gündeme gelecek ve bazı Rum milletvekilleri bu konuda geniş bilgiler verecekterdir. Örneğin D. Efkalidis Efendi, "tahrip ve imha siyaseti" olarak tanımladığı göç ettirme siyasetinin uygulaması konusunda şu bilgileri aktarır; "güya o zaman da Venizelos'un siyasi acentaları tarafından burada şubeler teşekkül ederek onlar tesvilata kapılmış ve sui idareden gayrı memnun olarak Yunanistan'a gitmek arzuyu ihtiyarisinde bulunmuş gibi gösterilmiş ve... bu insanlardan, bilmediği yerlere kendi rızası ile ve kemali tehalük ile gittiklerine dair... onlardan evrakı ibraiyye aldılar."[90] Efkalidis Efendi, olaylar üzerine Talat Paşa'ya başvurduklarında,

86 BOA/DH. ŞFR., 41/125, Edirne Vilâyeti'ne Kadı Süleyman'dan 18 Mayıs 1330 (31 Mayıs 1914) tarihli telgraf.

87 BOA/DH. EUM. 3.ŞB., 2/21.

88 Alexander Papadopoulos, *a.g.e.*, s. 83.

89 Bu uygulamanın tüm bölgelerde aynı tarzda yapıldığı anlaşılmaktadır. *A.g.e.*, s. 86; 90; 95.

90 M.M.Z.C., 11 Kânunuevvel 1334 (1918), Çarşamba, Yirmidördüncü İnikad, s. 288.

Talat'ın kendilerine, "Biz Türkiye'den kat'iyyen memnun değiliz, biz Venizelos'un fırkasına mensubuz. Yunanistan'a gideceğiz... niçin bize müsaade etmiyorsunuz?", biçimindeki ifadelerin yer aldığı telgraflar gösterdiğini aktarır.[91]

Bu bilgilerden de anlaşılacağı gibi, gerçek olan şu ki, her iki taraf da kendi unsurlarının diğer devlet sınırları içinde kalmaya devam etmelerini istemiştir. Bu aslında son derece akla uygun ve mantıki bir politika olarak telakki edilmelidir. Çünkü ancak bu unsurların varlığı sayesinde, hem diğer devletin iç işlerine müdahale edebilmek hem de söz konusu grup için çeşitli hak iddialarında bulunabilmek mümkün olacaktır.[92]

1913-1914 Yunan tehciri, 1915-17 Ermeni temizliğinin ön hazırlığı mı?

Burada ileri sürülen tez, 1914 ilkbaharı ile başlayan Batı Anadolu'dan Rum ahalinin göçe zorlanarak bölgenin gayri-Müslimlerden temizlenmesi operasyonu ile savaş döneminde Ermenilerin tüm Anadolu'dan temizlenmesi arasında bir süreklilik olduğudur. Elimizde, bu iki ayrı "temizlik" olayının vaktiyle yapılmış ortak bir planın ürünü olarak hayata geçirilip geçirilmediği konusunda doğrudan bir kanıt yoktur ama her iki eylem arasında hem işin organizasyonu hem de kadroları açısından açık bir süreklilik gözlenmektedir.[93]

---

91 *A.g.e.*, s. 288.

92 Ayhan Aktar, konuya ilişkin bir çalışmasında, Birinci Dünya Savaşı yıllarında Çeşme'de kaymakamlık yapan Hilmi Uran'ın anılarına dayanarak, Çeşme ve civarından adalara göçün gönüllü olduğunu aktarmaktadır. Aktar'a göre, "hukuki statüsündeki belirsizlik nedeniyle, adaların Anadolu Rumları tarafından iksanı Yunan Hükümeti tarafından teşvik edilmiştir." *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), s. 28. Yunan Hükümeti'nin Çeşme ve civarından gönüllü göçü teşvik ettiği konusunda herhangi bir arşiv belgesine sahip değiliz. Aksine bu bölgeden göçün zorla yapıldığına ilişkin bilgiler mevcuttur. Bu durumda Hilmi Uran'ın aktardıkları ve Ayhan Aktar'ın buna dayanarak yaptığı yorum araştırılması gereken bir düşünce olarak kabul edilmelidir.

93 Burada konuya ilişkin bazı sınırlı gözlemlerde bulunulacaktır. Rumlara ve Ermenilere yönelik politikaların özellikle kadrosal süreklilik boyutu kendi başına araştırılması gereken önemli bir konudur.

Morgenthau anılarında, İstanbul Polis Müdürü Bedri'nin kendisine "Rumları büyük bir başarı ile sürdüklerini ve aynı yöntemi imparatorluğun öteki milletlerine de uygulamaya karar verdiklerini" söylediğini aktarır.[94] 18 Kasım 1915 tarihli bir raporunda da bu paralelliğe dikkat çeker ve Mayıs-Haziran 1914'te, büyük devletlerin gözü önünde 100-150 bin kişinin, herhangi bir zorlukla karşılaşmadan sürgün edilmiş olmasının, savaş sırasında Ermenilerin tehcir edilmesinde ciddi bir cesaretlendirici faktör olduğunun altını çizer.[95]

Kadrosal süreklilik konusunda verilecek örneklerin başında Şükrü Kaya gelir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, Türk-Bulgar nüfus değişimi komisyonunda görev alan Şükrü Kaya bu görevi takiben, Türk-Yunan komisyonunda çalışacak ve daha sonra da İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (IAMM) genel müdürü olarak Ermenilerin sürgün işinin baş organizatörlerinden birisi olacaktır. Bir diğer önemli isim İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi Doktor Nazım'dır. 1915 sonrası, Teşkilat-ı Mahsusa Merkez üyesi olarak Ermeni tehcir ve öldürmelerinin baş planlayıcılarından birisi olarak görev alacak olan Dr. Nazım, 1914 yaz aylarında İzmir bölgesindeki eylemlerin arka plan organizatörlerinden birisidir. Amerikan konsolosluk raporlarında adı bölgedeki "ajitatör"lerden birisi olarak geçer.[96] Ermeni tehciri sırasında Diyarbakır valisi olan Dr. Reşit'tir. Reşit verilebilecek bir başka örnektir. Dr. Reşit, 1914 bahar yaz aylarında Balıkesir civarında Rum tehcirini organize edenlerin başında geliyordu. Bu görevini tamamladıktan sonra Musul'a ve oradan da Diyarbakır'a atanınca, Rum tehcirinde yanında çalışmış olan Çerkez jandarmalarını da beraberinde götürecektir.[97]

94 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, (Garden City, New York: Doubleday, Page & Company, 1918), s. 323.

95 NA/RG59/867.00/798.5, Büyükelçi Morgenthau'nun 18 Kasım 1915 tarihli raporu; Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 372.

96 Amerikan İzmir Konsolos yardımcısı W. H. Anderson'un 18 Temmuz 1914 tarihli raporu; United States National Archives Record Group 59/867.00/636, s. 3-4, AGUS, mikrofiş no. 6.

97 "Dr. Reşid Bey 23 Temmuz 1914 tarihine kadar bulunduğu Karesi (Balıkesir) mutasarrıflığı sırasında öncelikle bölgedeki Rumların göç ettirilmesi ve bayın-

Verilebilecek son bir örnek, Celal Bayar tarafından, "Ege havalisindeki 'temizleme' işi"nden sorumlu olan kişi olarak aktarılan Ordu kumandanı Pertev Paşa'dır. Daha sonra Sivas bölgesinde görev yapacak olan Pertev Paşa burada Ermenilerin sürgünleri ve öldürülmelerinde görev alacaktır.[98] Genç Cumhuriyetin ilk meclisinde, 6 Ekim 1921 tarihli oturumda Maliye Bakanlığı tarafından Pertev Paşa'nın "savaş zengini" olduğu açıklanacaktır.[99]

Gerek Rum gerekse Ermenilerin yerlerinden sökülüp atılmaları, bir nüfus planına bağlı olarak legal bir şemsiye altında uygulamaya konmuş ama bu hukukî çerçeve, doğrudan şiddet ve terörü örgütleyen paralel bir plan ve organizasyon ile tamamlanmıştır. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması, genç nüfusun amele taburlarında toplanmaları vb. bu benzerliklerin çarpıcı örnekleri arasındadır.

Bu benzerlikler Morgenthau ve Toynbee tarafından da vurgulanacaktır. Morgenthau tüm bu dönem boyunca Rumların bölgeden terörle sürülmesi sırasında uygulanan metodlarla, Ermenilerin sürülmesi sırasında uygulanan metodların benzer olduklarına dikkat çeker; "Türkler, Rumlara, Ermenilere karşı uyguladıkları yöntemi uyguladılar. Onları Osmanlı Ordusu'na aldılar, işçi taburlarına aktardılar... Bu Rum askerlerinin binlercesi, Ermeniler gibi soğuk, açlık ve öteki yokluklar yüzünden öldüler... Rumlar her yerde gruplar halinde toplandılar. Türk jandarmalarının sözde koruyuculuğu altında, genellikle yaya olarak, iç bölgelere taşındılar."[100]

Eylemlerin sistemli ve organize karakteri konusunda benzeri gözlemleri Toynbee de yapacaktır. "Balkan harbinin iki kurban ürünü vardı: Rumeli Türkleri ve Anadolu Yunanlıları" diyerek gözlemlerini aktaran Toynbee, "Yunanlılar terör ile evle-

---

dırlık hizmetlerine ağırlık vermiştir." Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997), s. 21-22; 87-89.

98 Pertev Paşa'nın Sivas bölgesindeki görevi konusunda bkz. V. N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denials of Genocide", *a.g.e.*, s. 309.

99 *T.B.M.M. Zabıt Ceridesi*, Devre 1, İçtima 2, cilt 13, (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1958), s. 96-7.

100 Henry Morgenthau, *a.g.e.*, s. 212. Morgenthau, Rumların Ermeniler gibi genel bir kırıma uğramadıklarını da eklemektedir.

rinden sürüldüler, evlerine, topraklarına ve sıkça eşyalarına el konuldu ve bazıları öldürüldüler... Kanıtlar saldırıların sistematik yapıldığını gösteriyordu. Bir bölgeden diğer bölgeye geçen terör Rumeli göçmenlerinden, yerel halktan oluşturulan ve jandarmaya bağlanan çetelerce uygulanıyordu." Çeteler, "1914'te Batı sahillerinde ilk defa sahneye çıktıktan sonra... İttihat ve Terakki Hükümeti'nin Ermenilere yönelik projesini... hayata geçirdiler."[101]

101 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, *a.g.e.*, s. 140, 280.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

Savaş Sırasında Rumlara Yönelik Politikalardaki Değişiklikler

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi kayıtlarına dayanarak, savaşın başlaması ile birlikte, Ege ve Marmara bölgesinden Rumların zorla sürgün edilmeleri politikasında belli bir değişim gözlendiğini ileri sürebiliriz. Karşılıklı zorla göç ettirmeye dayanan politikalar durmuş gibidir ve hatta Balkanlardan genel Müslüman mülteci akımının yasaklanması ve sınırlandırılması yoluna gidilmiştir. Bu konuda verilebilecek ilk örnek, Bulgaristan ile yaşanan zorluklardır. Örneğin 1916 yılında Edirne Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "Bulgaristan Hükümeti'nin Osmanlı Hükümeti'nin muvafakatım almaksızın sevk ettiği muhacirlerin kabul edilmeyeceği" bildirilir[1] ve Bulgar Hükümeti'nin yolladığı muhacirlerin "Bulgar sınırına atılması" istenir.[2]

Edirne'ye yollanan çeşitli telgraflardan bu konuda bazı istisnaların yapıldığını anlıyoruz. Örneğin, 30 Temmuz 1916 tarihli bir telgrafta; "Öteden beri bazı esbâb-ı siyâsiye veya mahalliye [siyasi veya mahalli vaziyet] dolayısıyla iltică eylemekde olan Müslim mültecîlerin kemâfi's-sâbık [eskisi gibi] hüsn-i

1 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/15, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 5 Temmuz 1332 (18 Temmuz 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

2 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/104, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 15 Temmuz 1332 (28 Temmuz 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

kabûlü [kabul edilmeleri] şân-ı devlet iktizâsındandır [gereğidir]", denerek bir grup mültecinin gelmesine izin verilirken, bazı muhacirlerin ise istenmediği açık olarak bildirilir; "hudûd kapularından girmelerine taraf-ı hükûmetden müsâ'ade edilmeyen muhâcirlerin firâr sûretiyle gelmesine meydan verilmemek lâzımdır." Aynı konu 3 Ağustos 1916 tarihli bir telgrafta çok daha açık ve net olarak ifade edilir ve ancak ellerinde vesika bulunanların alınıp, vesikasız olanların sokulmaması özel olarak belirtilir; "Bulgaristan'dan vürûd etmekde olub Osmanlı şehbender veya memurlarından mümzî vesâiki hâmil bulunan muhâcirlerin kabûlü câiz ise de vesâik-i mezkûreyi hâmil olmayanların kat'iyyen hudûd-ı Osmânî dâhiline alınmaması tekrâr teblîğ olunur."[3]

Hangi mültecilerin gelmesine müsaade edilip edilmeyeceği konusundaki en önemli kriter gelenlerin Türk asıllı olup olmadıklarıdır. 6 Ağustos 1916 tarihli bir telgrafta, hiç kimsenin sınırdan içeri alınmaması ama kaçak girenler içinde Türk olanlar varsa onlara dokunulmaması ve diğerlerinin (Çingenelerin) geri gönderilmesi istenir; "Hududda bekleyen muhâcirlerin her ne suretle olursa olsun içeriye girmelerine meydan verilmemesi bi'l-takrîb [yolu bulunarak?] firâr edenlerden Türk olanlarının iâdesi cihetine gidilmeyip ancak Çingânelerin her vechile kabul olunmaması zarurîdir."[4] Yine aynı gün çekilen bir başka telgrafta Türk mültecilere bile istisnanın zor yapıldığı özel olarak belirtilir ve "Muhâcirîn-i mezkûre [adı geçen muhacirler] hakkında yapılacak muâmele dünkü telgrafla da bildirildiğinden bunlardan dahile firâr edebilenlerden ancak Türk olanlarının güçlükle kabûlü câiz [uygun] olub bundan gayrisinin hiçbir vechile kabul edilmemesi" istenir.[5] 10 Ağustos 1916'da çekilen bir başka telgrafla bu kabulün sa-

3 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/130, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 21 Temmuz 1332 (3 Ağustos 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

4 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/147, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

5 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/157, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

dece bir sefere mahsus olduğu yeniden hatırlatılır; "bademe [bundan sonra] hiçbir muhacir kabul edilmeyeceği Bulgar memurlarına söylenmek şartıyla.. muhacirlerin kâffesinin [tümünün] kabulü" yoluna gidilecektir.[6]

Bazı durumlarda hangi mültecilerin alınacağı özel olarak bildirilir. Örneğin 23 Eylül 1916 tarihli bir telgrafta, "İngiliz ve Fransızlar tarafından işgâl edilen Gevgili ve Poroy muhâcirlerinden yüz yirmi dokuz kişinin kabulü Sofya sefâretinden bildirildiğinden yalnız bu muhacirlerin hudûddan murûrlarına müsâade olunması", istenir.[7] Özetle, Trakya'dan mülteci kabulü büyük ölçüde durdurulmuş ve ancak çok özel durumlarda Türk asıllı mültecilerin gelmesine izin verilmiştir.

Balkanlardan genel mülteci akımı durdurulduğu gibi Rumların zorla Yunanistan'a sürülmeleri politikasından da vazgeçilmiştir. Bunda iki önemli nedenin rol oynadığı anlaşılıyor. Birincisi, Yunanistan'ın savaşta en azından tarafsız kalması ve Müttefik kuvvetler yanında savaşa girmemesi istenmektedir. Hatta Almanya, Yunanistan'ın kendi yanında savaş girebileceği ümidine bile sahiptir ve bu nedenle Osmanlı Hükümeti'nden politika değişikliği talep etmektedir. İkinci neden, Yunanistan'ın benzeri eylemleri Yunanistan'daki Müslüman nüfusa uygulayacağından çekinilmesidir.

Almanya, Yunanistan'ı yanına kazanmak için yaptığı girişimlerin Anadolu'da Rumlara yapılacak kötü muamele nedeniyle tehlikeye girmesini istememektedir. Bu nedenle, savaşın ilk günlerinden itibaren, İttihatçı yöneticilerle bu konuda görüşmeler yapıldığı ve bu yönde bazı sözler alındığı anlaşılmaktadır.

İstanbul Alman Büyükelçiliği'nde askerî ataşe olarak görev yapan Hans Humann 1 Kasım 1914'te yolladığı bir raporunda, Venizelos'un Almanya'nın Atina büyükelçisine, Türkiye ile İttifak güçleri arasındaki savaşta kesinlikle "tarafsız kalacağı" sözünü verdiğini aktarır. Venizelos'un iki önemli şartı vardır;

6 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/168, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 28 Temmuz 1332 (10 Ağustos 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

7 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/92, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 10 Eylül 1332 (23 Eylül 1916) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Türkiye adalara yönelik provokasyon yapmayacak ve Rum vatandaşlarını zorla sürgün etmeyi durduracaktır.[8] 17 Kasım 1914 tarihli raporunda Humann Talat'ın kendisine, ülkedeki Rumlara karşı son derece yumuşak davranılacağı sözünü verdiğini ve tüm devlet dairelerine Yunanlılara karşı her türlü kötü muameleden sakınılması doğrultusunda kesin emir gönderdiğini aktarır. Humann, "etkin Yunanlı çevreler Hükümet'in tutumu hakkında çok olumlu şeyler söylüyorlar", der.[9] Rumlara karşı politika değişikliğinin bir diğer nedeni de, Venizelos'un, Yunanistan'daki Müslümanlara benzeri şeyleri yapacağı tehdidinde bulunmasıdır. Venizelos konuya ilişkin uyarısını Atina'daki Alman ve Avusturya elçilikleri aracılığıyla yapmıştır.[10] Osmanlı Hükümeti'nin, ağırlıklı olarak diplomatik nedenlerle yaptığı bu politika değişikliği dönemin gözlemcilerinin de dikkatini çekmiştir. Toynbee, Anadolu Rumlarının, 1914 Cihan Harbi'nin başlaması ile 1916 yaz ortalarına kadar göreceli olarak fazla acı çekmediklerini aktarır.[11]

Bu politika değişikliğini Osmanlı belgelerinde de takip etmek mümkündür. Kasım 1915'te tüm bölgelere yollanan bir belgede, politika değişikliğinin nedenleri çok açık olarak anlatılır. "Venizelos taraftarları Memâlik-i Osmaniyedeki Rumlara karşı ittihâz [kabul] edilen bazı tedâbîri fevkalâde [özel tedbirleri] i'zâm ile [büyüterek] efkâr-ı Yunânîyi bir harb lehine tahrîk ve yeni Yunan kabinesi bu sûretle isti'fâya icbâr etmek için sarf-ı gayret eylemekde oldukları anlaşılmakdadır. Mezkûr kabinenin şimdilik mevki'-i iktidârda kalması Devlet-i Osmaniyenin ve müttefiklerinin menâfi'-i siyâsiye ve askeriyesi

8 Hans Humann'ın 1 Kasım 1914 tarihli raporu. Ernst Jaeckh Papers, Elyazmaları ve Arşiv, Yale University Papers, Grup no. 467, Kutu 1, Dosya 17.

9 Hans Humann'ın 17 Kasım 1914 tarihli raporu, *a.g.e.*, Dosya 18.

10 British Foreign Office Archives. FO371/2480/2622. "Gizli" Belge no. 281, folio 252. İngiliz Atina Büyükelçiliği'nden Dışişleri Bakanlığı'na yollanan rapor. Belgeyi aktaran, V. N. Dadrian, *German Responsibility In The Armenian Genocide A Review Of The Historical Evidence Of German Complicity*, (Blue Crane Books: Cambridge, MA, 1996), Ek C, s. 230 (Dadrian, belgenin tarihini vermez ve "savaşın başlamasından iki ay kadar sonra", der.)

11 Toynbee, *The Western Question*, s. 142.

îcâbatından olduğundan şimdilik Rumlara karşı hayırhâh ve müsâadekâr bir siyaset ta'kîb edilmesi ve hiçbir tarafa müceb-i şikâyet [şikâyete neden olacak] ahvâle meydan verilmemesi devletçe tekarrür eylemişdir. Ona göre tedâbîr-i lazımenin [lüzumlu tebdirlerin] ittihâz [kabul edilerek] ve îcâb edenlere münâsib sûretde telkînât icrâsı ve ta'lîmât hilâfında [aksine] hareket edenler olur ise tecziye edileceklerinin [cezalandırılacaklarının] teblîği."[12]

Bu belgeden de anlaşıldığı gibi, politika değişikliğine rağmen, bazı yörelerde Rumlara yönelik saldırı ve öldürme eylemleri devam etmektedir. Örneğin Muğla'ya 18 Şubat 1915'te çekilen bir telgrafta, hâlâ eski politikaların devamı biçiminde, "bu son günlerde yekdiğerini müte'âkib [birbirini takib eden] Rumlardan Muğla kazâsından üç Milas'dan altı ve Değirmenci Bodrum'dan bir çoban katl ve bazılarının emlâkı ihrâk edildiği [yakıldığı] haber alınıyor", denilerek artık durumun değişmiş olduğu hatırlatılıyor ve "Vaz'iyet-i hâzıra-i siyâsiye îcâbından olarak Rum unsuruna karşı bu kabîl tecâvüzâtın [saldırıların] men'-i vukû'u [meydana gelmemesi] hükûmetçe ehemmiyetle matlûb [istenen] ve mültezem [lüzumlu] bulunmasına binâen zikr olunan cerâim fâillerinin [suçluların] şedîden [şiddetle] takîb ve tenkîli [cezalandırılması]" istenmektedir.[13]

Rumlara yönelik, köylerin kuşatılarak savaş için yardım adı altında zorla para ve ürün toplanması, keyfi tutuklamalar veya cinayetler; evlere ve topraklara el koyma, hayvanları çalma gibi eylemler sıkça gündeme gelmektedir. Lüleburgaz civarında, 1915 Nisan'ında gözlenen saldırıda olduğu gibi, bazı durumlarda bu işleri yapanlar doğrudan Hükûmet görevlileri-

12 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/366, Dâhiliye Nâzırı Talat Bey'in, 27 Teşrinievvel 1331 (9 Kasım 1915) tarihli, Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, İçel, Eskişehir, Kütahya mutasarrıflıklarına gönderilen şifre telgraf.

13 BOA/DH.ŞFR., nr. 50/39, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Şubat 1330 (18 Şubat 1915) tarihli Menteşe Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

dirler. Ya da olaylar memurların göz yummaları ile meydana gelmektedir.[14] Savaş döneminde, yukarıda sayılan türden eylemler aslında öylesine yaygındır ki, 1919 yılında İstanbul Rum Patrikhanesi 1914-1918 arasında Rumlara yapılan eziyetler konusunda uzun bir rapor hazırladığında, tek tek bu tür olayları sayarken, "normal mezalimler meydana gelmiştir", ifadesini kullanır.[15]

Belgelerden, Rumlara yönelik kötü muamelelerin Yunan iç politikasında bir malzeme olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Hükümeti meseleye, Yunan muhalefetinin eline Yunan Hükümeti aleyhîne malzeme vermemek noktasından yaklaşmakta ve bölgeleri bu konuda uyarmaktadır. Örneğin, 22 Temmuz 1915'te Balıkesir'e yazılan bir yazıda, Atina Türk Büyükelçiliği'nin, "Ayvalık'da Rumlara karşı envâ' mezâlim ve tazyîkât icrâ edilmekde olduğunu vesîle ittihâz ederek Venizelos tarafdârlarının hükûmet-i hâzıraya hücûm etmekde olduklarını" bildirdiği aktarılır ve Almanya ile ilişkiler ve verilen sözler nedeniyle, mevcut Yunan Hükümeti'ni zor duruma düşürecek girişimlerden uzak durulması istenir.[16]

Temmuz sonunda, hemen hemen aynı içerikte bir telgraf Rumların yaşadığı hemen tüm vilâyetlere aynı anda "gayet mahrem" şifresi ile gönderilir ve Rumlara yönelik şikâyete sebep olacak uygulamalardan uzak durulması istenir. Belgedeki gerekçelendirme çok ilginçtir ve özel olarak Almanya'nın bu konuda ısrarlı olduğu anlaşılmaktadır; "Bazı yerlerde Rumlara karşı envâ' [türlü] mezâlim ve tazyîkât icra edilmekde olduğu vesîle ittihâz eden [bahane eden] Venizelos tarafdârlarının hükûmet-i hâzıraya hücûm etmekde olduklarını Âtina sefîrimiz yazmakda olduğu gibi müttefîkimiz Almanya Hükûmeti de bir müddet daha Gonaris Kabinesinin tahkîmi için mevki'lerinin

14 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*. Tüm kitap bu konuda örneklerle doludur. Köylerin sarılarak zorla para toplanması için bkz. s. 10; eşkiyaların köy basma, yağma ve ırza geçme olayları için s. 35; jandarmaların saldırganlara yardımcı olmaları, 35-6, 52.

15 *A.g.e.*, s. 6-7.

16 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/68, Dâhiliye Nezâreti'nden 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1915) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

müşkilleşdirilmemesini tavsiye etmekde bulunduklarından Rumlar hakkında ona göre mûsâ'adekârâne mu'âmele îfâsıyla [yapılmasıyla] şikâyeti mûceb [neden] olacak ahvâle meydan verilmemesi."[17]

Topraklarına zorla el konulan bir grup Rum vatandaşı ile ilgili 29 Temmuz 1915'te Adana'ya çekilen telgrafta da tekrar edileceği gibi, "Yunan hükûmeti ile olan münâsebâtımızın nezâket kesbettiği şu sırada tebaa-i Yunâniyye hakkında mûceb-i şikâyet ahvâle meydân verilmemesi" özel olarak belirtilir.[18]

Bölgelere yollanan telgraflarla bu politika değişikliği tekrar tekrar hatırlatılır. Örneğin, 1915 Kasım'ında Bursa Vilâyeti'ne yollanan bir telgrafta "Yunanistan'a karşı Rumlara iyi bakıldığı(nın)" gösterilmesi gerektiği söylenerek, "ba'demâ [bundan sonra] Rum gönderilmemesi zımnında ta'mîmen teblîgat icrâ kılınmış" olduğu tekrar edilir.[19] Örneğin, Çanakkale Mutasarrıflığı'na 10 Ocak 1916'da çekilen telgrafta, "hâl-i hâzırda Rumlara karşı müsâ'adekârâne bir siyâset ta'kîb edilmekde" olduğunun özel olarak altı çizilir.[20]

Şikâyetlerin devam etmesi üzerine hemen hemen tüm vilâyet ve mutasarrıflıklara 22 Aralık 1915'te genel bir tamim gönderilir ve "Rumlara karşı ittihaz [kabul] edilen siyâset-i hayırhâhâneye rağmen Yunan matbû'âtının bir kısmı el-ân Memâlik-i Osmaniyede Rumların ma'rûz-ı mezâlim olduklarına dâir neşriyâta devâm" ettikleri hatırlatılarak, ilgili bölgelerdeki Rum din adamları ve eşrafından, Osmanlı Hükümeti'nin Rum-

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/109, Dâhiliye Nezâreti'nden, 13 Temmuz 1331 (26 Temmuz 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya vilâyetlerine, İzmit, Bolu Canik, Çatalca, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Maraş, Kayseri, Eskişehir, Niğde Mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

18 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/165, Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye Dâhiliye Müdüriyeti'nden, 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

19 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/358, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 27. Teşrinievvel 1331 (9 Kasım 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

20 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/260, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 28 Kânunievvel 1331 (10 Ocak 1916) tarihli Çanakkale Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

lara yönelik siyasetini öven mektupların alınması ve bunların İstanbul basınına yollanması istenir.[21]

Sınırlı da olsa askerî nedenlerle köy boşaltmalar

Savaşın başlaması ile birlikte Rumlara yönelik politikalarda belli değişiklik olmakla birlikte, köy boşaltmalar devam etmiştir; fakat bu boşaltmalarda, genel olarak askerî ve güvenlik kaygıları ön plandadır ve belli yörelerle sınırlı olup, tüm Rumları kapsayan genel bir politika söz konusu değildir. Nitekim 25 Nisan 1915'te Konya Vilâyeti'ne çekilen bir telgraftan, sadece sahil bölgelerinde şüpheli görülen Rumların yerlerinden kaydırılması konusunda 23 Ocak 1915'te alınmış bir Başkumandanlık kararı olduğunu anlıyoruz. Konya Vilâyeti'ne çekilen telgrafta, bu kararın iç bölgelerdeki Rumlara uygulanmaması gerektiği bildirilmekte ve merkezden habersiz olarak Isparta'dan sürülmüş olan 30 civarında Rum'un tekrar çıkartıldıkları yerlere iadesi istenmektedir.[22]

İstanbul Rum Patrikhanesi'nin 1919 yılındaki raporundan, savaşın ilk aylarındaki bu köy boşaltmalarına ilişkin bulabildiğimiz en erken tarih Şubat 1915'tir ki bu da 23 Ocak 1915 tarihli tamim ile uyum içindedir. Patrikhane raporunda, bu boşaltmalar sırasında da köylülere yollarda saldırılar olduğu, yağma ve öldürme olaylarının meydana geldiği aktarılır.[23] Raporda ayrıca, boşaltmaların yapıldığı birçok köyde, köylülere, bulundukları yerleri terk etmeleri için ancak birkaç saat verildiği, yanlarına bir şey almaya müsaade edilmediği, taşınma

21 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/85, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Kânunievvel 1331 (22 Aralık 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz vilâyetleriyle İzmit Karahisar-ı Sahib, Niğde, İçel, Bolu Canik, Çatalca Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultâniye, Menteşe, Teke Kayseri, Eskişehir, Kütahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

22 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/104, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

23 Örneğin Edirne ve civarından yapılan boşaltmalar sırasındaki soygun, yağma ve öldürmelere ilişkin olarak bkz. Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 23-4.

araçları ve yiyecek yokluğu, birçok durumda varılan yerde yerleşim imkânsızlıkları nedeniyle ölümlerin meydana geldiği anlatılmaktadır.[24]

Bu boşaltmalarda, genel olarak askerî saiklerin ve güvenlik kaygılarının ön planda olduğu ve tüm Rumları kapsayan genel bir politika olmadığı raporlarda da tekrar edilir. Örneğin, Mayıs 1916'da Trabzon'a çekilen bir telgrafta, "Yunanistan'a karşı el-ân müsâadekârâne bir siyâset ta'kîb edilmekde" olduğu hatırlatılarak, "ale'l-umûm [açık olarak] sevâhildeki Rumların dâhile celbi"nin uygun olmadığı söylenir ve sadece askerî nedenlerle yerlerinde bulunmaları mahzurlu olanların iç bölgelere aktarılması istenir.[25]

Rumlara karşı dikkatli bir politika izlenmeye çalışıldığını bazen bölgelere, askerî nedenlerle iç bölgelere kaydırılması istenen Rumlardan, gitmemiş olanların yerlerinde bırakılması ve gönderilmiş olanların ise eski yerlerine geri dönmelerine izin verilmesi biçiminde emirler yollanmasından da anlayabiliriz. Örneğin 27 Temmuz 1915'te çeşitli bölgelere "mahrem ve gayet müsta'celdir" notuyla yollanan bir emirde, "10 Hazirat 1331 şifre ile ta'mimen tebliğ edilen Marmara havzasında köylerde mukim Rum ahalinin yerlerinde ibkası [bırakılması vaz'iatı hazıra-i siyasiye icabına olmağla [mevcut siyasetin gereği olduğundan] serian [derhal] icab edenlere tebligat-ı münasebe-i mukteziyenin [gerekli tebligatın] ifa ve inbası [habe verilmesi]" istenmektedir.[26]

Benzeri bir uygulama Antalya ve civarında da gözlenir ve Rumların boşalttıkları köylerine geri dönmelerine veya yasal askerî bölgeler hariç istediklere yerlere gitmelerine izin verilir. Bölgeye yollanan bir telgrafta, "Harp sebebi ile memleketlerinden çıkarılarak ve Bozkara, Elmalı ve Turgut iline sevkedilen

24 A.g.e., s. 23, 42, 44, 48.

25 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/29, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1916) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

26 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/116, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 14 Temmuz 1331 (27 Temmuz 1915) tarihli Hüdavendigâr ve Edirne vilâyetleri ile İzmit ve Çatalca Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Antalyalı Rumlara kolaylık gösterilmesi ve Antalya'daki hanelerine dönmeleri mahzurlu olanların yasak bölgeler dışında istedikleri yere gitmekte serbest oldukları" bildirilir.[27] Rumların istedikleri yerlere yerleşmelerine izin verildiği durumlarda, gitmelerinin istenmediği yer özellikle İstanbul ve yasak askerî bölgelerdir. 9 Ekim 1915 tarihli bir telgraf buna örnek olarak verilebilir; "Harb dolayısıyla muhtelif mahallerden tahliye edilen Rumların İstanbul'a gelmek üzere vesika almalarına meydan verilmemesi ve şüpheli olanlar dışındaki Rumların İstanbul'a ve yasak askerî bölgeler haricindeki mahallere azimetlerine müsaade olunması."[28]

Belgelerden anlaşılan köy boşaltma konusunda her bir yerleşim birimi için ayrı karar verildiğidir.[29] Örneğin, 1915 Ağustos'unda Edirne'ye yollanan bir telgrafta "tahliyesine lüzum-u kati gösterilen köyler ahalisinin dahile celbi muvafıktır," denerek buradaki boşaltmalar için izin verilir.[30] Karadeniz bölgesindeki Rumlar için seçilen bölge Kastamonu ve Sivas civarlarıdır. Örneğin yukarıda da aktardığımız 1916 Mayıs ayında Trabzon Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "Dâhile celb edileceklerin Kastamonu'ya ve Sivas Vilâyeti'nin Müslüman mültecîsi bulunmayan mahallerine sevki muvâfıktır," denir.[31] 1916 yazında tek tek birçok vilâyete, "bildirilen Rumların Sivas'a sevkine lüzûm-ı askerî bulunduğu anlaşıldı"[32]

27 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/82, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 24 Ağustos (6 Eylül 1915) tarihli Antalya Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

28 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/332, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Eylül 1331 (9 Ekim 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti ile Karasi ve İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

29 Rum Patrikhanesi tarafından hazırlanan raporda da bu durum açıkça belli olmaktadır. Bir örnek olarak, Yalova civarındaki bazı köylerin, İngiliz denizaltılara benzin servisi yaptıkları iddiası ile Bursa civarına sürgün edilmeleri verilebilir. (Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 53.)

30 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/219, Dâhiliye Nezâreti EUM'den11 Ağustos 1331 (24 Ağustos 1915) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

31 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/29, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1916) tarihliTrabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

32 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/126, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Haziran 1332 (29 Haziran 1916) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

veya "Rumların vilâyetin [Kastamonu] cenûb taraflarına nakli bir tedbîr-i askerî olduğuna göre zarûrîdir", yollu telgraflar çekilecektir.[33]

Askerî amaçlarla gündeme getirilen bu tedbirlerin, güvenliğin sağlanabildiği yerlerde alınmasına gerek olmadığı bazı bölgelere gönderilen yazılarda özel olarak belirtilmektedir. "Sevahildeki Rumların dahile celbine (mütellif?) ittihaz [uygun olarak kabul] ve tadbik edilen tedbirlerin vesait-i inzibatiyesi [güvenlik tedbirleri] noksan bulunan sahil köylerine münhasır olduğu Bandırma ve Erdek gibi yeterli miktarda inzibat vasıtalarına sahip olan yerlerde ise alınan tedbirlerle iktifa edilmesi [yetinilmesi] gerektiğine dair" Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'nden Karasi Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.[34]

Bazen askerî nedenlerle boşaltma kararı verilen bir yerin boşaltılmasından vazgeçildiği de olmuştur. Örneğin 1916 Şubat'ında, askerin başvurusu üzerine "Urla ve civarının tahliyesine" karar verilir.[35] Fakat karar daha sonra, "Askerî bir gereklilik olmadığı takdirde Urla'nın tahliyesinden şimdilik sarfı nazar olunması" biçiminde değiştirilir.[36] Bazen, bazı bölgelere özel olarak, o bölge Rumlarının boşaltılmasına gerek olmadığı da bildirilmiştir. Örneğin İskenderun'a 1916 Mayıs'mda yollanan bir telgrafta, o yörede "Rumların sevkiyata tâbi olmadığı" bildirilmiştir.[37] Bu emrin yollanmış olmasının nedeni, İstanbul'dan habersiz, İskenderun'a bağlı Ersöz nahiyesinden Rum-

33 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/136, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Haziran 1332 (1 Temmuz 1916) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

34 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/363, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Haziran 1331 (8 Temmuz 1915) Karasi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

35 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/53, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 6 Şubat 1331 (19 Şubat 1916) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf.

36 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/149, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf. Rum Patrikhanesi tarafından hazırlanan raporda da, askerî nedenlerle önce tahliyesi istenen bir bölgenin, sonradan tahliyesinden vazgeçildiğine ait örnekler verilmektedir. Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 49.

37 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/62, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916) Antakya Tasfiye Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

ların sevk edilmiş olmasıdır. Çekilen telgrafta, "sevk edilen Rumların kimler olduğu ve ne sebeple sevk olunduklarının bildirilmesi" istenmektedir.[38] Benzeri bir uygulama Biga için de söz konusu olmuştur. 1916 yılında bölgeye yollanan bir telgrafta emrinde, "Biga'da bulunan Rumların nakillerine gerek yoktur", denmektedir.[39]

1916 sonu ile Rumlara karşı değişen politikalar

Rumlara yönelik politikalarda, 1916 sonbahar ayları ile birlikte belli bir değişiklik gözlemlenmeye başlanır. Artık daha kapsamlı bir boşaltma işlemi söz konusu olacaktır. Bu değişimde, 1916 bahar aylarında Midilli, Sakız ve Sisam adalarının İttifak güçlerince işgal edilmesinin; Rus birliklerinin ilerliyor olmasının ve Yunanistan'ın Rusya ve İngiltere'nin yanında her an savaşa girmesinin bekleniyor olmasının özel bir etkisi olmuştur. 1916 Eylül'ünde bölgelere yollanan bazı telgraflardan, bu durumun beklendiği ve bölgelerden Rum yerleşim yerlerinin boşaltılmasına ilişkin gerekli ön hazırlıkları yapmalarının istendiği anlaşılıyor. Talat Paşa tarafından birçok bölgeye 11 Eylül 1916'da yollanan bir telgrafta, "Yunanistan'ın vaziyet-i hâzırası i'tibârıyla aleyhimizde harbe iştirâki muhtemel olub böyle bir hâl zuhûrunda buradan verilecek ilk emre tevfîkan [uyarak] hariçdeki Rumlar derhal dahile celb ve münâsib mevâki'de [mevkilerde] iskân olunabilmek üzere şimdiden lâzım gelen tedâbîr ve istihzârât-ı lâzımede [lüzumlu hazırlıklarda] bulunulması ve keyfiyetin be-gâyet mahrem tutulması ve buraya ma'lûmât i'tâsı [verilmesi]" istenir.[40]

Yine aynı gün Çatalca'ya çekilen bir telgrafta, "Yunanistan'ın vaziyet-i hâzırası aleyhimizde harbe iştirâki ihtimâlâtını takvi-

38 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/72, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/224, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 30 Temmuz 1332 (12 Ağustos 1916) tarihli Kale-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

40 BOA/DH. ŞFR., nr. 67/243, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Ağustos 1332 (11 Eylül 1916) tarihli Hüdavendigâr, Aydın ve Edirne vilâyetleriyle İzmit, Balıkesir, Çanakkale ve Menteşe mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

ye etmekte bulunmasına binâen" o bölgedeki tek tek hangi kasaba Rumlarının nereye boşaltılması gerektiği bildirilir.[41]

Yapılması gereken hazırlığın ne olması gerektiğini anlamayan bölgelere durum ayrıca yeniden izah edilir; "Hâzırlıkdan maksad İcâbında buradan verilecek emir üzerine dahile sevk olunacak Rum ahalinin iskân edileceği mahalleri şimdiden ta'yîn ve sevkiyâtın sükûn ve intizâm dâiresinde cereyânı esbâbını temin için lazım gelen tedâbir ve vesâitin ittihâz [düşünülmesi] ve istikmâlidir [tamamlanmasıdır]."[42] Veya bazı bölgelere, ne kadar Rum mülteciyi kabul edebilecekleri sorulur; "Yunanistan'ın aleyhimize harbe iştirâki takdîrinde sevâhildeki Rumların dahile celbi ve bunlardan İzmir'den gelecek on iki ile yirmi bin Rum'un Isparta'ya sevki mutasavver [tasarlanmış] bulunduğundan o havâlîde bu mikdâr nüfûsun iskân ve i'âşesi imkânı olub olmadığının tahkîk ve inbâsı [bildirilmesi]."[43] 1917 ile birlikte göçün daha geniş çapta uygulanmaya başlandığını, bölgelere yollanan telgraf emirlerinin sıklaşmasından da anlamak mümkündür.[44]

Yine de bölgelere bu aylarda yollanan telgraflarda, askerî otoritelerce herhangi bir emir verilmeden harekete geçilmemesi istenir; "Lüzûm-ı kat'î-i askerî üzerine Ordu kumandanlıklarının müsâ'ade-i mahsûsası olmadıkça hiçbir karye ve kasabanın tahliyesine ve ahalisinin firârlarına meydan verilmemesi."[45] Hangi bölgelerin boşaltılacağı konusundaki kararın, her bir yöreye ilişkin askerî otoritelerce verileceği bilgisi ileriki aylarda da tekrar edilecektir. Örneğin Nisan 1917'de Karasi (Ba-

41 BOA/DH.ŞFR., nr. 67/241, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Ağustos 1332 (11 Eylul 1916) tarihli Çatalca Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

42 BOA/DH.ŞFR. nr., 68/80, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Eylül 1332 (21 Eylül 1916) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

43 BOA/DH.ŞFR. nr., 68/146, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Eylül 1332 (1 Ekim 1916) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf. Benzeri bir soru Karahisar-i Şarki Mutasarrıflığı'na da sorulacaktır. (BOA/DH.ŞFR., nr. 68/163)

44 Bu doğrultuda birçok vilâyet ve mutasarrıflığa yollanan bazı telgraflar hakkında bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 68/30; 35; 48; 80.

45 BOA/DH. ŞFR., nr. 68/161, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Eylül 1332 (2 Ekim 1916) tarihli Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz vilâyetlerine şifre telgraf.

lıkesir) Mutasarrıflığı'na çekilen telgrafta, "tahliyenin askerî sebeplerden dolayı" olduğu açıkça belirtilir.[46]

Özellikle Karadeniz bölgesinde, Rumların Rus birlikleri ile işbirliği yapmasından çekinilmektedir ve bu nedenle kıyı şeridinin 30 veya 50 km. derinliğine kadar olan alanı kapsayan bir boşaltma kararı alınmıştır. 21 Ocak 1917'de birçok ile çekilen bir telgrafta, "Samsun havalisindeki Rum ahalinin dahile sevkine üçüncü ordu kumandanlığınca lüzûm-ı âcil gösterilmiş ve bunların Sivas, Kastamonu, Ankara vilâyetleriyle Bolu livâsı dahilinde köylere tevzî'i zarûri görülmüş" olduğu söylenir.[47] 11 Ocak 1917'de Samsun Mutasarrıflığı'na çekilen bir yazıda, "Enver Paşa hazretleriyle görüşdüm. Tertîbât 3. Orduca yapılmakda olduğunu söylediler. Maksad sahildeki Rumların otuz veya elli kilometre içeriye alınmasıdır. Ancak sevkiyât esnasında hiçbir ferdin malına hayâtına taarruz edilmemesi elzemdir."[48]

Uygulama yukarıdaki telgrafta istendiği gibi olmamıştır. Boşaltmalarda, bazen köylülere sadece birkaç saat vakit tanınmış, erkekler amele taburlarına toplanmış, kadın ve çocukların yanlarına bir şey almalarına müsaade edilmemiş ve köyler komşu Müslüman köylerce yağma edilmiştir. Basılan ve yağma edilen köy ahalisine, saldırganların Ermeni olduklarına dair zorla kâğıt imzalatılmıştır.[49] Merkezden yollanan; "Tahliye edilmekde olan Rum kurâsının emvâl ve hayvânâtını depoya nakil ve muhâfaza ve idâre heyetleri teşkîl edilmediği gibi depolar mühürlenmediği ve hanelerin tahrîbâtına meydan verildiği istihbâr olunmuşdur", türünden telgraflara bakılırsa, bu olayların merkezce de bilindiği anlaşılmaktadır.[50]

---

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 75/81, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 6 Nisan 1333 (1917) tarihli Karasi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

47 BOA/DH. ŞFR., nr. 72/62, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 8 Kânunisani 1332 (21 Ocak 1917) tarihli Sivas, Kastamonu, Ankara vilâyetleriyle Bolu Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/234, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Kânunievvel 1332 (11 Ocak 1917) tarihli Samsun Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

49 Giresun bölgesinde gözlenen bu uygulamalar için bkz. Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey*", s. 103-107.

50 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/181, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 26 Kânunisani 1332 (8 Şubat 1917) tarihli Samsun Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Özellikle Samsun bölgesindeki Rum köylerinin boşaltılmasını Bahaettin Şakir'in doğrudan örgütlediğini anlıyoruz. Onun Aralık 1916'da Samsun bölgesine gelmesi ile Rumların sürgünü daha sistemli hal alır ve Aralık 1916 sonuna kadar 18 köy tamamen 15 köy kısmen yakılır. 1917 Ocak ayında Samsun eşrafından 80 kişi tutuklanır ve 4000 kişi önce Havza sonra Çorum'a sürülür. Rumlar, daha önce boşaltılmış olan Ermeni köylerine yerleştirilirler. Bunu, Giresun ve Amasya yöresinin boşaltılması takip eder. Köy boşaltmalar sırasında yakma ve yıkma eylemlerinin İstanbul'un haberi dahilinde yapıldığını Dâhiliye Nezâreti'ne ait bir telgraftan anlıyoruz. Talat Paşa, 26 Şubat 1917 tarihli bir telgrafında, "şimdiye kadar eşkıyâ ta'kîbâtı sırasında hangi köylerin ihrâk [yakıldığı] ve tahrîb edildiğinin tahkîk ve inbâsı [haber verilmesi]ni" istemektedir.[51]

Samsun Rum Patriği Germanos Karavengelis'in İstanbul Rum Patrikliği'ne yolladığı mektuplara göre, 30.000 civarında insan Ankara Vilâyet sınırlarına sürgüne gönderilmiştir. 3-4 ayrı dalga olarak boşaltılan köyler yakılmış, yağmalanmış, konvoylara saldırılarak kadınlar ve çocuklar öldürülmüştür.[52] 1917 Mart'ında bölgesinden rapor yollayan Amasya Rum Kilisesi papazı, Amasya'dan Ankara'ya sürülenlerin 2/3'ünün imha edildiğini bildirmektedir.[53]

Özellikle Karadeniz sahillerinden yapılacak sürgünlerin nasıl düzenleneceğine ilişkin 3 Şubat 1917'de bir talimatname hazırlanır ve boşaltmalara ilişkin tüm yetki askeriyeye bırakılır. "Ahkâmına [hükümlerine] memurin-i mülkiyece de son derece dikkat ve riâyet edilmesi kat'iyyen matlûbdur [kesinlikle istenilmektedir]", diye başlayan ve "1. Rum karyelerinin veya ahâlîsinin hangilerinde ve kimlerin dâhile sevk olunacağına

51 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/79, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Şubat 1332 (26 Şubat 1917) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

52 Bu dönem olaylarının ayrıntılı bir dökümü için bkz. Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar, Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, (İstanbul: İletişim Yayınları 1994), s. 351-427.

53 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey*, s. 120-122.

cihet-i askeriye tayin ve irâe [gösterme] edecektir", diyen bu talimatnamenin en önemli tarafı, "sâhil mıntıkasından tard ve ihrâc muâmelesi(nin)... şehirli eşhâsa [da] tatbîk edilmek" üzere genişletilmiş olmasıdır.[54] Sahillerin geniş çaplı boşaltılması plan ve uygulamalarına rağmen bazı bölgelerde ahalinin yerinde bırakılması yoluna gidildiği de olmuştur.[55]

Sonuç olarak diyebiliriz ki, 1916 yaz ortası ile başlayan ve 1918'e kadar süren bu sürgünler, daha öncekilerle kıyaslandığında "büyük vahşetle uygulamaya kon(ulmuştur.)"[56]

Askerî nedenlerle de olsa boşalan köylere muhacir yerleştirilir

Rumların iç bölgelere gönderilmeleri askerî nedenlerle olsa bile, belgelerden, gidenlerin bir daha geri dönmeyecekleri hesaplarının yapıldığı ve hatta buralara sistemli olarak Müslümanların yerleştirilmekte olduğunu anlamaktayız. Nitekim bazı bölgelere yollanan yazılarda "sevahile [sahillere] Rumların tekrar gelub yerleşdirilmesine meydan verilmemesi" istenmektedir.[57] Bu amaca uygun olarak, bölgelere yollanan emirlerde bu boşaltmaların kayıtlarının tutulması istenir. Örneğin, Dâhiliye Nezâreti İAMM, 5 Temmuz 1915'te çeşitli vilâyetlere çektiği bir telgrafla, "Ahval-i harb hesabiyle sevahilden şimdiye kadar mahall-i ahire sevk edilen Rumların mikdar ve tahliye olundukları mahal ve sevk edildikleri mahallerin inbası [haber verilmesi] ile beraber badema [bundan sonra] sevk edileceklerin perderpey işârı[nı] [bildirilmesini]," ister.

54 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/148, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 21 Kânunisani 1332 (3 Şubat 1917) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

55 BOA/DH.ŞFR., nr. 78/154, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 17 Temmuz 1333 (1917) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

56 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 143.

57 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/264, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

58 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/312, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Edirne ve Hüdavendigâr vilâyetleri ile Kale-i Sultaniye ve Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Eylül 1915'te, Marmara bölgesi ile ilgili çekilen bir telgraftan, boşaltmalarla ilgili kayıtların özel defterler biçiminde tutulmasının istendiğini anlıyoruz. "Vilâyetin Marmara'ya sahil bulunan aksamından şimdiye kadar tahliye olunan kura esamisiyle bunlardan ihrac edilen Rumların miktar ve mahall-i sevkleri hakkında taleb olunan defterin ... tanzim ve irsâli [gönderilmesi]."[59] Defterlerin tutulması belli aralıklarla hatırlatılmaktadır. Örneğin 6 Ağustos 1916'da EUM tarafından çeşitli vilâyetlere çekilen bir telgrafta, "Vilâyet ve liva dahilindeki kasaba ve köylerde bulunan Rumların mikdarını belirten bir cetvelin tanzim" edilmesi istenir.[60]

Ahalisi, Anadolu içlerine doğru boşaltılan Rum köylerine savaşın ilk aylarından itibaren muhacirler yerleştirilmeye başlanmıştır. Örneğin yukarıda Patrikhane raporundan aktardığımız Şubat 1915 boşaltmalarının yapıldığı Terkos bölgesine, Müslüman muhacirler Nisan 1915'te yerleştirilmiş bulunuyordu.[61] 12 Ocak 1916'da bazı vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta, "sahilde Rumlardan boşalan mahallere peyderpey muhâcirîn sevkiyle mezkûr kasaba ve köylerin Müslümanlarla iskânı lazımdır", denmesinden bu yolda bir kararın alınmış olduğunu anlıyoruz.[62]

Edirne ve Çanakkale vilâyetlerine Nisan 1916'da "düşman denizaltıları dolayısıyla boşaltılan Rum köylerini ve bu köylere muhacir iskân edilip edilmediğinin bildirilmesine dair" çekilen telgraf örneğinden de anlaşıldığı gibi, bölgelerden askerî nedenlerle boşaltılan köylere yerleştirme yapılıp yapılmadığı sorulmaktadır.[63] Tüm bir 1916-17 boyunca boşaltma ve mu-

59 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/73, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 5 Eylül 1331 (18 Eylül 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

60 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/194, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 27 Temmuz 1332 (9 Ağustos 1916) Edirne, Ankara, Karahisar-ı Sahib, Niğde vesair vilâyet ve mutasarrıflıklara şifre telgraf.

61 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 26.

62 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/279, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 30 Kânunievvel 1331 (12 Ocak 1916) Hüdavendigâr Vilâyeti ve Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

63 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/101, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916) tarihli Edirne Vilâyeti ve Çanakkale Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Ve BOA/DH.ŞFR., nr. 63/257.

hacir yerleştirme politikasına devam edilmiştir. Bölgelerden, hangi Rum köylerinin boşaltılmış olduğu, kalan Rum miktarının ne olduğu ve yerleştirilmiş ise ne kadar Müslümanın yerleştirilmiş olduğu konusunda sürekli bilgi istenmiştir. Örneğin, Balıkesir'e çekilen bir telgrafta, "Evvel ve âhir livâ dâhilinde kısmen veya tamâmen hangi Rum karyeleri tahliye edilüb el-yevm [şu anda] bu karyelerde ne mikdâr Rum nüfûs kalmış ve hangilerinde muhâcir iskân edilmiş olduğu" konusunda bilgi istenmiştir.[64]

Bu tür soruşturmalar, aynı bölge için bile olsa, belli aralıklarla tekrar edecektir.[65] Daha önce boşaltılmış olan köylere dönen Rum olup olmadığı sorulacak ve Rum miktarı ile Müslüman muhacir miktarı konusunda bilgi istenecektir. "...Rum köyleri ahalisinden köylerine avdet edenler var mıdır? Varsa ne kadardır el-yevm [şu anda] mezkûr [adı geçen] köylerin hangisinde ne kadar İslâm muhâcir veya kadîm Rum ahalîsi mevcudddur? Telgrafla îzâhât i'tâsı [bilgi verilmesi]."[66]

Bu bilgilerin bazen hemen ertesi günü, "vilâyet/liva dâhilinde düşman tahte'l-bahırları [denizaltıları] dolayısıyla hangi Rum köylerinin kısmen veya tamâmen tahliye edildiğinin ve bunlarda muhâcir iskân edilmiş olub olmadığının yarın akşama kadar inbâsı [bildirilmesi]";[67] "tahliye edilmiş Rum köyleri hakkında taleb edilen ma'lûmâtın yarına kadar inbâsı [bildirilmesi]"[68] veya bazen de aynı günün akşamına kadar "Rum köyleri hakkında taleb edilen mütâla'âtın bu akşama kadar"[69] bildirilmesinin

64 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/34, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

65 Erdek kazası ile ilgili yollanan bir telgraf için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 63/80, Dâhiliye Nezâreti'nden 10 Nisan 1332 (23 Nisan 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

66 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/88, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Nisan 1332 (24 Nisan 1916) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

67 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/101, Dâhiliye Nezâreti EUM'den, 12 Nisan 1332 (25 Nisan 1916) tarihli Edirne Vilâyeti ve Çanakkale Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

68 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/46, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 6 Nisan 1332 (19 Nisan 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

69 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/73, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Nisan 1332 (18 Nisan 1916) tarihli Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

istenmesinden, boşaltma ve muhacir yerleştirme işinin son derece sıkı kontrol altında tutulduğunu çıkarmak mümkündür.

Rum köylerine muhacir yerleştirmeler 1917'de de devam edecektir. Örneğin Nisan 1917'de Afyon'a çekilen bir telgrafta "livanız dahilindeki Rum köylerine tevzi' edilmek üzere 1000 muhacir sevk edildiğinden, ihraç istasyonları ile tevzi edilecek mahallerin serian tahsis ve işarı [bildirilmesi]", istenir.[70] Sahilden boşaltılan Rum nüfus da iç bölgelerdeki Rum köylere dağıtılmışlardır.[71] Bazı bölgelerde içerilere taşınan Rumlar, Ermenilerden boşalan köylere yerleştirilmişlerdir.[72]

Rumların geride bıraktıkları mallar

Kıyı şeritlerinden iç kısımlara göç ettirilen Rumların geride bıraktıkları mallar ne olacaktır? Belgelerden anlaşılan bu konuda ciddi bir kargaşa olduğudur. Bölgelere yollanan bazı talimatlarda, Rumlara karşı daha müsamahakâr bir siyaset uygulandığı bildirilerek, Rum mallarının Ermeni mallarından farklı bir uygulamaya tâbi oldukları bildirilir. Örneğin, 1916 Ocak ayında Çanakkale Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, "hâl-i hâzırda Rumlara karşı müsâ'adekârâne bir siyâset ta'kîb edilmekde" olduğu hatırlatılır ve "bunların [Rumların] Gelibolu'daki emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûlesi [taşınır ve taşınmaz malları] hakkında ona göre muâmele îfası muktezîdir [gereklidir]", denir. "Ermenilere âid emvâl [mallar]" konusunda ise "ayrıca talimat verilece(ği)" bildirilir.[73] 16 Ocak 1917'de

70 BOA/DH.ŞFR., nr. 75/113, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 12 Nisan 1333 (1917) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

71 Bu konuda çok sayıda belge vardır. Bazı örnekler için bak: BOA/DH.ŞFR., nr. 75/114, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 1 Nisan 1333 (1917) tarihli Konya Vilâyeti'ne; BOA/DH.ŞFR., nr. 75/119, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 12 Nisan 1333 (1917) tarihli Kütahya Mutasarrıflığı'na; BOA/DH.ŞFR., nr. 75/120, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 23 Nisan 1333 (1917) Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraflar.

72 Örneğin Uzunköprü bölgesinde Eylül-Ekim 1915'te parça parça boşaltılan Rumlar, Malkara civarında Ermenilerden boşalan evlere yerleştirileceklerdir. Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey, 1914-1918*, s. 33.

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/260, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 28 Kânunievvel 1331 (10 Ocak 1916) tarihli Çanakkale Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Trabzon ve Samsun'a yollanan bir telgraftan Rum malları hakkında ayrı bir talimatname hazırlanmış olduğunu anlıyoruz. Telgrafta, "[Rumlardan] boş kalan yerlere ve bi'l-hassa sahildekilere mültecîler iskân olunur. Emvâl-i menkûle [taşınır mallar] kiliselerde ve depolarda muhâfaza olunacakdır", dendikten sonra, "Rum emvâli [malları] hakkındaki mufassal [ayrıntılı] ta'lîmâtnâme postadadır",[74] denmektedir. 24 Şubat 1917'de Canik Mutasarrıflığı'na yollanan bir talimatnameden, söz konusu talimatnamenin bölgelere 13 Şubat 1917'de yollanmış olduğunu ve "Rum emvalinin Ermeni emvali gibi tasfiyeye tâbi olmadığı"nın bildirildiğini anlıyoruz. "Bunlara [Rumlara] ait menkul ve gayri menkul malların korunması ve bozulabilir olanların muhacirlere ve askeriyeye senet karşılığında verilmesi"[75] istenmektedir.

Fakat bu farklılığa rağmen, yine bölgelere yazılan yazılarda, Ermeni malları için çıkartılmış olan kararnamelerin Rum malları için de geçerli olduğu özel olarak bildirilmiştir. Örneğin Hüdavendigâr [Bursa-Bilecik] Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, "nakl edilecek Rumlar için ayrı bir talimatname mevcud olmadığından Ermenilerin emvali metrukelerinin [terk edilmiş mallarının] muhafazası hakkında daha önce gönderilen talimatnamenin Rumlar için de tatbik olunması" istenir.[76] Bu talimatnameye bağlı olarak, Ermeni mallarının tasfiyesi için kurulmuş olan komisyonların, Rumların geride bıraktığı mallardan da sorumlu olduğu belirtilir. 1917 Şubat ayında Canik Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, Ermeni mallarının tasfiyesi için kurulmuş Tasfiye Komisyonu'nun, Rum emval-i metrukesi [bıraktıkları malları] ile ilgili işlere de bakacağı bildirilir.[77]

---

74 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/28, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 3 Kânunisani 1332 (16 Ocak 1917) tarihli Trabzon Vilâyeti'yle Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/69, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 11 Şubat 1332 (24 Şubat 1916) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

76 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/296, Dâhiliye Nezâreti AMM'den 23 Hazıran 1331 (6 Temmuz 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

77 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/229, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 31 Kânunisani 1332 (13 Şubat 1917) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Bu husus, Canik Tasfiye Komisyonu Riyâseti'ne de ayrı bir yazı ile bildirilir ve "Rumların em-

Her ne kadar aynı kararnameler uygulanıyor olsa bile Rum mallarının tamamıyla tasfiyesi yoluna gidilmemiş, sadece "korunmaları" gerektiği söylenmiştir. Rum ve Ermeni mallarına yönelik uygulamalarda bir ayrıntı dikkat çekicidir. Rum malları ile Ermeni mallarının denetim ve kontrolleri ayrı ayrı bakanlıkların eline bırakılmıştır. Canik Mutasarrıflığı'na çekilen yukarıda bahsedilen telgrafta, "Rum emval-i metrukesinin mülkiyeye ait olduğu", Maliye Nezâreti'ne ait olmadığı bu nedenle de "tasfiyeye tâbi olmadığı" söylendikten sonra, "Tasfiye Komisyonu muamelat-ı nezâretçe ve bu hususda muavenet ile mükelleftir. Binaen-aleyh Tasfiye Riyâseti'ne haced yokdur", denmiştir. Daha sonra komisyona yazılan, yukarıda aktarılan yazıda da bu bilgi tekrar edilmiş ve "Rum mallarının Ermeni emvaline kıyasen tasfiyeye tâbi olmadığı, sevk edilenlere ait emvalin ailelerine ve ortaklarına bırakılması" gerektiği bildirilmiştir. Buna göre, Rumlara ait "menkul ve gayri menkul malların korunması" ve sadece "bozulabilir olanların muhacirlere ve askeriyeye senet karşılığında verilmesi" gerekmektedir.[78]

Sonuç: Savaş sırasında Rumlar Ermenilerden farklı muameleye tâbi tutuldular

Özetle, özellikle 1916 sonu ve 1917 başlarında, savaşın seyrine bağlı olarak sertleşen uygulamalar söz konusu olsa da, savaş döneminde Rumlara yönelik politikanın Ermenilere yönelik uygulamaya sokulan politikalardan esasta farklı olduğunu ileri sürmek yanlış olmayacaktır. Nitekim Ermenilerin sürgünleri ve öldürülmeleri sırasında, "Rum olduğu anlaşılan müsted'î Garigor oğlu Aristinyos'un memleketine avdetine müsâ-

valine müteallik mu'âmelât Tasfiye Komisyonu bulunan yerlerde mezkûr komisyon olmayan mahallerde en büyük mülkiye memûrininin taht-ı riyâsetinde teşkil olacak komisyon tarafından ifâ olunur", denir. BOA/DH.ŞFR., nr. 74/69, AMMU'den 7 Mart 1333 (1917) tarihli Canik Tasfiye Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

78 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/69, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 11 Şubat 1332 (24 Şubat 1917) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

ade edilmesi" telgraf örneğinden anlaşıldığı gibi, Ermeni olduğu zannıyla yanlışlıkla sürülen Rumların memleketlerine geri dönmelerine müsaade edilmiştir.[79]

Birçok kaynaktan, Ermenilerin sürgünleri ve öldürülmeleri sırasında Ermenilerin Rumlar tarafından saklandıklarını öğreniyoruz. Örneğin, Merzifon bölgesinden haber yollayan bir Amerikan misyoneri, kendi bölgesinde, dağ köylerinde Rumların yanında saklanan Ermenilerin rakamını "binlerce" olarak vermektedir.[80] Tokat örneğinde olduğu gibi bazı bölgelerde, Rum köylerinde saklanmış Ermenileri bulabilmek için evler ateşe verilmiştir.[81]

Dikkati çeken bir başka nokta da, Anadolu'da gezme imkânı bulan yabancıların, savaş sırasında sürgüne gönderilen Rumlara Ermenilerden daha farklı bir muamele yapıldığını, Rumların Ermenilere kıyasla önemli bir şiddete maruz kalmadıklarını gözlemlemiş olmalarıdır. Bu hususu yazdıkları rapor ve mektuplarda dile getirmişlerdir. Örneğin, 5 Eylül 1915'te uzunca bir rapor yazan *Kölnische Zeitung* muhabiri Tyszka, Marmara civarındaki boşaltmaları "şiddet uygulanmadan boşaltma" olarak tanımlar.[82] Merzifon Amerikan koleji öğretmeni, İstanbul yolculuğu sırasında yolda Rum göçmenlerle karşılaştığını aktarır ve sürgünlerin "durumlarını iyi gördüğü(nü)" bildirir.[83]

---

79 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/36, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Teşrinisani 1331 (16 Kasım 1915) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

80 NA/RG59/867.4016/252, Merzifon'da görev yapan Amerikan misyoneri Miss Frances C. Gage'in raporu, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 22 Aralık 1915. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 407, 414. Ayrıca Anadolu Rumlarının, Ermenilerin imhası sırasındaki tutumları konusunda bkz. Ioannis K. Hassiotis, "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-23)", *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics* içinde (New York: St. Martin's Press, 1992), 129-152.

81 Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey*, s. 98.

82 PA-AA/R14087, Tyszka'nın 5 Eylül 1915 tarihli Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı "gizli" rapor.

83 NA/RG59/867.4016/106, Büyükelçi Morgenthau'nun 26 Temmuz 1915 tarihli raporu. Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 143.

5 Mart 1916'da Edirne'den bir rapor yollayan Amerikan konsolos vekili, Trakya bölgesinin Türkleştirilmesi doğrultusunda politikaların, ara verilmeksizin devam ettiğini bildirdikten sonra, 'fakat" demektedir, "Ermenilerin genel olarak sürülmelerinden sonra daha sessiz, daha az şiddet uygulanarak yapılmaktadır." Konsolos halk arasında bu durumun, sürgünün Alman yönlendiriciliğinde yapılmasından kaynaklandığının söylendiğini aktarmaktadır.[84]

84 NA/RG59/867.00/786, Edirne Konsolos yardımcısı Charles E. Allen'in, İstanbul Amerikan Konsolosluğu'na 5 Mart 1916 tarihli raporu. Ara Sarafyan (ed.), a.g.e., s. 493.

BEŞİNCİ BÖLÜM

Ermenilere Karşı Gündeme Getirilen Politikalar

Eldeki Osmanlı belgelerinin bize gösterdiği, savaş sırasında Ermenilere karşı uygulanan politikaların özellikle Rumlar olmak üzere, diğer Hıristiyan gruplara karşı uygulanan politikalardan belli farklılıklar içerdiğidir. Ermenilere yönelik kararın alınmasında şüphesiz buraya kadar ele aldığımız Anadolu'nun homojenleştirilmesi doğrultusunda gündeme getirilen nüfus politikaları etkili olmuştur. Fakat burada bir başka önemli faktörün daha altının çizilmesi gerekir. Ermenilerin tehciri doğrultusunda alman kararda, İttihatçı yöneticilerin kendi sözleriyle, "Şark Sorunu" olarak da bilinen, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sürecine bir son vermek düşüncesi etkili olmuştur. Bu genel problemin bir parçası olarak özellikle 1914 Şubat ayında Rusya ile Ermeni Reform anlaşmasının imzalanması ile birlikte, Osmanlı Ermeni vatandaşları devletin varlığı açısından ciddi bir tehlike olarak görülmeye başlanmıştır.

Burada iddia edilen tez şudur: Birincisi, Ermenilerin sürgün edilmeleri, resmî Türk tezlerinde sıkça tekrar edilen "sadece savaş sırasında ortaya çıkmış bir ihtiyacın ürünü" değildir. Karar daha köklü bir sorunu çözmek için alınmıştır. İkincisi, Anadolu'nun homojenleştirilmesi doğrultusundaki bir prog-

ram ile Ermenilere yönelik gündeme getirilen politikanın bu halkın imhası ile sonuçlanması arasında çizgisel, tek yönlü bir irtibat kurmak konuya eksik yaklaşmak olur. Ermenilerin imhası, nüfus politikalarının doğrudan, otomatik bir sonucu değildi, olmayabilirdi de. Aşağıda göstereceğimiz gibi, Osmanlı yöneticileri, Ermeni Reform meselesinin geldiği nokta itibarıyla ciddi bir "parçalanma tehdidi" oluşturduğuna inanıyorlardı; ciddi bir "güvenlik endişesi"ne sahip idiler. Savaşın ilk aylarında alınan bazı yenilgiler ile birlikte, devletin yok olma aşamasına girmiş olduğuna inanmaya başladılar ve soruna, devletin varlık veya yokluk sorunu olarak yaklaştılar. Ermenilere yönelik alınan karar, Anadolu'nun homojenleştirilmesine yönelik genel bir etnik temizlik hedefi ile savaşın kaybedilmeye başlaması ile yaşanan çöküş paniğinin birleşmesinden oluşmuş gibi gözükmektedir.[1]

İmha kararı uzun müzakereler sonunda alındı

Tehcir emrinin, savaş sırasındaki askerî ihtiyaçlardan dolayı değil, Ermenilerin, uzun bir süreden beri, devletin bekası açısından ciddi bir problem teşkil ettiklerine inanılması nedeniyle, üzerinde uzun süre düşünülerek alındığı konusunda birçok kanıt vardır. Bu konudaki en önemli belge Dâhiliye Nezâreti'nin 13 Mayıs 1331'de (26 Mayıs 1915) Sadâret'e yazdığı resmî yazıdır. Belgede, Ermenilere yönelik sürgün eyleminin, Ermeni meselesinin "*esaslı bir suretde hal ve fasl ile külliyen izalesi*" için gündeme getirildiği açıkça yazılır. Belge, konuya ilişkin yapılan çeşitli yayınlarda zikredilmiş olmasına rağmen, hiçbir yerde tam olarak Türkçeleştirme yoluna gidilmemiştir.[2]

1 İmha kararının alınmasında, savaşın başlarında alınan yenilgilerin özel rolü üzerine, daha ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 216-228 ve *A Shameful Act*, s. 111-129.

2 Belgenin zikredildiği kaynaklar için bkz.: Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988), s. 277-278; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Yayın no. 5, 1990), s. 110. Belgenin tam metni değil ama modern Türkçe ile geniş bir akta-

Mütareke döneminde *Ati* gazetesinde tam metni yayınlanan belgede, Ermenilere ilişkin alınan kararın gerekçesi, günümüz Türkçesi ile şöyle dile getirilmiştir; "...tamamen Osmanlı devletinin bir iç meselesi olan ıslahatın yabancı devletlerin müdahalesi sonucu uluslararası bir mesele haline gelmesi ile Osmanlı vilâyetlerinin bir kısmı yabancı nüfuz altına girerek bazı imtiyazlar ve hususi idari teşkilat yapılması istenmiş, halbuki yabancı tesir ve baskısı ile yapılan ıslahat ve teşkilatın Osmanlı vatanının bölünüp parçalanmasına sebep olduğu acı tecrübelerle görüldüğünden Osmanlı Devleti'nin hayati sorunlarının içinde önemli bir bölüm olarak yer tutan bu derdin *esaslı bir şekilde sona erdirilmesi ve tamamen yok edilmesine yönelik araçların hazırlanması ve ortaya konulması düşünülmekteyken* sonradan harp sahalarına yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının cephelerde savaşan ordunun hareketini, düşman ile birlikte hareket ederek memleket içinde askerî kuvvetlere ve masum halka silahla saldırması... gibi hareketlere girişiklerinden Hükümet'in, görülen lüzum üzerine mahalli memur ve askerî komutanlarla istişare ederek başlattığı... bu hareketin uygun bir usûl ve kaideye bağlı olarak düzgün şekilde nizam verilmesinin gerekli olduğu... (abç)"[3]

Burada hayati öneme sahip olan cümlenin Osmanlıcası aynen şöyledir: "Devlet-i Aliyyenin fihrist-i mesâil-i hayatiyyesi arasında mühim bir fasıl iştigâl olan bu gailenin *esâslı bir suretde hal ve faslı ile külliyen izâlesi esbâbının tehiyye ve ihzârı tasavvur ve mülâhaza edilmekde iken...*"(abç).[4] Talat benzeri ifadeleri yabancı diplomatlarla konuşurken de kullanmıştır. Amerikan Büyükelçisi Morgenthau, hatıratına, Talat'la 9 Temmuz 1915'te yaptığı bir görüşmeye ilişkin olarak şu notları düşer: "Talat bana, meseleyi son derece etraflıca tartıştıklarını ve sonuçta bağlı kalacakları bir karara ulaştıklarını söyledi. Dün-

---

rımı için bkz. Muammer Demirel, *Birinci Dunya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri*, a.g.e., s. 53.

3 *Ati*, 24 Şubat 1920. Muammer Demirel Türkçeleştirmesi esas alınarak onun çevirmediği kelime ve ifadeler eklenmiştir.

4 *Ati*, a.g.e.

ya tarafından suçlanacaklarını söylediğimde, kendilerini nasıl savunacaklarını bildiklerini söyledi. Başka bir deyişle umurunda bile değildi."[5]

Almanya Büyükelçisi Wangenheim da, 17 Haziran 1915 tarihli raporunda, "Ermeni tehcirinin sadece askerî nedenlerle yapılmadığı çok açık", diyerek Talat Paşa'nın, Büyükelçilik görevlisi Dr. Mordtmann'la yaptığı bir görüşmeyi aktarmaktadır. Talat, "Dünya Savaşı'nı bahane ederek, dış ülkelerin diplomatik müdahalelerine aldırmaksızın, ülkeyi iç düşmanlardan – Hıristiyanlardan – tamamen temizlemek" istediğini ve bunun "Türkiye'nin müttefiki olan Almanya'nın da çıkarlarına" olduğunu söylemektedir, çünkü "Türkiye böylece güçlenecek[tir]".[6]

26 Mayıs 1915 tarihli bu belgenin önemi şuradadır ki,"*meselenin esaslı bir şekilde çözümlenmesi ve toptan yok edilmesi*" ifadesinin ne anlama geldiğini nasıl yorumlarsak yorumlayalım, kesin olan sorunun çözümü doğrultusunda atılan nihai adımların savaş ile doğrudan ilgisi olmadığıdır. Talat'ın, Ermeni meselesi olarak tanımladığı şey esas olarak bir *gaile* (dert, baş belası) olarak gördüğü Ermeni reform sorunudur ve fakat bu sorun gelinen yer itibarıyla Osmanlı devletinin bölünmesini hedefleyen boyutlara ulaşmıştır. Çözülmesi gereken bu "dert", "baş belası" olan Ermeni reform meselesidir. Daha açık ve doğrudan bir ifade ile Ermenilerin bir devlet kurma potansiyel ihtimalini ortadan kaldırmaktır.

Talat 29 Ağustos 1915'te birçok vilâyete yolladığı bir telgrafta bu fikri çok açık bir biçimde dile getirir; "Ermenilerin bulundukları mahallerden ihrâclarıyla ta'yîn olunan menâtıka [bölgelere] sevklerinden hükûmetce muntazar olan [bekle-

5 Henry Morgenthau, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, yay. haz. ve giriş Ara Sarafian, (Londra: Tadron Press-Gomidas Institute, 2004), s. 273. "Talat said that they had discussed the matter very thoroughly and arrived at a decision to which they would adhere. When I said they would be condemned by the world, he said they would know how to defend themselves; in other words, he does not give a damn."

6 PA-AA/R14086, Büyükelçi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 17 Haziran 1915 tarihli rapor.

nen] gâye bu unsurun hükûmet aleyhine teşebbüsât ve fa'âliyette bulunamamalarına ve bir Ermenistan hükûmeti teşvîki hakkındaki âmâl-i milliyyelerini [milli emellerini] tâ'kîb edemeyecek bir hâle getirilmelerini te'mîn esâsına ma'tûf[dur] [göredir]."[7]

Savaşın başlaması ile birlikte bazı geçici tedbirler alınmıştır ama bu tedbirlerin, yukarıda tanımlanan "reform" ve "Ermenilerin devlet kurma ihtimalleri" sorununu esastan çözmeye uygun olarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Ermenilere karşı gündeme gelen tedbirlerin savaş nedeniyle ortaya çıktığı, savaşın bir ürünü olduğu yolunda sıkça tekrar edilen resmî devlet tezini bundan daha açık çürütmek mümkün değildir.

Ermenilere yönelik kararın İttihat ve Terakki Merkez Komitesi tarafından, uzun müzakereler neticesinde, düşünülerek alınmış olduğuna dair elimizde daha başka bilgiler de bulunmaktadır. Ana Dava iddianamesinde bu konuda şu söylenir: "Ermenilerin katli ve imhası İttihat'ın Merkez Komitesinin aldığı kararların sonucu idi." Bu kararlar, "geniş ve derin müzakerelerin" sonucu alınmıştı. İddianamede Dr. Nazım'ın, Ermeni meselesinin, "Merkez-i Umumiyece ariz ü amik [etraflıca] düşünülerek karar verilmiş bir mesele" olduğunu ve "bu teşebbüsün Şark Meselesini halledeceğini"[8] söylediği yolunda ifadelere yer verilir.

Halep Valisi Celal, Aralık 1918'de *Vakit* gazetesinde yayınladığı anılarında, aynı sözlerin bir Konya milletvekili tarafından aynı içerikte kendisine de söylendiğini aktarır. Celal aynen şunları yazmaktadır: "Bu meb'ûslardan biri İstanbul'dan 'avdetinde [geldiğinde] merkez-i 'umûmî a'zâsından [merkez komi-

7 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/292, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyârbekir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye şifre telgraf. Bu telgraf esas olarak Almanları ikna etmek için yazılmıştır. Talat, bu belgenin Almanca tercümesini 31 Ağustos 1915'te Alman Büyükelçiliği'ne kendi eliyle teslim edecektir. Belgenin Almanca çevirisi Alman arşivlerinde de mevcuttur. Konuyla ilgili daha geniş bilgi aşağıdadır.

8 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nısan 1919 tarihli birinci oturum.

te üyesi] bir zatın selâmıyla beraber: 'Bu işe merkez-i 'umûmice arîz ve amîk [etraflıca] düşünülerek karar verilmiş olduğundan ta'dîle kâbil [değişikliği mümkün] olamayacağı ve Ermenilerin bu suretle sevki mefkûre-i milliye [milli ülkü] icâbından olduğundan kendi kanâ'atimi feda etmekliğim lazım geleceği' hakkındaki ifâdesini tebliğ eyledi ve kendi tarafından da 'bu meselede onların nokta-i nazarına muhâlefet edersem beni kaldıracaklarını ve Konya'nın benden mahrûm kalacağını' söyledi."[9]

Gerek 26 Mayıs 1915 tarihli Talat Paşa'nın mektubunda, gerek Ana Dava iddianamesinde ve gerekse Halep Valisi Celal'in ifade ve anılarında yer alan, tehcirin askerî amaçlı geçici bir önlem değil, "Şark Sorunu" olarak da bilinen sorunu kökten çözmeye yönelik olduğu konusunda, yukarıdaki sözleri tasdik eden bir başka ifade de, Ahmet Emin Yalman tarafından Bahaettin Şakir'e ait bir mektuptan aktarılmıştır.[10] Yalman'ın, Ermenilerin "genel imhası" politikasının savunucusu olarak sunduğu Şakir mektubunda, "Ermenilerin kesif bir halde Rus hududu civarında yaşamalarının memleketimin bekası bakımından büyük bir tehlike olduğu anlaşılmıştır. Tehlikeyi ortadan kaldırmak için ne mümkünse yapmak, milli selametin icabıdır," demektedir.[11] Ahmet Emin Yalman bu politikanın amacının, "bazı politikacılar" tarafından "Anadolu'ya ırksal bir homojenlik getirmek amacıyla Ermeni azınlığın imhası olarak" anlaşıldığını ve uygulandığını eklemekteydi.[12]

---

9 Halep Valisi Celal'in Anıları, *Vakit*, 12 Kânunievvel 1918 (12 Aralık 1918).

10 Önemli bir bilgi, Yalman tarafından aktarılan Bahaettin Şakir'e ait burada bahsedilen mektup ile Aram Andonian'ın Babaettin Şakir'e ait olduğunu söyleyerek yayınladığı mektuplar arasındaki benzerliklerdir. Bkz. Aram Andonian, *The Memoirs of Naim Bey*, (Armenian Historical Research Association, 2. Baskı 1965), s. 49-52.

11 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, (New Haven: Yale University Press, 1930), s. 220; Şakir'in aynı mektubunu *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 1 (1888-1918), (Istanbul: Yenilik Basımevi, 1970), s. 332'de de aktaran Yalman, İngilizce eserindeki suçlayıcı ifadelere Türkçe eserde yer vermemiştir.

12 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, s. 220.

İlk sürgünler

Talat Paşa'nın uzun notunda da belirttiği gibi, aslında savaşın başlaması ile birlikte Ermenilere yönelik, askerdeki Ermenilerin silahsızlandırılması, amele taburlarında toplanması, Ermeni köylerine silah araması ve savaş için yiyecek, araç ve gereç sağlamak için baskınlar düzenlenmesi gibi bir dizi tedbir gündeme getirilmiş bulunuyordu.[13] Daha çok politik-askerî kaygılarla sürgünler de yapılıyordu ve konudaki ilk uygulama Şubat 1915'te Dörtyol ve civarında başlamış, bölgedeki Ermeniler iç bölgelere sürülmüşlerdi. Adana Valiliği'nin 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1915) tarihli şifreli telgrafına göre, Ermenilerin sahildeki İngiliz savaş gemileri ile ilişki kurma faaliyetinde oldukları tesbit edilmiş ve bunun üzerine vali, "o bölgede hiçbir Ermeni kalmamak üzere Dörtyol'daki Ermenilerin tümüyle Osmaniye Ceyhan ve Adana'ya sevk" edilmesine karar vermiştir.[14] Dâhiliye Nezâreti, "Dörtyol Ermenilerinin 13 Şubat tarihli telgrafnâmenizde iş'âr kılınan [bildirilen] mevâkie [yerlere] sevkleri" uygundur cevabını verir. Ayrıca, herhangi bir "ihtilâl ve isyânı intâc edecek [doğuracak] ahvâl vukû'una meydân bırakılmama(sı)" ve "son derecede şiddet ve sür'atle hareket olunma(sı)" istenir; "her vak'ayı mü'essir ve kat'î vesâ'it ile mahallinde esbâb-ı vukû'uyla birlikte imhâ etmek îcâb eder."[15]

Alman belgelerinde Dörtyol civarındaki ilk sürgünler hakkında daha etraflı bilgi edinmek mümkündür. Buna göre, tüm nüfus, yukarıda adı geçen bölgelere yollanmadan önce, gerek İngilizlerin bölgede kendilerine yandaş arama çabaları gerekse asker kaçaklarının yakalanması amacıyla şehirde arama tarama yapılmış ve giriş çıkışlar yasaklanmıştı.[16] Daha sonra, er-

13 Başka bir yerde ayrıntılı ele alındığı için, Ermenilere yönelik bu önlemler konusuna burada girilmeyecektir. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 247-257; Taner Akçam, *A Shameful Act*, 140-148.

14 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 1, s. 55.

15 BOA/DH.ŞFR., nr. 50/141, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Şubat 1330 (2 Mart 1915) Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

16 PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd.168, İskenderun Konsolos vekili Hoffmann'dan İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'a 7 Mart 1915 tarihli rapor.

kek nüfus boşaltılmış ve Halep bölgesine yol yapımında çalışmaya götürülmüştür.[17] Suçlu görülen bazı kişiler ise Adana'ya götürülmüş, yargılanmış ve idam edilmişlerdir.[18]

Dörtyol Ermenilerinin sürgününü Mart 1915'te meydana gelen olaylar nedeniyle, Zeytun Ermenilerinin Nisan 1915'te İç Anadolu'ya sürgün edilmeleri takip etmiştir. Her ne kadar, günümüzde yayınlanan ve Resmî Türk tezini savunan eserlerde, Zeytun olayları, Ermenilerin ilk sistemli ayaklanma denemesi[19] olarak sunulsa da, konuya ilişkin Osmanlı, Alman ve Amerikan belgeleri söz konusu olaylar hakkında, bir grup Ermeni asker kaçağının jandarma ile çatışmaya girmesi ve sonra kendilerini bir Ermeni kilisesine kapatarak teslim olmayı reddetmeleri ile sınırlı, lokal bir olay olduğu bilgisini verirler. Hatta, 14 Mart 1915'te "genel bir Ermeni isyanına ihtimal vermiyorum", diyerek olayı 4. Ordu Kumandanlığı'na haber veren şifreli bir telgrafta, kaçak Ermeni askerlerinin bazılarının çatışma sonucu değil, daha sonra yerel Ermenilerin girişimi sonucu kendiliklerinden teslim oldukları bilgisi aktarılır.[20]

Döneme ait anı kitaplarından bu bilgiyi doğrulamak mümkündür; "O zamanlar Kilikya Katolikosu olan Sahak Khabayan: 'Aman, silah kaldırmayın, teslim olun!' diye bir de bir ya-

---

17 DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 168. Adana Konsolosu Büge'den İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'a 13 Mart 1915 tarihli rapor. Çukurova bölgesindeki gelişmeler üzerine henüz tamamlanmamış bir doktora tezi vardır. Aram Arkun, "The Fall of the Eagles' Nest: The Fate of Armenians of Hajin, Zeitun, Sis and Maras, 1914-1921".

18 Suçlu görülenlerin yargılanması konusundaki emir için Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, s. 56; idamlar için, PA-AA/R14085 İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 15 Nisan 1915 tarihli rapor. Dörtyol için ayrıca bkz. J. Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei waehrend des Weltkrieges*, (Potsdam: Missionshandlung und Verlag, 1919), s. 43, s. 11.

19 Sadece iki örnek için bkz. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 71-72; İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, s. 185-187 Bu eserlerdeki bilgiler, birçok popüler kitapta da aynen tekrar edilmiştir. Bir örnek; Dr. Ali Guler, Dr. Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, (Ankara: Berikan, 2003), s. 201-202.

20 Genelkurmay Başkanlığı *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 1, s. 71-72.

zı gönderdi; hatta Zeytun'a bile geldi. Biz okulluyduk; bizi onu karşılamaya götürdüler. O, vaaz vererek halkı yatıştırdı ve her şeyin iyi olacağına ikna etti ve Zeytunluların savaşmamasına neden oldu."[21]

Kaçakların Zeytun Ermenilerinin yardımı ile teslim oldukları bilgisi Amerikan belgelerinde de vardır.[22] Zeytun Protestan Kilisesi papazı da anılarında, bu bilgileri doğrulayarak, Zeytun Ermenilerinin asker kaçaklarından memnun olmadıklarını, eylemlerinden Hükümet'i haberdar ettiklerini aktarır.[23] Zeytun Ermenilerinin tutumu hakkında benzeri bir bilgiyi de Alman gazeteci Tyszka aktarır. Buna göre, Ermeni patriği olaylar sırasında Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa'yı ziyaret etmiş ve Talat kendisine, "Zeytun Ermenilerinin davranışlarından son derece memnun olduğunu" aktarmıştır.[24]

Alman Büyükelçi Wangenheim, bölgedeki gelişmeleri yakından takip eden Adana ve Halep konsoloslarının gönderdikleri raporlara dayanarak, "hazırlıklı bir Ermeni ayaklanmasından söz edilemeyeceğini, asker alımları nedeniyle bazı taşkınlıklar[ın] söz konusu olabileceğini" bildirir.[25] Halep Valisi Celal Bey de, mütareke sonrası *Vakit* gazetesinde yayınlanan anılarında benzeri bilgileri verecek ve olay sonrası Zeytun ahalisinin Konya-Sultaniye'ye sevkedilmesini "lüzumsuz bir eylem" olarak tanımlayacaktır.[26]

---

21 Hosvep Bıştikyan anıları için bkz. http://ermeni.org/turkce/vkayutyun.php?tp=ea&lng=tr&nmb=138.

22 NA/RG59/867.00/761, Halep Konsolosu, J. B. Jackson'dan Büyükelçi Morgenthau'ya 21 Nisan 1915 tarihli rapor. Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 10.

23 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 489.

24 PA-AA/R14088, İstanbul'da bulunan Alman gazeteci Tyszka'dan Dışişleri Bakanlığı Müsteşar yardımcısı Zimmermann'a 1 Ekim 1915 tarihli mektup.

25 PA-AA/R14085, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 26 Mart 1915 tarihli rapor. Bölgedeki gelişmeler hakkındaki en ayrıntılı bilgiler, 28 Mart ile 10 Nisan tarihleri arasında bölgeye giden Halep Konsolosu Rößler tarafından Başbakan Bethmann Hollweg'e 12 Nisan 1915'te yollanan raporda yer alır. (PA-AA/R14085).

26 "Halep Valisi Celal'ın Anıları," *Vakit*, 12 Kânunisani 1918 (12 Aralık 1918).

Gerek Zeytun gerekse Dörtyol'un boşaltılmasında birbiriyle bağlantılı iki önemli faktör rol oynamış gözüküyor. İngilizlerin İskenderun'a çıkartma yapma hazırlıkları içinde oldukları haberleri ve buna bağlı olarak bölgede bir ayaklanmadan korkuluyor olması... Almanya Adana Konsolosu Büge'nin 13 Mart 1915 tarihli raporunda da söz ettiği gibi, İngiliz gemileri sahile serbestçe gelebilmekte ve emirlerinde çalışan Ermenileri, ilişki aramak amacıyla karaya çıkartmaktadırlar.[27] Zeytun olayları sırasında tutuklanan Ermenilerinden birisinin aktardığına göre, "komite tarafından kendilerine İngilizlerin İskenderun'a çıktıkları" bildirilmiştir. Kendilerinden istenen de "ayaklanarak, Hükümet'i zorlama(k) ve seferberlikle ilgili çalışmaları engellemede bulunmak suretiyle İngilizlere destek olmak(tır)."[28]

Dörtyol ve Zeytun Ermenileri arasında herhangi bir bağlantı olup olmadığı konusunu araştıran Halep Konsolosu Rössler, şu bilgileri aktaracaktır: "Ermenilerle yakın temasta bulunan ve çok iyi bilgilendirilmiş tarafsız bir şahsiyetin bana anlattıklarına göre başlangıçta Dörtyol'da yaşayanlardan Zeytun'a şimdi bir ayaklandırma için ânın çok iyi olduğuna dair mektuplar yazılmış. İngiliz savaş gemileriyle irtibat sağlanmış. Kaynağım mektupların amaçlarına ulaşıp ulaşmadıkları bilmemektedir. Eğer kaynağımın kaynağı iyi bilgilendirilmişse, bu ayaklanmaya bir çağrı kanıtı sayılabilir. Bu çağrının yöneltildiği kişilerin çağrı karşısında nasıl tepki verdikleri bilinmemektedir."[29]

İngiltere'nin Rusya'nın baskısı ile de bu bölgeye bir askerî çıkartma yapmayı düşündüğü çeşitli kaynaklarda dile getirilir.[30] İngiliz belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu konuda sadece Çukurova'daki Ermenilerle ilişkiye geçilmeye çalışılma-

27 PA-AA/Bo.Kons./Band 168, Adana Konsolosu Büge'nin 13 Mart tarihli raporu.

28 İsmet Parmaksızoğlu (ed.), *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, Ankara: DSİ Basım ve Foto, 1981), s. 79-80.

29 DE/PA-AA/R14086, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 27 Mayıs 1915 tarihli mektup. Rossler'in raporu bu mektuba ek olarak konmuştur.

30 Ayrıntılı bilgi için bkz. Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, (Oxford, New York: Oxford University Press, 2005), s. 78-83.

mış, dışarıdaki Ermeni örgütlerle de bir dizi görüşmeler yapılmıştır. Bu görüşmelerde, Ermeni Komitesi temsilcisi, İngilizlere Çukurova ve İskenderun bölgesinde savaşacak 20.000 kişilik bir gönüllü sağlayabileceklerini iddia etmiştir. Benzeri teklifler Amerika'daki Ermeni Ulusal Direniş Komitesi tarafından da yapılacaktır. Ermeni örgütleri adına konuşan Varandian, gönüllülerin yarısının Amerika ve Balkanlar'da hazır olduğunu bildirmiş ve Kıbrıs'ın da bir üs olarak kullanılmasını önermiştir.[31] Fakat İngiltere bu teklifleri ciddiye almamış ve İskenderun'a çıkartma yapma fikrinden de vazgeçmiştir.

Dâhiliye Şifre Kalemine ait bir belgeden Osmanlı yöneticilerinin Dörtyol-Zeytun bağlantılı bir ayaklanmadan 1914 yılından beri korktukları anlaşılmaktadır. Adana ve Halep valiliklerine daha 19 Nisan 1914'te çekilen bir telgrafta; "Zeytûn'da Ermeniler tarafından icrâsı musammem [kesin olarak karar verilmiş] ihtilâlin yakında İskenderun civarında Dörtyol'dan başlayacağı bir menbadan [kaynaktan] istihbâr olunuyor. Zaten bilumûm Ermeni fırak-ı siyâsiyesinin [siyasi partilerinin] iştirâkiyle Ermeniler tarafından büyük mikyâsta [çapta] bir hareket yapılacağı ve Mısır'da bulunan komite erkânından bazı kesân [kişiler] marifetiyle o havâliye külliyetli silah idhâline çalışıldığı öteden beri rivâyet "ediliyor denerek bu endişe açık olarak dile getirilmiştir. Dâhiliye Nezâreti, bu haberlerin doğruluğundan emin değildir ve vilâyet dahilindeki Ermenilerin faaliyetleri konusunda bilgi istemektedir; telgrafta "vilâyet dâhilindeki Ermenilerin el-yevm [şu anda] Hükümet'e ve anâsır-ı sâireye karşı ne vaziyette ve ne gibi teşebbüsâtta ve (istihkâmâtta?) oldukları" sorulmaktadır.[32]

Önemli olan şudur ki, yukarıda da aktardığımız gibi, gerek askerî gerek sivil yerel yöneticiler, gerekse bölgeyi gezerek bi-

31 Bu görüşmelere ilişkin raporlar için bkz. Muammer Demirel, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians*, (Yeni Turkiye: Ankara 2002), Belge no. 417, 418, 419, 420 ve 421 s. 667-671. Bu kitapta yayınlanan dokümanlardan anlaşıldığı kadarıyla, Balkan Ermeni Komitesi benzeri öneriyi Ruslara ve Fransızlara da yapmıştır.

32 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/45, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 6 Nisan 1330 (19 Nisan 1914) tarihli Adana ve Halep vilâyetlerine şifre telgraf.

rinci el bilgiye sahip olan Alman görevliler 1915 Nisanı'nda bile herhangi bir ayaklanma hazırlığı olmadığı yolunda raporlar yollamaktaydılar.

Mart ve Nisan ayları: Bir dönüm noktası

Ermenilere yönelik politikalarda önemli bir değişiklik 1915 Mart ve Nisan aylarıyla birlikte gözlenir. Bu değişiklikte, Kafkaslar ve Van Gölü civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa yenilgileri, Sarıkamış bozgunu ile Çanakkale Savaşı nedeniyle İstanbul'un her an düşme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış olmasının etkin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Özellikle Rus cephesinde birbiri ardı sıra alınan yenilgilerden, Rusya yanında savaşan Ermeni çeteleri sorumlu tutuldu. İttihatçı yöneticiler "Ermeni eylemleri"ne, onların gerçekten oynadığı rolün çok ötesinde bir anlam biçti ve bunu tüm ülke sathında Ermenilerin sürgün ve imha edilmesinin en önemli bir argümanı olarak kullandı.[33]

Bu konuda verilebilecek en önemli örnek 3. Ordu Komutanı, Mahmut Kamil Paşa tarafından yollanan 19 Nisan 1915 tarihli telgraftır. Mahmut Kamil telgrafında, "Erzurum, Van ve Bitlis illerinde Ermeniler düşman tarafına firar ederek çeteler halinde yolları kesip, halkı katlederek, depoları yağmalayarak gerçek yüzlerini gösterdiler", demekte ve Ermenilerin Sivas, Diyarbakır ve Elazığ'da da aynı gayeyi güttüklerini eklemektedir. Mahmut Kamil, "orduyu besleyecek bölgenin ve menzil sınırımızın geçtiği yerlerin düşmanca emeller taşıyan bu unsurlarla dolu olmasını, ordunun yiyecek ihtiyacı ve emniyeti bakımından tehlikeli" gömektedir. Bir de önerisi vardır; "şimdiden yukarıda arz edilen illerdeki Ermenilerin de Halep ve Musul bölgesine sevk edilerek iskân edilmesine ve valilere bu ko-

33 Burada sadece Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi kayıtlarına göre genel tehcir emrinin nasıl bir sürecin sonucu alındığına ilişkin bazı belgelere yer verilecek, Ermenilerin imhasına yönelik nihai kararın hangi olaylar ve süreç sonunda ve nasıl alındığı konusuna girilmeyecektir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 272-286; Taner Akçam, *A Shameful Act*, s. 111-149.

nuda ordu tarafından yapılacak tebliğlerin geciktirilmemesi için yardım edilmesini ve bu konudaki onaylarının bildirilmesini arz ederim."[34]

3. Ordu'nun bu resmî başvurusunun Ermenilerin toptan sürgün edilmeleri kararında ne derece rol oynadığı ciddi bir tartışma konusudur. Aşağıda gösterileceği gibi, sürgün kararının daha önce alınmış olma ihtimali kuvvetlidir. Burada önemli olan, İstanbul'un, Ermeni örgütlerini ve özellikle gönüllü toplama faaliyetlerini yakından takip ettiği ve ciddi bir ayaklanma korkusu içinde olduğudur.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgeleri arasında, Rusya tarafından Ermeni çetelerinin oluşturulmakta olduğu; bunların Osmanlı İmparatorluğu'na yollanıp çete faaliyetine geçecekleri ve bu çetelerin sınır boyundaki eylemleri konusunda bolca kayıt vardır. Posta yollarına saldırı, telgraf hatlarının kesilmesi, karakol baskını gibi eylemler İstanbul'a düzenli rapor edilmektedir. Örneğin, Dâhiliye Nâzırı Talat'ın 20 Aralık 1914'te "gizli ve acil" notuyla Van'a çektiği bir telgraftan, Van Valisi Cevdet'in bir gün önce "Reşâdiye ile Vastan ve Vastan Van arasındaki telgraf tellerinin Ermeniler tarafından kesildiği ve Pelli karakol kumandanının yine bunlar tarafından katlonulduğu ve o civârda bulunan Gevaş kaymakâmı ma'iyyetindeki jandarmalar ile Ermeniler arasında hakikî bir müsâdeme başladığı" yolunda bilgiler geçmiş olduğunu anlıyoruz.[35]

Ermeni gönüllü eylemleri yakın bir takip altındadır ve hatta daha savaşın ilk günlerinden itibaren gönüllü olarak Rusya'ya geçenlerin ve ailelerinin geniş bir listesi tutulmaktadır. Örneğin, 21 Kasım 1914'te ilgili vilâyetlere çekilen bir telgrafla,

---

34 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 1, s. 187. Genelkurmay Belgesi tercümesinde tarih hatası yapılmış ve belge 19 Haziran 1915 tarihli olarak yayınlanmıştır. Oysa belgenin orijinaline bakıldığında görülecektir ki, belge 6 Nisan [13]31 tarihlidir. Belgenin üzerine Haziran ayı karşılığı rakamla altı yazılmış olması hatanın nereden kaynaklandığını göstermektedir.

35 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/85, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Kânunievvel 1330 (20 Aralık 1914) tarihli Van Valisi Cevdet'e şifre telgraf. Benzeri telgraflar için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 48/7; 48/182; 48/188.

"Gönüllü sıfatıyla Rusya'ya azîmet etmiş olan Ermenilerden memleketlerinde âileleri bulunanların (tahkîk-i ?) hüviyetleriyle iş'ârı [bildirilmesi]", istenir.[36] İstanbul, sınırı geçen Ermenilerin sayılarından dahi haberdar olmaktadır.[37]

Ayrıca eklemek gerekmektedir ki, söz konusu eylemler sadece Ermeni asker kaçakları tarafından yapılmamakta, başta Kürtler olmak üzere diğer asker kaçağı çeteler de benzeri eylemleri yapmaktadırlar. "Musul'dan hareket eden aralık postasına... Nusaybin'e 5 saat mesâfede... yirmi kadar Yezîdî tarafından" yapılan ve "sürücünün darb ve evrâk çantalarının gasb olunduğu" saldırı bu tür eylemlere bir örnek olarak verilebilir.[38] Savaşın giderek kötü gelişmesi ile birlikte her etnik-din grubundan ve özellikle asker kaçaklarından oluşan çetelerin giderek ciddi bir sorun teşkil etmeye başladığı anlaşılıyor. Bu faaliyetler hakkında İstanbul'a raporlar geldiği bazı durumlarda İstanbul bölgelere, "Bahis olunan çete İslâm veya Ermeni yahud Rum çetesi midir? Milliyetlerinin ve ta'kîbât netîcesinin iş'ârı [bildirilmesi]" biçiminde telgraflar çekmek zorunda kalmaktadır.[39]

Elimizdeki belgeler, İttihat ve Terakki yöneticilerinin, savaşın başlaması ile birlikte, giderek artan bir biçimde organize bir ayaklanma ile karşı karşıya kalacakları korkusuna sahip olduklarını gösteriyor. Bu endişe, yukarıda da bir örneğini aktardığım gibi özellikle 3. Ordu'ya ait bazı belgelerde sıkça dile getirilmektedir. Örneğin, Şükrü imzası ile Van'dan yazılmış tarihsiz bir askerî raporda bölgedeki olaylar tek tek sayıldıktan sonra, "yukarıdan beri söylenegelen hazırlık ve tertibattan,

36 BOA/DH.ŞFR., nr. 47/107, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 8 Teşrinisani 1330 (21 Kasım 1915) tarihli Sivas, Trabzon, Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerine şifre telgraf.

37 BOA/HR. SYS, 2879/19, belge no. 2, Hâriciye Nezâreti Umûr i Siyâsiyye Müdiriyyet-i Umûmiyyesi'nden 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihli Dâhiliye Nezâreti'ne telgraf.

38 BOA/DH.ŞFR., nr. 51/2, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Mart 1331 (14 Mart 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/85, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 10 Teşrinievvel 1331 (23 Ekim 1915) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

içeride büyük bir ihtilal hareketinin hazırlanmakta olduğu 3. Ordu tarafından anlaşılmıştı", denir.[40]

Bunun gibi yine 22 Nisan 1915'te, Başkumandanlığa yollanan bir başka raporda, "vatan-ı müşterekenin [ortak vatanın] muhafazası için silah altında bulunan Ermeni efradının firarı ve Ordu-yu Hümayunun hal-i harbde [harp halinde] bulunduğu esnada Van Vilâyeti'nde zuhur eden [çıkan] kıyam ve isyan ve Sivas Vilâyeti'nde meşhud olan asar-ı kıyam [ayaklanma belirtileri] Ermenilerin Hükümet'e ihanetle düşmanla müşareket [ortak hareket] ve düşmana hizmet ve muavenetlerini isbat etmekte(dir)", ifadelerine yer verilir.[41]

Belgelerdeki, "Ermeni isyanları" söylemine rağmen, sayılan eylemlerin, Şubat ve Mart aylarında Muş ve Bitlis bölgesinde asker kaçakları ile girilen çatışmalardan ibaret olduğu yine belgelerdeki ifadelerden anlaşılmaktadır. Ne bir ayaklanma ne de halkın eylemlere doğrudan bir katılımı söz konusudur. Nitekim yukarıda adı geçen Şükrü imzalı tarihsiz belgede, Muş ve Bitlis civarındaki olaylar aktarılırken, "gerek Muş'ta ve gerekse Bitlis'te Taşnak olmayan Ermeni muteberanı [ileri gelenleri] hadisatı alenen telin [kınamış]" etmiş oldukları bildirilir.

Ayrıca yine aynı belgeden Muş milletvekili Papazyan'ın da bölgede bulunduğunu anlıyoruz. Belgede Papazyan'ın, olaylarla Taşnak örgütünün bir alakasının bulunmadığını ve Taşnaklar olarak "devlete yardım" etmek istediklerini söylediği aktarılır. Zaten daha sonra, yine aynı belgelerden anladığımız kadarıyla Ermeni patriği, asker kaçakları nedeniyle sivil halkın üzerine çok sert gidildiği için bir şikâyet dilekçesi verecek, 3. Ordu bu şikâyet dilekçesi doğrultusunda soruşturma yapacak, olayın geçtiği köylere heyet yollanacak ve rapor tutulacaktır.[42]

Burada amaç, söz konusu eylemlerin ne kadar abartılı olup olmadıkları veya bu eylemlerin tüm Anadolu'dan Ermenilerin

---

40 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt I, s. 100 (belgenin tümü, s. 97-108 ve 389-418.

41 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt I, s. 123 ve 420.

42 *A.g.e.*, s. 107-108 ve 416-7.

topluca sürülmesi ve imha edilmesinin nedeni olarak gösterilip gösterilemeyeceği konusunda bir tartışma yapmak değildir. Fakat gene de, özellikle 3. Ordu tarafından yollanan bu raporların muhtevalarının kendi başına ayrı bir tartışma konusu olduğunu belirtmekte fayda vardır. Savaş sonrası İstanbul'da oluşturulan Divan-ı Harb-i Örfîler'de görülen yargılamalar da, Ermenilerin sürgünü sırasında Sivas 3. Ordu 10. (Müfreze) Kolordu kumandanlığı görevini yapmış olan emekli Pertev Paşa, 3. Ordu komutanı Mahmud Kamil Paşa'ya atfen, "Kamil Ermeni mezalimlerinin en büyük mesulüdür. Rapor verirken küçük vakaları izam ediyordu ve mağlubiyetler için Ermenileri suçluyordu. Ben bütün bu mesuliyetlerden azadeyim zira katliamı emreden telgraflar elimde" ifadesini vermiştir.[43]

Şüphesiz, Ermeni örgüt veya çetelerinin eylemleri ile Ermenilere yönelik imha kararı arasındaki nedensellik ilişkisi önemli bir tartışma konusu olmakla birlikte, burada altını çizmek istediğim nokta, Ermeni eylemlerinin kapsam ve oluşturduğu "tehdit" potansiyelinden bağımsız, Osmanlı yöneticilerinin, özellikle Rusya ve İngiltere karşısında elde edilen askerî yenilgiler nedeniyle, bir ayaklanma olacağı ve ellerindeki toprakları kaybedecekleri endişesine kapıldıkları olgusudur.

Dâhiliye Nezâreti belgelerinde bu endişenin ipuçlarını görmek mümkündür. Örneğin, 28 Şubat 1915'te bazı bölgelere yollanan şifreli bir telgrafta, Bitlis, Zeytun, Dörtyol olayları sıralandıktan sonra, bu olayların "memlekette düşmanlarımız tarafından bir ihtilâl teşebbüsü hazırlanmakta olduğuna delâlet ettiği" söylenir ve "her türlü ihtimâle karşı bu gibi vakâyi' tahaddüs eden menâtıkda [olayların olduğu bölgelerde] tatbîk olunacak mu'âmele ile taht-ı silâhda [silah altında] bulunan Ermeni efrâd hakkında Ordû-yi Hümâyûn Başkumandanlığı Vekâleti'nden ordulara teblîgât-ı mahsûsa ve umûmiyye [özel ve genel tebligat]" yollandığı bildirilir. Belgeden anlaşıldığı üzere, Genelkurmay Başkanlığı, bölgelerde meydana gelebile-

43 Aktaran V. N. Dadrian, "1. Dünya Savaşı Ermeni Soykırımına Askerin Katılımında Belirleyici Faktör Olarak Parti Sadakati", *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller*, s. 47.

çek olası olaylar konusunda alınacak tedbirler konusunda kuvvet komutanlarına yetki vermiştir. Dâhiliye Nezâreti de, kendisine düşecek görevlere ilişkin sivil idarecilerden, askerî komutanlarla irtibata geçmeleri gerektiğini bildirmektedir. "Mülkiyyeye ta'alluk eden [ilgisi olan] husûsâtta bilâ-ifâte-i zamân [zaman kaybetmeksizin] cihet-i askeriyye ile bi'l-mûzâkere [doğrudan görüşerek] îcâb eden tedâbîrin tamâmî-i tatbîkine fevka'l-âde i'tinâ olunması ehemmiyyetle tavsiye olunur."[44]

14 Mart 1915'te doğu illerindeki valilere, Ermenilere karşı alınacak tedbirler konusunda, 3. Ordu Komutanlığı ile ilişkiye geçilmesi konusunda ayrı bir emir daha yollanacaktır; "Ermeni harekâtına ve ittihâzı îcâb eden tedâbîr-i seri'aya müte'allik [alınması gerekli tedbirler] husûsâtda 3. Ordu Kumandanlığı'na mürâca'at olunması lüzumu Başkumandanlık Vekâleti'nden bildirilmişdir."[45]

Belgelerden İttihat ve Terakki yöneticilerinin, özellikle Ermenilerle Kürtlerin birleşmelerinden korktuklarını anlıyoruz. 9 Mart 1915'te doğu vilâyeti valilerine doğrudan Talat Paşa tarafından "mahrem" notuyla çekilen bir telgrafta bu korku açıkça dile getirilir ve bu konuda herhangi bir emare olup olmadığı konusunda bilgi istenir; "Ermenilerin ba'zı mahallerde müsta'idd i iğfâl [aldatma kabiliyeti] olan Kürdlerle birleşerek Hükûmete karşı hareket etmek ihtimâli mevcûd ve mahsûs bulunduğundan vilâyet dâhilinde bu sûretle bir fa'âliyyet ve hareket ihtimâli olub olmadığının iş'ârı [bildirilmesi] ."[46]

Yine Talat Paşa tarafından Van Valisi Cevdet'e 14 Mart 1915'te çekilen bir başka telgraftan, bu konuda bazı beyannamelerin dağıtılmış olduğunu anlıyoruz. Telgrafta, "Bedirhânî Kâmil ve Pastırmacıyan'ın müşterek beyân-nâmeleri"nin Ermeni-Kürt ortak-

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 50/127, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 15 Şubat 1330 (28 Şubat 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretulaziz ve Van vilâyetleri ile İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri ve Karahisarı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 51/15, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 1 Mart 1331 tarihli Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbakır vilâyetlerine şifre telgraf.

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 50/210, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 24 Şubat 1330 tarihli Van, Bitlis, Erzurum vilâyetlerine şifre telgraf.

lığının teyidi anlamına geldiğini söyleyen Talat, "bu kabîlden ba'zı rü'esânın [kişilerin] yakînen ta'kîb-i ahvâl [hal] ve harekâtıyla dâ'î-i iştibâh [şüpheli] bir teşebbüsleri görüldüğü takdîrde derhâl tevkîf ve teb'îdleri"ni ister.[47] Malatya'da, askerden kaçan bazı Ermeni askerlerinin Alevi Kürtler ile ortak çete kurmuş olmaları bu konuda bir başka örnek olarak verilebilir.[48]

Mart-Nisan aylarında gündeme gelen politika değişikliğinde Bahaettin Şakir'in önemli bir rol oynadığının altını özellikle çizmek gerekmektedir. Kafkaslardaki olumsuz gelişmeleri doğrudan yaşayan ve kendisi de kılpayı ölümden dönen Bahaettin Şakir, "Ermenilerin Türkiye'ye karşı takındıkları tavır ve Rus ordusuna ettikleri yardım" nedeniyle, "harici düşman kadar dahili düşmandan da korkmak lazım geldiği kanaatine" sahiptir.[49] Bölgede Ermeni çetelerin faaliyetlerine ilişkin birtakım belgeler de ele geçirmiş olan Şakir, Şubat sonları İstanbul'a gelir ve bu tehlikeden kurtulmak gerektiği konusunda İstanbul'da arkadaşlarını ikna etmeye çalışır.[50]

Ermenilerin imhasına ilişkin esaslı kararların İstanbul'da Mart sonlarında yapılan tartışmalarda alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Bu tartışmalar sonucunda, "Bahaettin Şa-

47 BOA/DH.ŞFR., nr. 51/14, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Mart 1331 (14 Mart 1915) tarihli Van Valisi Cevdet'e şifre telgraf.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 51/130, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 12 Mart 1331 (25 Mart 1915) tarihli Mamuratülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf. Telgraf şöyledir: "Darende ile hem-hudûd olan Malatya'nın Akçadağ kazâsına mülhak Kürecik nâhiyesindeki Alevî Kürdlerle civârdan oraya giden birtakım Ermeni askerlerinin bir çete teşkil ettikleri ve Sivas Vilâyeti'nce ta'kîb ve der-desleri esbâbına tevessül olunduğu ve Kürdlerin bu vechile dağa çıkarak temerrüdde bulunmaları Malatya me'mûrînînden ba'zılarının kânûn-şikenâne tazyîkâtından inbi'âs eylediği ve haklarında lâzıme-i ma'delet tatbîk ve icrâ olunduğu sûretde Hükûmet'e arz-ı mutâva-at ve inkıyâda âmâde bulundukları eşkıyâ re'îsi Mehmed Ali ile rüfekâsı tarafından îfâde kılındığının mevsûkan istihbâr kılındığı Sivas Vilâyeti'nden bildirilmişdir. Serî'an tahkîkât îfâsıyla îcâb eden tedâbîrin ittihâz ve istikmâli."

49 A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", *Vakit* gazetesi, Tefrika no. 98, 10 Şubat 1934.

50 "Doktor Bahaettin Şakir bey bunları (ele geçen belgeleri) İstanbul'da İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi'nin nazarı dikkatine koyarak orduyu büyük bir tehlikeden kurtarmak için alınacak tedbirleri müzakere ile meşgul bulunuyordu." *A.g.y.*, Tefrika no. 100, 12 Şubat 1934.

kir Bey(in) İstanbul'da artık Teşkilat-ı Mahsusa'nın harici düşmanlara taallûk eden işlerinden sarfı nazar ederek memleketin dahili düşmanlarıyla meşgul olma(sına) karar ver(ilir)."[51] Yani Bahaettin Şakir, artık sadece "içteki Ermenilerle" uğraşmak işiyle görevlendiriliyordu. Arif Cemil, "bu müzakereler nihayet tehcir kanununun neşri ile neticelenmişti", der ve "Dr. Bahaettin Şakir bey bir müddet sonra Kafkas cephesine avdet ettiği zaman yeni vaziyet tamamıyla taayyün etmiş [belli olmuş] bulunuyordu", diye aktarır.[52] Nitekim Talat Paşa'ya ait, Dâhiliye Nezâreti Kalemi Mahsusası'ndan 5 Nisan 1915'te Erzurum'a çekilen, "Bahaettin Şakir Bey yakında avdet edecek ve muhacirîn için tahsîsât gönderilecekdir", yollu şifreli telgraftan, konuya ilişkin kararın Mart sonu Nisan başı itibarıyla alınmış olduğunu çıkartmak mümkündür.[53]

Bu toplantılarda, muhtemelen iki farklı karar alınmıştır. Birisi, öncelikle Dâhiliye Nezâreti kanalıyla bölgelere yollanacak olan, Ermenilerin Suriye ve Irak istikametine tehcir emri, diğeri ise özellikle parti sekreterleri tarfından bölgelere taşınacak olan imha emri. Tıpkı 1914 Bahar ve Yaz aylarında Rumlara karşı gündeme getirildiği gibi, Ermenilerin sürgün ve imhalarında da çifte bir mekanizmanın uygulanmaya konduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Van'daki olayların haberinin İstanbul'a ulaşması üzerine, Ermenilere yönelik, hazırlıklarının daha önce yapıldığı izlenimini veren son derece kapsamlı bir dizi politika uygulamaya konur. İlk önce 23 Nisan'ı 24 Nisan'a bağlayan gecede İstanbul'da son derece geniş tutuklamalar yapılır.[54] 24 Nisan günü

51 *A.g.y.*, Tefrika No. 98, 10 Şubat 1934.

52 *A.g.y.*, Tefrika No. 100, 12 Şubat 1934.

53 BOA/DH.ŞFR., nr. 51/215, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Mart 1331 (5 Nisan 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

54 İstanbul'daki ilk geceki tutuklamaların ayrıntılı bir hikâyesi ve Ayaş ve Çankırı'ya sürülenlerin listesi için bkz. Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolkotası, Hatıralar, Ermeni Şehit Yazısından Berlinden Der-Zor'a Doğru, 1914-1920*, Birinci cilt, (Viyana: Mıhitaryan Basımevi, 1922), Bölüm 6-10, (Ermenice'den Türkçe'ye çev.: Stephen Ohanian, Agustos 2006, Maryland, ABD, yayınlanmamış taslak çeviri. Taslak metin olduğu için sayfa numarası verilememektedir.)

Ankara Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafla "Ayaş'a sevk olunacak Ermeni mevkûfları"n olduğu bildirilir ve bunun için Ayaş askerî deposunun hazır hale getirilmesi istenir.[55] 25 Nisan 1915'te çekilen bir başka telgrafta ise, İstanbul'dan yola çıkartılan tutukluların 180 kişi civarında olduğu ve bunların Ayaş ve Çankırı olmak üzere ikiye ayrılarak yerleştirilmeleri istenir.[56] Daha sonra yollanacak bir emirle Çankırı'da gözetim altına alınanların "tutuklu olmadıkları" ve "esâsen firâr etmeleri de muhtemel bulunmadığından kasaba dâhilinde serbest bırakılarak" muhafaza edilmeleri istenir.[57]

Yine 24 Nisan 1915'te tüm vilâyet ve mutasarrıflıklara bir dizi şifreli telgraf yollanır. İlk telgraf, seyahat yasağı ile ilgilidir ve "Hükümetçe şüpheli tanınan Ermenilere ve bi'l-hassa bunlardan müteşebbis ve fa'âl komite, rü'esâ [liderleri] ve erkânına kat'iyyen seyâhat varakası ve hârice azîmet için vesîka verilmemesi", istenir.[58] Seyahat yasağının kapsamı ileriki aylarda

55 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/94, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli Ankara Valiliği'ne şifre telgraf.

56 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/102, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihli Ankara Valiliği'ne şifre telgraf. Telgraf aynen şöyledir: "Bu akşam zevâli onu yirmi üç geçe Haydarpaşa'dan hareket edecek yetmiş sekiz numrolu trene ırkâb olunacak ve öbür gün sâ'at sekizde Ankara'ya vâsıl olacak yüz altmış dört numrolu trenle on beş polis, iki zâbit, bir komiser, bir sivil me'mûru ve sâ'ireden mürekkeb yetmiş beş kişilik kuvvet refâkatinde oraya yüz seksen kadar Ermeni komitecileri rü'esâsı ve burada ikametlerinde mahzûr görülen Ermeniler sevk olunacakdır. Bunlardan altmış-yetmiş kadar eşhâsı dünkü şifre ile yazıldığı vechile Ayaş askerî deposunda taht-ı tevkîfde kalacaklar ve yüz kadarı da berây-ı ikamet Ankara tarîkiyle Kengiri'ye sevk edilecekdir. Ayaş'a sevk edileceklerin Sincanköy istasyonunda ihzâr olunacak kuvvetle doğruca mezkûr istasyonda tefrik olunarak Ayaş'a gönderilmesi veyâhûd cümlesinin Ankara'ya celb ettirilerek oradan iki postaya ayrılmak sureliyle Ayaş ve Kengiri'ye sevkleri muhâfaza ve suhûlet cihetinde takdîrinize mevdû'dur."

57 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/184, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf. Büyük bir ayaklanma hazırlığının önderleri olarak tutuklanarak Çankırı'ya sürülen bu insanların tutuklu bile sayılmamaları, üstelik kaçmayacakları tahmin edilerek şehirde serbest dolaşmalarına müsaade edilmesi tuhaf bir çelişki olarak durmaktadır.

58 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/95, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hudavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

daha da genişletilecek ve "Başkumandanlık Vekâlet-i Celîlesinin müsâ'ade-i mahsûsası [özel izni] olmadıkça erkek ve kadın hiçbir Ermeninin hâricden memâlik-i Osmaniyeye duhûlüne [girmesine] ve on yedi ile elli beş yaşları arasında bulunan zükûr [erkek] Ermenilerin dahi hârice azîmetlerine kat'iyyen müsâade edilmemesi" karara bağlanacaktır.[59] Bunu çok daha sıkı tedbirler takip edecek ve 21 Ağustos'ta tüm bölgelere, "ne yaşda olursa olsun kadın erkek hiçbir Ermeni Karârgâh-ı Umûmî emri olmadan memleket hâricine çıkarılmayaca(ğı)" konusunda kesin tamim gönderilecektir.[60]

24 Nisan 1915'te son derece önemli başka kararlar da tebliğ edilir ve özellikle Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van'da meydana gelen olaylar dile getirilerek tüm ülke sathında Ermenilere yönelik, tutuklama ve göz altına alma emirleri verilir.[61] Osmanlı Ordusu

59 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/334, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 31 Mayıs 1331 (13 Haziran 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Niğde, İçel, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerîf, Kale-i Sultâniye, Menteşe, Teke, Kütahya, Maraş, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

60 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/141, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 8 Ağustos 1331 (21 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyârbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilâyetlerine, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

61 Son derece önemli bir belge olan bu telgrafları aynen aktarmakta fayda vardır; "Ermeni komitelerinin Memâlik-i Osmâniye'deki teşkîlât-ı ihtilâliye ve siyâsiyeleriyle öteden beri kendilerine muhtâriyet-i idâre te'minine ma'tûf olan teşebbüsleri ve i'lân-ı harbi müte'âkib Taşnak Komitesi'nin Rusya'da bulunan Ermenilerin derhâl aleyhimize harekete ve Memâlik-i Osmâniye'deki Ermenilerin dahi Ordunun duçâr-ı za'fiyet olmasına intizâr ederek o zaman bütün kuvvetleriyle ihtilâl eylemelerine dâ'ir ittihâz ettikleri mukarrerâtları ve her fırsatdan istifâde etmek sûretiyle memleketin hayât ve istikbâline te'sîr edecek hareket-i hâ'inâneye cür'etleri bi'l hassa devletin hâl-i harbde bulunduğu şu sırada Zeytun ile Bitlis, Sivas ve Van'da vukû' bulan hâdisât-ı ahire-i isyâniye ile bir kere daha te'yid etmiş ... ve Kayseri ve Sivas ile mahâll-i sâ'irede meydâna çıkarılan bombalarla ve Rus Ordusu'ndan gönüllü alayları teşkil ederek Ruslarla birlikte memlekete saldıran ve an asl Osmanlı memleketi ahâlisinden olan Ermeni komite rü'esâsının harekâtı ve Ordu-yı Osmâni'yi arkadan tehdîd etmek sûretiyle ve pek büyük bir mikyâsda alınan tertibât ve neşriyâtları ile tahakkuk eylemişdir. Bi't-tab' hükûmet kendisiyçün bir mes'ele i hayâtiyet teşkil eden bu kabîl tertibât ve teşebbüsâtın temâdisine hiçbir zaman nazar-ı ağmâz ve müsâmaha ile bakmayacağı menba'-ı mefsedet alan komitelerin hâlâ mevcûdiyetini

Başkumandanlığı'na da[62] bir sureti yollanan bu emirlerle, tüm Taşnak ve Hınçak örgütlerinin, gazetelerinin kapatılması, yöneticilerinin tutuklanması ve oluşturulacak Divan-ı Harb-î Örfilerde yargılanacak olmaları alınan tedbirler arasındadır. 26 Nisan'da Harbiye Nâzırı Enver Paşa, Hükûmet'in Ermeni örgütlerini kapatma, evrak ve belgelerine el koyma, tutuklama ve silah arama kararlarını özel bir yazı ile tüm ordu kumandanlarına iletir ve onlardan "bu hususta memurin-i mülkiye ile temasda bulunulması[nı] ve onlar tarafından talep olunacak her türlü muavenetin derhal ifası[nı] ehemmiyetle" ister.[63]

2 Mayıs 1915'te "müsta'cel [acil] ve mahremdir [gizli], bi'z-zat halli" ibaresiyle tüm bölgelere yollanan bir tamimden, 24 Nisan 1915'te alınan geniş çaplı silah araması yapılması kararına uygun olarak 26 Nisan 1915'te bu konuda özel geçici bir kanunun çıkartıldığını anlıyoruz. Tamimde "13 Nisan sene [1]331 tarihli kanun-ı muvakkat anâsır-ı gayrımüslime ve bi'l-hassa Ermenilerin ellerindeki esliha [silah] ve bombaların

---

meşru' telakki edemiyeceği cihetle bi'l-umûm teşkîlât-ı siyâsiyenin ilgâsına lüzûm-ı 'âcil hissetmiştir. Bina'enaleyh Hınçak, Taşnak ve emsâli komitelerin vilâyet dâhilindeki şu'abâtının derhâl sedleri ile şu'be merkezlerinde bulunacak evrâk ve vesâ'ikın kat'iyyen ziyâ' ve imhâsına imkân bırakılmayarak müsâderesi ve komiteler rü'esâ ve erkânından muteşebbis eşhâs ile hükûmetçe tanılan mühim ve muzır Ermenilerin hemân tevkifi ve bulundukları mahallerde devâm-ı ikametlerinde mahzûr görülenlerin vilâyet sancak dâhilinde münâsıb görülecek mevâki'da toplatdırılarak firârlarına imkân bırakılmaması ve îcâb eden mahallerde silâh taharrîsine başlanılarak her dürlü hâl ve ihtimâle karşı kumandanlarla bi'l-muhâbere kuvvetli bulunulması ve icrâ'âtın hüsn i tatbîki esbâbının te'mîn ve istikmâliyle zuhûr edecek evrâk ve vesâ'ikin tedkîki neticesinde tevkîf olunan eşhâsın divân-ı harblere tevdî'î ordu-yı hümâyûn baş kumandanlığı vekâletiyle bi'l-müzâkere tekarrür etmiş olmağla îcâb eden tedâbirin bi'l etrâf istikmâliyle derhâl tatbîki ve tevkîf olunan eşhâs adediyle icrâ'âtdan peyderpey ma'lûmât i'tâsı [verilmesi] ... kemâl-i ehemmiyetle tavsiye olunur." [BOA/DH.ŞFR., nr. 52/96-97-98, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz ve Van vilâyetleri ile Urfa, İzmit, Karahisar-ı Sahib, Bolu, Canik, Karesi, Kayseri, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.]

62 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, s. 127-129 ve 423-425.

63 Genelkurmay Başkanlığı, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, 81 (1982), Belge 1829: 135.

alınmasını temin maksadına ma'tûfdur [ile ilgilidir]", denmektedir. Tamimde ayrıca bu geçici kanunun asla "ahâlî-i İslâmiyeden de silah toplamak ma'nâsın(a)" gelmediği özel olarak bildirilir ve buna uygun davranılması istenir.[64]

24 Nisan 1915'te başlayan geniş çaplı tutuklama, yasaklama ve seyahat yasaklarına paralel olarak, daha önce Zeytun ve Maraş civarından Konya'ya gönderilen sürgünlerin yönü değiştirilir. Cemal Paşa'ya 24 Nisan günü yollanan telgrafta, "şimdiye kadar gönderilenlerden başka artık o mıntıkaya Ermeni gönderilmemesi ve İskenderun, Dörtyol, Adana, Haçin, Zeytûn, Sis gibi mevâki'den tard ve ihrâcına lüzûm görüleceklerin başkumandan vekîli paşanın da fikri vechiyle Halep'in cenûb-ı şarkîsi [güneydoğusu] ile Zor [Der-Zor] ve Urfa havâlîsine sevklerinin îcâb edenlere emr ve tebliğ buyurulması" istenir.[65] Sürgünlerin yönü artık bugünkü Suriye ve Irak'tır.

Cemal Paşa'ya çekilen şifreli telgrafın aynısı 25 Nisan 1915'te, Adana ve Halep valilikleri ile Maraş Mutasarrıflığı'na da gönderilir ve "şimdiye kadar gönderilenlerden başka artık Konya'ya Ermeni gönderilmemesi ve çıkarılacakların Halep'in cenûb-ı şarkîsi [güneydoğusu] ile Zor [Der-Zor] ve Urfa havâlîsine sevkleri" istenir. Durumun "4. Ordu-yı Hümâyûn Kumandânlığı'na yazılmış" olduğu bildirilir.[66] 5 Mayıs 1915'te Maraş Mutasarrıflığı'na yollanan bir başka şifreli telgrafta ise Zeytun Ermenilerinin "kâmilen ihracı" istenecektir.[67] 9 Mayıs 1915'te "Evvelce de iş'âr olunduğu vechile [bildirildiği gibi] Zeytûn'da-

64 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/188, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Nisan 1331 (2 Mayıs 1915) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Van vilâyetlerine, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Maraş, Niğde ve Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

65 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/93, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

66 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/112, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Nisan 1331 (25 Nisan 1915) tarihli Adana, Halep vilâyetleri ile Maraş Mutasarrıflığı'na "mahremi" kaydıyla yollanan şifre telgraf.

67 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/253, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

ki Ermenilerin tamâmının ihrâcı lâzımdır. Keyfiyet Başkumandanlığa yazılmışdır", denerek aynı emir tekrar edilir.[68]

Van'da meydana gelen olaylar sonucu Van ve civar illerdeki Ermenilerin sürülmesine ilişkin elimizdeki ilk telgraf 9 Mayıs 1915 tarihine aittir. "Bizzat hallonulacaktır" notuyla, Van ve Bitlis valilerine çekilen telgrafta, "Van Gölü etrâfında ve Van Vilâyeti'nce bi'l-hâssa ma'lûm olan mevâki'-i mu'ayyenedeki [kararlaştırılmış yerlerdeki] Ermeniler(in) isyân ve ihtilâl için dâ'imî birer ocak hâlinde bulunduklarından bunların mütekâsif [yoğun] oldukları mahallerden tard [çıkarılma] ve ihrâclarıyla cenûba doğru sevkleri(nin)" kararlaştırılmış olduğu ve "bu karârın derhâl tatbîki için vâlîlere mümkün olan her türlü mu'âvenetin [yardımın] îfâsı lüzûmu Başkumandanlık Vekâleti'nden Üçüncü ve 4. Ordular kumandanlarına tebliğ" edildiği bildirilir. Boşaltma işlemi, "Van'la beraber Erzurum'un cenûb cihetiyle Bitlis merkezine merbût mühim kazâlara ve bi'l-hâssa Muş ve Sason'la Talori civârına da" yayılacaktır. Durumun Erzurum Valisi Tahsin'e de bildirildiği ve boşaltma işinin "serian ve muntazaman tatbiki" istenir.[69] Savaş sonrası İstanbul'da görülen Harput (Mamuretülaziz–Elazığ) davasında tanık olarak ifadesine başvurulan Vali Tahsin Bey, 2 Ağustos 1919 tarihli oturumda, Erzurum ve civarına ilişkin tehcir emrinin kendisine, 12 Mayıs 1915'te geldiğini söyleyecektir.[70]

Bazı görgü tanıklarının aktarmalarından ve Alman konsolosluk raporlarından, Erzurum ve civarındaki köylerin boşaltılmasına Nisan ayında başlanmış olduğunu çıkarmak mümkündür. Örneğin, Başkâtipzade Ragıp Bey, anılarında, 14 Nisan 1915'te Erzurum'a geldiğini ve 26 Nisan'da Erzurum'dan ayrıldığını belirttikten sonra, "Ermenilerin tehciri münasebetiyle, civarda bulunan biçare Ermeni kız ve kadınların perişan,

68 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/286, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

69 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/286, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihli Halep ve Van valilerine şifre telgraf. Erzurum Valisi Tahsin'e yollanan aynı muhtevadaki telgraf için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 52/281.

70 *Yeni Gazete*, 3 Ağustos 1919.

sefil, rezil, hal-i perişanları kalplerimizi dağdar etmişti", diye yazar.[71] Alman konsolosluk raporlarında, Erzurum civar köylerinin boşaltılmaları işlemine Mayıs başı başlandığı bildirilir. Bu raporlara göre "15 Mayıs'a kadar bütün köyler... boşaltılmış",[72] bulunuyordu.

Mayıs ayı başı itibarıyla Talat Paşa, ilk elde boşaltılmasını istediği yerlerden ne kadar Ermeni'nin çıkartılmış olduğu ve bunların gittikleri yerlerde nerelere yerleştirilmesi gerektiği meselesiyle ilgilenmeye başlar. 3 Mayıs 1915'te Maraş Mutasarrıflığı'na "Zeytun'da ne mikdâr Ermeni kalmışdır. Ve şimdiye kadar kaç nüfûs çıkarılmış ve nerelere sevk edilmişdir" diye sorar.[73] 7 Mayıs'ta Adana Vilâyeti'nden, "Haçin, Dörtyol vesair mevakiden şimdiye kadar ne kadar Ermeni çıkartılmış... ve nerelere sevk edilmiş" olduklarını bildirmelerini ister.[74] 5 Mayıs 1915'te Halep'e yolladığı bir telgrafta, Ermenilerin vilâyetin doğu kısımlarına yerleştirilmesi gerektiğini bildirir.[75] 12 Mayıs 1915'te ise "Ermenilerin köylere dağıtılmaları(nı) ayrıca karye [yerleşim yeri] teşkîl etmek şıklarından hangisi muhît i'tibâriyle mümkünse ol (sûrette ?) iskân" edilmelerini ister.[76]

Yine aynı dönemde, Ermenilerden boşaltılan yerlere hemen Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesine de başlanmıştır. 20 Nisan 1915'te Cemal Paşa'ya çekilen bir telgrafta, 8-10 Nisan 1915'te boşaltılmaya başlayan Zeytun'a, "Ayıntab'daki muhâcirînin ...verilen emr üzerine sevkiyâta başlandığı" haber verilir.[77] Zeytun'dan ilk boşaltılanların sınırlı sayıda aileyi ihtiva

71 Başkâtipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996), s. 59-60.

72 J. Lepsius, *Der Todesgang*, *a.g.e.*, s. 43.

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/203, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 20 Nisan 1331 (3 Mayıs 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

74 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/338, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 29 Nisan 1331 (11 Mayıs 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/267, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

76 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/335, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne mahrem kaydıyla şifre telgraf.

77 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/51, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 7 Nisan 1331 (20 Nisan 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

ettiği ve Zeytun Ermenilerinin "kâmilen ihracının" 5 ve 9 Mayıs 1915 tarihlerinde[78] bildirildiği düşünülürse muhacir yerleştirmedeki bu seri tutum ancak belli bir ön hazırlık ile açıklanabilir.

18 Mayıs'ta, bir grup Ermeni'yi Kastamonu ve Sivas'a göndermek isteyen Erzurum Valisi Tahsin Bey'e "mahrem ve müsta'celdir [acil]" notuyla çekilen cevabî bir telgraf, tehcirin aldığı yeni vecheyi göstermesi bakımından önemlidir. Telgrafta, "oradan çıkarılan Ermenilerin Kastamonu ile Sivas'ta iskânları kat'iyyen muvâfık olamaz. Bunların cenûba sevkleri evvelce de taraf-ı âlîlerine tebliğ olunmuş idi. Binâ'en-aleyh Erzincan tarîkiyle [istikametiyle] Sivas'a sevk olundukları bildirilen Ermenilerin hemen yoldan çevrilerek Urfa ve Musul'un havâlî-i cenûbiyyesiyle Zor [Der-Zor] livâsına gönderilmesi" istenir ve bundan sonra yollanacakların da aynı istikamete gönderilmesi bildirilir.[79]

23 Mayıs 1915'te, Ermenilerden boşaltılması istenen bölgeler genişletilerek yeni bölgeler eklenecek ve ayrıca Ermenilerin nerelere yerleştirilecekleri ilk defa olarak açık biçimde tanımlanacaktır. Cemal Paşa'ya çekilen ve "icâb eden vilâyâta da ma'lûmât verilmiştir", notu düşülen ilgili talimatnamede, Ermenilerin çıkartılması gereken bölgeler şöyle sıralanmıştır: "(1) Erzurum, Van, Bitlis vilâyâtı. (2) Nefs-i Adana, nefs-i Sis, ve nefs-i Mersin müstesnâ olmak üzre Adana, Mersin, Kozan, Cebel-i Bereket livâları. (3) Nefs-i Maraş müstesnâ olmak üzre Maraş Sancağı. (4) Halep Vilâyeti'nin merkez kazâsı müstesnâ olmak üzre İskenderun, Bilan, Cisr-i Şugûr ve Antakya kazâları dâhilindeki kurâ ve kasabât..." Ermenilerin yerleştirilecekleri bölgeler ise belgede şöyle sayılır: "Van, Erzurum, Bitlis vilâyetlerinden ihrâç olunanlar Van Vilâyeti'yle hem-hudûd olan kısm-i şimâlîsi müstesnâ olmak üzre Musul Vilâyeti'nin kısm-i cenûbîsi

78 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/253 ve 286, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Nisan 1331 (5 Mayıs 1915) ve 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihlerinde Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraflar.

79 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/48, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Mayıs 1331 (18 Mayıs 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

ile Zor [Der-Zor] sancağı ve merkezi müstesnâ olmak üzre Urfa sancağında ve Adana, Halep ve Maraş mülhakâtından [bağlı yerlerden] ihrâç olunacaklar da Suriye Vilâyeti'nin kısm-i şarkîsi Halep Vilâyeti'nin şark ve şark-i cenûbîsi cihetlerinde taraf-ı hükûmetden ta'yîn edilen mahallere nakl ve oralarda iskân edileceklerdir."[80] Bu yeni plana göre, hangi bölgeden çıkartılacakların hangi bölgeye yerleştirilecekleri, hem boşaltılacak yerlerin valilerine hem de Ermenilerin yerleştirileceği yerlerin görevlilerine, aynı gün ayrı ayrı telgraflarla bildirilir.[81]

Tehcir ve katliamlar: Çifte mekanizma

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, Mart-Nisan aylarında, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi, büyük bir ihtimalle birbirine paralel iki ayrı, tehcir ve imha kararı almış gözüküyor. İkili bir kararın olduğunu bize en açık biçimde söyleyen kişi Reşit Akif Paşa'dır. Talat Paşa'nın 1918 Ekim'inde görevden çekilmesi üzerine Mütareke döneminin ilk Hükümet'i olarak kurulan Ahmet İzzet Paşa kabinesinde Şura-yı Devlet Başkanı olarak görev yapan Reşit Akif Paşa, Meclisin 21 Kasım 1918 tarihli oturumunda, oldukça önemli bir konuşma yapar. Reşit Akif Paşa'nın söylediklerine göre Ermeni Soykırımı, Dâhiliye Nezâreti'nin gizli tehcir emrini vilâyetlere tebliğ etmesi ile başlamıştır; "25-30 güne vasıl olmayan kabinedeki hizmeti ahire-i acizanemde muttali [öğrenmiş] olduğum bazı serair [gizli şeyler] vardır. Bu cümleden olmak üzere tuhaf bir şeye tesadüf ettim. Bu tehcir emri suret-i resmiyyede Dâhiliye nâzırı mahude [bilinen] tarafından verilmiş, vilayata tebliğ edilmiş. Bu emr-i resmiyi takiben ise çetelerin ifa-yı vazife-i mel'uneye şitap etmesi [melun vazifeyi acele yapması] için merkez-i umumi tarafından her cihete evamir-i menhuse [uğursuz emir, buyruk] tamim olunmuştur. Bi-

80 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/94, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Dördüncü Ordûyu Hümâyûn Kumandanlığı'na şifre telgraf.

81 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/91, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Mayıs 1331 (23 Mayıs 1915) tarihli Musul Vilâyeti ile Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına; 53/92 Adana, Halep vilâyetleri ile Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

naenaleyh, çeteler meydan almış ve mukatele-i zalime yüz göstermiştir."[82] Paşa'nın bu konuşması, bazı gazetelerce, "son derece şayan-ı dikkat" bir ifade olarak tanımlanır ve "ehemmiyet-i mahsusası hesabıyla" aynen yayınlandır.[83]

Reşit Akif Paşa'nın verdiği bilgilerin benzeri Vehip Paşa tarafından da aktarılır. Yukarıda sözünü ettiğim yazılı ifadesinde Vehip Paşa, resmî emirlerin valiler kanalıyla dağıtıldığını ve imha emrinin ise Bahaettin Şakir tarafından organize edildiğini, kendi sorguladığı sanık ifadelerine dayanarak, aktarır. Bölgesinde göreve atandıktan sonra cinayetler konusunda soruşturma açan paşa, Sivas'tan sevk olunan kafilelerin imha edilmelerinden sorumlu gördüğü jandarma zabitleri ile yardımcılarını yakalatır ve ifadelerini kendisi alır. İfadelerine başvurulanlar Vehip Paşa'ya, "bu suretle hareket etmek için o zaman Erzincan Mutasarrıflığı'nda... bulunan Memduh Bey'den ve icraat-ı mü'essifeye [keder verici işlere] fiilen iştirak edenlerin de Doktor Bahaettin Şakir Bey'den emir aldıklarını" söylerler.[84]

Mekanizmanın aşağı yukarı şöyle işlediğini tahmin edebiliyoruz: Resmî tehcir emri Dâhiliye Nezâreti kanalıyla valilere iletilmekte, valiler bu emri bölge güvenlik birimlerine yani İçişlerine bağlı Emniyet teşkilatına ve esas olarak Jandarma'ya aktarmaktadır. Kafilelerin imha edilmesi ise Merkez-i Umumî tarafından ve Bahaettin Şakir üzerinden organize edilmektedir. Bu organizasyonda en önemli görev partinin Kâtib-i Mesullerine düşmüş ve belli bölgelere şifreli emirleri onlar götürmüşlerdir.

Kâtib-i Mesullerin bölgelere imha emirlerini götürdüğü doğrultusunda elimizde çok sayıda bilgi mevcuttur. Örneğin, Ana Dava olarak tanımladığım, İttihat ve Terakki yöneticileri aleyhine açılan davada, duruşma hâkimi emirlerin bölgelere parti sekreterlerince götürüldüğüne dair elde bol belge olduğunu; sekreterlerin emirlerine itaat etmeyen valilerin, onların

82 *Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi*, Devre III, İçtima senesi 5, 1. cilt, (Ankara: TBMM Basımevi 1990), s. 123.

83 *İkdam*, 5 Kânunuevvel 1918.

84 Vehip Paşa'nın ifadesinden, *a.g.e.*

başvuruları ile görevden alındıklarını sıkça tekrar etmiştir. Hâkim ayrıca hemen hemen her sanığa; "Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgat, Trabzon, Sivas ve sair bu gibi yerlere murahhas-ı mesuller gitmiş, valilere, mutasarrıflara bazı hafi talimat vermiş, bundan haberiniz var mı", biçiminde sorular sormuş[85] ve Ankara Valisi Mazhar Bey, Kastamonu Valisi Reşit Paşa ve Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey'in Kâtib-i Mesullerin başvurusu ile görevden alındıklarını duruşmalar boyunca tekrarlamıştır.[86]

Nitekim, görevden alınan, adı geçen vali ve mutasarrıflar da, gerek Tedkik-i Seyiyat Komisyonu'na gerekse duruşmalarda bu doğrultuda ifadeler vermişlerdir. Örneğin, Ankara'da görevden alınan Mazhar Bey görevden alınmasını şöyle anlatır; "Ermenilerin tehciri hakkında İstanbul'dan Dâhiliye nâzırından aldığım emirleri anlamazlığa vurdum, biliyorsunuz ki diğer bazı vilâyetler tehcir işlerini ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi... Ermenilerin... katl ve imha edilmeleri hakkındaki şifahi emrini tebliğ etti. Ben de, hayır Atıf Bey, ben valiyim, eşkiya değilim, ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım sen gelir yaparsın dedim."[87] Kastamonu Valisi Reşit'in de hikâyesi aynıdır. Kâtib-i Mesuller Davası'nda, karar suretinde, Vali Reşit'in, "ben elimi kana boyamam", dediği için, Kâtib-i Mesul Hasan Fehmi'nin girişimiyle görevden alındığı belirtilir.[88]

Yozgat Mutasarrıfı Cemal 12 Aralık 1918'de Tedkik-i Seyiyat Komisyonu'na verdiği yazılı ifadesinde benzeri bilgiler verir. İfadesinde, Kâtib-i Mesul Necati Bey'in kendisine, Ermenilerin imha edilmesi için resmî bir yazı gösterdiğini, bu mektubu istediğinde ise kendisine vermediğini söyleyen Cemal, "sizin bir sıfat-ı resmiyeniz olmadığı için, bu babda bir güna istişarı ve muamelede bulunamam", diyerek emri uygulamayı reddettiğini söyler. Aradan birkaç gün geçtikten sonra

85 Örnek olarak, *Takvim-i Vekayi*, no. 3549, dördüncü oturum, 8 Mayıs 1335.

86 *Takvim-i Vekayi*, no. 3557, altıncı oturum, 14 Mayıs 1335.

87 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 492.

88 Bilgiler, *Takvim-i Vekayi*, no. 3772, Kâtib-i Mesuller Davası'nın 8 Ocak tarihli karar suretinde yer alır.

Cemal'e işten el çektirilecektir.[89] Cemal, Yozgat Davası'nın 5 Mart 1919 tarihli 11. oturumunda Necati'nin kendisine, bu emrin, İttihat'ın merkez komitesinin isteği olduğunu söylediğini aktarmıştır.[90]

Görevlerinden el çektirilenlerin yanısıra, verilen emri yerine getirmeyen ve direnen kaymakamlardan öldürülenler de olur. Lice kaymakamı, Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmez. Emrin yazılı verilmesini ister. Bunun üzerine görevinden alınan kaymakam Diyarbakır'a çağrılır ve yolda öldürülür.[91] Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi'nin oğlu, Abidin Nesimi anılarında, devlet memurlarının ortadan kaldırılmasının Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in emriyle olduğunu aktarmakta ve başka isimler de vermektedir. "Basra Valisi Ferit, Müntefak Mutasarrıfı Bedi Nuri... Beşiri Kaymakam vekili Sabit, gazeteci İsmail Mestan", öldürülenler arasındadır. Öldürülme nedeni açıktır; Ermenilerin imhasına "muhalefet edecek idari kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla... adı geçen kişilerin tasfiyesi zorunlu görülmüştü."[92] Midyat kaymakamı da "...kazasındaki Hıristiyanların katledilmeleri emrine direndiği için... Diyarbakır valisinin emriyle" öldürülenler arasındadır.[93] Yine Trabzon Davası'nın 11 Mayıs 1919 tarihli oturumunda Adliye Müfettişi Kenan Bey, kendisinin soruşturma amacıyla Samsun'a gittiğini ve burada iken "tehcirin vukuunu gördüğünü... Bafra Kaymakamının katledildiğini" aktarır.[94]

Kâtib-i Mesullerin yanısıra Bahaettin Şakir'in kendisi de, "doğu illerini dolaşarak valiler ve mutasarrıflarla ve daha başka kimselerle görüşmüş" ve onları İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisi kararından haberdar etmiştir.[95] Ana Dava duruşma-

89 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 494.

90 *Renaissance* 6, 7 Mart 1919.

91 J. Lepsius, *Der Todesgang*, s. 76.

92 Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), s. 39-40.

93 PA-AA/Bo.Kons./Band 169, Musul Konsolosu Holstein'ın 16 Temmuz 1915 tarihli telgrafı.

94 *Alemdar*, 11 Mayıs 1919.

95 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları), s. 236.

larında, hâkim, Bahaettin Şakir'in Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin umumuna birden kumandan olarak atanmış olduğu söyler.[96] Ayrıca, "gerek Nail Bey, gerekse Bahaettin Şakir Bey bu vilâyet (Trabzon) merkezlerinde bazı livaları dolaşarak hafi (gizli) emirler vermiş", diyerek sanıklara bunu bilip bilmediklerini sorar.[97]

Merkez-i Umumi'nin aldığı imha emrinin bölgelere özel kuryeler eliyle gönderildiğine dair elimizde başka bilgiler de vardır. Ahmet Esat [Esat Uras], Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı, Emniyet-i Umumiye II. Şube müdürüdür. Mütareke sonrası, Ermeni Katliamına ilişkin kararların alındığı toplantılardan birisine ait olduğunu iddia ettiği tutanakları İngilizlere para karşılığı satmaya çalışır. Ahmet Esat'ın İngilizlere verdiği dört adet dokümandır. Bunlardan ikisi kendi el yazmasıdır. Esat'ın aktardığı bilgilere göre, mesajları, eyalet valilerine okumak ve orijinalleri geri getirerek imha etmekle görevlendirilen kuryelerce yollanmıştır.[98]

İmha emrinin telgrafla yollanmak zorunda olunduğu durumlar da söz konusu olmuştur. Örneğin, Bayburt Davası karar suretinde, imha kararının Merkez-i Umumice alınıp bölgelere özel kuryelerle gönderilmiş olduğu tekrar edilir ve bu davadan idam cezasına çarptırılan ve idam edilen Nusret'in ifadesine yer verilir. Nusret ifadesinde, tek bir Ermeni'nin hayatta bırakılmaması ve bu emre uymayanların da idam edileceği yolunda İstanbul'dan gizli bir emir aldığını söyler.[99]

Yollanan telgraf emirlerinin okunduktan sonra derhal imha edilmesinin de istendiğine dair elimizde bazı bilgiler vardır. Yukarıda da belirtildiği gibi, Ana Dava iddianamesinde, Der-Zor Mutasarrıfı Ali Suat'a, okuduktan sonra telgrafı yoketmesi talimatı verildiği aktarılır.[100] Yozgat Davasının 10 Şubat 1919 tarihli 3. oturumunda Hâkim, Boğazlıyan Kaymakamı Ke-

96 *Takvim-i Vekayi*, no. 3549, 8 Mayıs 1335.

97 *A.g.e.*

98 FO 371/4172/31307, s. 396, 10 Şubat 1919 tarihli rapor.

99 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920.

100 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum, ana iddianame.

mal'in, Tedkik-i Seyyiat Komisyonu önünde verdiği ifadeyi okur. Burada Kemal kendisine okuduktan sonra imha etmesi gereken telgrafların yollandığını söylemektedir.[101] 24 Mart 1919 tarihli oturumda da aynı bilgi tekrar edilmiş, Savcı Kemal'in ilgili ifadesini, "...üç dört saat düşündü(kten)" sonra yazdığı bilgisini vermiştir.[102]

"Tehcir"den kastedilen, Ermenilerin imhası idi

Bu tablodan da anlaşıldığı gibi, 1915 Nisan ayından itibaren, "tehcir"den kastedilen, Ermenilerin imhası idi ve bu olgu birçok belgede dile getirilmiştir. Bu konuda Ana Dava İddianamesinde önemli belgelere yer verilir. Bunların arasında, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdürü İhsan Bey'in verdiği ifade önemlidir. İhsan Bey, Kilis kaymakamı iken Dersaadet'den Halep'e gönderilen Abdulahad Nûrî Bey'in, tehcîrin imhâ' maksadına müstenid bulunduğunu kendisine söylediğini aktarır. Nuri, "ben Talat Bey ile temâs etdim imhâ emirlerini bizzât aldım. Memleketin selâmeti bundadır", diyerek İhsan Bey'i ikna etmeye çalışmıştır.[103]

1916 Şubat'ında 3. Ordu komutanı olarak atanan Vehip Paşa, yukarıda sözünü ettiğimiz yazılı ifadesinde, "Ermenilerin katl ve imhası ve katillerinin yağma ve gasbı İttihat ve Terakki merkez-i umumisinin netice-i mukarreratı(dır) [kararlaştırması sonucudur]", der. Paşaya göre, "Mukarrer bir program ve mutlak bir kasd tahtinde yapılan işbu mezalim evvelen İttihad ve Terakki murahasslarıyla [müfettiş] hey'et-i merkeziyelerinin ve saniyen kanun ve vicdanı bir tarafa atarak cemiyetin arzu ve meramına alet olan rüesa-yi Hükümet'in [Hükümet görevlilerinin] emr ve tensib [onaylama] ve takibi ile yapılmış(tır)."[104] Paşa, devlet görevlilerinin, bu cinayetleri görmele-

101 *Renaissance* 11, 12 Şubat, *İkdam*, 11 Şubat 1919.

102 *Alemdar*, 25 Mart 1919.

103 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum.

104 Vehip Paşa'nın 5.12.1334 (1918) tarihli, "Emniyet-i Umumiye Dairesinde Tahkik-i Seyyi'at Komisyonu Riyâseti'ne" verdiği yazılı ifadeden. Elimde

ri ve işitmelerine rağmen hiçbir tedbir almadıklarını ve hatta cinayetleri teşvik ettiklerini ekler ve bunun eylemin planlanmış olduğunun en önemli göstergesi olduğunu söyler.[105]

İdarecilerin doğrudan sorumluluklarına ilişkin, Vehip Paşa'nın aktardıklarını destekleyen ve doğrulayan en önemli kanıtlardan birisi Trabzon İttihat ve Terakki milletvekili Hafız Mehmed Emin'in kendi gözleriyle şahit olduğu Ermenilerin kayıklara doldurularak boğulmaları olayları ile ilgili olarak aktardıklarıdır.

Kendisi iyi bir İttihatçı olan Mehmed Emin Bey, 11 Aralık 1918'de, Osmanlı Meclisi Mebusam'nda konu üzerine yapılan tartışmalar sırasında, "Bunu bendeniz bu vakayii, yani... Ermeni vakasını gördüm," der ve ekler, "Ordu kazasında bir Kaymakam vardı. Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesi ile denize döktürdü. Vali Cemal Azmi aynı muameleyi yaptığını işiddim... Buraya [İstanbul] gelir gelmez meşhudatımı [gözlerimle gördüklerimi] Dâhiliye nâzırına söyledim... Fakat vali hakkında bir şey yaptıramadım. Belki üç sene uğraştım fakat olmadı. Manatıkı harbiye dediler, şöyle dediler, hulasa olmadı."[106]

Ana Dava iddianamesinde, Talat Paşa'ya ait aktarılan bir dizi telgraftan da anlaşıldığı gibi, Talat Paşa'nın idarecilerden istediği zaten öldürmelere engel olmak veya soruşturma yapmak değil, öldürmeler sonucu yolları dolduran cesetlerin temizlenmesidir. Telgraflarda, Talat Paşa, yollarda kalan cesetlerin temizlenmesi doğrultusunda verilen emre uymayanların kesin olarak cezalandırılacaklarını bildirmektedir. Örneğin 21 Temmuz 1915'te Diyarbakır, Mamuretülaziz, Urfa ve Der-Zor vâlî ve mutasarrıflarına yollanan şifreli bir telgrafta, "yollarda ka-

---

kopyası bulunan ifade, Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde, Karton 7, Dosya H, no. 171-182 kaydıyla bulunmaktadır. Vehip Paşa'nın bu ifadesi Ana Dava yanısıra Trabzon ve Harput davalarında da son derece önemli bir rol oynamıştır. Trabzon davasının 29 Mart 1919 tarihli ikinci oturumunda ifadenin tümü okunmuş, Harput davası karar suretine alınmıştır.

105 *A.g.e.*

106 M.M.Z.C., Devre 3, İçtima Senesi 5, cilt 1, 11 Kânunuevvel 1334 (1918), Yirmidördüncü İnikad, s. 300.

lan emvât [ölüler] defn etdirilerek ecsâdın [cesetlerin] dere ve göl ve nehirlere atdırılmaması ve yollarda terk etdikleri eşyâ'nın yakılması" istenir. Yine, "Mamuretülaziz vâlîsi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen... [bir emirde] ...tebligât-ı ekîdeye [kesin tebligata] rağmen yine yollarda pek çok ecsâdın bulunduğu ihbâr" edildiği, ve "bunda terâhî [ihmal] gösteren memûrînin şiddetle tecziyeleri [cezalandırılmaları] Dâhilîye Nezâreti Celîlesinden" bildirildiği söylenir.[107]

Alınan tehcir kararının imhaya yönelik olduğuna ilişkin elimizde daha doğrudan başka kanıtlar da mevcuttur. Ana Dava iddianamesinde yayınlanan, İttihat ve Terakki Merkez Komite üyesi Bahaettin Şakir'in, 21 Haziran 1915'te, Harput İttihat ve Terakki sekreteri Resneli Nazım'a yolladığı telgraf buna bir örnek olarak verilebilir. Şakir telgrafında: "oradan sevk edilen Ermeniler tasfiye olunuyor [temizleniyor] mu nefy [sürgün] ve tagrîb olunduğunu [uzaklaştırıldığını] bildirdiğiniz eşhâs-ı muzırre [zararlı şahıslar] imhâ' ediliyor mu yoksa yalnızca sevk ve izâm mı olunuyor [gönderiliyorlar mı?] vâzıhan [açık açık] bildiriniz kardeşim."[108] Bu telgraf sadece Ana Dava iddianamesinde önemli bir belge olarak yer almadı, Mamuretülaziz ve parti sekreterleri gibi diğer bazı davalarda da imhaya kanıt olarak kullanıldı.

Benzeri telgraf örnekleri, 5 Şubat 1919'da başlayan Yozgat davasında da okunmuştur. Sadece 9. Oturumda (22 Şubat 1919) okunan telgraf sayısı 12'dir ve bu telgraflarda, tehcirin, imha, katliam anlamına geldiği ifadeleri yer alır. Örneğin, Boğazlıyan Müfreze Kumandanı Mustafa'nın 22 Temmuz (5 Ağustos) 1915'te, Beşinci Kolordu Kumandan vekili Halil Recai'ye çektiği telgrafta, "bu gece kasaba ve kuradan elde edilen muzır Ermenilerden" bir grubun "müretteblerine sevk" edildiği ifadesi yer alır.[109] Halil Recai aynı günkü cevabî telgrafında, "müretteblerine sevk"in ne anlama geldiğinin izah edilmesini ister.[110] Jandar-

107 *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum.
108 *A.g.e.*
109 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 17, Dosya H, no. 616.
110 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 511.

ma Komutanı gene aynı gün verdiği cevapta, "Mezkûr Ermeni-ler(in) muzır olduklarından dolayı... katl edildikleri"ni bildirir.[111] Yine aynı davanın, 6 Mart 1919 tarihli, 12. Oturumunda Boğazlıyan Jandarma Komutanı Hulusi'ye ait okunan bir telgrafta da aynı dil kullanılır. Telgrafta, "sevkiyat yani mahv manasına" denmektedir.[112]

Başta Alman subayları olmak üzere, Alman konsolosluk ve büyükelçilik raporlarında da, İttihatçı önderlerin, tehcir emrini düşünülmüş bir plan gereği vermiş oldukları ve amacın Ermenilerin imha edilmesi olduğu yolunda ifadelere bolca rastlanır.[113] Tehcirin imha olarak planlandığı konusunda, Talat Paşa'ya ait en açık ifadeyi İstanbul Başkonsolosu Mordtmann aktarır. Mordtmann telgrafında, Talat'ın kendisine, tehcire ilişkin "söz konusu olan.. Ermenilerin imha edilmesidir", dediğini aktarır.[114] Ayrıca, Alman subay Stange'nin, 23 Ağustos 1915 tarihli "çok gizli" kaydıyla yolladığı raporun özel öneminin altı çizilmesi gerekir. 1914-5 yıllarında Bahaettin Şakir ile birlikte Teşkilat-ı Mahsusa bünyesinde görev yapan Stange, gözlemlerine dayanarak, Ermenilerin sürgün ve imhalarının savaş nedeniyle ve askerî gerekçelerle yapılmadığını, söz konusu olan şeyin, bazı olayların bahane edilmesiyle, "uzun zamandan beri düşünülmüş bir planın" hayata geçirilmesi olduğunu yazar. Stange, "sürgün ve imha kararının İstanbul'daki Jöntürk Komitesince alındığını", Erzurum'da Bahaettin Şakir'ce koordine edildiğini söyler.[115]

---

111 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 511. 9. Oturumla ilgili olarak bkz. *Renaissance*, *Yeni Gün*, *İkdam*, 23 Şubat 1919.

112 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, no. 506. *Renaissance* 7 Mart 1919.

113 Sadece iki örnek: Grosses Hauptquarteer 194, Türkei 41/1, Metternich'den, Dışişleri Bakanı Jagov'a, 1 Temmuz 1916 tarihli telgraf ve PA-AA/R 14094, Scheubner Richter'in 4 Aralık 1916 tarihli raporu.

114 PA-AA/Bo.Kons./ Band 169. Başkonsolos Mordtmann'ın 30 Haziran 1915 tarihli raporu.

115 PA-AA/ Bo.Kons./Band 170, Stange'nin 23 Ağustos 1915 tarihli raporu.

Cinayetlerde Teşkilat-ı Mahsusa'nın rolü

Ermeni konvoylarının imha edilmesinde Bahaettin Şakir yönetiminde Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin son derece önemli rol oynadığı genel kabul gören bir tezdir. Fakat Guenter Lewy 2005 yılında yayımladığı, "Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni Katliamı: Tartışmalı Bir Soykırım" adlı eserinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilerin sürgün ve öldürme işleri ile alakası olmadığını ve bu tezi ileri sürenlerin her türlü dayanaktan yoksun olduklarını iddia etti.[116] Yazara göre, bu konuda elde İstanbul'da 1919-1921 yılları arasında görülen, İttihat ve Terakki yöneticileri davası iddianamesinde yer alan ve o da sadece bazı iddialardan ibaret ifadeler dışında herhangi bir belge bulunmamaktaydı.[117] Ayrıca Lewy'e göre, söz konusu duruşmalar sırasında "sanıklar Teşkilat-ı Mahsusa ile İttihat ve Terakki Merkez Komitesi arasındaki ve Teşkilat-ı Mahsusa ile Ermeni sürgün ve katliamları arasındaki her türlü bağı inkâr etmişler"di.[118]

Söz konusu kitap bu ve benzeri tezleri nedeniyle Türk devlet yetkililerince çok övüldü ve yazarı çeşitli ödüllere layık görüldü. Türk Hükümeti'nin Ermeni sorunu konusundaki resmî tezlerinin propaganda merkezi olan ASAM[119] Lewy'e, 'İnsanlı-

116 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005). Guenter Lewy'nin kitabının ayrıntılı bir eleştirisi tarafımdan yapılmış ve *Agos* dergisinin Temmuz ve Ağustos 2006 sayılarında bir dizi olarak yayınlanmıştır. Makale yakında, İletişim Yayınları tarafından diğer makalelerimle birlikte yayınlanacak bir derlemenin içinde de yer alacaktır. Eleştirinin İngilizcesi için bkz. *Genocide Studies and Prevention*, cilt 3, no 1, 2007.

117 Lewy'nin kendi sözleri ile aktarırsak, "ana dava iddianamesinde yer alan iddiaların ötesinde, Özel Örgütün [Teşkilat-ı Mahsusa'nın] saflarına katılmış çok sayıda mahkûm ile birlikte katliamlarda başı çektikleri konusunda herhangi bir başka güvenilir kanıt yoktur... hiçbir kanıt yoktur ki ... herhangi bir... Özel Örgüt [Teşkilat-ı Mahsusa] birliğinin Ermeni sürgünleriyle meşgul olmak görevine yönlendirilmiş olduğunu" göstersin, *a.g.e.*, s. 84-5.

118 *A.g.e.*, s. 86.

119 Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi 1999 yılında kuruldu. Bu kuruluşun bünyesinde 2001 yılında kurulan Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Türkiye'nin Ermeni konusundaki resmî tezlerini savunan merkez durumundadır. Bu kuruluş, 2005 yılında isim değiştirerek, İnsanlığa Karşı İşlenen Suçlar Araştırma Enstitüsü adını aldı. Guenter Lewy, Ankara Gazi Üniversitesi tarafından 24-

ga Karşı Suçlar Yüksek Ödülü'nü verdi; dönemin T.B.M.M. Başkanı Bülent Arınç "TBMM madalyonu" hediye etti.[120] Yurt dışında, Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, "resmî görüşümüz budur", diyerek Lewy'nin kitabını ücretsiz dağıtmaktadırlar. Türk basınında da Lewy hakkında oldukça fazla övücü yazılar yayınlandı.[121] Yazarının bu denli göklere çıkarılmasına neden olan bu iddialar üzerinde burada özel olarak durmakta ve Teşkilat-ı Mahsusa ve cinayetler arasındaki ilişkiye kısacak değinmekte fayda var.

Bilindiği gibi, kuruluş tarihi konusunda oldukça yaygın spekülasyonlar olmakla birlikte Teşkilat-ı Mahsusa esas olarak 1914 Ağustos itibarıyla yeniden örgütlendi ve teşkilatın birlikleri esas olarak üç farklı kaynaktan, Kürt aşiretleri, Balkan ve Kafkas göçmenleri ve mahkûmlardan devşirildi. Bu birliklerin (çetelerin) oluşturulmasına ilişkin ana dava duruşmalarının sadece dört, beş, altı ve yedinci oturumlarında okunan belge sayısı 20'ye yakındır.[122] Birliklerin ilk görevi Kafkasya ve İran içlerinde ayaklanma çıkartmak idi. Savaşın başlarında alınan ilk yenilgilerden sonra birliklerin kontrolü o güne kadar bağlı oldukları Ordu ve Harbiye Nezâreti'nden alındı ve doğrudan İttihat ve Terakki'ye bağlı hale getirildi. Ayrıca birlikler yeniden yapılandırılarak doğrudan Ermeni konvoylarının imha edilmesi ile görevlendirildiler.[123]

---

26 Kasım 2005 tarihleri arasında düzenlenen bir konferans nedeniyle Ankara'da bulunduğu sırada, ASAM 'İnsanlığa Karşı Suçlar Yüksek Ödülü' ile ödüllendirildi. (Gündüz Aktan, "Rövanş (1)", *Radikal*, 29 Kasım 2005.)

120 http://www.meclishaber.gov.tr/develop/owa/haber_portal.haber_detay?pl=30684

121 Burada iki örnek vermek gerekirse, "Büyük soykırım bilimcisi Guenter Lewy'nin 'Armenian Massacres in Ottoman Turkey' adlı kitabında ve Yarbay Edward J. Erickson'un 'Enemies Within' araştırmasında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bir devlet organı olarak tehcire karışmadığı ayrıntılarıyla kanıtlanıyor. (Gündüz Aktan, "Bir Şey Söyle de", *Radikal*, 22 Mart 2007.) Ayrıca bkz. Şahin Alpay, "'Soykırım' tezinin zaafları", *Zaman*, 3 Eylül 2005.

122 Oturum tutanakları için bkz. V. N. Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Taktil'i, Divan-ı Harb-i Örfi İttihat ve Terakki Tutanakları*.

123 Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin teşkili konusunda ayrıntılı bir bilgi için, Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 169-177 ve 231-239.

Lewy, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin varlığını ve bunların ayaklanma çıkartmak amacıyla Kafkasya ve İran içlerine gönderildiğine itiraz etmemektedir. Onun itirazı, bu birliklerin Ermenilerin imhasında kullanıldığı iddiasının yanlışlığıdır. Lewy'e göre cinayetlerin kahramanları, özellikle Kürtler, jandarmalar ve kim olduklarını tam olarak anlayamadığı ama İttihat ve Terakki merkeziyle de çok fazla bağlantı içine sokmak istemediği milisler, çeteler, gönüllüler ve başıbozuklardır. "Ortak unsur şudur ki, (kimlerden oluşmuş, nasıl toplanmış ve yönetilmiş olurlarsa olsunlar) çeteler Ermeni konvoylarının soygun ve ölümlerine katılan başıbozuklardır."[124] Lewy'e göre, ne olduğu ve kim oldukları fazla belli olmayan bu unsurların cinayetleri işleyebilmesi ise İstanbul merkezinin değil, yerel yöneticilerin sayesinde mümkün olmuştur. Suçlu yerel yöneticilerdir. "Bu birlikler genellikle yerel otoriteler tarafından, çoğunlukla İttihat ve Terakki klüplerindeki militanlar tarafından örgütlenmişlerdi".[125]

Burada özellikle İstanbul duruşmaları sırasında açığa çıkan bazı bilgileri kısaca tekrar etmekte ve bunların Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgeleri ile nasıl aynı içeriğe sahip olduklarını göstermekte fayda vardır.

Birincisi, Harbiye Nezâreti ve ona bağlı olarak çalışmaya başlayan Teşkilat-ı Mahsusa Merkezi ile İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ve Dâhiliye Nezâreti arasında son derece sık haberleşmeler olmuş ve birlikler esas olarak bu dört kuruluşun sıkı koordinasyonu ile kurulmuştur. Ana Dava'nın beş ve altıncı oturumlarına kadar sanıklar ilgili kuruluşlar ile Teşkilat-ı Mahsusa arasındaki her türlü ilişkiyi reddetmişlerdir. Beş ve altıncı oturumda, sanıklara Teşkilat-ı Mahsusa'nın, Merkez Komitesi, Harbiye Nezâreti, yerel parti örgütleri ve gönüllü birlikler arasında mevcut ilişkileri gösteren belgeler okunur ve sanıklar ilgili belgelerin kendilerine ait olduklarını kabul eder ve inkârdan vazgeçerler.

---

124 Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey*, s. 228.

125 *A.g.e.*, s. 223.

Bazı örnekler vermek gerekirse, altıncı oturumda, Midhat Şükrü, Teşkilat-ı Mahsusa ile cemiyet arasında, çetelerin oluşturulması için adam toplamak konusundaki ilişkiyi kabul eder ve "Teşkîlât-ı Mahsûsa bize ne gibi adamlar lâzım olduğunu yazmış ise biz de kulüblerimize o gibi adamları yazmışız", der. Atıf Bey, "Biz zâten Midhat Şükrü Bey'i bu işe tavsît [aracı] etdik. O, muhâbere ediyor [haberleşiyor], bize bildiriyordu" itirafında bulunur. İlgili kuruluşlar arasındaki söz konusu koordinasyona ilişkin en uzun açıklamayı [Küçük] Talat yapar. "İttihâd ve Terakkî her mü'essese [kuruluş] ile... muhâberede [haberleşmede] bulunduğu gibi Teşkîlât-ı Mahsûsa ile de bir muhâbere yapmış olabilir... Olabilir ki; Teşkîlât-ı Mahsûsa İttihâd ve Terakkî Merkez-i Umûmî'sine mürâcaat etmişdir. Siz kendi fırkanız, teşkîlâtınız vâsıtasıyla bize yardım ediniz; demişdir. Tabîîdir ki ister Harbîye Nâzırı olsun, ister Harbîye Nezâreti nâmına Teşkîlât-ı Mahsûsa olsun, bunların bu sûretle vâki olan mürâcaâtına... lâkayd [kayıtsız] kalamayan Merkez-i Umûmî [genel merkez], teşkîlâtından bazılarına ihtimâl Harbîye Nezâreti'nin yâhûd Teşkîlât-ı Mahsûsa'nın veyâhûd Dâhiliye Nâzırının,... [taleplerine uygun] sûretde hareket etmelerini tavsiye etmişdir".[126]

İkincisi, duruşmalarda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Ermenilerin tehcir ve sürgün işlerine karıştıkları ve cinayetlerden sorumlu oldukları konusunda onlarca sanık ve şahit ifadesi ortaya çıkmıştır. Örneğin, Ana Dava'nın beşinci oturumunda, duruşma hâkimi, Yusuf Rıza'ya "şimdi ifâdenizden öyle anlaşılıyor ki tehcîr ve taktîl [katliam] mesâ'iliyle [meseleleriyle] iştigâl etmiş müfrezeler de, kıtaalar [bölükler] da yanî Teşkîlât-ı Mahsûsa kıtaaları da var", biçiminde bir soru yöneltir. Bunun üzerine Yusuf Rıza, yerel yöneticilerin (valilerin) ve İttihat ve Terakki Kâtib-i Mesullerinin denetiminde bu tür yerel Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin olduğunu ve bu birliklerin tehcir işine doğrudan katıldıklarını söyler.[127] Aynı

126 *Takvim-i Vekayi*, 25 Mayıs 1919, no. 3557, 14 Mayıs 1919 tarihli altıncı oturum.

127 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no. 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum. Yusuf Rıza, kendisini temize çıkartmak amacıyla, iki ayrı Teşkilat-ı Mahsusa'nın söz konusu olduğu iddiasında bulunmuş, yerel yöneticiler (va-

davanın yedinci oturumunda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin cinayetlere karıştığı konusunda suçlayıcı ifade ve belgelerin kendisine okunması üzerine Yusuf Rıza şunları söyler: "şimdi bugün ahvâl [durumlar] maa'-l-esef [ne yazık ki] öyle bir vaziyete getiriyor ki: Teşkîlât-ı Mahsûsa Merkez-i Umûmî'nin emri altında bütün cinâyetleri icrâ'ya vâsıta olmuş. Bendeniz buna cevâb bulub veremeyeceğim Paşa hazretleri". Yusuf Rıza belgelerin ağırlığı altında, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın cinayetlerdeki rolünü kabul ediyordu.[128]

Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Ermenilere yönelik cinayetlere doğrudan katıldıkları konusunda, mevcut diğer duruşmalar sırasında da Osmanlı bürokratları ve ordu mensubu subaylar tarafından birçok ifade verilmiş, bu ifadeler günlük gazetelerde ve ilgili mahkemelerin karar suretlerinde yer almıştır. Örneğin, Erzurum Valisi Tahsin, Mamuretülaziz davasının 2 Ağustos 1919 tarihli oturumunda, Bahaettin Şakir'in denetim ve kontrolündeki Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin Ermenilerin imha işinden sorumlu olduğunu söyler: "Ermenilerin tehciri sırasında Erzurum'da bulunuyordum... taktîle [katliama] uğrayan kafileler Teşkîlât-ı Mahsûsa nâmıyla toplananlar tarafından îka' olunuyordu. Teşkilat-ı Mahsûsa iki kısımdı. Ben Erzurum'dan geldiğim vakit Teşkilat-ı Mahsûsa mühimce bir kuvvet idi. Ve bunlar harbe iştirak ediyorlardı. Ordunun da malûmatı vardı. Sonra diğer bir Teşkilat-ı Mahsûsa vardı ki o da Bahaettin Şakir Bey'in imzasından ibaretti. Yani Teşkilat-ı Mahsûsa Reisi diye öteye beriye telgraf çekerdi... Bahaettin Şakir Bey'de bir şifre vardı. Bab-ı Ali ve Harbiye Nezâreti ile muhabere ederdi. Tehcir zamanlarında da ordu ile muhabere ederdi". "Bahaettin Şakir Bey hem Bab-ı Ali ve hem de Harbiye Nezâreti ile görüşmek için iki şifreye ma-

---

liler) ve parti sekreterleri yönetimindeki Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile kendisinin görev yaptığı Harbiye Nezâreti'ne bağlı Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin birbirinden ayrı olduklarını iddia etmiştir.

128 *Takvim-i Vekayi*, 29 Mayıs 1919, no. 3561, 17 Mayıs 1919 tarihli yedinci oturum.

lik [sahip]" idi.[129] Davanın karar suretinde de, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işledikleri bu cinayetler konusunda çok sayıda belgeye ve Türk şahit ifadesine yer verilmişir.[130]

Benzeri bir ifade Trabzon davasının 5 Nisan 1919 tarihli oturumunda, Ermeni tehciri sırasında Trabzon'da Lazistan Havâlîsi Kumandanı, sonra Bahriye Nâzırı olan Avni Paşa tarafından verilmiştir. Paşa ifadesinde, "Cemâl 'Azmi Bey'in fedâ'îsi olan bir çeteden mürekkeb tehcîr ve taktîle [katliamlara] bakan... bir Teşkîlât-ı Mahsûsa Çetesi" olduğunu söyler.[131] Teşkilat-ı Mahsusa ve Ermeni tehciri bağlantısına ilişkin bir başka bilgi İttihat veTerakki parti sekreterleri (Kâtib-i Mesul) hakkında açılan davanın 27 Ekim 1919 tarihli beşinci oturumunda okunan Kastamonu Valisi Reşit Paşa'nın yazılı ifadesinde yer alır. Vali, Teşkilat-ı Mahsusa reisi imzasıyla, Bahaettin Şakir'den bir tezkere aldığını ve bu tezkerede Kastamonu'daki Ermenilerin tehcir edilmelerinin bildirildiğini, kendisinin bu emre uymaması nedeniyle görevinden el çektirildiğini aktarmaktadır.[132] Yine aynı davanın, 12 Kasım 1919 tarihli yedinci oturumunda şahitler, İstanbul'dan Çankırı'ya sürülen Ermeni sayısının 180 kişi olduğunu ve bunlardan, 30 kadar kişinin hayatta kaldığını ve Ermenilerin öldürülmesini, Kâtib-i Mesul Cemal Oğuz'un idare ettiği Teşkilat-ı Mahsusa çetesinin yaptığını aktarırlar.[133]

Bayburt davasının karar suretinde, Teşkilat-ı Mahsusa'nın işlediği cinayetlere ilişkin Türk şahitlerin ifadelerinden çok sayıda alıntılar yapılmıştır. Örneğin bunlardan, Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Adil Bey, Ermenilerin, "Teşkilat-ı Mahsusa efradı tarafından... katl edildiklerini... icra eylediği tahkikat-

129 *Alemdar*, 3 Ağustos 1919.

130 *Takvim-i Vekayi*, 9 Şubat 1920, no. 3771, Harput davası 13 Ocak 1920 tarihli karar sureti.

131 *Alemdar*, 6 Nisan 1919.

132 *Ati*, *Alemdar*, 28 Ekim 1919. Günlük gazetelerde yer alan bu ifadeden hem Kâtib-i Mesuller Davası'nın karar suretinde, hem de ana dava duruşmalarında sürekli bir biçimde alıntılar yapılmıştır.

133 *Ati*, 13 Kasım 1919. Bu cinayetlerden Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşı ile ilgili olanı hakkında ayrıntılı bilgi aşağıda mevcuttur.

ten ve Bayburd jandarma kumandanından aldığı cevab-ı tahrirden anladığını" söylemiştir.[134]

Erzincan davası olarak bilinen dava tamamıyla bölgedeki cinayetleri işleyen bir Teşkilat-ı Mahsusa çetesi mensuplarına aittir. Dava sırasında çetenin cinayetleri nasıl işlediği konusunda ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Başta Erkân-ı Harbiyye kaymakamlarından Rıza Bey olmak üzere Türk şahitlerin ifadeleri, aralarında daha sonra 29 Temmuz 1920'de idam edilecek olan Abdullah Avni de olmak üzere sanıkların çeşitli cezalara çarptırılmalarında son derece belirleyici olmuştur.[135]

13 Temmuz 1919'da başlayan, gazetelerde Giritli Kıraathaneci Necati Efendi davası olarak yer alan ve "İttihat ve Terakki çetecilerinin en mühim vasıta-ı icraatından" diye aktarılan dava doğrudan Diyarbakır ve Urfa civarındaki Teşkilat-ı Mahsusa çetesi ve cinayetleri ile ilgilidir. Sanıklar, Diyarbakır'da Eşref Bey çetesi olarak bilinen bir çeteye dahildirler. Sanık ifadesinde, "Taburumuza çete namı verildiğini bilmiyorum. Asker elbisemiz, kabalağımız [miğfer], herşeyimiz asker gibi idi ve askerdik, Paşa hazretleri", der. Duruşmalar boyunca, işlenen cinayet ve gasp suçlarına ilişkin gerek bölgeden gelen bazı şifreli telgraflar gerek tanık ifadeleri okunur.[136] Bu listeyi böyle sayfalarca uzatmak mümkündür.

Üçüncüsü, duruşmalarda çete, gönüllü, milis gibi grupların aslında Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine verilen değişik adlar olduğu açığa çıkar. Üstelik bu bilgiler sadece duruşmalarda ortaya çıkmamıştır; Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi de benzeri bilgilerle doludur. Bazı örnekler vermek gerekirse; Ana Dava'nın 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturumunda duruşma yargıcı, "Çete tabîrinden maksadınız ne idi? Bir kıtaya [bölüğe], bir müfrezeye, Harbîye Nezâreti'ne ve orduya mensûb bir kıtaya çete tabîri verilmesi sahîh [doğru] midir?" biçiminde bir soru sorar. Sanıklardan Cevad, "Harbîye Nezâreti'nden gelen emir-

134 *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Ağustos 1920; *Vakit*, 6 Ağustos 1920.

135 *Vakit*, 29 Temmuz 1920.

136 *Ati*, *Alemdar*, 27 Ekim 1919.

terde" bu birliklere bu tür değişik isimler verildiği, "kimisine gönüllü kıtaât [bölükler] denilmiş, kimisine çete denilmiş" olduğu cevabını verir.[137] Benzeri ifadeler, bir başka Teşkilat-ı Mahsusa üyesi sanık Atıf Bey tarafından beşinci oturumda tekrar edilir. Duruşma hâkiminin, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için kullanılan "çete tabîrinden maksad nedir?" sorusu üzerine, sanık "işte bunlara bazen çete diyorduk, bazen gönüllü müfrezesi diyorduk. Sonra bunların ümerâsına [beylerine], rü'esâsına [reislerine], teşkîl etdikleri [kurdukları] hey'ete [kurula] de aramızda komite diyorduk", biçiminde cevap verir.[138]

Nitekim duruşmalar sırasında okunan, Harbiye Nezâreti'ne, Teşkilat-ı Mahsusa'ya ve Merkez Komitesi ve yerel örgütlere ait telgraf ve mektup örneklerinde, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için bolca, çete ifadesine yer verilmiştir. Örneğin, beşinci oturumda, Teşkilat-ı Mahsusa sorumlusu Halil imzası ile yazılan bir telgrafta "çetecilik için gelmek isteyen yüz kişiyi asker olarak yola çıkarınız" emri verilmektedir. Yine aynı oturumda, Samsun İttihat ve Terakki Parti Sekreterliğinden, Merkez Komitesi'ne yazılan resmî bir yazıda, "Beşinci çete olmak üzere Artvinli Tufan Ağa kumandasıyla elli beş kişilik bir çetenin motorla şimdi yola çıkarıldığı" bildirilir.[139]

Aynı oturumlarda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinden "gönüllü" olarak bahsedilen onlarca belge okunur ve sanıklar bu yolda ifade verirler. Sadece birkaç örnekle yetinmek gerekirse; dördüncü oturumda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulması sırasında parti ile kurulan irtibat konusundaki sorularda Atıf ve Cevad beyler, bu birlikleri "gönüllü kıtaâtı [bölükleri]" veya "gönüllü teşkîli" biçiminde tanımlamışlardır.[140] Benzeri ifadeyi beşinci oturumuda Cevad kullanır ve Teşkilat-ı Mahsusa birlik-

137 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no. 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

138 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no. 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum.

139 *A.g.e.*

140 *Takvim-i Vekayi*, 15 Mayıs 1919, no. 3549, 8 Mayıs 1919 tarihli dördüncü oturum.

lerini "gönüllü kıtalar" ve "gönüllü teşkîlâtı" veya "gönüllü taburu" olarak tanımlar ve yazışmalarda da bu ifadelerin kullanıldığını, bazı telgraflar okuyarak kendisi gösterir.[141] Aynı oturumda Midhat Şükrü ifadesinde, "Teşkîlât-ı Mahsûsa'ya gönüllü toplamaları ve sâ'ir hidemât-ı vatanîyede [diğer vatanî hizmetlerde] bulunmaları için" parti sekreterlerine resmî bir yazı yazdığını kabul eder. Ziya Gökalp, "seferberlik ilân edildikden sonra Harbîye Nezâreti Teşkîlât-ı Mahsûsa yapmış, gönüllü kıtaâtı [bölükleri] ihzârına [hazırlamaya] başlamış(tır)", der.

Benzeri ifade resmî evraklarda da yer alır. Beşinci oturumda, Harbiye Nezâreti'ne ait resmî bir evrakda, Teşkilat-ı Mahsusa için kullanılan "gönüllü efrad" ifadesi, Teşkîlât-ı Mahsûsa'da Binbaşı Hüsâme'd-dîn imzalı bir telgrafta yer alan "Merkûm [zikredilen] mahkûm efrâddan olub emsâl misillü gönüllü taburuyla sevk edilecek iken", ifadeleri bu konuda örnek olarak verilebilir.[142]

Dâhiliye Nezâreti - Teşkilat-ı Mahsusa ilişkisi

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi evrakı da bize Dâhiliye Nezâreti'nin Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin oluşturulmasında doğrudan görev aldığını ve hatta yerel yönetimler ile askerî birlikler arasında koordinasyon görevi yaptığını göstermektedir. 30 Ocak 1915'te hemen tüm vilâyet ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgraftan, Talat'ın çetelerin merkezî olarak organize edilmesinde kilit bir rol oynadığını anlamak mümkündür; "Merkez ve mülhakâtda [bağlı yerlerde] şimdiye kadar çetecilik için kayd edilib iş'âr-ı ahîre değin [bildirilecek en son habere kadar] sevkleri te'hîr edilen efrâdla mahbûsînden olub çeteciliğe elverişli olanların ayrı ayrı mikdârlarının sür'atle inbâsı [bildirilmesi] mütemennâdır [istenmektedir]."[143]

---

141 *Takvim-i Vekayi*, 21 Mayıs 1919, no. 3554, 14 Mayıs 1919 tarihli beşinci oturum.

142 *A.g.e.*

143 BOA/DH.ŞFR., nr., 49/164, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 17 Kânunisani (30 Ocak 1915) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Konya, vilâyetlerine, Urfa, İzmit, Karahisar-ı Sa-

Talat, oluşturulan çetelerin ihtiyaçlarının temini, yerlerine varıp varmadıkları gibi kontroller de yapmaktadır. Onun, 24 Aralık 1914'te Trabzon'a yazdığı, Jandarma Yüzbaşısı Ahmet Bey komutasındaki 500 kişilik bir çetenin ihtiyaçlarının tamamlandığı ve Samsun'dan Kafkasya'ya yola çıkarılmak üzere, Trabzon'a sevkleri için vapur temin edilmesini isteyen telgrafını;[144] 26 Aralık 1914'te gene Trabzon'a çektiği, Sivas mahkûmları arasında bulunan Çarşambalı Hacı Bey'in yönetiminde 200 gönüllünün toplanıp toplanmadığını sorduğu telgrafını bu kontrollere bir örnek olarak verebiliriz.[145]

Şifre Kalemi belgeleri arasında, bölgelerdeki Teşkilat-ı Mahsusa sorumluları ile Dâhiliye Nezâreti arasındaki doğrudan yazışmalara ilişkin belgeler de bulunmaktadır. Örneğin, Talat Paşa ile Trabzon bölgesi Teşkilat-ı Mahsusa sorumlusu Rıza arasında bol sayıda yazışma vardır ve bu yazışmalardan anlaşılan Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri de Dâhiliye Nezâreti şifrelerini kullanmaktadırlar. Örneğin, 18 Kasım 1915'te Talat Paşa, Trabzon Vilâyeti'nden, "Teşkilat-ı Mahsusa heyeti reisi Rıza Bey tarafından Arhavi merkezinin kaza şifresiyle" yolladığı telgrafnamenin, "vilâyet şifresiyle bi'tertîb hemen" yollanmasını istemektedir.[146] Ertesi günü çektiği bir başka telgrafta ise, daha önce planlanmış olduğu anlaşılan bir işin beş gün daha tehir edildiğinin Rıza Bey'e bildirilmesini söyler.[147] Talat Pa-

---

hib, İçel, Kütahya, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Asir, Karesi, Bolu, Canik, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

144 BOA/DH.ŞFR. nr., 48/150, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Kânunievvel 1330 (24 Aralık 1914) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf. "Kafkasya'da çete müsâdemâtına iştirâk eylemek üzere beş yüz kişilik bir kuvvetin jandarma Yuzbaşısı Ahmed Bey'in delâletiyle ma'a techîzât ikmâl olunduğu Canik Mutasarrıflığı'yla bi'l-muhâbere anlaşılarak mezkûr kuvvetin hemen Trabzon'a sevki lüzûmu cevâben bildirilmişdir. Mezkûr kuvvet için mikdâr-ı kâfi esliha ve mühimmât vapurla doğrudan doğruya vilâyete sevki derdestdir."

145 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/155, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Kânunievvel 1330 (26 Aralık 1914) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

146 BOA/DH.ŞFR. nr., 47/73, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Teşrinisani 1330 (18 Kasım 1914) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

147 BOA/DH.ŞFR. nr., 47/76, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1914) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf. Aşağıda Yakup Cemil ile ilgili aktarılan belgeler konuya verilebilecek bir başka örneği teşkil eder.

şa'nın Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı olup daha sonra Irak cephesine giden Süleyman Askerî ile doğrudan yazışmaları bu konuda verilebilecek bir başka örnektir.[148]

Şifre Kalemi evrakı içinde, çetelerin oluşturulması, gönüllü toplanması, hapishanelerin boşaltılması vb. konularda bölgelere yollanan telgraflarda, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için "çete", "gönüllü" vb. gibi ifadeler de açık olarak kullanılmaktadır. Örneğin, muhacirlerden çeteler oluşturulmasına ilişkin 20 Kasım 1914'te Trabzon Vilâyeti'ne yollanan bir telgrafta, "Kafkas dağlarını tanır ve çetecilikte muktedir olarak azamî yüz kişiyi nihâyet bir hafta sonra Trabzon'da bulundurup bulunduramayacağınızı şimdi bildiriniz ki buradaki kuvveti ona göre tespit edelim", denir.[149] 26 Kasım 1914'te Emniyet-i Umum Müdürlüğü'nden, çeşitli il ve mutasarrıflıklara çekilen bir telgrafta, "Kafkasya'da çetecilikte istihdam olunmak üzere bir haftaya kadar iki yüz kadar adama lüzum var(dır)", denerek, "bulunan Laz ve Çerkezlerden çeteciliğe elverişli ne kadar eşhas tedariki kabil olabilir(se)" yollanması istenir. Telgrafta bu kişilerin "mahkûmîn ve şekavetle [eşkiyalıkla] me'lûf [huy edinmiş] eşhastan [kimselerden] olması(nın)" mümkün olduğu özel olarak belirtilir.[150]

Hapishanelerin boşaltılması doğrultusunda 16 Ocak 1915'te Samsun'a çekilen bir telgrafta şunlar yazılıdır; "Bafra ve mülhakâtdaki [bağlı olan yerlerdeki] hapishânelerde mevkûf olub dârü'l-harbe [savaşa] sevklerini istirhâm edenlerden [isteyenlerden] mahkûmîn-i siyâsiye müstesnâ olmak üzere diğerlerinin muâyene-i tıbbiyeleri bi'l-icrâ çeteciliğe elverişli olanlarının esâmîsini [miktarını] bildiriniz. Elbise ve sâir techizâtın ne derecelere kadar ihzâr ve ikmâl olunduğunun muvazzahan iş'ârı

148 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/250, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Kânunievvel 1330 (3 Ocak 1915) tarihli Basra Valisi ve Irak ve havâlîsi Kumandanı Süleyman Askerî Bey'e şifre telgraf.

149 BOA/ DH.ŞFR., 47/196, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 7 Teşrinisani 1330 (20 Kasım 1914) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

150 BOA/DH.ŞFR., nr. 47/196, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 13 Teşrinisani 1331'de (26 Kasım 1914) Edirne, Hüdavendigâr, Ankara vilâyetleri ile Bolu, İzmit, Çatalca, Kale-i Sultaniye ve Karesi mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

[acele bildirilmesi]."[151] Erzurum'a 13 Ocak 1915'te yollanan bir telgrafta, hapishanelerin boşaltılması istenirken, çeteler için "gönüllü" ifadesi kullanılır ve bu gönüllülerin savaşta son derece başarılı olduğu belirtilir. "Vilâyât hapishânelerinde mevkûf iken bi't-tahliye çete hâlinde meydân-ı mücâhedeye sevk olunan efrâddan fâide temin edildiği anlaşılmakdadır." Bu nedenle telgrafta yeni gönüllülerin tedarik olunma yoluna gidilmesi ve bu konuda 3. Ordu komutanı Hafız Hakkı Paşa ile ilişkiye geçilerek bu gönüllülerin yola çıkartılması istenmektedir.[152]

Talat, 16 Aralık 1914'te hemen hemen tüm bölgelere yolladığı bir telgrafta, çetecilik için adam toplama işinin büyük bir başarı ile devam ettiğini bildirir. "Bâb-ı çetecilik için vilâyetlerden vâki' olan müraca'at mikdâr-ı matlûbu [istenen başvuru miktarı] pek ziyâde tecâvüz eylemekdedir", diyerek toplananların içinde mahkûm olanlar dahi varsa, isimlerinin bildirilerek yola çıkarılmalarını ister, "Kafkasya ahalisinden ve evvelce yazılan şerâiti hâiz olanların mu'âyene-i tıbbiyeleri bi'l-icra ve elbise husûsundaki noksânları ikmâl edilerek yola çıkarılarak mikdârlarının iş'âri mevkûf ve mahkûm olanların dahi mu'âyene-i tıbbiyeleri icrâ olunub kâbiliyetli olanlarının esâmisinin inbâsı ve mahâl-i sâire ahâlîsinin dahi ihzârıyla [hazır edilerek] yalnız isimlerinin bildirilmesi."[153] Yine bunun gibi Trabzon'a çektiği bir başka telgrafta, Kafkaslarda savaşmak için gönderilen Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri için "çete" ve "gönüllü" ifadelerini aynı anda kullanır.[154]

Talat Paşa'ya ait bu telgraflar içerisinde en önemli olanlarından bir tanesi "gönüllü" toplama işinin doğrudan doğruya 3. Ordu'ya bırakılmış olduğuna ilişkin Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilmiş

151 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/27, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Kânunisanı (16 Ocak 1915'te) Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

152 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/344, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 31 Kânunievvel (13 Ocak 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

153 BOA/DH.ŞFR., 48/28. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Kânunievvel 1330 (16 Aralık 1914) tarihli Edirne, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Sivas, Kastamonu, Konya vilâyetlerine İzmit, Bolu, Çatalca, Karesi, Kale-i Sultâniye, Menteşe, Teke, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

154 BOA/DH.ŞFR., nr. 48/155, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan (13 Teşrinisanı) 26 Kasım 1914 tarihli Trabzon Vilâyeti'ne çekilen şifreli telgraf.

olan telgraftır: "...bakâyâda kalan aşâir efrâdından gönüllü taburları teşkîli hakkındaki mürâca'atın 3. Ordu Kumandanlığı'nın re'y [görüş] ve tensîbine [uygun bulma] bırakıldığı ve keyfiyetin mezkûr [adı geçen] Kumandanlığa iş'âr kılındığı [yazı ile haber verildiği] Harbiye Nezâreti'nden bildirilmişdir."[155]

Dâhiliye Şifre Kalemi evrakı içinde, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin doğrudan Ermenilere karşı kullanıldığı ile ilgili resmî belgeler de bulunmaktadır. 2 Haziran 1915'te, İstanbul Merkez Kumandanlığı'ndan Dâhiliye Nezâreti şifresi ile Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen bir telgraf buna bir örnek olarak gösterilebilir. Belgede, Teşkilat-ı Mahsusa sorumlusu Kaymakam (Yarbay) Cevdet, Dersim bölgesinde, Kürtlerin ve Ermenilerin üzerine Teşkilat-ı Mahsusa birliklerini yollamak için Mamuretülaziz valisinin fikrini sormaktadır:

> "...Ermenilerin Dersim ekrâdının [Kürtlerinin] ma'lûm olan ahvâl derecesine [durumlarına] bi'l-istinâd [güvenerek] gerek ta'kîb müfrezelerinden firâr ve gerekse maksad-ı mahsûs-ı ihtilâlkârâne [karışıklıklar yaratarak] ile Dersim'e duhûle [girmeye] çalışarak Kürdlerin mine'l-kadîm [eskiden beri] meşhûd olan [gözle görülen] çapulculuk ve ihtilalciliklerinden istifâdeye şitâb [acele, çabukluk] ile ... binlerce Ermeniyi saklamak ve i'âşe eylemek [beslemek] gibi ahvâl ma'lûm ve hattâ bunların birbirine karşı karâbet derecesinde bir münâsebet gösterecek kadar lâubâliyâne hareketleri meşhûd-ı âcizî [görünecek şekilde düşkün] olması hasebiyle keyfiyeti nazar-ı dikkat-i âlîlerine arz ve re'y-i âlîleri dâhilinde olmak üzere teşkîlât-ı mahsûsaca da lede'l-hâce [ihtiyaç görüldüğü zaman] ittihaz-ı tedâbîre [tasarlanan önlemlere] tevessül edilmek [başvurulmak] üzere bu bâbdaki mütâla'a-i alîlerinin inbâ buyurulmasını [haber verilmesini] temennî eylerim."[156]

---

155 BOA/DH.ŞFR., nr., 49/263, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Şubat 1331 (13 Şubat 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

156 BOA/DH.ŞFR., nr., 53/222, Merkez Kumandanı Kaymakam (Yarbay) Cevdet imzası ile 19 Mayıs 1331 (2 Haziran 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

ALTINCI BÖLÜM

Dahiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgelerinde Tehcir ve Katliam

Şu rahatlıkla iddia edilebilir ki, yapılan tüm temizliklere rağmen Başbakanlık Arşivi Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi evrakı, savaş sırasında Ermenilere yapılan uygulamaların farklı karakterini yani amacın Ermeni topluluklarının Anadolu'dan sürülüp çıkartılmaları ötesinde, onların yaşam koşullarını ortadan kaldırmaya yönelik olduğunu açığa çıkartmaya yetmektedir. Yeniden hatırlatmakta fayda vardır ki, yukarıda da çeşitli biçimlerde ayrıntılı ele alındığı gibi, İttihat ve Terakki, Ermenilerin imhasına ilişkin emirleri, esas olarak Hükümet kanallarını değil parti kanallarını kullanarak bölgelere taşımıştır. Kitlesel imha gibi, büyük suçların birincil el emirlerini devlet yazışmalarında aramanın doğru olmadığını eklemek bile gereksizdir. Ama sonuçta, Hükümet organlarının da yoğun biçimde kullanıldığı ve harekete geçirildiği bir siyasal eylem söz konusudur ve her türlü temizliğe rağmen bu siyasetin devlet belgeleri arasında da iz bırakması kaçınılmazdır.

Amacın imha olduğunu gösteren belgeler

Ankara

Ermenilere yönelik gündeme getirilen politikaların amacının onların imhası olduğu konusunda en açık ifade 29 Ağustos 1915'te Ankara Vilâyeti'ne gönderilen bir telgrafta yer alır. Şifre telgrafta aynen şu ifadelere yer verilir; "Vilâyât-ı şarkiyeye âid Ermeni meselesi hallolunmuşdur. Fuzûlî mezâlimle millet ve hükûmetin lekedâr edilmesine lüzûm yokdur."[1] İfade yorum gerektirmeyecek kadar açıktır. Talat Ağustos 1915 sonuna kadar cinayetlerin işlendiğini açık olarak söylemekte ve ama Ağustos sonu itibarıyla, Ermeni meselesini hal olmuş saydığı için yeni cinayetlerin işlenmesini fuzuli görmektedir. Bu belgenin konu etrafındaki bazı gereksiz tartışmaları önemli ölçüde sona erdireceğini iddia etmek yanlış olmaz.

Talat telgrafta, şikâyetine neden olan olaydan kısaca da olsa bahsetmektedir; "Alel-husûs Ermenilerin Ankara'ya yakın bir mevki'de dûçâr olduğu tecâvüzatın [uğradıkları saldırıların] şekl-i ceryânı ve sevkiyâta memur olanların âdetâ alenî olan idâresizliği ve bu miyânda memur jandarma ve ahâlînin sırf hiss-i hayvânîlerinin sevkiyle hetk-i ırza [ırza geçme] ve sirkata [hırsızlığa] ictisârları [cesaret göstermeleri] merkezce pek ziyâde tevcîh-i teessüf [üzüntü nedeni] olmuşdur."

Talat'ın sözünü ettiği olay veya olaylar Ankara'nın Katolik Ermenilerinin şehir dışında imha edilmeleriyle ilgili olmalıdır. Çünkü, katliam haberi, diğer yerlerdeki katliamların aksine, demiryollarında çalışan Ermeni işçiler nedeniyle İstanbul'a çabuk ulaşmış ve bir Ermeni kaynağa göre Almanya, Avusturya-Macaristan ve özellikle Roma Katolik Kilisesi Hükümet nezdinde protestoda bulunmuşlardı.[2] Üstelik Talat o günlerde Almanya'nın artan baskısı nedeniyle, Katolikleri

1 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/290, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

2 Ankara Katoliklerinin imhası Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolkotası* adlı eserin 13. Bölümü'nde, "Ankara'da Ermeni Kesimi" başlığı ile, tesadüf eseri katliamdan sağ kurtulan kurbanların ağzından anlatılır.

sürmeyeceğine dair sözler vermekle meşguldü.

Aslında Almanya, daha önce sürgünlerin koşullarının düzeltilmesi doğrultusunda yaptıkları bazı girişimlerden sonuç alamayınca, "Türklerin bu sert önlemlerinden" sorumlu tutulmamak ve "düşmanları(n) gelecekteki olası saldırılarının önüne geçebilmek için", 4 Temmuz 1915'te Osmanlı Hükümeti'ne bir nota vermiş ve nota'da, "sadece ayaklanmaları engellemek amacıyla askerî zorunluluklar sonucu yapılan Ermeni tehcirini uygun" gördüklerini ama sürgünlerin "yağma ve talandan korunması gerektiğini" bildirmişlerdi.[3] Bu notanın üstüne, aşağıda anlattığımız Diyarbakır meselesi patlak vermiş ve Almanya Babıali nezdinde "daha acil" başka girişimlerde bulunmuştu.[4]

Katliamların kesintisiz devam ettiği haberlerinin gelmesi üzerine, Alman Büyükelçiliği, "İkamet ettikleri şehirlerden tahliye edilen Ermeni nüfusun sistematik bir biçimde yok edilmesi son haftalarda öyle bir boyuta ulaştı ki, Hükümet'in göz yummakla kalmayıp açıkça desteklediği ve diğer ırklardan Hıristiyanların ve diğer mezheplerin de dahil edildiği bu vahşi sürgüne tarafımızdan bir kez daha kesinlikle karşı çıkılması zorunluluğu hasıl olmuştur" diyerek 9 Ağustos tarihinde bir başka nota daha vermek zorunda kaldı. Notada, "Almanya Büyükelçiliği üzüntüyle müşahade etmektedir ki, tarafsız ve güvenilir kaynaklardan edindiği bilgilere göre, yerel makamlar bu tür olayları engellemek yerine sürgün olaylarını düzenli bir şekilde takip etmiş... Ermenilerin çoğu daha varacakları yerlere varmadan yolda telef

3 PA-AA/R14086, İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 7 Temmuz 1915 tarihli rapor. Söz konusu nota'da özetle katliam haberleri alındığı aktarıldıktan sonra şunlar söylenir; "Elçiliğimize gelen bilgilere göre, ne yazık ki yerel makamlar her açıdan üzüntü verici bu tür olayları engelleyememiştir. Düşman güçler, Ermeniler arasında infial yaratmak için bu durumdan yararlanacaklar(dır)... Alman Hükümeti, Türkiye'ye dost ve müttefik bir güç olarak gerek sürmekte olan savaş esnasında gerekse gelecekte ortak çıkarlar aleyhine doğabilecek sonuçlar konusunda Babıali'nin dikkatini çekmeyi kendine görev bilmektedir... Elçiliğimiz, göçe zorlanan Ermenilerin taşınmaları esnasında olduğu kadar yeni yerleşecekleri yurtlarında da canlarının ve mallarının korunması için acilen kesin emirler verilmesi gerektiğini düşünmektedir."

4 PA-AA/R14093, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın 27 Eylül 1916'da Alman Parlamentosu için hazırladığı rapor.

olmuşlardır... Almanya Büyükelçiliği Osmanlı Hükümeti'nin dikkatini çekmeye kendisini mecbur görmektedir", denir.[5]

Nota, Talat'a elden verilmiştir ve Talat bu görüşmede hem olaylara engel olacağı hem de İstanbul'dan Ermenilerin sürgün edilmeyeceği sözünü verecektir. Ama değişen bir şey yoktur. Bunun üzerine Almanya, Ağustos ayı sonuda sadrazam ve Dâhiliye nâzırı ile ayrı ayrı görüşür ve onlara baskı yapar. Osmanlı Hükümeti bu görüşmelerde Ermenilere karşı gündeme gelen tedbirlerin son bulduğunu açıklar.[6]

Ağustos ayı sonundaki bu görüşmeler sırasında Talat, 31 Ağustos 1915'te elinde bölgelere yolladığı bazı telgrafların çevirileri olduğu halde doğrudan Alman Büyükelçiliği'ne gider. Burada Ermenilere karşı alınan önlemlerin durdurulduğunu tekrar açıklayan Talat çok bilinen sözünü söyler; "La question arménienne n'existe plus" (Ermeni sorunu artık mevcut değildir).[7] Bu sözün 29 Ağustos'da Ankara'ya gönderilen telgraftaki sözlerle aynı olması son derece ilginçtir. Çevirisi verilen telgraflardan birisi de yukarıda alıntı yaptığımız, Ermeni tehcirinin amacının onların "hükûmet aleyhine teşebbüsât ve fa'âliyette bulunamamalarına ve bir Ermenistan hükümeti teşvîki hakkındaki âmâl-i milliyyelerini [milli emellerini] tâ'kîb edemeyecek bir hâle getirilmelerini te'mîn" olduğu ve "efrâd ve eşhâs-ı merkûmenin imhâsı olmadığı" biçimindeki telgraftır. Bu telgrafta Talat, "Protestan ve Katolik Ermenilerin sevk olunmaması" konusunda da emir vermektedir.[8] Telg-

5 PA-AA/R14087, İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 12 Ağustos 1915 tarihli rapor. 9 Ağustos tarihli Nota, rapora eklenmiştir.

6 Bkz. 439 nolu dipnot.

7 /PA-AA/R14087 ve PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170, İstanbul Büyükelçisi Hohenlohe-Langenburg'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 4 Eylül 1915 tarihli rapor. Talat'ın bu sözleri Büyükelçilik görevlisi Göppert tarafından da 31 Ağustos tarihinde görüşme notu olarak tutulmuştur. PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170.

8 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/292, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Urfa, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyârbekir, Karahisar-ı Sahib, Erzurum, Kayseri'ye şifre telgraf.

rafın özel olarak Almanları ikna amacıyla kaleme alındığı açıktır. Aşağıda bir başka örneğini de vereceğimiz gibi, Talat 31 Ağustos 1915'te Ankara'ya bir başka telgraf daha yollayacak ve İstanbullu aydınlardan Doktor Rupen Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmeleri cinayetinin soruşturulmasını isteyecektir.

Diyarbakır ve Doktor Reşit

Ermenilerin sürgün edilmelerinin amacı onların imhası olduğunu gösteren belgeler grubuna verilebilecek ikinci örnek Dâhiliye Nâzırı Talat'ın Diyarbakır Valisi Reşit'e yolladığı dört telgraftır. Bu telgraflar içinde, 12 Temmuz 1915 tarihli olanı, daha önce başka eserlerde yayınlanmış olduğu için en çok bilinendir.[9] Söz konusu telgrafta, "son zamanlarda vilâyet dâhilindeki Ermeniler ile bilâ-tefrik-i mezhep [mezhep ayırımı yapmadan] Hıristiyanlar hakkında katliâmlar tertip olunduğu... Diyarbekir'den sevk olunan eşhâs [kişiler] vâsıtasıyla Mardin'de murahhas [devlet görevlisi] ile Ermenilerden ve diğer Hıristiyan ahâlîden yedi yüz kişinin geceleri şehirden hârice çıkarılarak koyun gibi boğazlattırıldığı ve şimdiye kadar bu katliâmlarda maktûl olanların [öldürülenlerin] iki bin kişi tahmin olunduğu ve buna serî' ve kat'i bir netice verilmezse civar vilâyâttaki ahâlî-i Islâmiyenin de kıyâm ederek [ayaklanarak] bilumum Hıristiyanları katletmelerinden korkulduğu" haberlerinin geldiğini söyleyen Talat, şu emri verir; "*Ermeniler hakkında ittihâz edilen tedâbir-i inzibâtiye ve siyâsiyyenin diğer Hıristiyanlara teşmîli* [kapsaması] *kat'iyyen gayr-ı câiz olduğundan* efkâr-ı umumiye üzerinde pek fena tesir bırakacak ve

9 Söz konusu telgraf ilk defa, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920*, (Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı, 1994), belge no. 71, s. 69'da yayınlanmıştır. Katalog numarası, 54/406 olan bu belgenin, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri kataloglarında kaydı yoktur. İlgili Şifre Kalemi Kataloğu'nda numaralama, 54/405'ten 54/407'ye atlar. Eğer Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bu belgeyi söz konusu kitapta yayınlamamış olsaydı, bugün bu belgenin varlığından haberimiz olmayacaktı. Belgenin katalogtan kasıtlı olarak çıkarılıp çıkarılmadığı önemli bir soru olarak durmaktadır.

bilhassa ale-l-ıtlâk [mutlaka] Hıristiyanların canını tehdît edecek bu kâbil vekâyie derhal hitâm [son] verilmesi ve hakikat-ı halin iş'ârı [bildirilmesi]. (abç)"[10]

Talat'ın bu telgrafı yollamasının nedeni Alman Büyükelçiliği'dir. Alman Konsolosluğu olaylar hakkında Büyükelçiliği bilgilendirerek cinayetlerin engellenmesi için baskı yapılmasını istemektedir. Konsolosluk raporuna göre, Diyarbakır Valisi Reşit katliamları jandarmalara yaptırmaktadır. Eğer önlem alınmazsa, "aşağı tabaka" Hıristiyan katliamına başlayacaktır. Alman konsolosuna bilgileri aktaran, Diyarbakır'da bulunan Mardin mutasarrıfıdır. Büyükelçilik haberleri doğrudan Talat Paşa'ya aktarmış ve tedbir alınmasını istemiştir. Talat telgrafında, Alman raporlarındaki "koyun gibi boğazlamak" gibi ifadeleri de aynen kullanır ve onların verdiği rakamları tekrar eder. "Efkâr-ı umumiye"den kastı ise Almanların bu girişimi olsa gerekir.[11]

Belgenin dili son derece açıktır. İçlerinde devlet görevlilerinin de bulunduğu insanlar, valilik eliyle öldürülmektedirler. Fakat Talat için bu önemli değildir; sadece Ermeniler için kararlaştırılmış olan bir siyasetin, diğer Hıristiyanlara uygulanmasından şikâyet etmekte ve Ermeniler için uygulanan öldürme eylemlerinin, diğer Hıristiyanları da kapsayacak şekilde yapılmasına bir son verilmesini istemektedir.

Bu telgrafa rağmen, Diyarbakır'da sürgün ve katliamların tüm Hıristiyanları kapsayacak şekilde uygulamaya devam etti-

10 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/406, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Haziran 1331'de (12 Temmuz 1915) Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

11 PA-AA/Bo.Kons./Bd. 169, Musul Konsolosu Holstein'dan Wangenheim'a 10 ve 15 Temmuz 1915 tarihli raporlar ve 12 Temmuz 1915 tarihli büyükelçiliğin Talat'a elden verdiği Fransızca yazı. Konuya ilişkin Alman yetkililerin yaptıkları girişimler konusunda bkz. Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 25-27. Talat'ın kullandığı ifadeler için bkz. "Der Vali von Diarbekir, Reschid Bey, wüte unter der Christenheit seines Vilajets wie ein toller Bluthund; er hat vor kurzem auch in Mardin siebenhundert Christen (meistens Armenier) darunter armenischen Bischof in einer Nacht durch aus Diarbekir speziell entsandte Gendarmerie sammeln und in der Nähe der Stadt wie Hammel abschlachten lassen. Reschid Bey fährt fort in seiner Blutarbeit unter Unschuldigen deren Zahl wie der Mutessarif mich versicherte, heute zweitausend übersteigt."

ği anlaşılıyor. Bunun üzerine Talat, 10 gün sonra, 22 Temmuz 1915'te Dr. Reşit'e, "mahremdir bizzat halli" özel notunu düştüğü bir ikinci telgraf daha yollar ve imha politikasının sadece Ermenilere uygulanması, diğer Hıristiyanları kapsamaması gerektiğini çok açık olarak belirtir. "Vilâyet dahilindeki tebligât-ı mükerrereye rağmen Ermenilere ve bila istisnâ Hıristiyanlara tatbîk edilen mu'âmele def'atle bâdi'-i şikâyât [şikâyet sebebi] olduğu şu hâlin vilâyet-i mütecâvireye [çevre yerlere] sirâyeti hissediliyor. Hükûmeti âtiyyen müşkil mevi'de [zor durumda] bırakacak... bu vazi'yatın devâmı kat'an câi'z değildir."[12]

Bu ikinci telgrafa rağmen durumda çok fazla bir değişiklik olmaz. Diyarbakır valisi, Ermenilerle diğer Hıristiyanlar arasında ayrım yapmayan uygulamalarına devam etmektedir. Bunu üzerine Talat, yine 10 gün sonra, 2 Ağustos 1915'te üçüncü bir telgraf daha çeker. Telgrafta, "tebligât-ı mükerrereye rağmen vilâyet dâhilinde bazı çetelerin Hıristiyanları takip ve katle devam etmekte olduğu" haberlerinin gelmeye devam ettiğini söyler ve "Evvelce de bildirildiği üzere bu halin devamı kat'iyyen câiz değildir", der. Reşit'in bir devlet memuru olduğunu hatırlatır, "Hükümet-i hâzıranın bir memur-ı mes'ulü olmak sıfatıyla buradan verilecek evâmir [emirlere] ve talimâta bilâ-kayd ü şart nokta-i nazarımıza tevfik hareket [görüşlerimize uygun olarak koşulsuz uymak] mecburiyetinde bulunduğunuzu unutmamak lâzım gelir." Ve Talat Reşit'i çok açık bir biçimde uyarır; "Eşkiya ve çetelere isnâd olunacak her fiil ve vak'adan" kendisinin mesul tutulacağını söyler.[13]

Önemli olan nokta şudur; sürgün ve imhayı diğer Hıristiyanları da kapsayacak şekilde uyguladığı için açıkça Hükümet'in emirlerine karşı gelmekle suçlanan, 2000 kişinin üstünde insanı "koyun gibi boğazlatan" Dr. Reşit hakkında hiçbir soruşturma açılmamış ve hiçbir kanunî takibat yapılmamıştır. Belki bundan daha da önemli olanı, olayları Alman

12 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/73, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

13 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/248, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 20 Temmuz 1331 (2 Ağustos 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Konsolosluğu'na aktaran ve Reşit'in cinayetlerine muhalefet eden Mardin Kaymakamı Hilmi'nin görevden alınmış olmasıdır.[14] Ayrıca Diyarbakır ve civarında Ermenilere karşı gündeme getirilen politikalardaki başarıları nedeniyle Reşit'in emrinde çalışan Diyarbakırlı memurların ödüllendirilmesi yoluna gidilmiştir. 28 Temmuz 1915'te, "Diyarbakır Vilâyeti'nde Ermeni komita rüesa ve efradının yakalanmasında faydalı olan polis ve komiserlerden bazıları... terfi, mükâfat-ı nakdi ve nişanla taltif" edilmişlerdir.[15]

Belki de bunların hepsinden daha önemli olan bilgi, Dr. Reşit'ten daha sonra, işlediği cinayetlerin değil, bu cinayetler sırasında "merkeze yollayacağım" diyerek el koyduğu Ermenilere ait mücevher ve eşyaların hesabının sorulmuş olmasıdır. Reşit'e yollanan resmî bir yazıyla, bu el koyduğu mücevherler istenmiştir. 6 Ekim 1915'te Vali Reşit'e "bizzat hal edilecektir" özel notu ile yollanan telgrafta –ki bu sözünü ettiğimiz dördüncü telgraftır, "Sevk olunup yolda duçar olunan Ermenilerin nakid, mücevherat ve eşya-yı sai'renin tarafınızdan ittihaz edilen [alınan] tedabir neticesinde ziyaata meydan verilmeyerek istirdad [geri isteme] ve merkeze celb edildiği mebuslar tarafından haber verilmişdir. Bu nevi istirdadın miktarıyla ne yolda kayd muamelesine tâbi tutulduğunun işarı [bildirilmesi]" istenmektedir.[16] Talat'ı ilgilendiren Ermenilerin imha edilmiş olması değil, onların mücevherlerine ne olduğudur.

Daha sonra Ankara'ya vali olarak atanacak olan Reşit'in bu görevinden açığa alınması ve hakkında soruşturma açılmasının nedeni işte bu el koyduğu mücevher ve mallara ilişkindir. Çünkü Reşit bu parayla daha sonra İstanbul'da bir yalı almak isteyecek ve olaydan haberdar olan Talat onu görevinden azledecektir. Gazeteci Süleyman Nazif bu durumu çok veciz sözlerle dile getirir: "Talat Paşa bundan fevkalade münfail [canı

14 David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, (New Jersey Gorgias Press, 2006), s. 170.

15 BOA/DH.EUM.MEM, nr. 2042/67/31/1333.N.15 (28 Temmuz 1915).

16 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/315, Dâhiliye Nezâreti'nden 23 Eylül 1331 (6 Ekim 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

sıkılmış] olarak 'katil' sıfatıyla takdir ettiği Reşit'i 'gasip' [hırsız] olduğu için azl etmiş(ti)."[17]

Talat'ın telgrafında akıbetini sorduğu mücevherlerin ne olduğu konusunda elimizde bir bilgi vardır. Diyarbakır, Siirt ve Mardin illeri üçgeni içinde yaşayan Raman aşiretine mensup bir kişinin aktardıklarına göre, Vali Reşit, Raman aşiret reisini yanına çağırmış ve şunları söylemiştir; "ben sizlere kafile kafile Ermeni teslim edeceğim... Bunlar ne kadar altın, para, mücevherat ve kıymetli eşyaları varsa beraber alacaklar. Onları kelekle Dicle üzerinden götüreceksiniz. Kimsenin görmeyeceği ve duymayacağı bir yere varınca, hepsini öldürüp Dicle'ye atacaksınız. Midelerini yarıp taş dolduracaksınız ki, su yüzüne çıkmasın. Ne kadar malları varsa adamlarınıza. Ne kadar altın, para ve mücevherat varsa onun yarısı sizin, diğer yarısını da Hilal-i Ahmer'e vermek üzere bana getireceksiniz. Yalnız bu sırrı kimse bilmeyecek, duymayacak. Bu sır açığa çıktığı gün siz de ve ben de mahvoluruz."[18]

Boğazlıyan ve Kaymakam Kemal

1919 Şubat'ında İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'de başlayan davasında, Boğazlıyan ve civarı Ermenilerinin öldürülmesini örgütlemekten suçlu bulunarak 10 Nisan 1919'da Beyazıd Meydanında idam edilen Boğazlıyan Kaymakamı Kemal ile ilgili bazı telgraflar konumuzla ilgili verilecek başka bir örneği teşkil eder.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgeleri arasında, Talat Paşa tarafından 9 Ağustos 1915 yılında Ankara'ya çekilen bir telgraf vardır. Telgrafta; "şimdiye kadar Boğazlıyan kasabasıyla kurası dâhilinde bulunan Ermenilerden Boğazlıyan kaymakamı vâsıtasıyla üç bin yüz altmış Ermeni'nin katledilmiş olduğu" bilgisi aktarılır. Telgrafa göre, bu bilgi, Boğazlıyan askerlik şube riyâsetinden gelmiş, Onbeşinci Fırka Kumandanlığı'na oradan

17 *Hadisat*, 8 Şubat 1919.

18 Anı sahibinin adı bende saklıdır. 1983 yılında *Haver Delal* başlığı ile kaleme alınmış müsvedde, s. 70-71.

Kolordu Kumandanlığı ve Başkumandanlık Vekâleti'ne gitmiştir. Talat, "tahkikat-ı ciddiye icrâsıyla neticesinin serîân inbâsı [bildirilmesi]"ni istemektedir.[19]

Gerçekten de bu belgede ifade edildiği gibi Boğazlıyan Mevki Kumandanı Mustafa Bey tarafından yollanan telgraf, askerî hiyerarşinin kanallarından İstanbul'a kadar ulaşmıştır. Mustafa Bey, Kayseri'ye Onbeşinci Fırka Kumandan vekili Şahabettin'e, Şahabettin de Ankara Beşinci Kolordu Kumandan vekili Halil Recai'ye şifreli bir telgraf ile durumu bildirmiş, Halil Recai de Başkumandanlığı bilgilendirmiştir. Kemal Bey'in organize ettiği diğer cinayetler hakkında başka telgraflar da mevcuttur.[20] İstanbul yargılanması öncesinde hazırlık soruşturmasında kendisine bu telgraflar tek tek okunmuş ve bilgisi sorulmuştur.[21] Duruşmalar sırasında, özellikle 22 Şubat 1919 tarihli oturumda, yine Boğazlıyan mevki kumandanına ait, Kemal'in 1500 Ermeni'nin öldürülmesini organize ettiğini rapor eden bir başka telgraf okunduktan sonra, yukarıda aktardığımız Talat'ın telgrafında sözü geçen telgraflardan birisi okunmuştur. Ertesi günkü gazeteler, duruşmada "Şahâb Bey'e çekilen ve

---

19 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/326, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

20 İlgili telgrafların örnekleri Kudüs Patrikhanesi Arşivi'nde mevcuttur ve Yozgat üzerine yazılmış Ermenice bir eserde tüm bu belgeler Kudüs Arşiv Belge numaraları da verilerek aktarılmıştır. Kriger, *Yozgadi Hayasbanutian Vaveragan Batmutyun*, (Beyrut: 1980). İlgili bilgiler için bkz. s. 324-9.

21 Soruşturma tutanağı evrakına göre Komisyon başkanı Mazhar Bey şu soruları sorar:

"Sual: Boğazlıyan kasabasıyla kariyelerde bin beş yüzden fazla Ermeni katledilmiş olduğunu ifaden atfen Boğazlıyan Şube Reisi Mustafa Bey tarafından Fırka Kumandanlığı'na bildirilmiş. Kayseri Fırka Kumandanı da Kolorduya bildirmiş.

Boğazlıyan Şube Reisinin 18 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli, Şehabettin Bey'in 17 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli şifreleri mahlulu okunsun... Fırka Kumandan Bey'in Kolorduya çektiği 169 numaralı 14 Temmuz 331 tarihli şifre mahlulu okunsun...

Sual: 23 Temmuz 331 tarihine kadar Boğazlıyan kasabasıyla kariyelerinde senin üç bin yüz altmış Ermeni katl ettirmiş olduğun Fırka kumandanı Şehabettin Bey'in Kolorduya çektiği 207 numaralı 23 Temmuz 331 tarihli şifre mahlulunda muharrerdir. İşbu miktar ancak 23 Temmuz'a kadar katlolunan Ermenilerin miktarıdır". Bilgileri için, *a.g.e.*, 328-330.

(3.160) Ermeni'nin katlini müş'ir bulunan telgraf(ın) okunmuş" olduğunu yazarlar.[22]

Konu üzerinde bu kadar etraflıca durmamın bir nedeni elbette Başbakanlık Arşiv belgeleri, Kudüs Arşivi belgeleri ve dönemin gazeteleri arasındaki belge ve bilgilerin tutarlılığını göstermektir. Ama bunun da ötesinde bir başka olgu daha var. Hakkında bu kadar suçlayıcı bilgiler bulunan bir kaymakam hakkında hiçbir soruşturma açılmamış, aksine gösterdiği "başarılarından" dolayı terfi ettirilmiştir. "Yozgat mebusu Şakir Bey 19 Aralık 1918'de İstanbul sorgu kurulu başkam önünde verdiği ifade ve şahadette Kemal Bey'in... Ermenileri keserek Yozgat mutasarrıf vekilliğine terfi ettiğini böbürlenerek anlattığını" aktarır. Kemal, "Boğazlıyan'da Ermenileri kestim, mutasarrıf vekili oldum, burada da keserim, mutasarrıf belki de vali olurum" demektedir.[23] Gerçekten de Kemal, Boğazlıyan kaymakamı iken, 19 Ağustos ile 8 Ekim 1915 arasında Yozgat mutasarrıflığı vekilliğine terfi olmuş, 23 Nisan 1916'da bir başka terfi daha alarak başka bir göreve atanmıştır.[24]

Belki bunlardan da daha önemli olan, işlediği cinayetler nedeniyle hakkında tek bir soruşturma açılmayan Kemal hakkında, Ermeni sürgünü sırasında zimmetine mal geçirdiği için soruşturma açılması ve mahkemeye verilmesidir. İstanbul'daki duruşmanın 6 Şubat 1919 tarihli birinci oturumunda savunma avukatları, Kemal'in Ermenilerin sürgün edilmesi meselesinden dolayı Yozgat'ta yargılanmış ve beraat etmiş olduğunu iddia etmişler ve tekrar yargılanmasının yasal olmadığını savunmuşlardır. Bunun üzerine soruşturma evrakı içinde bulunan müfettiş raporu okunmuştur. Rapora göre Kemal, tehcir sırasında "suistimallerden" yargılanmıştır.

Vekillerin ısrarı üzerine Mahkeme, Yozgat'dan durumun öğrenilmesi için telgraf çekilmesine karar vermiştir. 8 Şubat tarihli ikinci duruşmada Yozgat'dan gelen cevap okunmuştur.

---

22 *Alemdar, Yeni Gazete* ve *Renaissance*, 23 Şubat 1919.

23 T.Y. sayı M 494.

24 Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: Köksav Yayınları, 1999), s. 85.

Buna göre, Kemal yolsuzluktan yargılanmıştır, cinayet suçundan değil.[25] Gerçekten de Kemal, Ankara Vilâyet Meclis-i İdaresi'nin 8 Ocak 1917 ve Şura-yı Devlet'in 12 Nisan 1917 tarihli kararlarıyla, Boğazlıyan kaymakamlığı sırasında, Ermenilerin terk ettikleri mallarla ilgili yolsuzluk ve suistimale katıldığı için yargılanmış ve 13 Haziran 1917'de görevinden alınmıştır. 7 Ekim 1917'de önce "memur sıfatıyla eşya satın aldığı" için üç ay hapse mahkûm olmuş fakat daha sonra bir üst mahkemede 25 Temmuz 1918'de beraat etmiştir.[26] Kemal olayının içerik itibarıyla Doktor Reşit olayı ile aynı niteliklere sahip olması İstanbul'un Ermeni sürgünleri konusunda izlediği politikaları göstermesi bakımından önemlidir.

Katilleri kurtarmak için özel çaba: Doktor Çilingiryan cinayeti

Ankara'ya yollanan telgraf, Doktor Reşit ve Kaymakam Kemal örneklerinden kalkarak açıkça söylenebilir ki İstanbul, bölgelerdeki cinayetleri biliyordu. Fakat Doktor Çilingiryan olayı ile göstereceğim gibi, İstanbul sadece cinayetleri bilmekle kalmıyordu; eğer bazı iyi niyetli yerel yöneticilerin kişisel girişimleriyle çok ender durumlarda katillerin yakalanması söz konusu olursa, bu katillerin serbest bırakılması için özel bir çaba da harcıyordu. 24 Nisan 1915 tutuklamalarında İstanbul'da göz altına alınan ve ertesi günü Çankırı'ya sürülen Ermeni entelektüellerinden Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşının 1915 Ağustos'unda Ankara yakınlarında öldürülmeleri sonrası yaşananlara bu bakımdan yakından bakmakta fayda vardır. Olayın kısa hikâyesi şudur:

İttihat ve Terakki Çankırı Kâtib-i Mesulü Cemal Oğuz ve diğer bazı yöneticilerin organizasyonu ile Çankırı'dan yola çıkartılan Çilingiryan ve dört arkadaşı, Tüney karakolu civarında bir Kürt çetesi tarafından tuzağa düşürülür ve öldürülürler.

25 *Alemdar, Yeni Gazete* ve *Memleket*, 6 ve 9 Şubat 1919.

26 Bu bilgiler için bkz. Nejdet Bilgi, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı...*, s. 86.

Fıkat Çilingiryan ve arkadaşlarını sağ salim Ayaş'a ulaştırma emri almış olan ve bu konuda Çilingiryan'a "namus sözü" vermiş olan Çankırı Mutasarrıf vekili İzzet Bey yanına Kastamonu Vilâyeti askerî inzibat komutanı, birkaç sorgu hâkimi ve polis alarak cinayet mahalline gider ve soruşturma sonucu cinayeti işledikleri tesbit edilen Kürtler hakkında tutuklama kararı çıkartır.[27]

İstanbul'un da cinayetten haberi vardır. Olayın duyulması üzerine Talat Paşa, "Çankırı'dan sevk edildikleri sırada Hacı Ali Oğlu ve on bir refîki tarafından katl edildikleri anlaşılan Rupen Çilingiryan ile dört refîkinin hangi vilâyet arâzîsi dâhilinde ta'arruza uğradıklarının iş'ârı [bildirilmesi] ve cânîlerin behemehâl [hemen] ta'kîb ve derdestleri ile inbâsı [haber verilmesi]" yolunda bir telgraf çekecektir.[28] Yerel yöneticilerin girişimi ile katiller yakalanınca, Ankara'da Divan-ı Harb-î Örfi kurulacak ve sanıklar yargılanacaklar ve aralarında grubun reisi olarak adı geçen Kürt Ali'nin de bulunduğu sanıklar 8 yıl hapis cezasına çarptırılacaklardır. Fakat davanın nasıl sonuçlanmış olduğu konusunda bir belirsizlik söz konusudur.

Ankara'da konuya ilişkin bir Divan-ı Harb-î Örfi oluşturulduğu; sanıkların yargılandıkları ve çeşitli hapis cezalarına çarptırıldıkları 1919-1921 yıllarında arasında İstanbul'da görülen Divan-ı Harb-î Örfi yargılamaları sırasında açığa çıkacaktır. Konu ilk önce Ana Dava iddianamesi olarak adlandırılan İttihat ve Terakki yöneticileri hakkındaki davanın iddianamesinde yer alır. Cemal Asaf adlı bir Türk tarafından verilen ifadede Doktor Çilingiryan cinayeti anlatılmış ve ifade 18 numaralı belge olarak iddianameye konmuştur.[29] Kâtib-i Mesul

---

27 Cinayetin ayrıntılı hikâyesi için bkz. Krikoris Kıdemli Rahip Balakian, *Ermeni Kolkotası*, bölüm 14, Çankırı'daki Sürgünlerin Son Günleri.

28 Yukarıda belirttiğimiz gibi Talat Paşa bu günlerde çok yoğun bir biçimde Alman baskısı ile karşı karşıya idi ve bu soruşturmada da bu baskının bir payı olmuş olabilir. BOA/DH.ŞFR., nr. 55/338, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Agustos 1331 (31 Agustos 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

29 "Tehcîr edilenlerden bazılarının sâbıkan [evvelce] Kangırı kâtib-i mesûlü [parti sekreteri] ve hâlâ tüccârdan Cemâl Oğuz Bey'in teşkîl eylediği Kürd Alo çetesi tarafından sûret-i katillerine [öldürülme şekillerine] dâir Cemâl Asaf

Cemal Oğuz da bu cinayetten suçlanarak 3 Nisan 1919'da tutuklanmış ve sonra her nasılsa serbest bırakılmıştır.[30]

Daha sonra Cemal Oğuz yeniden tutuklanacak ve dosyası 27 Ekim 1919 tarihli oturumunda –muhtemel 5. oturum– Kâtib-i Mesuller Davası ile birleştirilecektir. Cemal Oğuz hakkındaki en önemli suçlama Doktor Çilingiryan ve dört arkadaşının öldürülmesini organize etmektir. Bu nedenle konu, ilgili davanın çeşitli oturumlarında gündeme gelir ve bazı görgü tanıkları olay hakkında ifade verirler.[31] 29 Kasım 1919 tarihli oturumda Cemal Oğuz'un dosyası sağlık nedenleriyle Kâtib-i Mesuller Davası'ndan ayrılacaktır.[32]

Cemal Oğuz'un davasına 27 Ocak 1920'de bakılmaya devam edilir.[33] Cinayet konusu 5 Şubat tarihli oturumda yeniden gündeme gelir. Şâhid (Mihâil Ohannes) Efendi ifadesinde şunları söyler; "arkadaşlardan beş kişi de Ayaş'a sevk olunmuştu. Bunları hâmil olan arabalar Perşembe günü hareket ve Cum'a günü de 'avdet etmişlerdi. Sonra muhâfızların bu beş arkadaşı-

---

Bey'in ifâde-i mazbûtası [zabıtlara geçmiş ifadesi] [tertîb [sıra] 18] cemiyet mümessillerinin [temsilcilerinin] cemiyetin manzûme-i merkeziyesine [düzen sahibi merkezine] muzâf [bağlı] olması lâzım gelen fiil ve hareketlerinin bir cüzüdür [parçasıdır]." *Takvim-i Vekayi*, no. 3540, 5 Mayıs 1919; 27 Nisan 1919 tarihli birinci oturum, s. 7, sol sütun.

30 Cemal Oğuz hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Takti'i*, Dadrian tarafından yazılan önsöz ve Cemal Oğuz davası ile ilgili bölümler.

31 Örneğin 27 Ekim tarihli oturumda, Rahib Karabiyan Efendi'nin yazılı ifadesi okunur ve Rahip, Ayaş'a sevk edilen beş kişinin katilinin Cemal Oğuz olduğunu ifade eder. [*Ati*, 28 Teşrinievvel (Ekim) 1919] 12 Kasım 1919 tarihli oturumda Eczacı Krikor Efendi şahit olarak dinlenir ve ifadesinde, "O sırada mutasarrıf vekili İzzet Bey idi" diyerek İzzet Bey'in Çilingiryan ve diğer cinayetlerden çok üzüldüğünü hatta bir Ermeni arkadaşına olaydan bahsederken "hüngür hüngür" ağladığını aktarır. [*Ati*, 13 Teşrinisani (Kasım) 1919] 22 Kasım 1919 tarihli oturumda ifade veren Mimar Simon Efendi, "Tüney karakolu civarında beş Ermeni katl edildiği zaman bendeniz Kengırı'da idim. Hükûmet bu mesele hakkında tahkîkâtda bulundu. İşitdiğime göre bir kişiyi de tevkîf etdi", der ve olaylardan Cemal Oğuz'u sorumlu tutar. [*Ati*, 23 Teşrinisani (Kasım) 1919.] Bu ifadeler hakkında Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Takti'i*, Kâtib-i Mesuller Davası'nın oturumları hakkında bilgi verildiği bölümler.

32 *Ati*, *Alemdar*, 30 Kânunievvel (Aralık)1919.

33 *Ati*, 28 Kânunisani (Ocak) 1920.

mızı yolda eşkıyâya teslîm etmiş oldukları şâyi' oldu. Bunun üzerîne Mutasarrıf vekili 'İzzet Bey mahall-i vak'aya giderek tahkîkat icrâ etmişti. Bu vak'adan Cemâl Oğuz Bey'le Nûreddin Bey'in memnûn oldukları da şâyi' olmuştu. Bu mes'eleyi müte'âkib iki şakî yakalanmış ve habse tıkılmıştı."[34]

8 Şubat 1920 tarihli oturumda Cemal Oğuz, Çilingiryan cinayetini azmettirmek suçundan hapis cezasına çarptırılır. Karar suretinde, "Firârî Yüzbaşı Nüreddin Bey'le birlikte Kengırı'nın 'Tüney' Karakolu Civârı'nda katl edilen Doktor Çengeryân ve ma'lûmü'l-esâmî dört refîkinin katl ve imhâsını ve tertîb kâtillerden Kürd 'Ali'yi Kengırı'ye celb [gönderme] ile merkûma [adı geçene] ta'lîmât-ı mukteziyye [gerekli talimatları] i'tâ [verme] ve merkûmun delâletiyle [yol göstermesiyle] diğer eşhâs-ı cinâyeti teşkîl ve fâ'illere mukâvemet [karşı koyma] ve mümâna'at [engel] olunmamasını te'mîn ile fi'l-i katl-i mezkûru [adı geçen cinayeti] ibtidâ'en teshîl [başından itibaren kolaylaştırma] ve inhâ'en ikmâle [tamamlanmasına] sebeb olan ef'âlde [olayda] fâ'il-i aslîlere [asıl faillere] bilerek muâvenette [yardımda] bulunmak sûretiyle" ikinci derecede suçlu olduklarına kanaat getirildiği söylenir. Buna istinaden Cemâl Oğuz beş sene dört ay, karar sırasında firarda bulunan Nûreddin ise altı sene sekiz ay müddetle hapis cezasına çarptırılırlar.[35]

Cemal Oğuz davası daha sonra Askerî Temyiz Mahkemesi'ne gidecek ve mahkeme 23 Mart 1920'de Cemal Oğuz'a, Çilingiryan ve arkadaşlarını öldürmek suçundan verilen hapis cezasını bozacaktır. Temyiz Mahkemesi'nin gerekçesi şudur: Ankara'da 1915'te bir Divan-ı Harbî kurulmuş ve bu Divan-ı Harbî, Cemal Oğuz da dahil olayın sanıklarını yargılayarak çeşitli hapis cezalarına çarptırmıştır. Dolayısıyla, bu davanın yeniden İstanbul'da görülmeye çalışılması hem İstanbul mahkemesinin yetki alanının dışındadır hem de aynı dava hakkında iki defa yargılama yapılamayacağı için kanuna aykırıdır.

---

34 *Alemdar*, 6 Şubat 1920.

35 *Alemdar*, 9 Şubat 1920.

Dava İstanbul Divan-ı Harb-î Örfi Mahkemesi'nde 29 Nisan' 1920de yeniden ele alınır. Temyiz Mahkemesi'nin ilgili kararına uymayan mahkeme kendi kararında ısrar eder. Karardaki ifadeyle Divan-ı Harb-î Örfi; "gerçi cürm-i mezkûrun [adı geçen cinayetin] fâil-i aslîleri [asıl suçluları] 331 [1915] senesinde Ankara Divân-ı Harb-i Örfî'since muhâkeme ve mahkûm edilmişler ise de maznûn-ı mumâileyh [adı geçen sanık] evvela mevzû'-i bahs olmamış [adı geçmemiş] ve divan-ı harb-i mezkûrun ol babdaki kararı [bu konuda adı geçen mahkemenin kararı] da el-yevm [henüz] kesb-i kat'iyyet eylememiş [kesinleşmemiş] ve ondan sonra da Cemal Oğuz Bey hakkında mahallinde bir güna dava ikame edilmemiş olmasına" dayanarak kendi kararında ısrar edecektir.[36]

Doktor Çilingiryan olayı ve ilgili yargılamayı bu kadar uzun aktarmamızın nedeni, yerel yöneticilerin inisiyatifi ile yakalanmış ve haklarında dava açılmış Kürt Ali ve arkadaşları hakkında Talat Paşa ve merkezî Hükümet'in girişimlerini daha iyi anlamak içindir. Talat Paşa, aşağıda göstereceğimiz gibi, katil oldukları mahkeme kararıyla da sabit olan Kürt Ali ve arkadaşlarını hapisten çıkartacaktır. Yukarıdaki Divan-ı Harb-î Mahkemesi'nin kararında yer alan, Ankara'daki mahkemenin "henüz kesinleşmemiş" olduğu yolundaki tesbitin nedeni de bizatihi Talat Paşa'nın bu konudaki girişimleridir.

Talat Paşa'mn bu cinayet ve katilleri konusundaki tutumunu açığa çıkartan en önemli belgelerden birisi, 13 Mayıs 1916'da "mahrem" notuyla Ankara'ya yollanan bir telgraftır. Doğrudan Talat Paşa tarafından yollanan telgrafta, "İrtikâb etdikleri cerâimden [işledikleri cinayetlerden] dolayı mahkûm veya mevkuf bulunan eşhâsdan orduda hizmet arzusunda bulunanların orduda görecekleri hidemâta [hizmete] göre bi'l-âhare haklarındaki ta'kîbât-ı adliye afv [adli af] veya te'cîl edilmek üzere tahliye olunabilecekleri kanûn-ı mahsûs iktizâsından [gereği] bulunduğu" söylenerek, Ankara'da "dîvân-ı harbinde mevkuf olan mezkûr eşhâsm [adı geçenlerin] birer ikişer orduya sevki

36 *Peyam-ı Sabah*, *Vakit*, 2 Mayıs 1920.

için usûl dâiresinde Adliye Nezâretiyle muhâbere icrâ ve muâmelesinin ikmâli münâsib görülmüşdür",[37] denir. Yani Ankara Vilâyeti'ne, Adalet Bakanlığı ile ilişkiye geçerek, hapishanedeki suçluları serbest bırakmaları emri verilmektedir.

1914 sonbaharında geçici kanunla hapishanelerin boşaltılmasından bir buçuk yıl sonra, yine bu kanun hatırlatılarak, Ankara hapishanesindeki cinayet suçlularının serbest bırakılmak istenmesi son derece önemlidir. Elimizdeki diğer belgelerden, söz konusu tutukluların, bazı yerel yöneticilerin gayretleri ile yakalanan Kürt Ali ve arkadaşları olduğunu ve affın özel olarak onlar için uygulanmak istendiğini anlıyoruz.

Bu telgraflar, Talat Paşa'nın nasılsa yakalanmış ve bu anlamda hukuk sisteminin çarklarına takılmış bazı katilleri kurtarmak için nasıl yoğun bir çaba içine girmiş olduğunu açık olarak göstermektedir. Bu telgraflardan birincisi 5 Haziran 1916 tarihlidir. Bu telgrafta Talat, "Ankara Tevkifhânesinden Nallıhanlı Mehmed Ali imzâsıyla İttihad ve Terakki Merkez-i Umûmîsine çekilen 18 Mayıs sene [1]332 tarihli telgrafnâme kopyasının mütâla'asıyla (...?) hakkındaki 26 ve 30 Nisan sene [1]332 ve 788 ve 832 numaralı tahrîrâtlar mündericâtına [resmî yazıların içeriğine] göre muktezî [lüzumlu] muâmelenin tesrî'-i îfâsı [hızlandırılması] ve netîcenin inbâsı[nı] [haber verilmesini]" ister.[38]

Doktor Çilingiryan'ın katillerinden birisinin adının Ali olduğu, hem Talat Paşa'nın yukarıda aktardığımız telgraflarında geçmekteydi hem de bu isme, gördüğümüz gibi, Cemal Oğuz davasına alınan değişik mahkeme kararlarında yer verilmekteydi.[39] Belgeden anlaşılan, Talat Paşa'nın 13 Mayıs 1916 tarih-

37 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/301, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

38 BOA/ŞFR.DR., nr. 64/214, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

39 Burada isim konusunda ek bir bilgi vermek gerekmektedir. İsim Talat Paşa'nın telgraflarında Osmanlıca [ayın, lam, ye] harfleriyle [Ali] yazılmıştır. Yukarıda aktardığımız 3540 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de ve aynı iddianamenin aktarıldığı *Alemdar* (29 Nisan 1919) gazetesinde ise kelime Osmanlıca [ayın, lam, vav] harfleri ile yazılmıştır, [Alo]. Cemal Oğuz davasının karar suretinin açıklandığı

li "mahrem" telgrafına rağmen, muhtemel Adalet Bakanlığı ile yazışmalar uzadığı için, Ali henüz tahliye edilememiştir. Bunun üzerine Ali İttihat ve Terakki Merkez Komitesi'ne 31 Mayıs'ta telgraf çekmiş ve Talat Paşa 5 Haziran tarihli cevabî telgrafında, Ali hakkında yukarıda da aktardığımız 13 Mayıs 1916 tarihli telgraf emrine göre işlem yapılmasını istemiştir.

7/8 Haziran 1915 tarihli "mahrem" kaydıyla gönderilen ikinci telgraf, hukukun ve bürokrasinin çarkları işlemeye başlayınca ortaya ne tür "engeller" çıktığını anlamak bakımından da önemlidir. Buna göre, sanıkların af edilebilmeleri için kanunen cezalarının kesinleşmiş olması gerekmektedir. Henüz dava bu aşamada olmadığı için bu mümkün gözükmemektedir. Öte yandan artık tam bir siyasi mesele haline geldiği için de –burada Talat muhtemel Almanya'nın bu sıralardaki baskılarını kastetmektedir– herhangi bir şart veya koşul olmaksızın af da mümkün değildir.

Fakat Talat Paşa telgrafında açık olarak bu insanların tutuklu kalmalarının istenmediğini de yazmaktadır. Kararın kesinleşmesini beklemek de Talat'ın işine gelmemektedir. Önerisi, soruşturmanın durdurulması gibi bir kararın alınması yolundadır; "Mevzu' bahis eşhâs-ı mevkufenin haklarında Divan-ı Harb-i Örfîlerce bir karar verilmedikçe afları cihetine gidilmek mümkün olamayacağı gibi esbâb-ı siyâsiyeyi hâiz olan bu meselede bilâ-kayd ve şart [şartsız] afv istihsâli [üretmek] münâsib değildir. Şu kadar ki bu gibilerin devâm-ı mevkufiyeti de arzu edilmediğinden emsâli gibi evvela haklarında usûlen te'cîl-i ta'kîbât kararı istihsâl etmek... sûretiyle meselenin halli muvâfıktır."[40]

---

9 Şubat 1920 tarihli gazetelerde *Alemdar* "Kürd Ali" [ayın, lam, ye] ifadesini kullanırken, *Ati* ve *Peyam-ı Sabah* gazeteleri "Kürd Alo" [ayın, lam, vav] ismini kullanırlar. *Peyam-ı Sabah* (2 Mayıs 1920) İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'nin, Askeri Temyiz Mahkemesi'nin kararına itiraz ettiği karar suretinin yayınlandığı belgede de "Kürd Alo" ismini kullanır. Çetenin ismi Ermeni kaynaklarında Kürt Alo çetesi olarak geçer. bkz. Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Tahtil'i*, adlı eserde, Dadrian tarafından yazılan önsöz.

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/257, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 25/26 Mayıs (7/8 Haziran 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Bu telgraftan anlaşıldığı gibi de muhtemelen soruşturmanın durdurulması biçiminde bir karar alınmıştır. Elimizde katillerin akıbeti hakkında bir bilgi yoktur. Fakat belgeler, hukukun ağına takılan katillerin doğrudan Hükümet'in girişimleriyle korunduğunu ve muhtemel serbest bırakıldıklarını göstermektedir. Hükümet'in, Ermenilere yönelik cinayet işledikleri mahkeme kararı ile de onaylanmış kişilere yönelik tutumunun ne olduğunu gösteren bu belgelerin paha biçilmez önemi kabul edilmek durumundadır.

Cinayetlerin bilindiğini çağrıştıran dil

Osmanlı resmî belgelerinde kullanılan dilin anlam yapısı, kendi başına ele alınması gereken son derece ciddi bir araştırma konusudur. Burada söylenecekler, daha çok araştırma sırasında gözlemlenen bir noktayı, ilgileneceklerin dikkatine sunmak olarak anlaşılmalıdır. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi belgeleri arasında kimisi doğrudan Talat'a ait olan ve cinayetleri bildiğini ve ama bunlar karşısındaki kayıtsızlığı da gösteren bol sayıda evrak bulunmaktadır. Örneğin, 26 Temmuz 1915'te Talat, "bizzat hal edilecektir" özel notu ile birçok vilâyete telgraf çeker ve "bidâyet-i harbden beri şimdiye kadar hastalık, isyân, harekât-ı harbiye dolayısıyla vilâyet dahilinde ne kadar Ermeni telef olduğunun mümkün olduğu kadar sıhhate makrün bir derecede ta'yîn-i mikdârıyla serian iş'arı [bildirilmesi]"ni ister.[41]

Burada Ermeni ölümleri karşısındaki kayıtsızlık "telef olmak" kelimesinin kullanılıyor olması nedeniyle ileri sürülmüyor.[42] Bu ifade, belgelerde özellikle Ermeniler için sürekli kul-

41 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/112, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Temmuz 1331 (26 Temmuz 1915) tarihli Trabzon, Erzurum, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana ve Bitlis vilâyetleriyle Maraş ve Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

42 Nitekim Nisan 1915 Van olayları sırasında "müsta'cel [acil] ve mahremdir, bi'z-zat halli" ibaresiyle yollanan bir telgrafta, "şimdiye kadar Ermenilerin taarruz etdikleri mahallâtda asker ve ahâli-i İslâmiyeden ne kadar telefât ve mecrûh vardır", ifadesi kullanılmıştır. BOA/DH.ŞFR., nr. 52/200, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 20 Nisan 1331 (3 Mayıs 1915) tarihli Van Vilâyeti'ne şifre telgraf.

lanılıyor olmasının ötesinde diğer belgelerle birlikte ele alındığında, belli bir zihniyetin yansıması olarak okunabilir. 1915'in Haziran ayında Erzurum yakınlarında meydana gelen bir toplu katliam haberi konusunda çekilen telgrafta kullanılan dil bu duruma bir örnek olarak verilebilir. "Erzurum'dan ihrâc olunan Ermenilerden beş yüz nüfûsluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürdler tarafından katl edildiği Erzurum Vilâyeti'nden iş'âr olunmuşdur [bildirilmiştir]", denildikten sonra Talat şu izahatı yapmaktadır, "İhrâc olunan Ermenilerin yollarda muhâfaza-i hayâtlarına imkân nisbetinde çalışılması ve esnâ-yı sevklerinde firâra tasaddî [teşebbüs] edenlerle muhâfazalarına me'mûr olanlara karşı ta'arruzda bulunacakların te'dîbi [hadlerinin bildirilmesi] tabî'îdir. Fakat buna hiçbir zaman ahâlî karıştırılmayacak ve beyne'l-anâsır [farklı unsurlar arasında] mukateleyi intâc edecek [çatışmayı doğuracak] ve aynı zamânda hârice karşı da pek çirkin görünecek vekayi tahaddüsüne [meydana çıkmasına] katiyyen meydan ve imkân bırakılmayacaktır."

Belgede üzerinde konuşulan 500 kişinin katledilmesidir ve Talat, eğer bu insanlar firar etmek istemişlerse veya konvoya eşlik eden muhafızlara saldırmışlarsa elbette cezalandırılacaklardır, demektedir. Ve telgrafta dikkat edilirse, Ermenilerin hayatlarının korunmasına "imkân nisbetinde çalışılması"ndan söz etmektedir. Şikâyet ettiği en önemli konu ise, katliama sivil halkın karıştırılıp, olayın çirkin görülecek bir hale sokulmuş olmasıdır.[43]

Fakat Müslümanlar konusunda çok daha dikkatli ifadelerin kullanıldığı belgeler de vardır. Ermeniler konusunda ise bir sureklilik gözlemek mümkündür. 1915 Eylül Urfa Olaylarından sonra çekilen bir telgraf bir örnek olarak verilebilir; "hâdisenin bidâyetten şimdiye kadar gerek efrâd-ı askeriyeden ve gerek ahaliden ne kadar şehîd ve mecrûh ve vukûf bulduğunun ve asilerden telef olanlara (..?) derdest edilenlerin mikdârının ve içlerinde yabancı varsa nere ahâlisinden bulunduklarının inbâsı." (BOA/DH.ŞFR., nr. 57/178, Dâhiliye Nezâreti'nden 15 Teşrinievvel 1331 (28 Eylül 1915) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.)

43 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/9, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihli Diyârbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilâyetlerine şifre telgraf. Telgrafın sonunda, "Bina'en-aleyh o tarikle gelecek Ermenilerin güzergâhla-

Ermenilerin imha edildiklerinin bilindiği ve buna karşı kayıtsızlığı gösteren başka telgraflar da vardır. 10 Şubat 1916'da Ankara'ya çekilen bir telgrafta, "Sevk ve teb'îd olunan ma'lûmü'l-esâmî Ermenilerin ber-hayât olub olmadıklarının ve el-yevm [şu anda] nerede bulunduklarının inbâsı [bildirilmesi]" istenir.[44] İstanbul'un bilmek istediği, sadece sözü geçen Ermenilerin hayatta olup olmadıkları ve eğer hayatta ise nerede olduklarıdır.

Bu kayıtsızlık veya cinayetlerin işlendiği bilgisine sahip olunduğu konusunda başka örnekler de verilebilir. Dâhiliye Nezâreti evrakından tüm bir sürgün boyunca, Talat'ın konvoyların akıbetleri konusunda son derece sıkı bir denetime sahip olduğunu ve tek tek insanlara varıncaya kadar soruşturma yaptığını anlıyoruz. Bölgelere çektiği tegraflarda tek tek insanlar hakkında bilgi istenmekte ve hayatta olup olmadıklarını sormaktadır. Örneğin, 11 Eylül 1915'te, "mahrem" ibaresiyle Trabzon'a çektiği bir telgrafta, "evvelce taharrîleri [araştırılmaları] ve nerede bulunduklarının tahkîki ile iş'ârı [haber verilmesi] bildirilen Tahtacıyan Fadkyan Mısıryan ayândan Aram Efendi'nin müte'allukâtındandır [akrabasıdır]. Kendilerinin hayatdalar ise bulunması ve her halde hakîkatin sûret-i mahremânede [gizli biçimde] buraca bilinmesi mültezemdir [gereklidir]. Bu adamlar hakkındaki ma'lûmâtınızı kat'î sûretde bildiriniz."[45] Sorgu çok açık; insanların öldürüldüklerini bilen Talat bu kişinin de öldürülüp öldürülmediğinin kendisine gizli olarak bildirilmesini istemektedir.

---

rında bulunan aşâyir ile köylülerin ta'arruzuna karşı her dürlü esbâb ve vesâ'itin istikmâliyle mûdâfa'ası ve katl ve gasba cür'et edeceklerin şiddetle te'dîbi lâzımdır", ama bu talep bile fazlası ile ilgreti durmaktadır ve herhangi bir soruşturma açılmış olduğuna dair elde tek bir bilgi bile yoktur. Zaten Talat'ın bu telgrafı da Almanya Büyükelçiliği'nin baskısı ile yazdığı konusunda elde yeteri kadar bilgi mevcuttur, bkz. Hilmar Kaiser, "'A Scene from the Inferio' The Armenians of Erzurum and the Genocide,", Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (ed.), *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, (Zürich: Chronos Verlag, 2002), s. 129-187.

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/288, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 28 Kânunisani 1331 (10 Şubat 1916) tarihli Ankara Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/208, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Agustos 1331 (11 Eylül 1915) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Yine bunun gibi, 17 Ocak 1916'da Sivas Vilâyeti'ne çektiği bir telgrafta, "Meb'ûs Tomayan'ın halası ve Oznik oğlu müteveffâ Agob zevcesi Meryem'in hangi tarihde ve nereye sevk olunduğunun ve el-yevm [şu anda] ber-hayât [hayatta] olub olmadığının bi't-tahkîk iş'ârı"nı [araştırılarak bildirilmesini] ister.[46] Burada aldığı cevaba göre Talat, söz konusu kişi hakkında iz sürmeye devam eder; 3 Şubat 1916'da Mamuretülaziz Vilâyeti'ne; "Sivas Meb'üsu Barsamyan Efendi'nin hemşiresi ve müteveffâ Özmekyan Agob zevcesi Meryem Kadın'ın Ağustos zarfında Malatya'ya sevk edildiği Sivas Vilâyeti'nin iş'ârından [bildirmesinden] anlaşılmış olmakla mezbûrenin el-yevm [şu anda] nerede bulunduğunun ve ber-hayât olub olmadığının bi't-tahkîk iş'ârı [bildirilmesini]" ister.[47]

Tüm bu telgrafların gösterdiği şudur ki İstanbul, Anadolu'da Ermenilerin imha edildiğini biliyordu. Bu nedenle de insanların hâlâ hayatta olup olmadıkları gibi bir soru son derece olağan bir soru olarak rahatlıkla sorulabiliyordu.

Bu çerçevede anlamlı bir belge de artık Anadolu sathından sürgünün büyük ölçüde tamamlandığı 20 Temmuz 1916'da Talat Paşa tarafından tüm illere yollanan bir telgraftır. "Ahvâl-i harbiye [harp şartları] ve sâire bahânesiyle birçok mahallerde hiçbir kanuna ve nizâma müstenid olmaksızın [dayanmaksızın] memurîn-i devletden bazıları tarafından hod-be-hod [kendi başına] verilen emirler ile bi'l-vâsıta [dolaylı] yahud doğrudan doğruya efrâd-ı ahâlînin can ve malına ve hürriyet-i şahsiyelerine tecâvüz edilmekdedir", biçiminde bir durum tesbiti ile başlayan telgraf, yerel yöneticilere bu durumun tek sorumlularının olduklarını ve önlem almaları gerektiğini hatırlatmaktadır. Ve telgrafta şu itiraf a yer verilmektedir; "gerçi harb bazı ahvâl ve tekâlîf-i istisnâiyeyi îcâb eylemiş ise de [gerçi harp nedeniyle bazı oluşumlar ve istisnai yöntemler gerektirmiş ise de] ahvâl ve tekâlîf-i mezkûre [bu oluşum ve bahsi geçen istisnai

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/40, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 4 Kânunisani (17 Ocak 1916) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

47 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/218, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Kânunisani (3 Şubat 1916) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

yöntemler] bidâyet-i harbden [harbin başından] beri kavânîn-i mahsûsa [özel kanunlar] ile takyîd [kayıt ve şarta bağlanma] ve tesbît edilmişdir."[48] Telgraf, kanunlara karşı işlenecek suçların cezalandırılacağı direktifi ile son bulmaktadır.

Halkın "can ve malına ve hürriyet-i şahsiyelerine tecavüz" edildiğini açıkça itiraf bildiren bir telgrafta, "savaş sırasında bu savaşın gereklerine uygun olarak bazı oluşum ve istisnai yöntemler geliştirmiştik ama bunu da özel kanunlara bağlamıştık" denmesi çok önemli ve anlamlıdır. Suç işlendiğini açıkça kabul eden bir bakanın, bu suç ve suçlar hakkında bir devletin yapması zorunlu cezai koğuşturmalar hakkında tek kelime sarf etmemesi, işlenen cinayetlerin kararı sayılmalıdır.

Çocukların Müslümanlaştırılmaları, zorla evlendirilmeleri ve asimilasyon

1948 Birleşmiş Milletler Soykırım tanımı, soykırım suçunun oluşabilmesi için iki önemli unsurdan bahseder. Birincisi, suçun manevi boyutu ile ilgilidir yani kasıt unsurudur. Bir eylemin soykırım sayılması için "ulusal, etnik, ırksal veya dinsel bir grubu, kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla" yapılmış olması gerekir. Tanımın ikinci boyutu suçun maddi unsurlarıdır ve şu fiillerden herhangi birinin tek başına bile işlenmesi yeterlidir: a) gruba mensup olanların öldürülmesi; b) grubun mensuplarına ciddi surette bedensel ve zihinsel zarar verilmesi; c) grubun bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlığını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarını kasten değiştirmek; d) grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler almak; e) gruba mensup çocukları zorla bir başka gruba nakletmek."[49]

---

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/44, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Temmuz 1332 (20 Temmuz 1916) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, İçel, Maraş, Kütahya, Bolu, Canik, Çatalca Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

49 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için, Taner Akçam, "Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar", *Birikim* 199, (Kasım 2005): 34-42.

Başbakanlık Arşivi kız ve erkek çocukların ailelerinden alınmaları, Ermenilerin bulunmadığı Müslüman köylerine dağıtılmaları ve Müslümanlarla evlendirilmeleri veya yetimhanelere konulmaları ve özellikle Müslüman adetlerine göre yetiştirilmelerini yani zorla asimile edilmeleri konusunda onlarca belge ile doludur. Asimilasyon politikası Suriye ve Irak çöllerinde sınırlı sayıda sağ kalan Ermeni için de gündeme getirilmiştir. Yani hem eylemdeki kasıt unsurunu hem de maddi suç unsurunu belgelerde açıkça görmek mümkündür.

Önemli bir başka nokta da şudur: yukarıda tanımlanan amaç ve eylemleri gerçekleştirmek için bölgelere yollanan telgraflar, Ermenilerin yoğun olarak sürülmeye başlandığı 1915 Haziran ayında yollanmaya başlanmıştır. Yani söz konusu politikalar, sürgünlerin beklenmeyen bir sonucu veya yan ürünü olarak ortaya çıkmamışlar, aksine önceden düşünülmüşlerdir. Zaten belgelerde de bu politikanın önceden "düşünülmüş" olduğu açık olarak ifade edilir. Konuya ilişkin ilk telgrafın hem 26 Haziran 1915 tarihli olması hem de dönemin Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yollanmış olması da bu bakımdan son derece anlamlıdır. "Mahrem" ibaresi ve "Dâhiliye Şifresiyle mukabele olunacakdır" notuyla bölgelere yollanan telgrafta, "mevki'leri tebdîl [değiştirilen] veya birer suretle teb'îd edilen [sürülen] Ermenilerin on yaşından dûn [küçük] çocuklarını dârüleytâm te'sîsiyle [yetimhane açarak] veya müesses darüleytâmlara celb [toplama] ile ta'lîm ve terbiye etmek mutasavver [düşünülmüş] olduğundan bunlardan vilâyet dâhilinde ne kadar çocuk bulunduğunun ve orada darüleytâm tesisi için münâsib bina bulunup bulunamayacağının âcilen iş'ârı [bildirilmesi]", istenir.[50]

Yine bunun gibi, 12 Temmuz 1915 tarihli birçok bölgeye yollanan bir telgrafın girişinde, "Ermenilerin nakl ve sevkleri esnâsında velisiz kalması muhtemel olan çocuklar" ifadesine

50 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/150, Maarif-i Umumiye Nezâreti Kalem-i Mahsusa'dan 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915) tarihli Diyarbakır, Adana, Halep, Trabzon, Erzurum, Sivas, Bitlis, Mamuretülaziz ve Van vilâyetlerine, Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

yer verilmiştir. Bu ifade, bu sonucun doğacağının önceden bilindiği ve hesaplandığını göstermektedir. Telgraf devamla bu çocukların, "bakım ve terbiyeleri zımnında Ermeni ve ecnebî bulunmayan kurâ ve kazalardaki vücûh [ileri gelenler] ve mu'teberâna [itibarlı kişiler] tevzi" edilmeleri istenir.[51]

Belgelerde, sürgünden geride kalan kız-erkek Ermeni gençlerinin zorunlu evlilik de dahil Müslümanlaştırılması ve İslâm kültürüne göre büyütülmeleri bir "gereklilik" olarak tanımlanır. Doğrudan Talat Paşa tarafından 30 Aralık 1915'te çekilen bir telgrafta, "Mu'însiz [bakıcısız] ve kimsesizlerin i'âşeleri ve çocukların erbâb-ı İslâmiye üzre [İslâm esaslarına göre] terbiye edilmek şartıyla Ermeni ve ecnebî bulunmayan Müslüman köylerine ve dârü'l- eytâmlara [yetimhanelere] i'tası genç kadın ve kızların da Müslümanlara tezvîci [evlendirilmeleri] muktezîdir [gereklidir]", denir.[52]

20 Nisan 1916'da Kastamonu'ya çekilen bir telgrafta, bazı bölgelerde sadece erkeklerin nakledilerek ailelerin parçalanmasının ve geride kalanlarının asimilasyonlarının hedeflendiği, asimilasyon kelimesi de açık olarak kullanılarak dile getirilmiştir. Telgrafta, "erkekleri nakledilen Ermeni ailelerinin Ermeni ve ecnebî bulunmayan köy ve kasabalara bi't-tevzi' müteferrik [dağınık] surette iskânlarının icrâsıyla bulundukları mahallerde temessül [asimile] ettirilmeleri" istenir.[53] 15 Şubat 1916'da, Sivas Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta, bölgenin öksüz ve kimsezi Ermeni çocukların asimilasyonu için seçildiği bildirilir. Sivas valisinden, "Halep'te mevcûd Ermeni eytâmının orada ibkâsı [bırakılması] ve buraya celbi muvâfık değildir. Bunların terbiye ve temsîllerine [asimilasyonlarına] en müsâ'id zemin Sivas'dır. Halep'le bi'l-muhâbere bunların

51 BOA/DH.ŞFR. nr., 54/41, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Haziran 1331'de (12 Temmuz 1915) Adana, Halep, Diyarbekir, Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne ve Musul vilâyetleriyle İzmit, Canik, Kayseri, Maraş, Zor ve Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

52 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/150, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 17 Kânunievvel 1331 (30 Aralık 1915) tarihli Niğde Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

53 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/60, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 7 Nisan 1332 (20 Nisan 1916) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

oraya celbiyle dârü'l-eytâmlara tevzî'ine himmet buyurulması", istenir.[54]

Bazı bölgelere özel olarak sorulur ve "tedîb olunan Ermenilerin kadınları ne olmuştur, işarı [bildirilmesi]"[55] istenir. Bilinçli aile parçalanması ve gençlerin zorla evlendirilme ve Müslüman adetlerine göre yetiştirilmesi konusunda en kapsamlı belge, Dâhiliye Nezâreti'nce bir sureti Harbiye Nâzırı Enver Paşa'ya da yollanan 30 Nisan 1916 tarihli telgraftır. Telgrafta, "1- Erkekleri sevk edilip veyahut askerde bulunup da kimsesiz ve velisiz kalan (...?) Ermeni bulunmayan kura ve kasabâta müteferrikan [dağınık olarak] tevzii ve muhâcirîn tahsisâtından iâşeleri... 2- Genç ve dul kadınların tezviclerine [evlendirilmelerine] ... 3- On iki yaşına kadar olan çocukların (...?) ve öksüz yurtlarına tevziine 4- Dâr-ül-eytâmların [yetimhanelerin] mevcutlar kifâyet etmediği takdirde sâhib-i hâl Müslümanlar nezdine verilerek âdâb-ı mahalliye [mahalli adetler] ile terbiye" edilmeleri istenir.[56]

Bu politikaya uygun olarak, asimilasyona uğramayacaklarından çekinildiği için geride kalan kadın ve çocukların büyük şehirlere dağıtılmamasına özel bir dikkat gösterilir. 9 Ağustos 1915 tarihli bir telgrafta, "Erkekleri olmayan Ermeni aile ve kadınlarının büyük şehirlere tevzii münasip olamaz" denir ve "ancak küçük yaşta ve bîkes [kimsesiz] kalan kız ve erkek çocukları müteferrik [dağınık] surette İslâm karyelerine" verilebileceği kuralı tekrar edilir.[57] 16 Şubat 1916'da Der-Zor Mutasarrıflığı'na çekilen bir telgrafta, "bazı me'mûrun terbiye etmek üzere nezdlerine [yanlarına] aldıkları kimsesiz

54 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/20, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 2 Şubat 1331 (15 Şubat 1916) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

55 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/432, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

56 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/142, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 17 Nisan 1332 (30 Nisan 1916) tarihli Adana, Erzurum, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Sıvas, Diyarbekir, Mamuretülaziz, Konya, Kastamonu ve Trabzon Vilâyeti'yle İzmit, Canik, Eskişehir, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Urfa, Kayseri ve Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

57 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/325, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihli Halep Valisi Bekir Sami Bey'e şifre telgraf.

Ermeni kızlarını İstanbula gitmeleri kat'iyyen gayr-i câizdir", denir.[58]

25 Ağustos 1915'te Sivas'a çekilen bir telgrafta, "küçük yaşda bulunan bîkes [kimsesiz] Ermeni çocuklarının evvelce husûsî sûretde teblîğ olunduğu vechile İslâm karyelerine tevzî olunması lâzımdır", denir ve bu çocukların, "öksüz yurdlarına konulması âtiyen [ileride] birçok mahzûru müceb" olduğu [mahzur yaratacağı] söylenir.[59] Yine asimilasyon politikasına engel olacağı endişesiyle, bazı bölgelere, "yetim çocukların mümkün mertebe Amerika misyonerlerinin nazarlarından uzak bulundurulması" uyarısında bulunulacaktır.[60]

Belgelerden asimilasyonun sadece geride kalan Ermeni çocuk ve kadınlarla sınırlı olmadığını, Suriye ve Irak'ta sağ kalanlar da dahil tüm Ermenileri kapsadığını anlıyoruz. 1 Temmuz 1915'te birçok bölgeye yollanan bir telgrafta, Ermenilerin memleket içi ve dışarısı ile haberleşme dillerinin Türkçe olacağı, yeni kurulacak Ermeni yerleşim bölgelerinde Ermeni okullarına asla müsaade edilmeyeceği ve İstanbul dışında Ermenice gazeteye izîn verilmeyeceği bildirilir.[61]

Asimilasyonun Suriye ve Irak bölgesinde sağ kalmayı başaran Ermeniler için de uygulanacağı konusunda önemli bir belge, Musul ve Der-Zor'a 23 Haziran 1915'te yollanan telgraftır. Belge, Ermenilere yönelik uygulamaların önceden düşünül-

58 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/23, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

59 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/206, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli Sivas'a şifre telgraf.

60 BOA/DH.ŞFR, nr. 63/276, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 25 Nısan 1332 (8 Mayıs 1916) tarihli Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

61 BOA/DH.ŞFR, nr. 54/261, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Suriye, Halep, Musul vilâyetlerine, Urfa, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Belgenin aslı şöyledir: "(1) Rusya hudûduna mücâvir Şarki Anadolu ile Zeytun, Suriye, Adana, sevâhili mıntıkasından oralara dağınık bir sûretde çekilen ve çekilecek olan Ermenilerin gerek memleket dâhili ve gerekse hârici muhâberâtı ancak Türkçe olacaktır. (2) Yeni te'sîs edilecek Ermeni mıntıkalarında Ermeni mektebleri küşâdına kat'iyyen müsâ'ade edilmeyecek ve bütün Ermeni gençleri ve çocukları hükûmet mekteblerinde tahsîl ettirilecektir. (3) Şimdilik yalnız İstanbul'da Ermenice gazetelerin intişârına müsâ'ade edilerek diger vilâyetlerdeki Ermeni gazeteleri seddedilecektir."

müş bazı politikaların sonucu olduğunu göstermesi açısından son derece önemlidir. "Bizzat hallolunacaktır", kaydı ile gönderilen telgrafta şunlar yazılıdır: "Ermeni ahalinin ... iskânlarında aynı kaza ve livâ halkının ayrı ayrı mıntıkalarda yerleştirilerek, mahall-i iskâniyelerinde Ermeni mektebi açmalarına mahal ve meydan bırakılmayarak çocuklarının hükümet mekâtibine devama mecbûr tutulmaları ve te'sîs olunacak köylerin birbirinden beş saat ba'îd ve mesâfede olmasına ve hâkim ve müdâfa'aya müsâ'id nukkât ve mevâki'de bulunmamasına dikkat ve i'tinâ olunması ve telgrafın îcâb edenlere teblîgâtından sonra imhâsı."[62]

Ermenilerin el konulan malları meselesi

Tehcir ile birlikte Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve gayrımenkullere ne olmuş ve bunlar konusunda ne tür bir politika takip edilmiştir? Bu soruya verilecek cevap, İttihat ve Terakki'nin, Ermenilere yönelik politikasının amacının ne olduğunu ortaya çıkartacak son derece önemli bir husustur. Mevcut Dâhiliye Nezâreti evrakına dayanarak rahatlıkla iddia edilebilir ki, İttihat ve Terakki'nin amacı, Ermenileri yeni yerlere yerleştirmek ve bunun için de onlara geride bıraktıkları mallarının karşılığını vermek değildi. Ermeni mallarına el konuş ve bunların kullanılış tarzı açık olarak göstermektedir ki, İttihat ve Terakki esas olarak Ermenilerin yaşam koşullarını tümüyle ortadan kaldırmayı amaçlayan politikalar izlemiştir.

İlk yönetmelikler

Ermenilerin geride bıraktıkları mal ve mülklerin kullanım ve satışını ve yeni yerlerinde yapılacak yardımlar konusunu düzenlemek amacıyla bir dizi kanun ve yönetmelik çıkartılmıştır. Bu kanun ve yönetmelikler Hükümet'in Ermenilere yönelik hiçbir imha kastı gütmediğinin en önemli kanıtlarından

62 BOA/DH.ŞFR, nr. 54/122, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 10 Haziran 1331 (23 Haziran 1915) tarihli Musul Vilâyeti ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

birisi olarak kullanılır. İddia edilmektedir ki, kontrol edilemeyen bazı suistimal ve yağmalar söz konusu olsa da, Ermeni mal ve mülkleri devletçe koruma altına alınmış ve bu mallarının karşılığı Ermenilere gittikleri yerlerde tekrar iade edilmiştir. Meydana gelen usulsüzlükler ve yolsuzluklar Hükümet politikasının sonucu değil, deyim yerindeyse ona rağmen olmuştur ve Hükümet bu konuda elinden gelen çabayı göstermiştir.

Gerçekten de, bu konuda geçici kanun veya kararname biçiminde yapılmış çok sayıda düzenleme mevcuttur. Bu doğrultuda ilk düzenleme 30 Mayıs 1915 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile yapılmıştır.[63] Buna göre, gittikleri yerlerde Ermenilere daha önce sahip oldukları mali ve ekonomik durumları oranında emlak ve arazi dağıtılacak; muhtaç olanlara, devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerine alet ve edevat verilecektir. Ermenilerin geride bıraktıkları eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecek; boşaltılan yerlerdeki emlak ve arazi değeri tesbit edildikten sonra, bunlar Müslüman göçmenler arasında dağıtılacaktır. Diğer taşınmaz malların da defteri tutulacak ve cins, değer ve miktarı yazıldıktan sonra Müslüman göçmenlere verilecektir. Göçmenlere verilmeyen arazi, dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallardan açık artırma ile satılma veya kiralanma suretiyle elde edilecek gelir, Ermenilere iade edilmek üzere mal sandıklarına yatırılacaktır. Tüm bu işleri yapmak amacıyla, bir yönetmelik hazırlanacak ve Dâhiliye ve Maliye bakanlıklarından ilgili bölgelerde görev yapmak üzere komisyonlar teşkiline gidilecektir.

30 Mayıs 1915 tarihli Bakanlar Kurulu kararları arasında 15 maddelik yönetmelik de vardır. Yönetmelik 31 Mayıs 1915'te Dâhiliye, Harbiye ve Maliye bakanlıklarına ayrı bir yazı olarak yollanmıştır.[64] Aslında bu yönetmelik yukarıda özetlenen Ba-

63 Metnin tamamı için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt I, s. 131-133; 427-431 ve Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 111-113. Burada anlaşılması kolay olması açısından Genelkurmay yayınında yapılmış Türkçeleştirme esas alınmıştır.

64 Diğer bakanlıklara yollanan yazının tam metni için bkz. Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 115-116. Azmi Süslü, sözü edilen bu talimatname-

kanlar Kurulu kararının maddeler halinde yeniden ifade edilmiş halidir. 15 maddelik bu yönetmelikte esas olarak Ermenilerin yeni yerleşim yerlerine hangi esaslara göre yerleştirilecekleri hususu ele alınmaktadır. Geride bırakılan mallara ne yapılacağı, nasıl değerlendirileceği, eğer göçmenlere verilecekse veya satışa sunulacaksa, gelirlerinin gerçek mal sahiplerine nasıl aktarılacağına dair tek bir belirleme yoktur.

Konuya ilişkin ilk ayrıntılı düzenleme, 10 Haziran 1915'te yapılır. Uzun bir başlığı olan yönetmelik 34 ayrı maddeden oluşmaktadır.[65] Bu yönetmeliğe bakıldığında görülen şudur: ilk 10 madde geride kalan mallara ne yapılacağına ilişkindir. Malların dökümünün yapılması; cins, miktar ve takdir edilen kıymetlerine ilişkin defterlerin tutulması; han, kilise, depo gibi yerlerde toplanması, sahipleri belli olacak şekilde saklanması; satılmak zorunda kalan ürünlerin gelirlerinin asıl sahipleri adına kayda geçirilmesi ve tüm bunların Emval-ı Metruke Komisyonu (Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulu) tarafından yönetilmesi gibi hususları kapsamaktadır.

Bu maddeler içinde 10. maddenin özel bir yeri vardır ve "nakledilen halka ait taşınmaz malların kullanılmasına ilişkin olarak sahipleri tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenen vekâletnamelerin üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır", denir. Yani Ermenilerin, gittikleri yerlerden malları hakkında herhangi bir tasarrufta bulunmaları, vekâlet çıkartarak malları ile ilgilenmeleri, kullanım ve alım-satım işlemleri yapmaları yasaklanmıştır. Aşağıda gösterileceği gibi, aslında Ermenilerin sadece bulundukları yerleri terk ettikten sonra değil, gitmeden önce de yapmış oldukları vekâletnameler veya diğer işlemler geçersiz sayılmıştır. Ortada, bugün sürgünü, Ermeni vatandaşların bir yerden başka yere nakil edilmesi olarak tanımlayanların

---

nin Dâhiliye Nezâreti İAMM tarafından da ayrıca yayınlandığını söylemektedir. Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 113.

65 "Ahval-i Harbiye ve Zaruret-i Fevkalade-i Siyasiye dolayısıyla Mahall-i Ahire Nakilleri Icra Edilen Ermenilere Ait Emval ve Emlak ve Arazinin Keyfiyet-i İdaresi Hakkında Talimatname", başlıklı metnin tam metni için bkz. Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, cilt 1, s. 139-142 ve 433-438; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 117-121.

cevap vermekte zorlanacakları bir durumun söz konusu olduğu açıktır. Bu nasıl yer değiştirmedir ki, insanların kendi malları üzerindeki mülkiyet hakkı yok sayılmakta, iptal edilmekte, Ermenilerin bıraktıkları mallara yasa çıkartarak zorla el konulmaktadır?

Yönetmeliğin 11-21. maddeleri Ermenilerden boşalan yerlere Müslümanların nasıl yerleştirileceği sorunu ile ilgilidir. Kimler nereye hangi esaslara göre yerleştirilecek; bina ve topraklar hangi esaslara göre dağıtılacak; dağıtılamayan arazi, mal ve bozulabilir ürünler nasıl işlem görecek; açık artırma, kiralama vb. gibi uygulamalar nasıl yapılacak gibi noktalara ilişkin düzenlemeler yapılmaktadır.

23. madde sonrası ise bölgelerde oluşturulacak Emval-i Metruke Komisyonlarının yetkileri, çalışma koşulları, alacakları ücret vb. ile ilgilidir. Burada dikkati çeken 27. maddedir. Komisyonlar aldıkları karar ve yaptıkları işlerin "özetini en az 15 günde bir bakanlık makamına ve valiliğe bildirmekle" yükümlüdürler.

Tüm bu ayrıntılı tamimde bir noktanın olmadığı dikkat çekmektedir. Malların asıl sahipleri olan Ermenilere, bıraktıklarının karşılığı nasıl ve hangi mekanizma ile verilecek, bu konudaki düzenleme ne olacaktır. Konuya ilişkin bir tek 22. madde vardır: "satış bedeli ve kiradan elde edilen miktarlar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına bırakılarak daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir." İlerleyen aylarda da bu konuda bilinen herhangi bir düzenleme yapılmamıştır. Düzenlemelerin tamamı geride kalan malların tasarruf, kullanım, satım vb. haklarına ilişkindir. Bunu İttihatçıların, Ermenilerin yeni yerlere yerleştirilmesi ve buna ilişkin doğacak sorunların çözülmesi gibi bir meseleye sahip olmadıkları, buna ilişkin herhangi bir plan ve programları olmadığı biçiminde yorumlamak abartılı olmayacaktır.

Aşağıda da ayrıntılı olarak gösterileceği gibi, Dâhiliye Nezâreti evrakı geride kalan malların nasıl kullanılması gerektiği, ortaya çıkan sorunlar ve bu sorunların nasıl çözülmesi gerektiğine ilişkin yüzlerle ifade edilebilecek belgeye sahip iken, Er-

menilerin yerleştirilmeleri ve mallarının karşılıklarının kendilerine aktarılması sorunlarına ilişkin hemen hemen hiçbir belge, yazışma söz konusu değildir. Böyle bir konu deyim yerindeyse Osmanlı bürokrasisi için "mevcut" değildir.

Ayrıca bunun kadar önemli bir başka husus daha vardır; yönetmelikte ifade edilen ve kararlaştırılan hususlara ilişkin bilgi ve belgeler de ortada yoktur. Örneğin, Ermenilere ait eşyanın cinsi, miktarı, değerleri ve sahiplerinin isimlerini ihtiva edecek defterlerin tutulması, bunların aslının Hükümet'e ve onaylı bir suretinin terk edilmiş mallar komisyonuna verilmesi kararlaştırılmış olmasına rağmen bu defterlerin nerede olduğu bilinmemektedir. Oluşturulan komisyonların karar ve faaliyetlerini en az onbeş günde bir merkeze bildirilmesi karar altına alınmış olmasına rağmen, bu raporlar ve merkezle yazışmaları konusunda da elimizde herhangi bir bilgi yoktur. Aradan geçen neredeyse bir asra rağmen bu konuda herhangi bir kaydın ortaya çıkartılmamış olması son derece düşündürücü olsa gerektir.

Yeni düzenlemeler

Ermenilerin geride bıraktıkları malların idaresi konusunda, yerel yöneticilerin anlamadıkları noktaları açıklığa kavuşturmak, uygulamada karşılaşılan sorunlar ve aksaklıkları çözmek amacıyla bölgelerle sık sık yazışmalar yapılmış; karanlıkta kalan veya bazı bölgelerde uygulanması mümkün olmayan hususlara ilişkin yeni düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin, ekili tarlalara ilişkin olarak, 5 Temmuz 1915'te birçok ile çekilen bir telgrafta, "Ermeniler tarafından tahliye edilmiş mahallerde metrûk mezrû'âtın [geride kalan ekili yerlerin] kaldırılıp elde edilmesi hakkında ta'lîmâtnâmede münderic [yer alan] mevâddın [kaidelerin] ba'zı mahallerde tatbîke imkân bulunmadığı(nın) anlaşılmış" olduğu söylenir ve "bunların emvâl-i metrûke komisyonlarının nezâreti tahtında olmak üzere masârıfı muhâcirîn tahsîsâtından verilerek Hükümetce biçdirilüb harman edilmesi(nin)" uygun olacağı söylenir. Bu amaca uygun olarak, "zikrolunan mahsûlâtın kaldırılması içün asker

veyâ ahâlîden ne mikdâr amele ve ne cins makine ve âlât ve edevâta ihtiyâc bulunduğunun serî'an tedkikiyle mütâla'alarıyla birlikde iki güne kadar" haber verilmesi istenir.[66]

Yine aynı gün (5 Temmuz) Trabzon Vilâyeti'ne yollanan bir telgraftan, "Emvâl-i metrûkenin idâre ve muhâfazası hakkında" 8 maddelik özel bir talimat hazırlandığını anlıyoruz. Talimatnamede, emlak-ı metrukenin nasıl kayda geçileceği, defterlerin nasıl tutulacağı, taşınabilir malların nerelerde nasıl saklanacağı, bozulması muhtemel malların kimlere verileceği, taşınmaz malların nasıl satılacağı ve gelirinin nereye kaydedileceği, yerleştirilen muhacirlere mal ve eşya verildiğinde kaydının nasıl tutulacağı tek tek açıklanır.[67]

Emval-i Metruke Komisyonları oluşturulduktan sonra, tüm bölgelere yollanan bir başka telgraf ile bu komisyonların görevlerinin sadece Ermenilerden kalan malları kontrol ve denetlemek değil, "tahliye edilen kurra ve kasabata muhacir ve aşair iskânı hususatının teminiyle dahi mükellef [sorumlu]" bulundukları bildirilmiştir. Komisyonlar gerekirse alt komisyonlar da kuracaklar ve faaliyetlerini "her onbeş günde bir makam-ı nezârete işar [bildirmek] ile vazifedar" olacaklardır.[68]

Bu düzenlemeler içinde 11 Temmuz 1915'te Trabzon'a yollanan telgrafın, daha sonra benzeri içerikte telgraflar diğer bölgelere de yollanacağı için özel bir önemi vardır.[69] Telgrafta söylenen-

66 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/301, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Sivas, Diyârbekir ve Mamuretülaziz vilâyetlerine şifre telgraf.

67 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/310, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

68 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/442, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915) tarihli, Adana, Hâleb, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne vilâyetleriyle Maraş, Canik, İzmit, Kayseri, Maraş, Zor, Urfa Mutasarrıflığı'na, Adana, Hâlep Emvâl-i Metrûke Komisyonları Riyâsetlerine şifre telgraf.

69 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/393, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Haziran 1331 (11 Temmuz 1915) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf. Trabzon Valiliği'nin 8 Haziran 1915 tarihli bir sorusuna cevap olarak yazılan telgrafın orijinali şöyledir: "Dâhile sevk edilen Ermeniler zimmetinde mevcûdiyeti iddi'â olunan matlûbâta müteallik senedâtın [alacak senetlerinin] târih ve şekillerinin tasliye-i düyûn muâmelâtında olduğu gibi şimdiden sebt-i defter edilmesi ve bu

ler özetle şudur: Ermenilerin ellerindeki alacaklarına ilişkin tüm senetler toplanacak, deftere geçirilecek ve Ermenilerce başkalarına -danışıklı bir biçiminde- aktarılmasına müsaade edilmeyecektir. Aynı şekilde malların yabancı ve başkalarının eline geçmesine yol açacak satışlara izin verilmeyecektir. Telgrafta ayrıca ancak "zamanla bozulma ihtimali olan mallar" ve hayvanlar dışındaki mülklerin koruma altına alınacağı bildirilmektedir. Bir devlet açıkça, vatandaşların malları üzerindeki her türlü tasarruf hakkını yasaklamakta ve Ermenilere ait malları zorla gasp etmektedir.

Gündeme getirilen uygulamanın bir tek Trabzon ile ilgili olmadığına ilişkin başka belgeler de mevcuttur. Örneğin, 28 Ağustos tarihinde hemen hemen tüm bölgelere çekilen bir telgrafta, "Vilâyet dâhilindeki Ermenilerin sevklerine mübâşeretden [başlamadan] sekiz gün evveline kadar veyâ sevkiyât esnâsında mûmâileyhüm [adı geçenler] taraflarından ecânibe [yabancılara] sûret i kat'iyyede bey' [satış] ve ferâğ [başkasına devr] edilmiş emlâk ve arâzî olup olmadığının ve var ise mikdâr ve mevkî'lerinin üç güne kadar serî'an iş'ârı [bildirilmesi]" istenir.[70] Bundan 10 gün sonra 8 Eylül 1915'te Adana'ya yollanan bir telgraftan bu bilgilerin niçin istendiğini anlamak mümkündür: "Sevkine karar verilen Ermenilerin emrin tarîh-i teblîğiyle [bildirilmesiyle] bi'l-fi'il [doğrudan] sevk arasında geçen zaman zarfında yedlerindeki [mülklerindeki] emvâl-i menkûle ve gayr-ı menkûleyi [taşınır ve taşınmaz malları] nakde tahvîl [nakid paraya çevirmek] için envâ' hiyel ve desâise [çeşitli hile-

senedât dolayısıyla muvâza'aya [danışıklı dövüş] meydan verilmemekle berâber Ermenilerin uhdesindeki emvâlin ecânib ve sâire yedine geçmesine müsâ'ade edilmemesi ve muvâza'a ihtimâli bulunan mukâvelâtın tasdîk edilmemesi ve emvâl-i menkûleden murûr-ı zamânla bozulmak ihtimâli olanlar ile hayvânatdan mâ'adâsının hıfzı ve bankalar ile müessesât-ı ticâriyenin hukûk ve matlûbâtı mahfûz olub ancak bu matlûbâtın mahkemece sâbit oldukdan sonra ba'de'l-hükm tesviyesi muktezîdir [gereklidir]."

70 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/280, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van Konya Vilâyeti'yle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde, mutasarrıflıklarına ve Halep, Adana, Sivas, Trabzon Emvâl-i Metrûke İdâre Komisyonları Riyâseti'ne şifre telgraf.

lere] teşebbüs edecekleri şüphesiz olub fesâdı [fenalığı] âşikâr olan bu gibi ukûd [akide] ve muamelâta [işlemlere] i'tibâr olunamaması tabî'i bulunduğundan sevk emri târîhinin mebde-i hicret [başlangıç] adıyla ondan sonra vukû' bulan ukûd [akide] ve haczin mu'teber tutulmaması muktezîdir [gereklidir]."[71]

Bu belgeler son derece önemlidir. Hükümet sürgüne yolladığı Ermeni vatandaşlarının alacaklarına ilişkin senetlerini tahsil etmesine, mallarını satmasına ve üçüncü bir kişiye bırakmasına müsaade etmemekte, ayrıca "zamanla çürüyecek" kategorisi ile de emlakın yağmasına kapı açmaktadır. Ermenilere sürgüne gönderileceklerinin bildirildiği tarih ile sürgüne yollandıkları tarih arasındaki zaman süresinde yaptıkları her türlü taşınır-taşınmaz mal satışı ve devredilmesinin geçersiz sayılması, yapılmış işlemlerin iptal edilmesi son derece önemlidir. Daha sonra bu husus 26 Eylül 1915'te Ermeni mallarının kullanımı ile ilgili yayınlanacak kanunun en önemli maddelerinden birisi olacaktır.

Bir devletin, sürgüne yollayacağı vatandaşlarının, kendi malları üzerindeki tasarruf hakkına yasak getirmesi, sürgünden amaçlanan şeyin ne olduğunu göstermesi bakımından son derece önemlidir. Hükümet Ermenilerden kalan mal ve mülklere kendisi el koymaktadır. Nitekim bu arzusuna uygun olarak, geride kalan malların çok ucuz elden çıkartıldığı konusunda haberler gelmesi üzerine, yine tüm bölgelere bu tür satış işlemlerinin iptalini ve "tahliye edilecek menâtıka yabancı ve şüpheli ve mâhiyeti meçhûl hiçbir kimsenin duhûl ve seyrine müsâ'ade edilmemesi gelmişleri varsa derhâl ihrâcı"nı isteyen bir telgraf yollanacaktır.[72]

Zaten, Sivas'a 24 Ağustos'da çekilen bir telgrafta amacın devlet adına Ermeni mallarına el koymak olduğu açık bir dille ifa-

71 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/171, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

72 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/388, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarıyla Adana, Halep, Maraş, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Erzurum ve İzmit Emvâl-ı Metrûke Komisyonu Riyâsetlerine şifre telgraf.

de edilir. "Devlet nakledilen Ermenilerin emvâl-i gayr-i menkûlesini istimlâke ve düyûnâtını [borçlarını] te'diyeye [ödemeye] karâr vermişdir. Binâ'en'aleyh hükûmete intikâl eden hukûkun muhâfazası lâzım ve mu'âmele-i tevsî'iyyenin kavânîne [kanunlara] tevfîki [uygun olması] muktezîdir [gereklidir]."[73]

Yine bu dönem boyunca özellikle devlet memurlarının suistimallerine engel olmak amacıyla birtakım düzenlemelere de gidilmiştir. 24 Temmuz 1915'te Sivas Vilâyeti'ne yollanan bir yazıda "Emvâl ve eşya-yı metrûkenin memurîne [memurlara] bey'i [satışı] sû-i isnâdât [suçlamalar] ve istimâlâta [kötü kullanmaya] meydan vereceğinden muvâfık görülmemiştir", denir.[74] Daha sonra benzeri içerikte bir yazı, 3 Ağustos 1915'te tüm bölgelere yollanır, devlet memurlarının açık artırmalara katıldıklarının ve çeşitli yollarla bunları üstlerine geçirdiklerinin duyulduğu söylenir ve devlet memurlarının Ermeni mallarını satın almaları yasaklanır.[75] Bazı bölgelere tek tek meslek grupları ile ilgili emirler de yollanır. "Adliye memurlarının emval-i metruke işlerine karıştırılmasına meslekleri manidir" şeklinde Halep Emval-i Metruke Komisyonu Riyâseti'ne çekilen telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.[76] Bazı yörelerde ise "memurların peşin para ile Ermeni hane satın alabileceklerine" izin verilmiştir.[77]

Yerel düzeyde yaşanan, yağma, zimmete mal geçirme gibi sıkıntıların yanında önemli başka bir sorun da, söz konusu talimatnamelerde, başta Almanya olmak üzere yabancı şirketlerin

---

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/196, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 11 Ağustos 1331 (24 Ağustos 1915) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

74 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/382, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/259, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 21 Temmuz 1313 (3 Ağustos 1915) tarihli Adana, Edirne, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Halep, Hüdavendigâr, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van vilâyetleriyle İzmit, Canik, Çatalca, Kayseri, Karesi, Maraş, Kal'a-i Sultaniye, Zor mutasarrıflıklarına Adana, Erzurum, Halep - Maraş, Trabzon, Canik - Sivas, Mamuretülazız, Diyarbekir Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyâsetleri'ne şifre telgraf.

76 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/160, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915) tarihli Halep Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

77 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/107, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 6 Ağustos 1331 (19 Ağustos 1915) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Ermenilerden alacaklarını nasıl tahsil edecekleri hususunun düzenlenmemiş olmasıdır. Alman konsolosları bulundukları yörelerde kendi firmalarının alacaklarını içeren listeler çıkartmakla meşguldürler.[78] İstedikleri bu alacakların tahsil edilebilmesidir. Almanya, bu konuda tehcirin başından beri Hükümet nezdinde bazı girişimlerde bulunmuş; 8 Ağustos 1915'te "kayıpları nedeniyle Osmanlı yönetimini sorumlu tutacağını" resmen Osmanlı Hükümeti'ne bildirmiştir. Bu girişimlerden bir sonuç alamayınca 13 Eylül 1915'te resmî bir muhtıra ile durumu prostesto edecektir.[79]

Nihayet 26 Eylül 1915'te Meclisin açılmasından iki gün önce Bakanlar Kurulu, Ermeni mallarının kullanımını düzenleyen 11 Maddelik geçici bir kanun çıkartır.[80] Kanun tamamıyla geride bırakılmış malların nasıl kullanılacağına ilişkindir ve göç ettirilen Ermenilere mallarının satışından elde edilecek gelirlerin nasıl iletileceğine ilişkin tek bir hüküm içermez. Kanunun belki de en önemli hükmü, yukarıda da belirttiğimiz, Ermenilerin kendi malları üzerindeki her türlü tasarruf hakkına son veren hükmüdür. Buna göre, "eşhâs-ı mebhûsenin [sözü geçen kişilerin] tarih-i nakillerinden on beş gün evvelki müddet zarfında icrâ ettikleri muâmelât-ı ferâgiyede [terk etme, bırakma işlemlerinde] muvâzaa [danışıklı dövüş] veya gabn-i fâhişin [kazıklama] vücudu bi'l-muhâkeme [mahkeme ile] sâbit olduğu takdirde ukûd-ı vâkıa [yapılan anlaşma] fesh ve iptal olunur". Ya-

78 PA-AA/R14086. Samsun Konsolosu Kuckhoff'un 4 Temmuz tarihli raporu. İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 16 Temmuz 1915 tarihli rapora ek. "Valinin ifadesine göre ticari işleri düzenlemek için bir komisyon görevlendirilecek. Bankalardan ve komisyoncılardan Alman firmalarının ve alacaklarının listesini çıkarıyorum... Osmanlı ve Selanik Bankası ile Hochstrasser Bankası'ndan borçluları ve borç miktarlarını gösteren listeleri aldım. Mutasarrıf ile bu konuda alınacak tedbirler hakkında da görüştüm..."

79 Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", Erik Jan Zürcher (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), s. 137-8.

80 Kanun, "Âhir Mahallere Nakledilen Eşhâsın Emvâl ve Düyûn ve Matlûbât-ı Metrukesi Hakkında Kanun-ı Muvakkat" adıyla, 14 Eylül 1331 (27 Eylul 1915) tarihli *Takvim-i Vekayi*'de (nr. 2303) yayınlanır.

ni, Ermenilerin, sürüleceklerini anlayarak, sürgünlerinden 15 gün öncesine kadarki sürede yaptıkları tüm ticari işlemler ve devir-teslimler eğer Ermenilerin kendi mallarını korumak amacıyla aldıkları bir tedbir ise iptal edilecektir.[81]

Meclis açılınca Ayan Meclisi'nde Ahmet Rıza geçici kanunu çok sert biçimde eleştirir ve kanunun ruhuna ilişkin şu sözleri sarf eder: "Bu bir zulümdür. Beni kolumdan tut, köyümden dışarı at, malımı, mülkümü de sonra sat, bu hiçbir vakitte caiz değildir. Bunu ne Osmanlıların vicdanı kabul eder ne de kanun."[82] Ahmet Rıza'nın kanunun uygulamasını iptal etme girişimleri hiçbir sonuç vermez. Ayrıca bu geçici kanun Meclis komisyonuna havale edilmesine rağmen hiçbir zaman Meclis'te görüşülerek kanun haline gelmeyecektir.

Morgenthau Meclis görüşmelerine ilişkin ilginç bir ayrıntı verir. Buna göre, Talat Ahmet Rıza üzerine yoğun bir baskı yapmış ve eğer Ermeniler lehine propaganda yapmaya devam ederse, Ermenilere karşı daha sert önlemler alacağı tehdidinde bulunmuştur. "Başka kaynaklardan bana bildirildiğine göre eğer Ahmet Rıza ve arkadaşları konu hakkında Hükümet aleyhine soru önergesi vermekten vazgeçerlerse, Hükümet Ermenilere karşı tutumunu yumuşatma sözünü vermiştir. Ahmet Rıza ve arkadaşları bu teklifi kabul etmişlerdir."[83]

Ermenilere mallarının karşılığı verildi mi?

Ermenilere yönelik uygulanan politikalarda imha kastının olmadığının en önemli kanıtı olarak yukarıda genel hatları özetlenen 30 Mayıs, 10 Haziran ve 26 Eylül tarihli kanun ve yö-

81 A.g.e., geçici kanunun birinci maddesi.

82 Kanunun Meclis'te ele alınması ve tartışmalar için bkz. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, cilt III, Kısım 3, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983), s. 48.

83 NA/RG59/867.00/797.5, Henry Morgenthau'dan 4 Kasım 1915 tarihli Dışişleri Bakanı Lansing'e "özel ve kesin gizli" rapor; Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 317. Konuya ilişkin ayrıca bkz. Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications" *Yale Journal of International Law*: 14, 2 (Yaz 1989): 267-269.

netmelikleri gösterilir.[84] Oysa yazışmaların ve bölgelere yollanan emirlerin de açıkça gösterdiği gibi Hükümet'in tek amacı geride kalan Ermeni mallarına el koymaktır. 26 Eylül 1915 tarihli geçici kanun kabul edilince, Berlin'de bulunan Anadolu Demiryolu Şirketi müdürü Arthur Gwinner, kanunun Fransızca metnini Alman Dışişleri Bakanlığı'. sunar. Yukarıda aktardığımız Osmanlı Hükümeti'nin Sivas'a yolladığı telgraftan habersiz, Gwinner biraz alaya alarak kanunu şöyle özetler: "[Kanun] basit ve açık olarak iki maddede ifade edilebilir. Madde 1- Ermeni malları istimlak edilecektir; Made 2- Hükümet sürülenlerin mallarının sahibi olacaktır ve [onların] borçlarını ödeyecek veya ödemeyecektir."[85] Kanunun hukukî bir analizini yapan Alman Büyükelçiliği hukuk uzmanları, İstanbul'daki işadamlarına dayanarak kanunu "yağmanın kanunileştirilmesi" olarak tanımlarken çok yanılmıyorlardı.[86]

Bölgelerde yağmanın nasıl gerçekleştiğine kendi gözleriyle şahit olan yabancı diplomatlar merkezlerine bu konuda son derece fazla bilgi, gözlem ve rapor yollamışlardır.[87] ABD'nin Halep Konsolosu Jesse B. Jacson'ının tüm yaşananları "bir ırkı yok etmek için nihayi darbe olarak dev soygun planı" olarak tanımlayan sözleri bu raporlardaki ana fikri özetlemektedir.[88]

Burada geride bırakılan mallar konusunda uygulamanın nasıl yapıldığı veya bu yağmanın nasıl yaşandığı sorusu değil, bir başka soruya cevap aranacaktır. Eldeki resmî Osmanlı belgele-

84 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 68-69; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, s. 109-122.

85 PA-AA/R14088, Anadolu Demiryolları Şirketi Müdürü Arthur Gwinner'in Dışişleri Bakanlığı'na 7 Ekim 1915 tarihli mektubu.

86 Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri", *a.g.e.*, s. 141. (Türkçe çeviride, "yağmanın meşrulaştırılması" olarak geçen ifade orijinal metinde "legalization of pillaging" olarak geçer.)

87 Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Wolfgang Gust, *Der Völkermord and den Armeniern 1915-6, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, (Springe: zu Klampen), s. 44-50; Taner Akçam, *A Shameful Act*, s. 272-274; Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri", *a.g.e.*, s. 141.

88 NA/RG59/867.4016/148, Halep Konsolosu Jesse B. Jackson'dan Büyükelçi Henry Morgenthau'ya 19 Ağustos 1915 tarihli rapor. Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 207.

ri, yeni yerlerine yerleştirilen Ermenilere yönelik yapılan uygulamalar konusunda neler söylemektedir? Ermenilere 30 Mayıs 1915 yönetmeliğinde sözü edilen, arazi, ev vb. vermek konusunda ne tür yazışmalar vardır? Ermenilerin geride bıraktıkları malların karşılıklarının kendilerine verildiğine ve ortaya çıkan sorunlara ilişkin ne tür kayıtlar mevcuttur?

Bu sorulara cevap arayan bir araştırmacı, Osmanlı arşivlerinde, Ermenilere gittikleri yerlerde arazi, ev dağıtımı, yerleşim sorunları veya geride bıraktıkları mallarının karşılıklarının kendilerine iade edilmesi hususlarında tek bir ciddi belge bulamayacaktır. Oysa, aşağıda Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi konusunda yapılan farklı muameleler kısmında da göstereceğimiz gibi, Müslüman muhacirlerin yerleştirilme sorunları için bölgelere müfettişler yollandığına ve onların raporları ışığında tedbirler alındığına ilişkin çok sayıda belge mevcuttur. Sadece Samsun Bafra'da Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında çıkan bazı sorunlara ilişkin en az 4-5 belge bulunmaktadır. Örneğin, 25 Aralık 1916'da Samsun'a gönderilen bir telgrafta, "Livâdaki mültecîlere yevmiye ve erzâk tevzî'âtında [dağıtımında] ba'zı sû-i' istimâlât vukû' olmakda olduğu berâ-yı teftîş [teftiş amacıyla] Terme'de bulunan sevkıyât-ı hâriciye me'mûru Hilmi Bey tarafından bildirilmektedir", dendikten sonra "hâi'z-i ehemmiyet olan bu mâdde hakkında hemân tedkîkat-ı lâzıme" yapılması ve sorunun çözülmesi istenir.[89] 30 Ocak 1917'de gönderilen bir başka telgrafta, "Bafra'da muhâcir ve mültecîlere hane ve arâzi ve tohumluk i'tâ edilerek [verilerek] hüsn-i sûretle [iyi bir biçimde] iskân edilmedikden başka yerleşmiş olan mültecîlerin de meskenlerinden çıkarılmakda olduğu(nun)" bölgeye yollanan müfettiş raporlarından anlaşıldığı bildirilerek, "muhâcir ve mültecî umûrunun tanzîm ve ıslâhı ve Bafra'dan tevâlî eden [ardı kesilmeksizin gelen] şikâyâta nihâyet verilmesi" istenir.[90]

89 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/70, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 12 Kânunisani 1332 (25 Aralık 1915) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

90 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/124, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 17 Kânunisani 1332 (30 Ocak 1917) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Ermeni muhacirlerin yerleştirilmesi konusunda bu ve benzeri telgrafları aramak boşuna bir çabadır. Tekrar etmekte fayda vardır ki, İttihat ve Terakki'nin zihniyet dünyasında ve politikalarında, Ermenilerin belli yerlere yerleştirilmesi, geride bıraktıklarının kendilerine aktarılması ve bu süreçte ortaya çıkacak sorunların çözülmesi gibi bir alan mevcut değildir. Ve bu nedenle de konuya ilişkin belge bulmak mümkün değildir. Bu gerçeklik bile tek başına tehcir politikalarının amacını göstermeye yeter.

Resmî Türk tezini savunmak amacıyla kaleme alınmış bir çalışmada, "satılan malların bedelleri Emval-i Metruke komisyonları tarafından sahiplerine gönderilmiştir. Nitekim iskân mahallerine varan muhacirler, kendilerine aktarılan bu paralarla işlerini kurmuşlar ve bölgeye uyum sağlamışlardır", iddiası ileri sürülür.[91] Bu tez, burada ileri sürülen görüşle taban tabana zıttır ve bu nedenle de üzerinde önemle durmayı gerektirir. Ayrıca eklemek gerekir ki, bu tezi ileri süren kişi 1989-1992 yılları arasında Başbakanlık Osmanlı Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yapmış ve 1993 yılından beri de Türk Tarih Kurumu başkamdır. Yazar, iddiasına kanıt olarak da üç adet Osmanlı belgesi sunmaktadır. İlginç olan şudur ki, iddaya kanıt olarak gösterilen bu telgrafların hiçbirisinin içeriği açıklanmamış, belgelerden herhangi bir alıntı yapılmamıştır. Aslında yapsaydı görülecek olan şu idi: Bu üç telgraf da tek bir olaya ilişkindir ve konunun muhatabı olan 3 ayrı yere aynı gün çekilmiştir. Üstelik telgrafların, Ermenilerin bıraktıkları malların satışından elde edilen gelirlerin, kendilerine iade edilmesi sorunu ile hiçbir alakası yoktur.

Arşivdeki numaralama sırasına göre, 50/348 kayıtlı ilk telgraf, o sıralarda Halep'te bulunmakta olan İAMM Müdürü Şükrü Bey'e çekilmiştir. Kendisine, "Emvâl-i metrûke hâsılâtından Halep'te mevcûd mebâliğden [miktardan] altıyüzbin guruşunun, hâsılât-ı mezkûreden [adı geçen gelirden] Eskişehir'den telgrafla gönderilecek ikiyüzbin guruşla berâber Ermenilerin i'âşe ve sevk masraflarına" harcayabileceği bildirilmektedir.[92]

91 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 69.

92 BOA/ŞFR.DR., nr. 57/348, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Halep'te Muhacirin Müdürü Şükrü Bey'e şifre telgraf.

50/349 kayıtlı ikinci telgraf Halep vali vekiline çekilmiştir. Kendisine, hem Eskişehir'den paranın geleceği haber verilmekte hem de parayı "Ermenilerin i'âşe ve sevkleri içün sarfına me'zün [yetkili]" olduğu söylenmektedir.[93] Üçüncü telgraf Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilmiştir ve söz konusu paranın Halep Defterdarlığı'na gönderilmesi istenmektedir.[94] Görüldüğü gibi, telgraflar sadece Eskişehir'den Ermeni mallarının satışından elde edilen bir miktar paranın, tehcir sırasındaki Hükümet masraflarının karşılanması ile ilgili olarak Halep'e yollanmasına ilişkindir. Osmanlı arşivlerinde genel müdürlük yapan, arşivdeki her kayda ve her belgeye, her an ulaşma şansı olan bir kişinin Ermenilere gittikleri yerde, geride bıraktıkları malların karşılıklarının kendilerine verildiğine ilişkin tek bir belge bulamamış olması ve konuyla alakası olmayan bazı belgeleri kasıtlı olarak çarpıtarak kullanması bile tek başına birçok şeyi anlatmaya yeter.

Özetle, çıkartılan kanun ve kararnamelerde söz verilen, Ermenilere gittikleri yerlerde arazi, ev, tohumluk malzeme ve araç-gereçlerin sağlanacağı konusunda herhangi bir ciddi girişimde bulunulmamıştır.

Ermeni malları ve satışından elde edilen gelirler nerelerde kullanıldı?

Osmanlı Arşivi'nde, Ermenilere mallarının karşılığının verildiği konusunda herhangi bir belge bulunmazken, geride kalan Ermeni mallarının, kimlere verildiği, nasıl satıldığı ve satıştan elde edilen gelirlerin nasıl kullanıldığı konusunda çok sayıda belge vardır. Bu belgelerin gösterdiği gerçek şudur ki, Osmanlı yöneticileri, Ermenilerden kalan mal ve mülklerin nasıl kullanılması gerektiği konusunda son derece sistemli bir politika izlemişlerdir. Bu malları ve gelirlerini kendi amaçları için kul-

93 BOA/ŞFR.DR., nr. 57/349, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Halep Vali vekiline şifre telgraf.

94 BOA/ŞFR.DR., nr. 57/350, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

lanan Hükümet'in elinde Ermenilere verecek hiçbir şey kalmamıştır. Belgelerin bize gösterdiği, Ermeni mal ve mülkleri ve bunların satışından elde edilen gelirlerin altı ana ihtiyaç doğrultusunda kullanıldığıdır.

Birinci amaç: Ermeni malları muhacirlerin ihtiyaçları için kullanılmıştır

Yukarıda, "Sürgün ve Yerleştirme Politikaları Farklı İhtiyaçlardan Doğmuştur" başlıklı bölümde söylendiği gibi Ermenilerin bulundukları yerlerden çıkartılmaları ile birlikte buralara Müslümanların yerleştirileceği çok önceden tesbit edilmişti; bazı belgelere göre, hangi bölgeye hangi muhacirlerin yerleştirileceğine, daha Ermeniler boşaltılmadan karar verilmiş bulunuyordu. Bu nedenle uygulamaya hemen başlamak zor olmadı. Dolayısıyla Ermenilere ait arazi, emlak ve malların öncelikle Müslüman muhacirlere verilecek olması normaldi. Ve bu dağıtımın nasıl yapılacağı zaten gerek 30 Mayıs gerekse 15 Haziran 1915 yönetmelikleri ile düzenlenmişti.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Evrakı arasında, Ermenilerden boşalacak yerlere Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi ve arazi, emlak ve malların muhacirler arasında taksim edilmesi konusunda bölgelere yollanmış yüzlerce telgraf vardır. Burada birkaç örnek vermek gerekirse; 26 Şubat 1916'da "mahrem tutulacaktır" notu ile Halep, Urfa ve Maraş'a yollanan bir telgrafta şu söylenir: "Menâtık-ı harbiyeden Diyarbakır'a iltiçâ eden mültecîlerden bir kısmı Ayıntab, Maraş ve Urfa'ya sevk ve orada iskân olunacaklardır. Metrûk haneler bu husûsda isti'mâl olunacağı [kullanılacağı] gibi mültecîlerin iâşe ve iksâsma [giydirilmelerine] lâzım emvâl-i metrûkenin kıymetleri takdîr olunarak muhâcirîn tahsîsâtından mahsûbu icrâ edilmek üzere muhâcirîne tevzî edilebilir. Keyfiyet Tasfiye Komisyonlarına da yazılmışdır."[95] Aynı gün yine "mahrem tutulacaktır" ibaresi ile Trabzon'a çekilen bir başka telgrafta aynı emir, "Sivas, Ca-

95 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/117, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Halep, Urfa ve Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

nik, ve Çorum" ve oradan da "civâr vilâyet ve livâlara sevk ve tevzî olunacak" muhacirler için tekrar edilir.[96]

Yine bunun gibi, muhacirlerin giyim ve benzeri ihtiyaçları için "Emvâl-i metrûkede mevcûd erzâk, elbise ve eşyâ-yı sâire"den yararlanması gerektiği özel olarak bildirilir.[97] Bu hususta Tasfiye Komisyonlarına özel telgraflar yollanır. Örneğin, 4 Mart 1916'da birçok bölgeye çekilen bir telgrafta, "Vilâyetteki mültecîlerin iksâsı [giydirilmesi] için emvâl-i metruke depo ve mağazalarındaki ma'mûl ve gayr-ı ma'mûl" malzemenin "ihtiyacı olanlara tevzii [dağıtılması]" istenir.[98] Hatta bazı bölgelere yollanan bir telgrafta, "Mıntıka-ı harbiyeden iltîcâ edenlerden âciz ve bi-kimesne [kimsesiz] olanlarla ... muhtaç bir vaziyete duçâr (olanların?) emvâl-i metrukeden hânelere" yerleştirilmesi "eşya ve erzaklarının emvâl-i metrukeden tedâriki" ötesinde bu kişilerin "yevmiyelerini tedârik edebilmeleri için ... hükûmât ve belediyeler tarafından iş tedâriki ... suretiyle vücutlarından her vechile istifâdeler teminine çalışılması" istenir.[99]

Muhacirler, Ermenilerden kalan ev ve araziyi kullanmakta öncelik hakkına sahipti. Buna uyulmadığı durumlar tesbit edildiğinde, hatırlatma yoluna gidilmiştir. Örneğin, 1916 Haziran'ında hemen hemen tüm bölgelere çekilen bir telgrafta, "Emvâl-i metrûke miyânında bulunan boş hanelerin tercîhan ilcâât-ı harbiye dolayısıyla gelmekde olan mültecîlere tahsîsi...", istenir.[100] Ermenilerin geride bıraktıkları malların yerli

96 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/122, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Trabzon Vilâyeti'ne şifre telgraf.

97 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/120, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Şubat 1331 (26 Şubat 1916) tarihli Bitlis Vilâyeti'ne şifre telgraf.

98 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/247, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 20 Şubat 331 (4 Mart 1916) tarihli Trabzon Tasfiye Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

99 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/261, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 27 Nisan 1332 (10 Mayıs 1916) tarihli Ankara, Adana, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Kastamonu, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

100 BOA/ŞFR., nr. 65/36, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 6 Haziran 1332 (19 Haziran 1916) tarihli Erzurum, Aydın, Bitlis, Beyrut, Suriye, Konya, Musul, Van vilâyetleriyle İçel, Bolu, Teke, Cebel-i Lübnan, Zor, Kale-i Sultaniye, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Menteşe, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf. Benzeri

eşraf ve memur tarafından ucuz fiyatlarla alındığı veya kiralandığı bazı durumlarda bu evlerin derhal tahliye edilmesi ve muhacirlere verilmesi yolunda emirler yollanır:

> "Emvâl-i metrûkeden olan hanelerin yerliler ve bi'l-hassa eşrâf ve bazı memurîn taraflarından az bir ücretle ve istîcâr [kira] nâmı altında işgâl edilmiş olduğu ba'zı mahallerden vârid olan raporlar mü'eddâsından [içeriğinden] anlaşılıyor. Meydanda bu kadar şâyân-ı himâye ve muâvenet [koruma ve yardıma muhtaç] mültecî ve muhâcir var iken bu gibi hânelerin eşrâf ve mütehayyizâna [itibarlı kişilere] i'tâsı [verilmesi] kat'iyyen câiz olamayacağından hiçbir tarafın müdâhale ve muhâlefetine bakılmayarak bu kabîl hanelerin hemen bi't-tahliye [boşaltılarak] muhâcir ve mültecîlere tahsîsiyle inbâsı[bildirilmesi]."[101]

Bu uygulamanın devam etmesi üzerine Ekim 1916'da birçok bölgeye çok daha kesin ve sert bir emir yollanır ve; "Emvâl-i metrûkeden me'mûrîn ve ahâlîye îcâr edilen hanelerin mümâna'at [engel olma] ve mürâca'ata bakılmayarak hemen tahliyeleriyle muhâcirîn ve mültecîlere tahsîs"i istenir. Ve "bu husûsda tebligât-ı mükerrere icrâsına mahal bırakılmaması ve netîcesinin derhal inbâsı [bildirilmesi]" tebliğ edilir.[102]

Bazı bölgelerde, evlerin muhacirlere kiraya verildiği, kiralarını vermeyen mültecilerin evlerden çıkarıldıkları öğrenilince, tüm bölgelere telgraf yollanarak bu uygulamaya derhal son ve-

---

bir telgraf aynı gün, Ankara, Adana, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Kastamonu, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Urfa, Canik, Karesi, Niğde, Kayseri mutasarrıflıklarına da çekilecektir (BOA/DH.ŞFR., nr. 65/37).

101 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/155, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 20 Eylül 1332 (3 Ekim 1916) tarihli Ankara, Adana, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Mamuretülaziz, Erzurum, Aydın, Bitlis, Beyrut, Suriye, Konya, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Eskişehir, Canik, Karesi, Kayseri, Niğde, İçel, Bolu, Teke, Cebel-i Lübnan, Zor, Kale-i Sultaniye, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Menteşe, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

102 BOA/DH.ŞFR. nr. 69/148, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 1 Teşrinievvel 1332 (14 Ekim 1916) tarihli Ankara, Sivas, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Adana, Konya, Halep vilâyetleriyle, Niğde, Kayseri, Urfa, Maraş, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

rilmesi istenir. Örneğin 1 Eylül 1917 tarihli bir telgrafta, "emval-i metrukede yerleşdirilmiş olan mülteci ve muhacirlerden" kira alındığı ve "vermeyenlerin dışarı atılarak hanelerin tahliye edilmek istendiği... anlaşılmaktadır... mültecilere ve muhacirlere verilmiş olan emval-i metrukenin tahliye edilmemesi... muhacir ve mültecilere tahsisi lazım gelen bu kabil emval-ı gayr-i menkulenin sattırılmasına, muhacir ve mültecilerin evlerden çıkarılmasına meydan verilmemesi" bildirilir.[103]

Belgelerden, muhacirlerin yerleştirilmesinde, Cemal Paşa'nın politik nedenlerle sürdüklerine özel bir uygulama yapıldığı anlaşılıyor. İlgili bölgelere "müstaceldir" [acildir] notuyla yollanan bir yazıda, "4. Ordu Kumandanlığı tarafından gönderilen âilelerin hiçbir sûretle şikâyet ve râhatsızlıklarına meydân verilme"mesi, "kendilerinin derhâl emval-i metrûkeden ahvâli sâbıka-i iktisârıyla ve ictimâ'alarıyla münâsib evlere yerleşdirilmesi ve eşya ve levazımâtın tedârikiyle hüsn-ü i'âşelerinin te'mini" istenir.[104] Ve durum yine aynı gün, nelerin yapıldığını ihtiva eden ayrıntılı bir rapor biçiminde "zata mahsustur" özel notuyla Cemal Paşa'ya iletilir.[105] Bunu takiben 26 Nisan 1916'da "4. Ordu mıntıkasından sevk edilmekde olan ailelerin süret-i iskân ve i'âşeleri hakkında" 14 maddelik özel bir talimatname hazırlanacak ve ilgili tüm bölgelere yollanacaktır.[106]

---

103 BOA/DH.ŞFR., nr. 79/172, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 19 Ağustos 1333 (1917) tarihli Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Konya, Musul, Kastamonu vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Zor, Karasi, Menteşe, Kayseri, Teke, Karahisar-ı Sahib, İçel, Kütahya, Eskişehir, Maraş, Niğde Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

104 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/307, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 31 Mart 1332 (13 Nisan 1916) tarihli Kütahya, Yozgat, Ankara, Çorum, Sivas, Amasya, Tokat, Konya, Isparta, Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Ertuğrul vâli ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

105 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/308, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 31 Mart 1332 (13 Nisan 1916) tarihli Bahriye Nâzırı 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa Hazretlerine şifre telgraf.

106 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/123, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 13 Nisan 1332 (26 Nisan 1916) tarihli Kütahya, Yozgat, Ankara, Çorum, Sivas, Amasya, Tokat, Konya, Ertuğrul, Isparta, Bolu, Kastamonu, Hüdavendigâr, Vilâyet ve sancaklarına şifre telgraf.

İkinci amaç: Müslüman burjuva yetiştirmek

Ermenilerden kalan mallar, Müslüman bir burjuva sınıf yaratmak amacıyla, bazen herhangi bir ücret dahi talep edilmeden veya çok düşük peşin ödeme veya düşük taksitlerle Müslüman kişi veya kuruluşlara dağıtılmıştır. Bu amaca uygun olarak, sürgün edilen Ermenilerin yönetiminde olduğu veya kontrol ettiği gerek İstanbul Ermenilerine gerekse diğer yabancılara ait şirket, ticarî işletme vb. yerlerin ayrıntılı listelerinin çıkartıldığını yukarıda ilgili bölümde belirtmiş bulunuyoruz.[107]

Ermenilerden kalan arazi, emlak ve işyerlerinin Müslüman şirketlere aktarımı konusunda Dâhiliye Nezâreti'nden bölgelere, ya genel kaidelerin belirtildiği, ya da tek tek bazı devirlerde ortaya çıkan sorunları çözmek amacıyla çok sayıda şifre telgraf yollanmıştır. Konuya ilişkin genel politikanın ve ilkelerin anlatıldığı, doğrudan Talat Paşa tarafından çekilen 6 Ocak 1916 tarihli telgraf son derece önemlidir. Tüm bölgelere yollanan bu tamimde Ermenilerden kalan malların kullanılmasındaki amaçlardan birisinin "memleketimizde İslâm mü'esseselerinin teksîri [artırılması]" olduğu açıkça ilan edilir ve bu amaca uygun olarak "Müslümanlardan mürekkeb olmak üzere şirketler teşkîl" edilmesi ve Ermenilerden kalan "emvâl-i menkûlenin şerâ'it-i münâsebe ile kendilerine i'tâsı [verilmesi]" istenir. Oluşturulacak şirketlerin "bekası içün şirket mü'essis ve hey'et-i idâresiyle mümessillerinin erbâb-ı nâmus ve iktidârdan intihâbına [seçilmesine] dikkat olunması" özel olarak belirtilir. Yeni şirketlere, Müslüman eşrafın yoğun olarak katılabilmesini sağlayabilmek için hisse senetleri mümkün olduğu kadar küçük miktarlarda olmalı ve sermayenin yabancıların eline geçmemesine özel dikkat gösterilmelidir. Yerel yöneticilerden, "İslâm ahâli beyninde de hayat-ı ticâretin inkişâfına ihtimâm" göstermeleri ve "bu

107 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/24, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 19 Teşrinievvel (1 Kasım 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Maraş, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Canik, Mamuretülaziz, Konya vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Sancakları Emval-i Metruke İdare Komisyonları Riyâseti'ne şifre telgraf.

bâbdaki teşebbüsât ve netâyic-i icrâ'ât ve mu'âmelâtdan peyderpey nezârete de ma'lûmât" verilmesi istenir.[108]

Amaç, sadece Ermenilere ait malların basitçe mevcut Müslüman şirketlere aktarılması değildir. Konuya, Müslümanlar arasında ticari hayatı teşvik ve katılımı gerçekleştirecek sosyal bir proje olarak yaklaşılmaktadır. Bu nedenle 16 Şubat 1916'da gene birçok bölgeye yollanan bir telgrafta bu noktanın altı çizilir ve amacın "Müslümanları hayat-ı ticâriyeye tenisi [alıştırılması] ve memleketimizde İslâm müe'ssesât-ı ticârîsini tekessür [çoğaltmak]" olduğu tekrar belirtilir. Amaç bu olduğu halde birçok yörede, Müslüman ahalinin açık artırmalara girmesi teşvik edilmeden, Ermeni mallarının mevcut Müslüman şirketlere toptan aktarılması yoluna gidildiğinin duyulduğu ve bunun yanlış olduğu bildirilir. Üstelik "bu şirketlerden birçoğunun da aldıkları eşyayı birkaç misli fiyatlarla başkalarına satarak derhâl infisâh ettikleri [zenginleştikleri]" bilgileri gelmektedir. Bu uygulamadan vazgeçerek Müslüman ahalinin şirket kurmaya teşvik edilmesi, kendilerine bu amaca uygun olarak yardım ve himaye edilmesi gerektiği hatırlatılır.[109]

16 Mayıs 1916'da hemen hemen tüm bölgelere yollanan bir telgrafta bu prensipler yeniden hatırlatılır ve "Ermenilerden kalan fabrika, mağaza ve imalâthâne gibi müessesâtın muattal [terk edilmiş] bırakılmaması için bunların müsait şerâit tahtında İslâm şirketlerine devri ve bu bâbda teshîlât ve muâvenâtta [yardımda] bulunulması evvelce iş'âr olunmuştu. Bunların ucuz

108 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/239, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 24 Kânunievvel 1331 (6 Ocak 1916) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyârbekir, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Konya, Edirne vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Niğde, Kütahya, Maraş mutasarrıflıklarına ve Tekfurdağı, Adana, Cebel-i Bereket, Kozan, Yozgat, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Maraş, Antakya, Hüdavendigâr, Gemlik, Bilecik, Diyârbekir, Sivas, Merzifon, Tokad, Samsun, Ordu, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, İzmit, Adapazarı, Eskişehir, Sivrihisâr, Kayseri, Develü, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Urfa Tasfiye Komisyonları Riyâseti'ne şifre telgraf.

109 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/31, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 3 Şubat 1331 (16 Şubat 1915) tarihli Halep, Adana, Musul, Diyarbakır, vilâyetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

fiyatlarla Müslüman taliplere icârı ve muâvenet-i lâzımenin [gerekli yardımın] ifâsı tekrar tavsiye olunur", denir.[110] Amaç "san'at ve ticaret müesseselerinin kâmilen İslâmlara intikali" olduğu için dükkân ve mağazaların, dağınık bir biçimde sattırılmaması, değerlerinin münasip bir kısmını peşin vermeleri ve sağlam teminat bulmaları halinde, "namuslu ve ticarete heveskâr genç ellere" devredilmesi istenir.[111] Takip edilebilecek bir başka metod ise, fabrika, mağaza ve imalathane gibi müesseselerin ucuz fiyatlarla Müslüman şirketlere kiraya verilmesidir.[112]

Eklemek gerekir ki bu uygulamalar aslında Ege bölgesinde Rumların kovulması ile başlamış bulunuyordu. Ve burada söz konusu olan bu uygulamanın daha sonra Ermeni mallarını kapsayacak biçimde yaygınlaştırılmasıdır. 19 Kasım 1914'te Aydın'a çekilen ve Rumlardan kalan arazinin Anadolu Pamuk Şirketi'ne devredilmesi işlemlerini onaylayan telgraf bu konuda bir örnek olarak verilebilir.[113] Çünkü 16 Eylül 1915'te Adana'ya çekilen bir telgrafta, burada Ermenilerce terk edilmiş bazı arazi ve emlakın gene aynı şirkete, Anadolu Pamuk Şirketi'ne devredilmesi işlemlerinin onaylandığı bildirilmektedir.[114]

---

110 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/39, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 3 Mayıs 1332 (16 Mayıs 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Konya vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Urfa, Maraş, Karesi, Canik mutasarrıflıklarına ve Tasfiye Komisyonları Riyâsetleri'ne şifre telgraf.

111 BOA/DH.ŞRF., nr. 60/129, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Kânunisani 1331 (26 Aralık 1915) tarihli Trabzon Tasfiye Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf. Aynı içerikte telgraf birçok bölgeye yollanacaktır. Ordu Tasfiye Komisyonu Riyâsetleri'ne yollanan telgraf için bkz. BOA/DH.ŞRF., nr. 60/277.

112 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/39, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 3 Mayıs 1332 (16 Mayıs 1916) Edirne, Adana, Ankara, Erzurum, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Konya vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Urfa, Maraş, Karesi, Canik mutasarrıflıklarına ve Tasfiye Komisyonları Riyâsetleri'ne şifre telgraf.

113 BOA/DH.ŞFR., nr., 4787, Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus'dan 6 Teşrinisani 1330 (19 Kasım 1915) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf.

114 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/50, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf. 1913-1915 sanayi istatistiklerinde Anadolu Pamuk Şirketi adlı bir şirkete ait bir kayda rastlamadık. Bunun İttihatçılara ait paravan bir şirket olma ihtimali vardır.

Üçüncü amaç: Askerî ihtiyaçların karşılanması

Ermenilerden kalan malların en önemli kullanım alanlarından birisi askerî ihtiyaçları karşılamaktır. Bu ya belli binaların askerî ihtiyaçlar için kullanılması ya da tarla, bağ ve bahçelerin ürünlerinin satılarak gelirlerinin Ordu'ya verilmesi biçiminde olmuştur. Savaş nedeniyle askerî ihtiyaçlar fazladır. Hatta iddia edilebilir ki, Ermenilerin ellerindeki bazı eşyaları satmalarının yasaklanmasının bir nedeni de budur. 13 Ağustos 1915'te birçok bölgeye gönderilen bir tamimde bu husus açık olarak yazılır ve askere lazım olduğu için, Ermenilerin satamayacakları malların neler olduğuna dair bir liste bile yapılır; "Ermenilerin berâberlerinde götüremeyecekleri eşyâdan bi'l-hâssa cihet-i askeriyeye muktezî [gerekli olan] kundura, yemeni, kösele, ham çarık ve meşin ve buna mümâsil eşyâyı yok bahâsına elden çıkarmakta oldukları haber alınmakla kıta'ât-ı askeriyenin eşedd-i [en şiddetli] ihtiyâcı bulunan bu ve buna mümâsil eşyânın iştirâsıyla [karşılığı verilerek] senedât-ı mahsûsa [özel senet] veyahud mazbata mukabilinde cedâvil-i mahsûsasına [özel liste] ale't-tafsîl [etraflı] derc edildikden [bir araya toplandıktan] sonra levâzımât-ı umûmiye namına Dersaadet'e irsâli [gönderilmesi] ta'mîmen tebliğ olunur."[115] Bu tamim özel olarak 3. ve 4. Ordu bölgesindeki vilâyetlere ayrıca çekilir ve yerel yöneticilerin, yukarıda sayılan malların özel defterini tuttuktan sonra ilgili Ordu Komutanlıklarına aktarmaları istenir.[116]

Dâhiliye Nezâreti tarafından benzeri telgraflar birçok bölgeye sık sık gönderilecek ve Ermenilerden kalan mallar arasında yiyecek ve hububat cinsinden şeyler ile askeriyenin ihtiyaçları için elverişli esyaların listesinin çıkartılması ve bunların mahalli askerî erzak anbar memurlarına aktarılması istenecektir.

115 BOA/DH. ŞFR, nr. 54-A/390, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 31 Temmuz 1331 (13 Ağustos 1915) tarihli Adana, Ankara vilâyetleriyle, İzmit, Eskişehir, Karesi, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

116 BOA/DH. ŞFR, nr. 54-A/390-1, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 31 Temmuz (13 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Bitlis, Trabzon, Sivas, Halep, Diyarbakır, Mamuretülaziz, vilâyetleriyle Maraş, Urfa mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

Eğer askeriye bunları talep ederse, bir senet veya bir tutanak tutularak askeriyeye devredilmesi gerekmektedir.[117]

Konunun önemi nedeniyle Harbiye Nezâreti de yerel idarecilere doğrudan telgraflar çekmiş ve oluşturulan Tasfiye Komisyonlarını bu hususta uyarmıştır. Örneğin Enver Paşa tarafından 9 Eylül 1915'te çekilen bir telgrafta şunlar söylenir; "Tebdîl-i mekân eden Ermenilerden kalan eşya ve emtia ve saire meyânında, ordunun muhtaç olduğu mevâdd-ı iâşeye [iaşe maddeleri] müteallik olan [ilgisi olan] erzâk ve sairenin ötekinin berikinin eline geçerek ordu ihtiyacının (azalmasına?) mahal kalmamak üzere Tekâlif-i Harbiye Komisyonları marifetiyle fiyatlarının takdîr ettirilerek kanun-ı mahsûsu mûcibince alınması ve ne cins ve mikdâr mevâdd-ı iâşe alındığının peyderpey iş'âri te'kîden [tekrar edilerek] mütemennâdır [istenilmektedir]."[118]

Yukarıda, Müslüman burjuvazi yetiştirmek bölümünde bahsettiğimiz 6 Ocak 1916 tarihli yönetmeliğin 4. maddesi özel olarak bu konuya ayrılmıştır. İlgili maddede, "Emvâl-i metrûke arasında durmakla bozulması muhtemel olan eşyâ ile hayvânâtdan cihet-i askeriyeye lüzûmu olanlar sened-i mahsûs mukabilinde" verilmesi istenir.[119]

Genel prensiplerin dışında, birçok bölge ile tek tek yazışmalar da yapılmış ve oradaki malların askeriyeye nasıl aktarılabileceği bildirilmiştir. Ermenilerin geride bıraktıkları tarlaların hasatının nasıl yapılacağı yazışmalarda ele alınan konulardan birisidir. Bu konuda gönderilen bir telgrafta hasatın Hükümet tarafından yapılması ve gelirin askeriyeye aktarılması istenir;

117 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/210, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

118 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/A-143, Enver Paşa tarafından Harbiye Nezâreti Tabrirat Dairesi Şifre Kaleminden 26 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915) tarihli Kütahya Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

119 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/301, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Sivas, Diyârbekir ve Mamuretülaziz vilâyetlerine şifre telgraf.

"Ermeniler tarafından tahliye edilmiş mahallerde metruk mezruatın ... Emval-i Metruke Komisyonlarının Nezâreti tahtında olmak üzere masarıf-ı muhacirin tahsisatından verilerek Hükümetçe biçdirilüb harman edilmesi ve alınacak mahsulden masarıf-ı vakı'a bi'tenzil [masraflar çıkartılarak] mütebakisinin [geri kalanının] takdir olunacak fiyat mucibince cihet-i askeriyeye tevdi'i münasib görülerek bu hususda cihet-i akseriyece amele taburlarıyla muavenet-i fiiliyye [fiili yardım] ifası temin edilmiş olduğundan zikr olunan mahsulatın kaldırılması için asker veya ahaliden ne mikdar amele ve ne cins makine ve alet ve edevata ihtiyaç bulunduğunun serian tedkikiyle mütalaalarıyla birlikde iki güne kadar işarı [bildirilmesi]."[120]

Benzeri uygulama bağ ve bahçeler için de söz konusudur; "Metruk bağların üzümlerine kıymet takdiriyle mazbata mukabili cihet-i askeriyyeye teslimine dair" Çanakkale'ye çekilen[121] veya "Rum emval-i metrukesi arasında bulunan üzümü ve incirlerin cihet-i askeriyeye itasına [bağış edilmesine] dair" çeşitli vilâyetlere ve Tasfiye Komisyonlarına çekilen telgraflar bu konuda örnek olarak verilebilirler.[122]

Dördüncü amaç: Hükümet'in tehcir masrafları

Eldeki belgeler, Ermenilerin geride bıraktıkları malların satışından elde edilen gelirlerin, Hükümet'in Ermenilerin sevkiyatı nedeniyle yaptığı giderleri karşılamak amacıyla da kullanıldığını göstermektedir. Bu konuda bazı belgeleri aktarmak gerekirse, 8 Kasım 1915'te Halep'e çekilen bir telgrafta, bölge-

120 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/301, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 22 Haziran 1331 (5 Temmuz 1915) tarihli Sivas, Diyarbakır ve Mamuretülaziz vilâyetlerine şifre telgraf. Benzeri bir telgraf diğer illere de çekilecektir. 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihli Urfa'ya çekilen telgraf için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 54/382.

121 BOA/DH.ŞFR., nr. 67/106, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 14 Agustos 1332 (27 Ağustos 1916) tarihli Kal'a-i Sultaniye Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

122 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/178, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 21 Eylül 1332 (4 Ekim 1916) tarihli Aydın, Hüdavendigâr vilâyetleriyle Karesi Mutasarrıflığı'na ve Bursa ve Karesi Tasfiye Komisyonları Riyâsetleri'ne şifre telgraf.

de Ermenilere ait hayvanların satılmasından elde edilen gelirlerin, Hükümet masrafları için kullanılmasına izin verildiği söylenir; "telgrafınızda emvâl-i metrûkeden satılan hayvânât bedelinden mevcûd olduğu bildirilen altıyüzkırkbeşbin sekizyüzon guruşdan altıyüzbin guruşunun oradaki Ermenilerin sevk ve i'âşe masrafına sarfı münâsib görülmüş, Vilâyet'e de bildirilmişdir."[123] Yukarıda Halep ve Eskişehir'e yollanan ve Ermeni mallarının satışından elde edilen gelirlerin Hükümet'in giderlerini karşılamak için mal sandığına yatırılması gerektiğini bildiren telgraflardan bahsedilmişti.[124]

Ayrıca eklemek gerekir ki, bazı durumlarda Ermeni sürgünlerinin kendi masraflarını kendilerinin karşılaması gerektiği ve Hükümet'in ise ancak kendi yaptığı harcamaları karşılayacağı belgelerde açık olarak belirtilmiştir. İlk uygulama, Nisan 1915'te Zeytun'dan Konya'ya sürülenlere ilişkindir. "Zeytunludan sevk olunan Ermenilerin taraf-ı Hükümet'ten ayrıca iaşesi mümkün ve muvafık olmadığından esbab-ı maişetlerini bizzat temin ve tedarik etmeleri lazımdır. Şimdiye kadar iaşeleri için sarf olunan mebaliğle iskân için kaç guruşa ihtiyaç var ise havalesi irsal olunmak [gönderilmek] üzere işarı."[125]

Benzeri bir uygulama Mayıs 1915'te Halep ve civarında da gözlemlenmektedir; "...sevk olunan Ermenilerin köylere dağlara ayrıca karye teşkil etmek şıklarından hangisi muhit itibarıyla mümkünse evvel iskânı ve iaşelerin tul müddet [uzun zaman] Hükümetçe temini kabil olamayacağından kendilerine ... bademe [bundan böyle] bizzat temin ettirilmesi" istenir.[126] Kasım 1915'te de, o sırada Halep'te bulunan Muhacirîn Müdü-

123 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/342, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Halep Emvâl-i Metrûke İdâre Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

124 BOA/ŞFR.DR., nr. 57/348-349 ve 350, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Halep'te Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'e, Halep Vali Vekâleti'ne ve Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraflar.

125 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/292, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Nisan 1331 (9 Mayıs 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

126 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/335, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

rü Şükrü Bey'e yollanan bir telgrafta, onun tarafından önerilen benzeri bir uygulamaya onay verilmektedir; "Ermenilerden yol masraflarını kendileri te'diye ederek [ödeyerek] Hama, Humus, Şam kurâsına gitmek isteyenler hakkındaki tedbîriniz muvâfıkdır."[127]

Ermenilerin bıraktıkları mallara el koyan bir devletin, onların masraflarını dahi üstlenmeyeceğini bildirmesi son derece önemlidir.

Beşinci amaç: Hükümet'in değişik ihtiyaçları için kullanım

Bazı durumlarda, uygun Ermeni binaları, Hükümet'in çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanılmışlardır. Binalar, askerî amaçlar için askeriyeye terk edilmediği durumlarda okul, hapishane, polis karakolu ya da sağlık hizmetlerinde kullanılmışlardır. Bazı örnekler vermek gerekirse:

Hapishane: Dâhiliye Nezâreti Mayıs 1916'da bölgelerden, "Hapishâneleri matlûba muvâfık [arzu edilene uygun] olmayan mahallerde Ermenilerden metrûk mebânîden [binalardan] mahpes [hapishane] ittihâzına [kullanımına] sâlih olanlar var ise derece-i vüs'atlerinin [ne durumda oldukları] ve ne gibi tadîlâta muhtâc bulunduklarının serîan iş'ârı[nı] [bildirilmesini]", ister.[128]

Okul: Daha sürgünlerin ilk aylarında hemen hemen tüm bölgelere yazılan bir yazıda; "Ermenilerden tahliye edilen kasaba ve karyelerde bulunan mekteblerin orada yerleşdirilecek muhâcirîn-i İslâmiyeye mekteb olarak tahsîsi muktezî [lüzumlu] olub yalnız mebânînin [binaların] kıymet-i hâzırasıyla ihtivâ etdiği âlât ve edevât-ı tedrîsiye mikdâr ve kıymetleri sebt-i defter edilerek hesâbât-ı umûmiyeye ayrıca idhâl edil-

127 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/54, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Teşrinievvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihli Halep'te Muhâcirîn Müdîri Şükrü Bey'e şifre telgraf.

128 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/18, Dâhiliye Nezâreti Mebânî-i Emîriye [idari binalar] ve Hapishâneler İdâresi'nden 1 Mayıs 1332 (14 Mayıs 1916) tarihli Edirne Adana, Ankara, Diyarbakır, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kale-i Sultaniye, Kayseri, Maraş, İçel, Kütahya, Eskişehir, Niğde, Karahisar mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

mesi," istenir.[129] Bazı bölgelerden, Emval-ı Metruke'de biriken paradan okul yapımı veya okul masrafları için pay ayrılması istenir.[130]

Sağlık: Temmuz 1915'te, bölgelerden "Hicret eden gayrımüslimlerden kalan mebani [bina] ve müessesat-ı sıhhiyenin [sağlık eşyaları] ihtiyac-ı sıhhiye-i mahalliyeye nafi olacak bir şekilde idame ve idareleri esbabının istikmali [tamamlanması]" istenir.[131]

Karakol: Dâhiliye Nezâreti, Ankara'ya yazdığı bir telgrafta, "Tehcir ettirilenlere ait olup karakol olarak kullanılan 2 bina için Ankara Polis Müdüriyetin[den] kira havalenamesi talep" eder.[132]

Altıncı amaç: Mills teşkilatı ihtiyaçları

Ağustos 1915'te Mamuretülaziz'e çekilen bir telgraftan Dersim ve civarında oluşturulan milis teşkilatının giderlerinin de Ermenilerin bıraktıkları malların satışından elde edilen kaynaklarla karşılandığı anlaşılmaktadır:

> "Dersim'de milis teşkîlâtı hakkındaki mütâla'a-i valâları [değerli düşünceler] muvâfık ve musîbdir [isabetlidir]. Ancak kendilerine rüteb-i askeriye tevcîh olunacak rüesânın [reislerin-insanların] hükümete merbûtiyet [bağlılıkları] ve sadâkatleri müsellem olan [itimad edilen] ve aşâyir üzerindeki

129 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/101, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915) tarihli Adana, Halep, Maraş, Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyâsetlerine, Adana, Erzurum, Bitlis, Diyarbekir, Halep, Hüdavendigâr vilâyetlerine, Maraş Kayseri, Karesi mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

130 "Emval-i Metruke'den Sanayi Mektebi için tahsisat ayrılması" ile ilgili bir telgraf için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 57/59, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 5 Teşrinievvel 1331 (18 Ekim 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

131 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/218, Sıhhiye Müdüriyet-i Umûmiyesi'den 19 Temmuz 1331 (1 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Musul, Tarbzon vilâyetleriyle Sıhhiye Müdüriyetlerine ve Zor, Samsun mustakil livâları mutasarrıflıklarıyla merkez etibbâsına (1 Ağustos 1915).

132 BOA/DH.MKAD, nr. 2364/148/17, Dâhiliye Nezâreti Muhasebe Kaleminden 10 Temmuz 1333 (1917) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

nüfûz ve te'sîrlerinden devletçe bihakkın istifâde me'mûl bulunan zevâtdan intihâb [ayırd etmek] olmaları ve bunların bi'l-âhare mevki' ve nüfûzlarını sû-i istimâl edememeleri esbâbının şimdiden bi'l-etrâf istikmâl ve te'mîni îcâb eder. Kendilerine verilecek tahsîsâtın emvâl-i metrûkeden i'tâsı [verilmesi] münâsibdir."

Telgrafta ayrıca, milis teşkilatının yaratacağı etki ve faaliyetleri konusunda bilgi verilmesi istenir.[133]

Tüm bu belgelerin gösterdiği şudur ki, İttihat ve Terakk Hükümeti Ermeni mallarını, özel kişilerce yağmalanmasından kurtarabildiği kadarıyla, belli amaçlar doğrultusunda son derece sistemli olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu tablo niçin gittikleri yerlerde Ermenilere geride bıraktıkları mallarının karşılığının verilmediğini de açıklar. Hükümet bu malları kendi ihtiyaçları için kullanmıştır ve Ermenilere verilecek bir şey kalmamıştır.

Tehcir nedeniyle yapılan soruşturmalar meselesi

1915 üzerine yapılan tartışmalarda, tehcirin Ermenilerin imhası amacına yönelik olmadığını söyleyenlerin en önemli argümanlardan birisi, Ermenilere kötü muamelede bulunan, konvoylara saldıran veya cinayet işleyen devlet görevlileri hakkında soruşturma açıldığıdır. Bu iddiaya göre, tehcir sırasında bazı memurların suistimalleri olmuştur ama "özel soruşturma kurulu oluşturul(arak)... suçlu bulunanlar örfi idare mahkemelerine sevkedilmiş", 1397 kişi hakkında soruşturma açılmış ve bunların büyük bir kısmı, idam da dahil olmak üzere, çeşitli cezalara çarptırılmıştır.[134]

Araştırmacıya sunulduğu kadarıyla mevcut Osmanlı belgelerinden hareketle şu rahatlıkla söylenebilir ki bu bilgi doğru

133 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/354, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 28 Temmuz 1331 (10 Ağustos 1915) tarihli Dersim'de Mamuretülaziz Valisi Sabit Bey Efendi'ye şifre telgraf.

134 Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, s. 288.

değildir. Osmanlı Arşivi'nde, özellikle konuyla ilgili en çok belgenin bulunduğu Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi evrakı arasında, tehcir edilen Ermenilere karşı cinayet vb. biçiminde suçlar işleyen devlet görevlileri aleyhine açılmış soruşturmalara ait belgelere rastlamak mümkün değildir. Gerçi, aşağıda bazı örneklerini vereceğimiz gibi, İttihat ve Terakki, ileride kendilerinin başına sorun yaratacağını tahmin ettiği bazı Teşkilat-ı Mahsusa üyelerini, çeşitli bahanelerle ortadan kaldırma yoluna gitmiş ama hiçbir biçimde suçlu devlet görevlilerine yönelik sistematik bir soruşturma politikası izlememiştir.

Aynı belgeler bir başka gerçeğe işaret etmektedirler. Hükümet, Ermenilere göstermediği hassasiyeti, onların geride bıraktıkları mallarına karşı göstermiştir. Ermeni malları ve bunların satışından elde edilen gelirleri kendi ihtiyaçları için kullanmak isteyen Osmanlı Hükümeti, malların yağma edilmesini ve özel amaçlar doğrultusunda kullanılmasını engellemek için elinden geleni yapmaya çalışmıştır. Açılan soruşturmalar ve davalar göstereceğimiz gibi ya malların kontrolü sırasında suistimalleri görülen ya da malları yağma eden kişilere ilişkindir.

Ermenilere karşı suç işleyenlere yönelik açılan soruşturmalara ait belgelerin yokluğu nedeniyle yukarıdaki iddiayı ileri sürenler bugüne kadar bu iddialarını kanıtlayacak belgeleri yayınlayamamışlardır. Örneğin 1397 rakamını açıklayan Kamuran Gürün, konuya ilişkin hiçbir belge yayınlamamış, illere ait bazı rakamlar sıraladıktan sonra tek bir belge numarası vermekle yetinmiştir. Biraz farklı olmakla beraber benzeri durum Kamuran Gürün'e dayanarak, aynı rakamları aktaran Yusuf Halaçoğlu için de geçerlidir. Halaçoğlu, suçlu bulunan devlet görevlileri "Divan-ı Harbilerde yargılanarak ağır cezalara çarptırıldılar"[135] dedikten sonra kanıt olarak 12 ayrı belge numarası vermiş ve ama bu belgelerde ne yazılı olduğu konusunda tek bir kelime bilgi vermemiştir.

Halaçoğlu'nun "ağır cezalara çarptırılma"ya kanıt olarak gösterdiği 12 belgenin tek tek içeriklerine baktığımızda, bu

135 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler Tehcir ve Gerçekler*, s. 62 ve 205 nolu dipnot.

belgelerin hiçbirisinin Ermenilere yönelik suç işleyen memurların yargılanmaları ve ceza almaları ile ilgili olmadıkları görülür. Belgeler, Ermenilerin geride bıraktıkları mallara yönelik, yağma, hırsızlık, rüşvet ve zimmete mal geçirme gibi suçlarla ilgilidir ve çoğu da zaten yargılama sorunu ile alakalı değildir.

Belgeler, ya "Ermenilere zorla ferağ muamelesi [eşya devretme] icra ettiği anlaşılan Mihalıççık Kaymakamı Yovanaki Efendi hakkında görüş bildirilmesine dair EUM'den Eskişehir Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf" örneğinde olduğu gibi, zimmete mal geçirme hususunda ve sadece görüş bildirilmesi ile[136] ya da "Ermeni sevkiyatına memur edilen Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey'in Pozantı'dan çektiği telgraf suretine ve Ulukışla'da cereyan eden bir olay konusunda tahkikat yapılmasına dair EUM'den Niğde Mutasarrıflığı'na çekilen telgraf" örneğinde olduğu gibi soygun, gasp ve rüşvet olayına ilişkin sadece tahkikat yapılması ile,[137] yine "Ermeni işlerinde memurların su-i istimaline göz yumulduğu ve bazı eşyaları parasız aldığı tahkikat neticesinde ortaya çıkan Besni Kaymakamı Edhem Kadri Bey'in Divan-ı Harbe tevdiine dair EUM'den Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çekilen cevabî telgraf", örneğinde olduğu gibi, zimmete mal geçirme ile ilgili Divan-ı Harp'te yargılanma için izin verilmesi ile ilgilidir.[138]

Yukarıdaki belgeleri "Divan-ı Harp'te yargılanma" ve "ağır cezalara çarptırılma" örnekleri olarak sunan Halaçoğlu, yaptığı çarpıtmalarda bununla da yetinmemekte ve Ermenilere karşı faaliyetleri nedeniyle övülen devlet memurları hakkındaki belgeleri bile iddiasına kanıt olarak sunmaktan çekinmemektedir. Örneğin bir belge, Cemal Paşa tarafından görevden alınmış bir kaymakamın Talat Paşa tarafından övülerek yeniden

136 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/196, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Kânunievvel 1331 (4 Ocak 1916) tarihli Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

137 BOA/DH.ŞFR., nr. 55–A/156, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihli Niğde Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

138 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/165, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 17 Şubat 1331 (1 Mart 1916) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

göreve iade edilmesiyle ilgilidir. 28 Kasım 1915 tarihli telgrafında, Cemal Paşa'ya, daha önce onun ricası ile bir kaymakamı görevden almış olduğunu hatırlatan Talat, Cemal Paşa'nın bir başka kaymakamı kendi başına görevden alma yetkisine sahip olmadığını yazmaktadır.

Paşaya, "Kâi'mekam mutasarrıf gibi rüe'sâ-yı mülkiyenin [devlet görevlilerinin] valiler tarafından vâki'olan iş'âr [bildirme] üzerine bile derhâl azl ve tebdîlleri [görevden alınmaları] cihetine [yoluna] gidilmeyerek haklarında tahkîkat-ı ibtidâiyye icrâsıyla [soruşturma yaparak] mesûliyetleri tebeyyün [açığa çıkma] ettikden sonra tebdîl veya azilleri hareketine gidilmekde" olduğunu söyleyen Talat, Cemal Paşa'ya söz konusu kaymakamı yalnız bir subayın raporu üzerine "mevki' i me'mûriyetinden aldırılması"nın doğru olmadığını bildirmektedir. Talat Paşa, kaymakamın görevden alınma işlemini iptal ettiğini ve kaymakamı görevine iade ettiğini söylemektedir.[139] Belgenin önemi şuradadır ki, yine aynı belgede Talat, Ermenilerin sürgün işlerinin Dâhiliye Nezâreti ve Halep Vilâyeti'nin sorumluluğu altında olduğunu hatırlatmakta ve bir anlamda Cemal Paşa'yı tehcir işlerine karışmaması için uyarmaktadır.

Talat Paşa, daha sonra Adana Vilâyeti'ne de ayrı bir telgraf çekecek ve "Ermeni sevkiyatındaki su-i idaresinden dolayı merkeze aldırılan Islahiye kaymakamının gayreti sebebiyle memuriyete iadesinin gerekli olduğu ve bu gibi kaymakamların işten el çektirilmeyip tereddüt edildiği takdirde Nezârete sorulmasını" isteyecektir.[140] Bu belgenin, Ermenilere karşı suç işleyen devlet memurlarının "idam da dahil değişik hapis cezalarına çarptırılmasının" örneği olarak sunulması bilim adına bir ayıp, bir cinayet telakki edilmelidir.

---

139 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/141, 15 Teşrinisani 1331 (28 Kasım 1915) Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf. Halaçoğlu tarafından kullanılan diğer belgelerin tümü burada tarafımdan kullanılmıştır.

140 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/196, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Teşrinisani 1331 (4 Aralık 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Bölgelere yollanan soruşturma komisyonları

Tüm bu belgelerin gösterdiği bir şey varsa o da şudur ki, Ermeni mallarını ve bunların satışından elde edilecek gelirleri son derece sistemli bir biçimde kullanmak isteyen Hükümet, malların bireylerce yağmasına elinden geldiğince engel olmaya çalışmıştır. Bu nedenle de yukarıda belirtildiği gibi, özellikle Emval-i Metruke Komisyonları kurulduktan sonra, bu komisyonlar sıkı bir biçimde denetlenmiş ve komisyonların her 15 günde bir faaliyetleri ile ilgili olarak merkeze rapor yollamaları mecbur tutulmuştur.[141] Malların devlet memurları tarafından yağmalanmasını engelleyebilmek için de devlet memurlarının Ermenilere ait mallara sahip olmaları yasaklanmıştır. Ayrıca, "Malatya ve Akçadağ memurin ile jandarmalarının beş milyon liralık emval-i metrukeyi yağma ettikleri Akçadağ Müstinakı Edhem imzasıyla Kangal merkezinden çekilen telgrafla haber veriliyor. Hemen tahkikat icra ve talimatname ahkâmının sarfiyyen tadbiki ve inbası [haber verilmesi]"[142] telgraf örneğinde olduğu gibi bölgelere merkezden duyulan yolsuzluklara ilişkin soruşturma emirleri yollanmıştır. Fakat, Dâhiliye Nezâreti kayıtlarına göre bile yolsuzluk ve soygun o boyutlardadır ki, bazı durumlarda, bir veya iki memur, bir kasabadaki Ermenilere ait tüm bahçe ve binaları zimmetlerine geçirebilmektedirler.[143]

Uzaktan telgraflarla merkezî denetlemenin çok başarılı olmadığı ve bir sonuç alınamayacağının açığa çıkması üzerine,

---

141 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/442, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915) tarihli, Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Diyarbakır, Mamuretü'l-Aziz, Trabzon, Sivas, Hüdavendigâr, Edirne vilâyetleriyle Maraş, Canik, İzmit, Kayseri, Maraş, Zor, Urfa Mutasarrıflığı'na, Adana, Halep Emvâl-i Metrûke Komisyonları Riyâsetlerine şifre telgraf.

142 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/255, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 13 Ağustos 1331 (26 Ağustos 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne ve Mamuretülaziz Emval-i Metruke Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

143 "Kastamonu'ya tâbi Akkaya nahiyesinin Karabük karyesindeki Ermeni tehciri esnasında Ermeni mallarının bazı idarî memurlar tarafından ahzu gasb ve ucuz fiata satın" almaları bu konuda bir örnek olarak verilebilir. İki memur, "bütün metrukâtı" gasp ve zimmetlerine geçirmişlerdir. Bu iddianın tahkikine dair: BOA/DH.ŞFR., nr. 94/20, 1337. S. 28, (3 Arahk 1918).

yağma, yolsuzluk ve suistimalleri soruşturmak amacıyla komisyonlar oluşturulmuş ve bölgelere yollanmıştır. Sadâret'ten, Harbiye Nezâreti'ne yollanan 30 Eylül 1915 tarihli bir yazıdan oluşturulan komisyon sayısının üç olduğunu anlıyoruz.[144] Dâhiliye Nezâreti, 26 Eylül 1915'te, oluşturulan komisyonların başkanlarına durumu tebliğ etmiştir. Örneğin, "Sivas, Trabzon, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyârbekir, Bitlis vilâyetleriyle Cânik livâsı dâhilindeki Ermenilerin sevki esnâsında muhâlif-i kanûn harekât ve sû-i isti'mâlâtı [kanuna aykırı hareket ve suistimali] müşâhed olan [görülen] me'mûrîn ve jandarma haklarında tahkîkat-ı mukteziye [gerekli tahkikat] icrâsıyla cürmleri sâbit olanları evrâkıyla birlikde dîvân-ı harblere tevdî' eylemek üzre" oluşturulan bir komisyonun başkanlığına eski Bitlis Valisi Mazhar Bey;[145] "Adana, Halep, Suriye vilâyetleriyle Urfa, Zor [Der-Zor], Maraş, livâları dâhilindeki" yolsuzlukları araştırmak için kurulan komisyonun başkanlığına ise Mahkeme-i İstintak Birinci Reisi Asım Bey atanmıştır.[146] Üçüncü komisyon ise "Bursa ve Ankara illeri ile İzmit, Balıkesir, Eskişehir, Afyon, Kayseri ve Niğde sancaklarına" yollanmış ve komisyon başkanlığına Temyiz Mahkemesi başkam Hulusi Bey getirilmiştir.

Oluşturulan komisyonlar cinayetleri soruşturmak yetkisine sahip değillerdi ve sadece ekonomik yolsuzluk suçları ile ilgilenebileceklerdi. Bu konuda en açık bilgi Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in davası sırasında açığa çıkar. Davanın 6 Mart 1919 tarihli oturumunda, Kemal'in savaş sırasında hakkında yapılan soruşturma ve yargılamanın ne olduğunun anlaşılması amacıyla, Boğazlıyan'a soruşturma yapma göreviyle giden komisyon görevlisi Aziz Nedim'in hem tanık olarak ifadesine başvurulur hem de daha önce Mazhar soruşturma komisyonu-

144 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt I, *a.g.e.*, s. 233.

145 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/179, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Sivas Vilâyeti vesâtetiyle Sivas'da Bitlis Vâli-i Sâbıkı Mazhar Bey'e şifre telgraf.

146 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/186, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Eylül 1331 (26 Eylül 1915) tarihli Ankara Vilâyeti Mülkiye Müfettişi Muhtâr Bey'e şifre telgraf.

na verdiği yazılı ifade okunur.[147] İfadesinde Aziz, söz konusu dönemde kendisine verilen resmî emre göre, sadece ekonomik yolsuzlukları araştırma yetkisinin olduğunu, "katliamları soruşturma konusunda herhangi bir yetkisinin olmadığını" söyler. Aynı oturumda Aziz Nedim'in bu ifadesine atıfta bulunan Mahkeme savcısı Sami Bey, şu yorumu yapacaktır: Bu ifadeden anladığımız, Aziz Nedim, yapacağı teftişin ve kendi yetkisinin sınırlarının ne olduğu konusunu aydınlığa kavuşturmak istemiş ve kendisine katliamların soruşturma kapsamı dışında olduğu bildirilmiştir.[148]

Oluşturulan bu komisyonlarda görev yapmış olan ve adı açıklanmayan bir yetkili de, savaştan sonra, 1918 Aralık ayında komisyon faaliyetleri hakkında önemli açıklamalarda bulunur. Kurulan komisyonların son derece sınırlı bazı yörelere gidebildiğini söyleyen yetkili, komisyonların yüksek rütbeli memurlar hakkında soruşturma yapma ve onları Divan-ı Harp'e verme yetkisine sahip olmadığını söyler. Ayrıca komisyonun hazırladığı raporlar da dikkate alınmamıştır. Yetkilinin ifadeleri ile, "Maalesef o zaman bu raporlar nazar-ı dikkate alınmamıştır. Komisyonlar, sırf tahkîkat-ı ibtidâ'iyye me'mûrları sıfatıyla gönderilmiş olup, salâhiyyetleri olmadığından müttehimîn miyânından [kabahatli bulunan] ancak küçük me'mûrları berây-ı muhâkeme Dîvân-ı Harbler'e tevdî' edebilmişlerdir. Diğerlerine gelince, verilen raporların hemen hiçbir te'sîri olmadı, denilebilir."[149]

Eklemek gerekir ki, kaymakamların bile, yolsuzluk ve suistimal suçlarından Divan-ı Harbe verilebilmeleri için İstanbul'dan bakanlıktan izin almak gerekiyordu. Konuya ilişkin Dâhiliye nâzırı tarafından Ekim 1915'te komisyon başkanı olarak atanan Mazhar Bey'e çekilen telgrafta açık olarak, "Vâlî ve mutasarrıflar ve kaymakamlar hakkındaki tahkîkat netâyici evvel emirde makâm-ı nezârete arz olunacak ve telâkkî olu-

147 *Memleket*, 7 Mart 1919.

148 Dadrian, "The Pitfall of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz 1998): 73-130, s. 121-2.

149 *İleri*, 20 Aralık 1918.

nacak emr ve iş'âra [bildirmeye] göre îfâ-i mu'âmele edilecektir", denir.[150]

Dâhiliye Nezâreti evrakı arasında bu tür soruşturma izinlerine ilişkin belgeler bulunmaktadır. Bir örnek vermek gerekirse: "Besni Kaymakamı Edhem Kadri Bey'in Ermeni işlerinde mai'yetindeki me'murin su'istimalatına meydan verdiği ve bizzat bazı eşyayı parasız aldığı tahkikat-ı vakı'adan anlaşılmış ve işbu ahvaline mebni Divan-ı Harb-î Örfî'ye tevdi'i münasib görülerek Heyet-i Tahkikiye Reîsi Mazhar Bey'e tebligat-ı lazıma ifa olunmuşdur."[151]

Komisyon faaliyetleri döneminde de yolsuzluklar devam edecek, merkezden yollanan telgraflarla bu yağma durdurulmaya çalışılacaktır. Dâhiliye Şifre Kalem kayıtları arasında, "Karacabey kazasındaki Ermenilere aid emval-i metrukesinin şunun bunun yedine geçtiği... ihbar olunuyor. Seri'an keyfiyetin ber tahkik inbası [haber verilmesi]"[152] veya "Silivri emval-i metrukesinde... su-i istimalat icra edildiği ve bunda bilhassa jandarmaların ve jandarma bölük kumandanının" sorumlu olduğuna ve bunları yapanlar hakkında soruşturma açılması gerektiği doğrultusunda yollanan[153] telgraflar gibi bol sayıda belgeye rastlamak mümkündür.

Komisyon faaliyetlerinden herhangi bir sonuç alınmadığı bilgisi Said Halim Paşa tarafından da verilir. 5. Şube olarak bilinen, 1918 Kasım ayında kurulan, Parlamento Soruşturma

150 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/267, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 20 Eylül 1331 (3 Ekim 1915) tarihli Sivas Vilâyeti Vesâtetiyle Sivas'da Bitlis Vâli-i Sâbıkı Mazhar Bey'e şifre telgraf.

151 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/165, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Şubat 1331 (1 Mart 1916), Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf. Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in, usulsüzlükler nedeniyle görevinden alınması ve Divan-ı Harb-î Örfî'ye verilmesine izin verildiğine dair bir belge için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 57/105, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Teşrinievvel 1331 (24 Kasım 1915) Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf. Durum Mazhar Bey'e de ayrı bir telgrafla bildirilecektir.

152 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/208, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den, 18 Teşrinievvel 1331 (31 Aralık 1915) tarihli Hüdavendigâr Emval-i Metruke İdaresi Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

153 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/276, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 28 Şubat 1331'de (13 Mart 1916) Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Komisyonu'na verdiği ifadede paşa "Ermeni kıtâlini müteâkib tahkik komisyonları tertib edildi. Bunlar vazîfelerini îfâ ederek avdet ettiler. Lâkin Dâhiliye Nezâreti netîce-i tahkikatı bildirmek istemedi. Her türlü ısrâr ve ibrâmlarıma [üstüne düşme] rağmen hakikati ketmeylemekde taannüd etti [ayak diredi]" der ve "artık Talat Paşa Dâhiliye Nezâreti'nde bulunduğu müddetçe tahkikatdan bir semere hâsıl olamayacağı taayyün etti,"[154] diye ekler.

Soruşturma Komisyonlarının merkeze yolladığı raporların bazılarının örnekleri Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi'nde bulunmaktadır. Bu raporlar arasında bulunan Ankara bölgesine giden komisyonun yolladığı raporda yer alan bazı ifadeler çok öğreticidir. İfadesi alınan bir şahıstan yolsuzluklar konusunda bildiklerini anlatması istenir. Şahit'in, "efendim, ben bundan daha korkunç şeyler gördüm. Çetelerin ve jandarmaların konvoydaki Ermenileri balta ve kazmalarla öldürdüklerini gördüm", demesi üzerine Komisyon başkanı, "ben sana onu sormadım. Sadece benim soruma cevap ver", diyerek kendisini uyarır. Şahid'in, "efendim ona da cevap vereceğim. Fakat adalet adına söylemek zorunda olduğum şu sözlere de kulak verin lütfen: Bir arabanın içinde baltalar ve kazmalarla öldürülmüş bize benzer insanlar gördüm", biçiminde ısrarcı olması üzerine, şahid odadan atılır.[155]

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi kayıtları arasında da, soruşturmaların sadece Ermeni mallarının yağmalanması, suistimal ve usulsüz uygulamalarla ilgili olduğu konusunda bol sayıda belge mevcuttur. Malatya bölgesinde soruşturma yapan Komisyon Başkanı Mazhar Bey'in, suistimali görülen bir kaymakam hakkında soruşturma izni istemesi üzerine Talat'ın Mamuretülaziz Vilâyeti'ne yazdığı telgraf bu konuda bir örnek olarak verilebilir. Oldukça uzun olmasına rağmen telgrafı aktarmakta fayda vardır:

154 Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, s. 84.

155 V.N. Dadrian, "The Pitfall of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *a.g.e.*, s. 124.

"Kâhta Kaymakamı Hakkı Bey Malatya'dan yola çıkarılan Erzurum Ermeni kâfilesini sevke memur Hısnımansur Kaymakamı'ndan bir emir ve salâhiyeti müstenid olmayarak [emre ve yetkiye dayanmayarak] almak için mahall-i memuriyetinden infikâk ile [ayrılarak] kazâsı hudûdunu tecâvüz ve müdâhale etmesi üzerine aralarında ihtilâf vukû' bulmuş ve bu hâl kafilenin üç gün dağ başında kalmasını ve emvâlin [para ve malların] gasb olunarak kafilenin tedâbîr-i perîşânîsini mûceb olmuş olduğundan ve Kâhta kazâsından geçirilen sâir mahaller Ermeni kafileleriyle yerli Ermenilerinin sevki esnasında birçok nukûd ve eşya Hakkı Bey'in istihdâm etdiği vesâit-i resmiye ve husûsiye ile alındığı halde mal sandığına teslîm olunan akçe on bin kuruş raddesinde bulunduğu ihbârât ve delâil-i sarîha [açık delil] ile anlaşıldığı beyânıyla mûmâileyh Hakkı Bey'in Divan-ı Harb'e tevdî'i lüzûmu Heyet-i Tahkîkiye Reisi Mazhar Bey tarafından bildiriliyor. Bu bâbdaki mütâlaalarının inbâsı [bildirilmesi]."[156]

Telgraftan anlaşıldığı gibi, Talat, konvoydaki Ermenilerin başına gelenlerle ilgilenmemekte, sadece Kaymakam Hakkı Bey'in 10.000 kuruşu ne yaptığını sormaktadır.

Bunun gibi sayıları onlarca ile ifade edilebilecek belgeler arasında tehcir sırasındaki cinayetler veya bu cinayetlere katılanlar hakkında açılmış soruşturmaya ilişkin bir bilgi yoktur. Burada bir kıyaslama yapmak gerekirse, Dâhiliye Nezâreti evrakı arasında, 1918 Kasım ayından sonra yapılan soruşturmalarda açık olarak kullanılan, "tehcir esnasında ika olunan ceraimde müdhildar [dahil] olundukları anlaşılan"[157] ifadesi gibi bir ifadeye savaş sırası soruşturmalarında rastlamak mümkün değildir.

Burada hangi durumlarda yerel yöneticiler hakkında soruşturma izni verildiğine ilişkin bazı örnekler vermekte fayda vardır:

---

156 BOA/ DH. ŞFR, nr. 59/146, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Kânunievvel 1331 (29 Aralık 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

157 BOA/DH.ŞFR., nr. 96/270, Dâhiliye Nezâreti EUM'dan 23 Şubat 1335 (8 Mart 1919) tarihli, İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

1. "Tenos Kaymakamı Cemil Bey'in Ermenilerin sevki esnasında ahval ve hareket-i gayr-i layıkasına binaen azli derdest olduğundan şimdiden eli işden çekdirilmesi muktezidir [gereklidir]. Mumaileyh [ismi evvelce geçen] hakkındaki evrakın Divan-ı Harb-i Örfî'de tevdi hususunu Heyet-i Tahkikiye Reîsi Mazhar Bey'e yazılmıştır."[158]

2. "Sevki esnasında ahval ve hareket-i gayr-i layıkasına binaen azli derdest olduğundan şimdiden eli işden çekdirilmesi muktezidir. Mumaileyh hakkındaki evrakın Divan-ı Harb-i Örfî'de tevdi hususunu Heyet-i Tahkikiye Reîsi Mazhar Bey'e işar kılınmıştır [bildirilmiştir]"[159]

3. "Görün Kaymakamı Şuayib Efendi'nin Ermeni işlerindeki usul ve hareket-i gayr-ı layıkasına biaen Divan-ı Harbiye tevdi lüzumu Heyet-i Tahkikiye Riyâseti'ne cevaben tebliğ olunmuşdur. Vilâyetçe de mumaileyhin eli işden çekdirilmesi."[160]

4. "Zor'a gelen Ermenilerden beş bin lirayı mütecâviz irtikâbâtda [rüşvet aldığı] bulunduğu iş'âr edilen [haber verilen] Tabur Kumandanı Yüzbaşı Sâlih Efendi hakkında ittihâzı [kabul edilen] muktezî [gerekli] mu'âmeleye esâs olabilmek üzre bu bâbdaki tahkîkat netîcesinin muvazzahan [açık, anlaşılır şekilde] inbâsı [bildirilmesi]."[161]

Dâhiliye Nezâreti şifre kayıtlarının bize gösterdiği bir başka gerçek de, Ermenilere sürgünden kurtulmaları için yardım eden bazı devlet memurları hakkında da soruşturma açıldığıdır. Buna ilişkin olarak şu örnekleri vermek mümkündür:

158 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/105, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Teşrinievvel 1915 (14 Ekim 1915), tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

159 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/116, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan, 12 Teşrinievvel 1331 (25 Ekim 1915), tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

160 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/413, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 30 Eylül 1331 (13 Ekim 1915), Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf. Bu son iki belgedeki işten el çektirmelerin, Sivas'ta görev yapmakta olan Mazhar Bey'in isteği ile olduğu anlaşılmaktadır.

161 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/55, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Temmuz 1332 (22 Temmuz 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

5. "Ba'zı Ermenilere sahte vesîka vererek İstanbul'a kaçırdığı bildirilen İstasyon Sevk Me'mûru Mülâzım Tahsin Efendi hakkındaki tahkîkat ve ta'kîbât netîcesinin de inbâsı [bildirilmesi]."[162]

6. "İstanbul'dan Zor'a [Der-Zor] teb'îd olunan yedi Ermeni'den ikisinin ve Halep'ten Zor'a [Der-Zor] sevkolunan yetmiş iki Ermeni'den üçünün Zor'a geldikleri ve diğerlerinin muhâfazâlarına me'mûr jandarmalar tarafından para mukabilinde salıverildiği anlaşıldığı Zor Mutasarrıflığı'ndan bildiriliyor. Muhâfız jandarmalar hakkında serî'an tahkîkat-ı lâzıme icrâsıyla kendilerinin haklarındaki evrâkla birlikde Divan-ı Harb'e tevdî'leri ve ahvâl-i mümâsilenin men'-i tekerrürü neye mütevakkıf ise istikmâl ve inbâsı [bildirilmesi]."[163]

7. "Maraş'da el-yevm [şu anda] sevk olunmamış üç bin sekiz yûz kırk beş zükûr ve beş bin küsûr inâs bulunduğu ve bunların üç bin beş yüz kadarının Gregoryen ve diğerlerinin Katolik ve Protestan olduğu anlaşıldı. Bu Gregoranîlerin sevkinden sarf-ı nazar olunması hakkındaki tebliğât-ı ahîre sebebiyle kalmış olmaları mülahhazdır. Şu hâle nazaran mutasarrıfın Ermenileri tesâhüb ve himâye ettiği anlaşılamamakdadır. Ma'a-mâ-fîh Mülkiye Müfettişlerinden Haydar Bey berây-ı tahkîkat Maraş'a sevk olunmuşdur."[164]

İdam edilenler

Eklemek gerekir ki, tehcir ve sürgünler sırasında, aralarında Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri de olmak üzere bazı kişiler aleyhine soruşturma açıldığına veya bazı kişilerin herhangi bir soruşturmaya tâbi tutulmaksızın ortadan kaldırıldıklarına dair bazı

162 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/167, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Temmuz 1332, (8 Ağustos 1916) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

163 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/43, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

164 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/110, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Nisan 1332 (26 Nisan 1916) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

bilgiler vardır. Aşağıda yayınlanan, Talat Paşa'ya ait olan telgraflardan da anlaşıldığı gibi, özellikle Teşkilat-ı Mahsusa üyesi bazı kişilerin ortadan kaldırılmalarında onların ileride sorun yaratabilecekleri fikri önemli bir rol oynamıştır. Burada verilebilecek bazı örnekler şunlardır:

1) Çerkez Ahmet: Van, Urfa, Diyarbakır ve Şam bölgesinde Ermenilerin imha edilmelerinde rol oynamış, Meclis-i Mebusan'ın iki Ermeni üyesi, Krikor Zohrab ve Vartkes Serengülyan'ı Cemal Paşa'nın emri ile öldürmüştür. Talat Paşa'ya ait 21 Ağustos 1915 tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne çekilen bir telgraftan Çerkez Ahmet çetesinin bölgede ciddi bir sorun teşkil etmeye başladığı anlaşılıyor. Bunun üzerine Talat Paşa, Çerkez Ahmet'in geriye gönderilmesini istemektedir; "Urfa'ya gönderilen vilâyet makam yâveri Halil Bey ve Sirozlu Çerkez Ahmet ile çetelerinin harekât-ı gayr-ı lâyıkası [uygunsuz hareketleri] âsâyiş-i livâyı tehdîd edecek bir şekil aldığı anlaşıldığından kendilerinin derhal geriye celbi ile iş'ârı..."[165] Çerkez Ahmet İstanbul'a dönerken Eskişehir'de Talat Paşa'nın emri ile tutuklanır ve Halep'e Cemal Paşa'nın yanına gönderilir. 27 Ağustos 1915'te Konya Vilâyeti'ne çektiği bir telgrafta Talat durumu izah etmektedir; "Ermenileri katl ve eşyâlarını gasb etmiş olan Sirozî Ahmed ve refîki Halil bugün berây-ı muhâkeme 4. Ordu Divan-ı Harbi'ne sevk olunmak üzere Konya'ya sevk edilmişdir. Firârlarına kat'iyyen meydan verilmemesi ve Cemal Paşa'dan taleb ve iş'âr vukū'una değin Konya'da mahbûs bulundurulması."[166]

Daha sonra, Halep'te Divan-ı Harb'de yargılanan Çerkez Ahmet 17 Eylül 1915'te idam edilecektir. Dâhiliye Nâzırı Talat, kararı onaylarken, Cemal Paşa'ya bir telgraf gönderir ve "kendisinin imhası her halûkârda gereklidir. Aksi takdirde, ileride çok zararlı olabilir" der.[167] Cemal Paşa'nın emir subayı (Gene-

165 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/132, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Ağustos 1331 (21 Ağustos 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

166 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/177, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Ağustos 1331 (9 Eylül 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

167 Ziya Şakir, *Yakın Tarihte Üç Büyük Adam* (İstanbul: Ahmet Sait, 1946), s. 58.

ral) Ali Fuat Erden hatıralarında şöyle yazar: "Cellatlara ve katillere karşı minnet borcu ağırdır... Kirli işlerde kullanılan vasıtalar ihtiyaç ve istimal zamanında lüzumludurlar; fakat kullanıldıktan sonra baş üstünde taşınmayıp, izole edilmeleri gerektir (tuvalet kâğıtları gibi)."[168]

2) Yakup Cemil: Savaş sırasında, özel bir afla hapishanelerden salıverilen suçlulardan oluşan özel bir Teşkilat-ı Mahsusa birliği ile Doğu Anadolu'da Ermeni katliamlarında doğrudan görev almıştır.[169] Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi'nde, Yakup Cemil'in, Trabzon bölgesindeki faaliyeti ve daha sonra gittiği Bitlis'ten Irak'a aktarılması ile ilgili yazışmalara ilişkin belgeler vardır.[170] Savaş sonrasında Ermeni tehcir ve katliamlarını soruşturan Mazhar Soruşturma Komisyonu Harbiye Nezâreti'ne başvurarak Yakup Cemil'in katıldığı katliamlar hakkında özel sorular sormuştur.[171] Yakup Cemil, İttihatçı yöneticilere karşı darbe organize etmekten suçlu bulunup, 11 Eylül 1916'da "vatana ihanetten" idam edildi.

3) Kürt çete reisi Şaftanlı Amero: Diyarbakır Valisi Dr. Reşit ve Vali vekili Feyzi tarafından Diyarbakır'ın önde gelen 636 Ermeni şahsiyetini öldürmekle görevlendirilmişti. Hayvan derisinden şişirilmiş keleklerle Dicle nehri üzerinden Bezuan vadisine götürdüğü Ermenileri çırılçıplak soyduktan sonra aşireti mensuplarına katlettirdi. İki hafta geçmeden

---

168 Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, c. 1, (Istanbul: Halk, 1954), s. 216. Çerkez Ahmet'in Ermeni Soykırımı'ndaki rolüne ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Vahakn N. Dadrian. "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources", *a.g.e.*, s. 118-120.

169 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, (Ankara: Genelkurmay Yayınları, 1934), s. 68. İhtiyat Süvari Kolordusunda görevli Aziz Samih, Yakup Cemil'i, "çılgın, ahlâksız", alayını ise "kanlı katil mahkûmlar" olarak tanımlar.

170 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/95, Teşkilât-ı Mahsûsa'ya Memur Kaymakam Cevad'dan 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey vâsıtasıyla müretteb Alay kumandanı Binbaşı Yakub Cemil Bey'e şifre telgraf. BOA/DH.ŞFR., nr. 58/58, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Teşrinisani 1331(13 Aralık 1915) tarihli Bitlis Vilâyeti'ne Yakub Cemil Bey'e şifre telgraf. Talat telgrafında, Cemil'e, "Irak'da Halil Bey'e iltihâkınız için Enver Paşa tarafından lâzım gelenlere emir verilmiş" olduğunu aktarmaktadır.

171 Kudûs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton, 21, Dosya M, no. 555.

Amero, kendisine Dr. Reşit ve Feyzi beyler tarafından kahramanlıklarından dolayı madalya ve ödüller verileceği vaadiyle Diyarbakır'a çağrıldı ve bu iş için tutulan 10 Çerkez tarafından öldürüldü.[172]

4) Kürt Murza Bey: Erzincan ve Erzurum'dan getirilen Ermenilerin Kemah Geçidi dolaylarında imha edilmelerini organize etmiştir. İttihatçılar, daha sonra "tehlikeli olacağını düşündükleri için" Kürt Murza'yı bir jandarmayı vurduğu gerekçesi ile hapse attılar ve burada "gizlice öldürüldü."[173]

5) Alman raporlarında: Almanya Şam Konsolosu Dr. Rössler, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'nın, Islahiye bölgesinde oluşturulan bir kampa, Alman mühendislerin gözleri önünde saldırı düzenleyerek Ermenileri soyan, yağma eden ve katleden birkaç Kürdü astırdığını aktarır.[174] İstanbul Büyükelçisi Metternich de Aralık 1915'te yolladığı bir raporda, "Anadolu'dan geri dönen Talat Bey ile bugün Ermenilerin durumu üzerine konuştum. Sürgün edilen Ermenilerin beslenme sorunlarına ilişkin kapsamlı önlemler almış. Ermenilerin mal ve canlarına yönelik kötü davranışlar şiddetle cezalandırılıyormuş. Yakın dönemde, kötü muameleden suçlu bulunan 20'nin üzerinde insan idam edilmiş."[175]

---

172 Thomas Mugurditchian, *Dikranagerdee Nahanheen Tohartern*, (Kahire: Djihanian Publisher, 1919), s. 57-61adlı eserden aktaran Vahakn Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Taktil'i*, *a.g.e.*, Aynı olaylar, Raman aşiret mensubu kişi tarafından kaleme alınan, yukarıda bahsettiğimiz eserde de, Ermeni kaynakta aktarıldığı tarzda dile getirilir. 1983 yılında *Haver Delal* başlığı ile kaleme alınmış müsvedde, s. 70-71.

173 İngiliz ordusunda görevli Hintli Müslüman subay Sait Ahmet Muhtar'ın ifadesinden FO371/2781/264888, 27 Aralık 1916 tarihli rapor, no. 2, s. 7. Ayrıca bkz. *Current History*, cilt 5, (Şubat 1917) (*The London Times*'a atıfla.)

174 PA-AA/R14090, Şam Konsolosu Dr. Walter Rössler'in 3 Ocak 1916 tarihli raporu.

175 PAAA/R14089, Büyükelçi Wolff-Metternich'den Başbakan Bethmann Hollweg'e 18 Aralık 1915 tarihli rapor. Talat'ın verdiği bu bilgi konusunda dikkatli olmak gerekir. Çünkü aşağıda aktaracağımız gibi, Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson, Ermenilere yardım eden bazı Osmanlıların başka gerekçeler gösterilerek idam edildiklerini aktarmaktadır. (NA/RG59/867.4016/301, Büyükelçi Morgenthau'dan "çok gizli" ibaresi ile Dışişleri Bakanlığı'na 15 Eylül 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 550-551).

6) Kör Nuri: Tehcir sırasında yüzbaşı rütbesiyle, Şarkışla jandarma komutanı görevindedir. Amele taburlarında görev yapmakta olan 2000'e yakın Ermeni askerinin katledilmesinden sorumlu tutularak, 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa tarafından Askerî Mahkeme'ye sevk edilir ve suçu sabit görülerek idam edilir. Vehip Paşa, İstanbul'da kurulan soruşturma komisyonuna verdiği yazılı ifadesinde bu konuda ayrıntılı bilgiler verecektir.[176]

7) Jandarma Çavuşu Tahsin: Musul'da Ermenilerin öldürülmesinde görev almıştır. Daha sonra, Divan-ı Harb-i Örfi'ye verilmiş ama daha davası bitmeden idam edilmiştir. İdam kararı, idamdan sonra mahkeme hâkimine zorla aldırtılmıştır. Konu hakkındaki bilgiler 1919-1921 yılları arasında İstanbul'da görülen iki ayrı Musul davası sırasında açığa çıkmıştır. Musul Merkez Kumandanı Nevzat Bey'in yargılanması sırasında şahit olarak dinlenen Dâhiliye Nezâreti eski Kalem-i Mahsûs Müdürü Fuâd Bey 19 Nisan 1919 tarihli oturumdaki ifadesinde, "Bir nefer sarhoşlukla bir katl îkâ' etmişti. Dîvân-ı Harb'ce muhâkeme ettik. İ'dâmına karâr vermeden hükm i'dâm icrâ kılınmış ve sonra bize teblîğ ve tasdîk ettirildi. Eğer i'tirâz etmiş olaydık emsâli misillü birer kurşun bize nasîb olurdu", biçiminde bilgi verir.[177]

Bir diğer Musul davası Yüzbaşı Ferit Bey hakkında açılan davadır. Merkez Kumandanı Nevzat Bey'in suçlarına iştirak etmek ve "Musul'da vukua gelen mezalim" nedeniyle açılan bu davada ifade veren, Musul eski Ağır Ceza Mahkemesi Reîsi Hasan Bey, idam edilen Çavuş'un suçunun "eşkiyalık" olduğunu söyler.[178] Bir başka gazete haberine göre Hasan Bey, "idâm edilen Tâhir'e gelince; bu birçok kıtâl icrâ etmiş bir adamdır", demiştir.[179] Çavuş Tahsin'in hangi suça binaen idam edildiği

176 Vehip Paşa'nın 5.12.1334 (1918) tarihinde "Emniyeti Umumiye Dairesinde Tahkiki Seyyi'at Komisyonu Riyâseti'ne" verdiği yazdı ifadeden. Kudüs Ermeni Patrikhanesi: Karton 7, Dosya H, no. 171182.

177 *Yeni Gazete*, 20 Nisan 1919.

178 *Alemdâr*, 3 Haziran 1919.

179 *Yeni Gazete*, 3 Haziran 1919.

tam olarak anlaşılamıyorsa da onun Ermeni cinayetlerinde oynadığı rolün bir payı olması muhtemel gözüküyor.

İstanbul ve İzmir'den sürgünler meselesi

1915 etrafında yapılan tartışmalarda, amacın Ermenilerin imhası olmadığı konusunda ileri sürülen önemli argümanlardan biri de İstanbul ve İzmir'den sürgün olmadığıdır. Oysa Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi kayıtları bu illerden de sürgün yapıldığını açık olarak gösterir.

İstanbul

İstanbul'dan yapılan sürgünlerden kast edilen, 24 Nisan 1915'te tutuklanan aydınlar değildir. Daha sonra Ayaş ve Çankırı'ya yollanan bu ilk aydınlardan başka İstanbul'da tüm bir savaş boyunca, parça parça sürgün yapılmıştır. Aslında, İstanbul Ermenilerinin de sürülmelerinin planlandığı konusunda elimizde bazı bilgiler vardır. Fakat özellikle gerek Almanya'nın baskısı ve gerekse savaşın aldığı seyir nedeniyle bunun gerçekleşmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin Alman Büyükelçi Hohenlohe-Langenburg 12 Ağustos 1915 tarihli raporunda, Ermenilere yönelik cinayetleri protesto eden ve tedbir alınmasını isteyen 9 Ağustos 1915 tarihli Alman notasını Talat Paşa'ya kendi elleriyle verdiğini aktardıktan sonra, "İstanbul Ermenilerinin sürülmeyeceği garantisini verdi", demektedir.[180]

1913-1922 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği görevini yürüten Zaven der Yeghiayan da anılarında İstanbul sürgününün esas olarak Almanların baskısı sonucu engellendiğini, hatta bu konuda Ocak-Şubat 1916 aylarında Alman Parlamentosu'ndan İstanbul'a gelen bir heyetin etkisinin büyük olduğunu ve bir anlaşmanın dahi yapıldığını söyler.[181]

---

180 PA-AA/R14087, Büyükelçi Hohenlohe-Langenburg'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 12 Ağustos 1915 tarihli rapor.

181 Zaven der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, (Barrington: Mayreni Publishing, 2002), s. 105-6.

Savaş boyunca İstanbul'dan parça parça sürgünlerin yapıldığı Alman, Amerikan ve İngiliz kaynaklarınca da aktarılır. Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi'nde de benzeri sürgün emirlerine ilişkin haberlerin olması, farklı arşiv belgelerinin birbiriyle çelişmedikleri, aksine birbirini desteklediklerini göstermesi açısından önemlidir.

Konuya ilişkin ilk belge, Toynbee tarafından 1916 yılında yayınlanan *Mavi Kitap*'ta yer alır. Birinci belge, İstanbul Ermeni patriğinin 2-15 Ağustos 1915'te yazdığı bir mektuptur. Patrik İstanbul sürgünlerine ilişkin şunları aktarır: "...Şimdi sıra İstanbul'da. Zaten insanlar panik halinde kötü kaderlerinin her an kendilerini bulmasını bekliyorlar. Sayısız kişi tutuklandı ve hemen İstanbul dışına çıkarıldı. Çoğu mutlaka ölecek. Şu ana kadar sürülenler, taşra doğumlu ama İstanbul'da ikamet eden tüccarlar... ne pahasına olursa olsun İstanbul'daki Ermenilerin bu korkunç kıyımdan kurtulması için çabalıyoruz."[182]

Taşnak Örgütü Balkan Bölümü tarafından 15/28 Ekim 1915'te kaleme alınan başka bir mektupta şu bilgiler yer alır: "İstanbul'dan sürülen binlerce zavallı Ermeni, ayakkabıları da dahil neleri var neleri yoksa hepsini jandarmalara verdikten sonra, İzmit'ten Konya'ya doğru yürümeye zorlanmışlardır. Trenle yolculuk edecek kadar parası olanlar da jandarmalar tarafından kandırılarak bütün paraları alınmıştır."[183]

Konya'da bulunan Amerikan misyoneri, William S. Dodd, bu mektuptaki bilgilerin doğruluğunu gösteren bilgiler aktarır; "bir diğer sürgün yöntemi, yaya yürütmek idi ve geniş olarak İstanbul'dan sürgün edilen erkeklere uygulandı ki bunlar, aileleri [Anadolu'nun] iç köy ve kasabalarında yaşayan, İstanbul'da ailesiz olarak çalışmakta olan kişilerdi. Türk Hükümeti İstanbul'dan hiç Ermeni sürmediklerinin biteviye propaganda-

182 James Bryce ve Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*, Belge no. 7, s. 53, İstanbul Ermeni patriğinin 2/15 Ağustos tarihli Mektubu.

183 *A.g.e.*, Belge no. 11, s. 65. Daşnaksutyun Komitesi Balkan Bölümü tarafından kaleme alınan, Washington'daki Dışişleri Bakanlığı tarafından Amerikan Yardım Komitesi'ne (*American Relief Committee*) aktarılan bildiridir.

sını yaparken, [İstanbul'da] ailelerinin geçimini sağlamak için çalışan binlerce insanı tutuklayıp sürüyordu."[184]

İstanbul'dan geniş çaplı sürgünler yapıldığına dair haberler Alman belgelerinde de yer alır. 5 Aralık 1915'te, Alman Dışişleri Bakan Sekreteri Jagov, İstanbul Büyükelçisi Metternich'e Ermeni Sofya Taşnak Komitesi'nden aldığı bir haberi aktarır. Habere göre, "Türk Hükümeti daha önce verdiği sözlerin aksine, İstanbul'dan da Ermenilerin sürgününe başlamıştır. Güya şu ana kadar 10.000 kişi sürülmüş ve bunların büyük bir kısmı İzmit dağlıklarında öldürülmüştür. 70.000 kişiyi kapsayan bir liste hazırlanmıştır." Jagov, Metternich'e direktif verir: "Eğer bu bilgiler doğru ise lütfen enerjik bir tarzda protesto edin."[185]

7 Aralık 1915'te bu telgrafa cevap yazan Metternich, İstanbul'dan sürülen Ermeni sayısını, İstanbul Emniyet Müdürü'nün ifadesine dayanarak 30.000 olarak verir: "Güvenilir kaynaklardan edindiğim ve gizli tutulmasını rica edeceğim bilgiye göre, geçtiğimiz yaz aylarında tehcir edilen 30.000 ve kaçan 30.000 Ermeni'den sonra, bölge emniyet amirinin ifadesiyle, İstanbul'dan 4.000 Ermeni Anadolu'ya sürülmüştür ve halen İstanbul'da yaşayan 80.000 Ermeni'nin de peyderpey tahliye edilmesi düşünülmektedir. Bunun durdurulması isteniyorsa, çok sert araçlara başvurulması gerekir."[186]

Tüm bu belgelerden anlaşılan, İstanbul'dan sürgünlerin parça parça, zamana yayılarak değişik dönemlerde yapıldığıdır. Buna gösterilebilecek en önemli kanıtlardan birisi de İstanbul sürgünleri ile ilgili olarak bölgelere yollanan telgraflar arasındaki tarih farklarıdır. Örneğin, 1919-22 İstanbul Divan-ı Harb-î yargılamalarında, Nahiye Müdürleri Davası olarak bilinen davanın 18 Aralık 1919 tarihli yedinci oturumunda, İstanbul'dan

184 William S. Dodd, "Report of Conditions Witnessed in the Armenian Deportations in Konia, Turkey", *"Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, haz. James L. Barton (Ann Arbor: Gomidas Institute 1998), içinde, s. 147.

185 PA-AA/BoKon/171, Dışişleri Bakanlığı sekreteri Jagov'dan İstanbul Büyükelçisi Metternich'e 5 Aralık 1915 tarihli telgraf.

186 PA-AA/R14089, Büyükelçi'den (Wolff-Metternich) Reich Başbakanı'na (Bethmann Hollweg), 7 Aralık 1915 tarihli telgraf.

sürülen bir Ermeni ifade vermiş ve kendisi ile birlikte 200 kişilik bir kafilenin, Temmuz-Ağustos 1915 tarihlerinde sürüldüğünü söylemiştir.[187] Haziran 1916'da Dâhiliye Nezâreti'nden çeşitli vilâyetlere çekilen ve "İstanbul'dan vesâ'ir mahallerden berây-i teb'îd oraya gönderilecek Ermenilerin ba'de-mâ Konya, Karaman, Tarsus üzerinden Kars, Maraş, Pazarcık tarîkıyla Zor'a [Der-Zor] sevkleri(nin)" tebliğ edildiği bir telgraftanda bu tarihte de İstanbul'dan hâlâ sürgünlerin yapıldığı anlaşılmaktadır.[188]

Sürgün ve tehcir sırasında Konya'da valilik görevinde bulunmuş olan Celal Bey de anılarında İstanbul'dan sürgünler yapıldığını yazar ve sürgün edilenlerin sayısını "binlerce" ile ifade eder; "Haydarpaşa'dan gelen trenler hergün binlerce Ermeni getiriyor, Konya istasyonuna yığıyordu. Bunların daha ileri sevki için mütemadiyen İstanbul'dan emir tebliğ ediliyordu. Ve ben vagon verilmedikçe sevkiyatın mümkün olamayacağını söyleyerek i'tizâr ediyordum."[189]

Dâhiliye Nezâreti kayıtlarından Ermenilerin İstanbul'dan sürgünlerine yönelik başka ayrıntılar da elde etmek mümkündür. Bunların başında sürgünlerin belli kriterlere göre yapıldığı ve esas olarak Der-Zor bölgesine gönderildikleri olgusu gelir. Belgeler, İstanbul'dan sürgünlerin dört kritere göre yapıldığını göstermektedir. Bunlar, doğum yerleri İstanbul dışı –taşralı– olanlar, bekârlar, işsizler ve çeşitli örgütlere üye olanlardır. Bazı örnekler vermek gerekirse: İzmit Mutasarrıflığı'na Ağustos 1915'te çekilen bir telgraftan, İstanbul'da yaşayan İzmit Ermenilerinin, İzmitli sayılacağı ve sürüleceği bildirilir. Telgrafta, "İzmit ve mülhakatı [bağlı olan yerler] ahâlîsinden olup İstanbul'da bulunan ve mahall-i mezkûra [adı geçen yerlere] gitmek isteyen Ermenilerin buraya [İstanbul'a] avdet et-

187 *Alemdar*, Ati, 19 Aralık 1919.

188 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/95, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Haziran 1332 (26 Haziran 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Konya vilâyetleri ile İzmit, Bolu, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir, Niğde, Maraş, İçel mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

189 Halep Valisi Celal'in anıları, *Vakit* 12 Kânunievvel 1918 (12 Aralık 1918).

tirilmemek ve zaten ora ahâlîsi olmaları itibarıyla diğerleriyle beraber ihrâc edilmek üzere Dersaadet'ten" gitmeleri için polis müdüriyetine haber verildiği söylenir ve işlemlerin ona göre yapılması istenir.[190]

Aralık 1915'te Konya Vilâyeti'ne çekilen bir başka telgraftan, İzmit asıllı İstanbul Ermenilerinin, Polis Müdürlüğü'nden verilen özel vesikalarla İstanbul dışına çıkartıldıklarını anlıyoruz; "Esnâ-yı sevkde Dersaadet'de bulunmalarından nâşî sevk olunamayan ve ahîren Polis Müdüriyet-i Umûmiyesinin vesîkasıyla İzmit'e gönderilen Ermenilerden İzmit ahalisinden bulunanların ileriye sevkleri lüzûmu İzmit Mutasarrıflığı'na yazılmışdır." Telgrafın Konya'ya çekilme nedeni, bu grubun Konya "merkez müstesnâ olmak üzere vilâyet dâhiline tevzî'leri" istenmesidir.[191]

1916 Kasım ayında Musul'a çekilen "Taşralı ve bekâr eşhâsdan olup istihsâl ettiği pasaportla Bulgaristan'a firâr etmek üzere iken der-dest olunarak 20 Temmuz 331 tarihinde dâhile sevk olunan manifatura tüccarı Bitlisli Simpat Kirkoyan", hakkındaki telgraf taşralı ve bekâr sürgününe bir örnek olarak verilebilir.[192] Mütareke sonrası, İstanbul Divan-ı Harb-î Örfî'de görülen davalardan birisi bekâr erkeklerin İstanbul'dan sürülmelerine ilişkindir. Hidayet Efendi adlı bir polis memuru aleyhine açılan davada sanığın, "Üsküdar civarından bekâr Ermenilerin tehcirine sebebiyet vermek ve evlerine girerek bazılarının mallarını gasp etmek" suçundan cezalandırılması istenmektedir.[193]

Kastamonu ve Ankara vilâyetlerine Temmuz 1915'te gönderilen bir telgraftan, 25 Nisan 1915'te İstanbul'dan Çankırı ve Ayaş'a sürgüne gönderilen Ermeniler için de benzeri bir muamele yapıldığını anlıyoruz. Buna göre, İstanbullu Ermeniler

190 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/343, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 27 Temmuz 1331 (9 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

191 BOA/DH.ŞFR., nr., 60/308, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Kânunısanî 1331 (13 Aralık 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

192 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/119, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 15 Teşrinisanî 1332 (28 Kasım 1916) tarihli Musul Vilâyeti'ne şifre telgraf.

193 Hidayet Efendi davasına ilişkin bilgiler için bkz. *Alemdar* 17, 19 Haziran ve 9 Temmuz 1919; *Yeni Gazete*, 24 Haziran, 16 Temmuz 1919

hakkında bir defter hazırlanmış ve isimlerin karşılarına taşralı olup olmadıkları kaydedilmiştir. Ermenilerin haklarında buna göre muamele yapılması istenmektedir. Telgrafta; "Evvelce gönderilen defterde esamesi mevcud olup serbest bırakılmaları caiz olan ve ancak taşralı olmaları hasebiyle memleketlerine iadeleri lüzumu isimleri hizasına şerh verilen Ermenilerin memleketlerine iadelerinden sarf-ı nazar olunarak Dersaadet'e azimetlerine müsaade olunması" istenmektedir. Telgrafın gönderilme nedeni açıktır. Serbest bırakılması uygun görülen Ermeniler arasında İstanbullu olmayıp taşralı olanların aslında memleketlerine gönderilmeleri gerekmektedir ama bu telgraf ile özel bir istisna yapılmaktadır.[194]

Ayrıca belgelerden anladığım, "bekâr-taşralı", "işsiz-taşralı" gibi özel kategoriler mevcuttur. "Aslen Bursalı olup, ikamet ettiği Kumkapı'dan alınıp Konya'ya uzaklaştırılan Karabet veledi Kirkor Karagözyan'ın işsiz ve taşralılar meyanında sevkedildiği";[195] "Asador oğlu Nazarat'ın, bekâr ve taşralı olması sebebiyle Dersaadet'ten Konya'ya sürüldüğü" biçimindeki belgeler burada bir örnek olarak verilebilir.[196] Bunun gibi, "Kirkor veled-i Serki'in, Taşnaksutyun Ermeni Komitesi'ne mensup olduğu anlaşılarak İstanbul'dan Konya'ya sürül(mesi)" de belli örgütlere üye oldukları için sürülmeye bir örnek teşkil edebilir.[197]

İstanbul'dan sürgünlerin belli kriterlere göre yapıldığı yabancı gözlemcilerin de dikkatini çekmiştir. Alman *Kölnische Zeitung* gazetesi muhabiri Ernst von Nahmer, 5 ve 6 Eylül 1915 tarihlerinde "çok gizli" ibaresi ile yolladığı iki ayrı raporda, Ermenilerin İstanbul'dan sistematik bir biçimde uzaklaştırıldığını gözlediğini aktarır. "Önce (Sivas ve doğusu Anadolu vilâyetlerinden oldukları tahmin edilen) bekâr erkekler; daha sonra doğum yerleri Ermeni vilâyetleri olan tüm evli veya bekâr erkekler... şimdiye kadar 200 Erkek ve 50 aile sürgün edil-

194 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/150, Dâhiliye Nezâreti'nden 16 Temmuz 1331 (29 Temmuz 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

195 BOA/DH. 2. Şube, nr., 16/16, 1334. S. 27.

196 BOA/DH. 2. Şube, nr., 15/16, 1334. S. 20.

197 BOA/DH. 2. Şube, nr., 15/4, 1334. M. 26.

di." Gazeteci, Hükümete yakın Almanlardan İstanbul'daki büyükelçiliklerin varlığı nedeniyle böyle davranıldığını, Anadolu'daki Ermenilerin sürülmesi bitince sıranın İstanbul'a geleceğini duyduğunu da aktarır.[198]

İzmir

İzmir'den Ermenilerin sürülmediği iddiası doğru değildir. Başta Başbakanlık Arşivi olmak üzere farklı kaynaklar, bize İzmir'den de 1915 yazı ile birlikte Ermenilerin küçük gruplar halinde sürülmeye başlanmış olduğunu göstermektedir. Bu sürgünler, 1916 Kasım'ında Alman general Liman von Sanders'in girişimleriyle durdurulacaktır. İzmir Valisi Rahmi Bey'in, doğrudan Talat Paşa'ya yazdığı 26 Mayıs 1915 tarihli bir mektuptan, "bi'l-cümle muhâsım [düşman tarafını tutan] tebaanın dahile sevki hakkında... Harbiye Nezâreti'nden emir gelmiş" olduğunu anlıyoruz. Rahmi, sürülmesi istenenlerin, "...burada [İzmir'de] doğmuş büyümüş zengin olmuş memleketin iktisâdiyen maârifine hizmet, fukarâsına muâvenetde bulunmuş ve bulunmakda olanlar ve cidden erbâb-ı haysiyet ve nâmusdan olanlar ve hatta diyebilirim ki bazı Türklerden ziyade Türklük hissiyle mütahassıs bulunanlar" olduklarını söyleyerek bu işlemin durdurulmasını istemektedir. Rahmi'ye göre, "İdâre-i hükûmetin nâmuskâr ellerde bulunduğuna ve kendilerine bu hükûmetden bir zulm yapılmayacağına kani' olarak memleketi terk etmek lüzûmunu hissetmeyen bu adamları i'tirâzlarına rağmen karılarından çocuklarından ayırarak insan yaşamaz yerlere sevk etmek doğru değildir." Rahmi, Talat ile arkadaşlığına dayanarak bu işlemin durdurulmasını istemektedir. "Binâenaleyh Enver Paşa ile görüşülerek vilâyetde bu tedbîrin tatbîkinden ferâgat edildiğini teblîğ etmenizi arkadaşlığımız nâmına her ikinizden rica ederim."[199]

198 PA-AA/R14087 *Kölnischen Zeitung* muhabiri Tyszka'nın Dışişleri Bakanlığı'na raporu 5-6 Eylül 1915.

199 BOA/DH. EUM. 5. ŞB., 20/62, İzmir Valisi Rahmi Bey'den, 13 Mayıs 1331 (26 Mayıs 1915) tarihli "Talat Bey Efendi'ye" başlıklı yazı.

Rahmi'nin mektubundan sürgüne gönderilmeleri istenenlerin toplam kaç kişi, hangi gruptan insanlar olduğunu ve sonucu anlamak mümkün değildir. Fakat "Ereğli'de bulunan İzmit Ermenilerinden Aşcıyan ve Bulutyan âilelerinin İzmir'e i'zâmlarıyla iş'ârı"[200] biçiminde 1 Eylül 1915; "Yüzbaşı Dikran Efendi'nin pederi Kasbar ile vâlidesinin İzmir'e azîmetlerine müsâade olunması muvâfıkdır",[201] biçiminde veya İzmir milletvekili Onnis Efendi'nin akrabalarının İzmir'e geri dönmelerine veya Eskişehir'e yerleşmelerine müsaade edilmesi konusunda 30 Eylül; 3, 5, 10 ve 25 Ekim ile 14 Kasım 1915'te çekilen telgraflardan Ermenilere yönelik bazı sınırlı sürgünlerin yapılmış olduğunu ve ama bazılarının geri dönmelerine müsaade edildiğini çıkarmak mümkündür.[202]

Eldeki belgelere dayanarak, İzmir'de Ermenilere yönelik ilk toplu tutuklama ve sürgünlerin Kasım 1915'te yapıldığını söyleyebiliriz. 2 Aralık 1915'te Aydın Vilâyeti'ne çekilen bir telgrafta şunları okuyoruz; "Mahall-i mürettebelerine sevk olunmak üzere ve me'mûr-ı mahsûs vedâ'atıyla altmış bir Ermeninin İzmir'den Afyon Karahisarı'na geldiği Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'ndan bildiriliyor. Bunların esbâb-ı teb'îdlerinin inbâsı [bildirilmesi]."[203] Yine 8 Aralık 1915'te Afyon'a yollanan, "İzmir'den gönderilen altmışbir nüfûs Ermeninin Diyârbekir tarîkıyla Musul'a sevkolunması ve inbâsı [bildirilmesi]" biçimindeki bir telgraftan bu grubun Musul'a sevk edildiğini

200 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/345, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

201 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/271, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

202 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/270, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Eylül 1331 (30 Eylül 1915) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. "İzmir Mebusu İhsan Onnik Efendi'nin akraba ve müte'allukâtının İzmir'e azîmetlerine müsâ'ade olunması muvâfıkdır." Diğer belgeler için; 56/291; 56/301; 56/345; 57/29; 57/121; 58/6. Afyon, Konya ve Halep gibi son derece değişik şehirlere çekilen bu telgraflardan, daha önce İzmir'den sürülen aile mensuplarının geriye mi çağrıldığı, yoksa tüm ailenin İzmir'de toplanmasının mı amaçlandığını anlamanın biraz zor olduğunu eklemekte fayda vardır.

203 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/191, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 19 Teşrinisani (2 Aralık 1915) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf.

anlıyoruz.[204] Bu 61 kişiyi takiben ikinci bir tutuklama dalgası daha vardır ve bu sefer 95 kişilik bir grup daha İzmir'den Musul'a sürgün edilecektir. "Eşhâs-ı muzırradan olmalarına binâ'en İzmir'den Karahisar'a ve oradan mahfûzan Konya'ya gönderilen altmışbir ve gönderilecek doksanbeş Ermeninin mahfûzan Diyârbekir tarîkıyla Musul'a sevkleri ve inbâsı [bildirilmesi]."[205]

Ekim 1916 tarihli Konya'ya yollanan bir başka telgraftan ise, İzmir'den Konya'ya sürgün edilmiş bir grup Ermeni'nin Konya'dan Pozantı istikametine doğru 25 Aralık 1915'te yola çıkartılmış olduğunu anlıyoruz."[206] Bunun sözü geçen gruplardan birisi mi yoksa başka bir grup mu olduğunu anlamak mümkün değildir. 9 Şubat 1916 tarihli Afyon'a çekilen bir başka telgrafta, "Taşnaksutyun komitesine mensûb olmasından nâşî [dolayı] İzmir'den teb'îd olunan [sürülen] ve el-yevm [şu anda] Karahisar'da bulunduğu Aydın Vilâyeti'nin iş'âr-ı cevâbîsinden [yazılı cevabından] anlaşılan Manisa Mensûcât Fabrikası Sahibi Sarıyan'ın emsâli gibi Diyarbakır tarîkiyle Musul'a sevk olunması ve inbâsı [haber verilmesi]",[207] denmektedir ki, bundan İzmir'de tutuklama ve sürgünlerin 1916 boyunca da devam ettiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Bunun dışında, İzmir'den sürgünlere ilişkin yoğun bilgiler Alman Konsolos Spee'nin 10 Kasım 1916 tarihli raporunda yer alır. Spee, İzmir Valisi Rahmi'nin kendisine, Ermenilere yönelik uyguladığı yumuşak politikanın İzmir İttihatçıları tarafından merkeze şikâyet edildiğinin söylendiğini aktarır. Buna göre, İstanbul'daki İttihatçı yöneticiler Rahmi'ye İzmir Ermenilerini sürmesi için baskı yapmaktadırlar. Bu baskıların sonucu Rahmi, şüpheli bulunan Ermenilerin tutuklanması için İzmir polis

204 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/247, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Teşrinisani (8 Aralık 1915) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

205 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/20, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 3 Kânunievvel 1331 (16 Ocak 1916) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

206 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/58, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Teşrinievvel 1332 (21 Ekim 1916) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

207 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/282, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Kânunisani 1331 (9 Şubat 1916) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

müdürüne tam yetki verir. 8 Kasım 1916'da ilk elde 300 Ermeni tutuklanır ve aileleriyle birlikte trenle İzmir dışına çıkartılırlar.[208] Spee raporunda İzmir'deki ordu kumandanının (Liman von Sanders), askerî durumu tehlikeye düşüreceği için başka sürgüne müsaade etmeyeceğini valiye bildirdiğini de aktarır.

12 Kasım 1916'da kendisi durumu İstanbul'a bildiren Liman von Sanders, valinin sürgün emrini Talat'tan aldığını söylediğini aktarır ve "Valiye bundan sonra benim iznim olmadan bu çapta bir toplu tutuklama ve sürgünün yapılmaması gerektiği uyarısında bulundum. Valiye böyle bir olayın bir daha tekrar edilmesi durumunda silah zoruyla engelleyeceğimi bildirdim," dediğini ekler.[209] Her ne kadar Sanders, bu kararında askerî nedenlerin belirleyici olduğunu söylüyorsa da, İzmir'de sürgün kararının Almanlar tarafından alındığı yolunda yoğun bir söylentinin var olmasının da onun bu tutumunda etkin olması muhtemeldir. Durumu Berlin'e bildiren İstanbul Büyükelçiliği, Liman von Sanders'in kararının desteklendiğinin bildirilmesini ister. Alman Dışişleri Bakanlığı 14 Aralık 1916'daki cevabî notunda, Sanders'in arkasında olduklarını bildirir.[210] Büyükelçilik 25 Kasım 1916 tarihli yazısında, "İzmir'de Ermeni sürgünü ertelenmiştir. Böylece sorun kapanmış sayılmalıdır", notunu düşer.[211]

İzmir'den 1916 Kasım'ında yapılan sürgünleri Dâhiliye Nezâreti kayıtlarından da takip etmek mümkündür. Buna göre, Alman kaynaklarında takriben 300 kişi olarak bildirilen ilk tutuklanan Ermenilerin sayısının 256 kişi olduğunu ve tutuklanmalarını takiben hemen sürgüne yollandıklarını anlıyoruz. Tutuklamalardan 5 gün sonra Afyon'a çekilen "İzmir'den gönderilen iki yüz elli altı komiteci Ermeninin Adana tarîkıyla

208 PA-AA/BoKon174, İzmir Konsolosu Spee'nin 10 Kasım 1916 tarihli raporu.

209 PA-AA/BoKon174, Liman von Sanders'den İstanbul Büyükelçiliği'ne 12 Kasım 1916 tarihli rapor.

210 Büyükelçiliğin destek isteyen yazısı: PA-AA/R14094, Büyükelçilik temsilcisi Radowitz'in 13 Kasım 1916 tarihli raporu. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın destek notu: PA-AA/R14094, Dışişleri Bakan Sekreteri Zimmerman'ın 14 Kasım 1916 tarihli yazısı.

211 PA-AA/R14094, Büyükelçi Kühlmann'ın 25 Kasım 1916 tarihli raporu.

Maraş'a sevkleri, trene kabülleri için Başkumandanlık Vekâleti'ne yazılmışdır";[212] Adana'ya çekilen "İzmir'den çıkarılıb Zor'a [Der-Zor] sevk edilmek üzere oraya [Adana'ya] gelecek olan 256 komiteci Ermenilerin muhafaza altında Maraş tarikiyle Zor'a sevkleri"[213] ve Maraş'a çekilen, "İzmir'den çıkarılıp Zor'a sevk edilmek üzre oraya gelecek olan ikiyüz elli altı komiteci Ermeninin muhâfaza tahtında Zor'a sevkleri"[214] biçimindeki telgraflardan sürgünlerin adım adım takip edildiğini ve hedeflerinin de Der-Zor olduğunu anlıyoruz.

Talat Paşa'nın telgrafları ve Katolik ve Protestan Ermeniler

Bu noktada, özellikle Talat Paşa'nın, sürgünün düzgün geçmesi konusunda çektiği ve Türkçe kaynaklarda, tehcirin, imha amacına yönelik olmadığına kanıt olarak kullanılan telgraflar konusuna açıklık getirmek gerekir. Birincisi, yukarıda da belirtildiği gibi, resmî kanalların, imhaya yönelik haberleşmeler için kullanılmamasına azami dikkat ediliyordu. Aslında bu, birçok kitlesel imha biçimlerinde karşılaştığımız bir durumdur. Eylemin sahipleri, işledikleri cinayetlerin üstünü örtmek için özel bir çaba sarf ederler. Ayrıca eklemek gerekir ki, Osmanlı yönetimi, yaptığı eylemi kendi müttefiklerinden de saklamak zorundaydı.

Nitekim, bu araştırma boyunca sık sık gösterdiğimiz gibi, Anadolu'dan gelen Kırım haberlerinin yoğunlaşması üzerine, Almanya ve Avusturya büyükelçilikleri sıkça bu eylemlere son verilmesi için Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimde bulunuyorlardı. Örneğin Alman Hükümeti, en azından Protestan ve Katolik Ermenilerin tehcirden men edilmesi konusunda baskı

212 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/260, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 31 Teşrinievvel 1332 (13 Kasım 1916) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

213 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/262, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 31 Teşrinievvel 1332 (13 Kasım 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

214 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/261, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 31 Teşrinievvel 1332 (13 Kasım 1916) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

yapıyordu. Hem bu isteklerinin yerine getirilmemesi hem de öldürme haberlerinin ardı arkası kesilmeden gelmeye devam etmesi Almanya'yı, 4 Temmuz ve 9 Ağustos'da iki ayrı nota vermek zorunda bırakmıştı.[215]

Burada Osmanlı Arşiv belgelerine dayanarak, Talat Paşa'nın bölgelere sadece Almanlara göstermek ve onları oyalamak amacıyla yolladığı emirleri, sonra yolladığı ikinci bir emirle nasıl geçersiz kıldığını Katolik ve Protestan Ermenilerinin sürülmeleri örneğinden kalkarak göstermekte fayda vardır. Bilindiği gibi, 1915 konusunda yapılan tartışmalarda ileri sürülen argümanlardan birisi de Katolik ve Protestan Ermenilerinin sürülmedikleridir. Oysa burada göstereceğimiz gibi, Katolik ve Protestan Ermeniler de sürülmüştür ve bunların sürülmemesine ilişkin bölgelere gönderilen telgraflar, sadece Almanları aldatmak amacıyla Talat Paşa tarafından bölgelere gönderilen ve hemen arkasından da iptal edilen telgraflardır.

İlk önce, hatırlatmak gerekir ki, sürgünün başlangıç aylarında bölgelere yollanan emirlerde, tüm Ermenilerin, hiçbir din ayırımı yapılmadan sürgün edilmeleri gerektiği çok açık olarak dile getirilir. Yukarıda % 5-10 uygulaması kısmında, "vilâyet dâhilindeki kurâ ve kasabâtda bulunan bilâ-istisnâ bi'l-umûm Ermeniler â'ileleriyle birlikte ihrâç" olunması gerektiği konusunda yeteri kadar belge aktarmış bulunuyoruz.[216] Belgelerden anladığımız, Talat Paşa Ağustos başına kadar, Almanya'nın hiç değilse Katolik ve Protestan Ermenilerin sürgüne tâbi tutulmamaları konusundaki baskılarını başından savmayı başarmıştır.

Baskıların artması üzerine ve de zaten Katolik ve Protestanların büyük ölçüde sürülmüş olmaları nedeniyle, Talat bu is-

215 Almanların Haziran sonundan itibaren başlayan girişimleri konusunda bkz. Wolfgang Gust, *Der Völkermord and den Armeniern 1915-6, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts*, (Springe: zu Klampen), s. 76-97; Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918, Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, (Potsdam: Der Tempel Verlag, 1919), s. XXVI-XXXIII.

216 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/87, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 7 Haziran 1331 (20 Haziran 1915) tarihli Trabzon, Mamuretülaziz, Sivas, Diyarbakır vilâyetleriyle Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

tekleri kabul eder gözükmüş ve bölgelere Katolik ve Protestanların sürülmemesi konusunda bazı emirler yollamıştır. Tesbit edebildiğimiz ilk emir Katolik Ermenilere ilişkindir ve 4 Ağustos 1915 tarihlidir. Telgrafta, "kalmış olan Ermeni Katoliklerin sevk ve ihraçlarından sarf-ı nazar edilmesi"ni ister.[217] Benzeri bir emri 15 Ağustos 1915'te Protestanlar için de gönderir ve "Protestan mezhebinde bulunan Ermenilerden sevk olunmayanların sevkinden sarf-ı nazar olunması"nı ister.[218] Dikkat edilirse, Talat her iki telgrafta da sadece "eğer kalmışlarsa göndermeyin" ifadesini kullanmaktadır ve bu emirler asla, belgelerden de anlaşılacağı gibi, gönderilmiş olan Katolik ve Protestanların geri dönmelerine izin anlamına gelmeyecektir.

Bu telgrafları sadece Alman baskısını hafifletmek amacıyla yollayan Talat Paşa hemen bu telgrafların arkasından, üstelik hem de aynı gün ikinci bir telgraf daha yollayacak ve daha önceki telgrafın aksine, sürgünlere kalınan yerden devam edilmesini emredecektir. Örneğin, 4 Ağustos'da, Katolikleri sürmeyin diye haber yolladığı vilâyetlere çektiği ikinci bir telgraf ile, "evvelce te'hir-i sevkleri bildirilen nefsi Adana, nefsi Sis ve Mersin Ermenilerinin vilâyet dahilinde kalan sa'ir Ermeni kurasında kâmilen ihracıyla tayin olunan menatıka sevkleri"ni ister.[219] Benzeri bir telgrafı aynı gün bölgenin diğer şehri Maraş'a da çekecektir.[220] Yani Katoliklerin sürülmemesi için yollanan emir, aynı gün yollanan ikinci bir emir ile geçersiz kılınmaktadır.

---

217 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/252, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Temmuz 1331 (3 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Van vilâyetleriyle Urfa, Canik, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

218 BOA/DH/ŞFR/54/20, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 2 Ağustos 1331 (15 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuratülaziz ve Van vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı Sahib livaları, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

219 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/271, Dahliye Nâzırı Talat'tan 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) tarihli Adana Valisi İsmail Hakkı Beye şifre telgraf.

220 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/272, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Bu şehirlere tek tek yolladığı telgrafları yeterli bulmayan Talat, 11 Ağustos 1915'te bu illerin tümüne birden çektiği bir diğer telgrafla, "Ermeni Katoliklerin diğerleri ile birlikte sevk ve tebidleri" gerektiğini hatırlatır ve "o yolda muamele ifası"nı ister.[221] Aynı gün benzeri bir telgrafı ayrıca Ankara'ya da çeker ve "Ankara Vilâyeti'ndeki Katolik ahalinin dahi Ermeniler misillü sevk ve teb'idleri"ni ister.[222]

Talat ayrıca, özel olarak soru sordukları için, bazı vilâyetlere tek tek verdiği cevaplarda, durdurma emrinin, hali hazırda sürülmüş olan Katolik ve Protestanları zaten içermediğini ayrıca bildirmek yoluna da gider. Örneğin, İzmit Mutasarrıflığı'na 14 Ağustos 1915'te yolladığı bir telgrafta, İzmit'den Eskişehir'e gönderilen Protestan ve Katoliklerin iade edilmeyecekleri bildirilir.[223] Eskişehir Mutasarıflığına 30 Ağustos 1915'te çektiği bir telgraf ile, "Ermeni Katolik ve Protestanlarından, İzmit ve sâir mahallerden oraya gönderilenlerin iâdesi îcâb etmez. Emrin gidenlere şümûlü yokdur", diyerek Katolik ve Protestanların asla geldikleri yere geri gönderilmeyeceklerinin altını çizer.[224]

Durum elbette Almanların dikkatinden kaçmayacak ve yeniden baskı yapacaklardır. Bu baskı sonucu, Talat Paşa 29 Ağustos 1915'te bölgelere, Katolik ve Protestanları göndermelerinin durdurulmasını isteyen ikinci bir tamim daha yollayacak ve kendisi doğrudan Alman Büyükelçiliği'ne bizzat gide-

221 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/384, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihli Adana, Halep vilâyetleriyle Adana, Halep ve Maraş komisyon Riyasetlerine şifre telgraf.

222 BOA/DH.ŞFR., nr., 55-A/373, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf. Öte yandan Ankara'ya çekilen 4 Haziran 1916 tarihli bir başka telgraftan Ankara'da hâlâ bazı Katolik Ermenilerin kalmış olduğu anlaşılmaktadır. Talat Paşa, söz konusu telgrafında, "El-yevm Katoliklere karşı ne yolda mu'âmele edildiğinin ve orada muvakkaten kalmış olan Alman Rahibi tarafından umûm Ankara Katoliklerine âyin-i rûhânî icrâsına müsâ'ade edilmediğinin serî'an izâh ve inbâsı[nı] [haber verilmesini]", istemektedir, (BOA/DH.ŞFR., nr. 64/210).

223 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/55, tarihinde Dâhiliye Nezâreti EUM'den 1 Ağustos 1331 (14 Ağustos 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

224 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/321. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 17 Ağustos 1331 (30 Ağustos 1915) tarihli Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

rek, bölgelere gönderdiği emri onlara da gösterecektir. Talat'a inanan Alman otortileri, çeşitli illere telefon ederek, sürgünlerin durdurulduğu haberini ileteceklerdir.[225] Aslında, ilgili emirde Talat Protestan ve Katoliklerin sürülmemesini çok yuvarlak ve anlaşılmaz ifadelerle tekrar etmiştir ve ama daha önemli olan, durdurma emirlerinin, sadece "yerinden çıkarılıp der-dest-i sevk bulunanlardan ma-ada kalan Ermeniler" ile ilgili olduğunun altını çizmiştir.[226] Yani emir, eğer hâlâ kalmış Katolik veya Protestan varsa, onlara ilişkindir.

Bu telgrafın yuvarlak ifadelerle olması bile Talat Paşa için kâfi değildir. Yolladığı bir diğer emirle, 29 Ağustos tarihli bu belgenin nasıl anlaşılması gerektiğini açıklayacaktır. Talat, Almanlara "Katolik ve Protestanları sürmüyoruz" diye gösterdiği belgenin, bölgeler tarafından Katolik ve Protestanların sürgünlerine devam edilmesi olarak anlaşılması gerektiğini kesin bir dille bildirir. Örneğin 2 Eylül tarihinde "bizzat hallolunacaktır" notuyla yolladığı bir emirde, 29 Ağustos tamiminin nasıl yorumlanması gerektiği konusunda şu açıklamayı yapar. Zaten geride fazla Katolik ve Protestan Ermenisinin kalmadığını biliyor olan Talat Paşa, telgrafta, eğer hâlâ geride kalmış ve yollanmamış Katolik ve Protestan Ermenisi varsa "tehir-i sevki hakkındaki emrin sevklerinden sonra geldi(ği)" söylenerek bu Katolik ve Protestanların da "aileleriyle birlikte ihracı" yoluna gidilmesini ister.[227] Bölgelere söylediği, kalan Katolik ve Protestanları sürmeye devam etmeleri, eğer Almanlar kendilerini sıkıştırırlarsa, sevki durdurma emri bu kişilerin sevk kararlarından sonra geldi, demeleridir.

Talat Paşa'nın, tüm bir yaz boyunca Katolik ve Protestanların da sürülmeleri konusunda bölgelere telgraflar yolladığını,

---

225 DE/PA-AA/BoKon/170, 31. Ağustos 1915, İstanbul Büyükelçiliği müşavirlik kaydı.

226 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/292, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 16 Ağustos 1331 (29 Ağustos 1915) tarihli Hüdavendigâr, Ankara, Konya, İzmit, Adana, Maraş, Halep, Zor, Sivas, Kütahya, Karesi, Niğde, Mamuretülaziz, Diyarbakır, Karahisar-ı Sahib, Erzurum ve Kayseri'ye şifre telgraf.

227 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/22, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 20 Ağustos 1331 (2 Eylül 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

yine onun tarafından 24 Ekim 1915'te Maraş'a gönderilen bir telgraftan öğreniyoruz. Talat bu telgrafında, Protestan ve Katolikler de dahil istisnasız tüm Ermenilerin sürülmesi gerektiğine dair bölgelere 5 Ağustos 1915 tarih ve 4917 şifre numaralı ve 2 Eylül 1915 tarih ve 5745 şifre numaralı telgraflar yolladığını söylemektedir. Bu bilgileri hatırlatan Talat, "Maraş Ermenilerinin tamamen ihracıyla tayin olunan menatıka sevkleri lüzumu... bildirildiği halde nefs-i Maraş'da 2500'ü mütecaviz Ermeni ve 3000'den ziyade Protestan kalması esbabı anlaşılamadı", diyerek bu durumun sebebini sormaktadır.[228]

Yolladığı telgraflarla yetinmeyen Talat Paşa bazı bölgelere müfettişler de göndermiştir. Müfettiş gönderilen illerin arasında, Alman konsolosunun konuyla özel olarak ilgileniyor olması nedeniyle Adana'nın önemli bir yeri vardır. Konsolos, Talat'ın bölgeye Ali Münif Bey'i müfettiş olarak yolladığını ve Ali Münif Bey'in, daha önce yollanan bazı telgraf emirlerini işlemden kaldırdığını haber verir ve "Bab-ı Ali tarafından Şansölye Büyükelçiliği'ne yapılan 31 Ağustos tarihli açıklama[229] büyük bir aldatmacadır", der. Çünkü, "Devlet makamları" Talat'ın yolladığı müfettiş ve ikinci kararnameler doğrultusunda hareket etmektedirler ve "sürgünler inançlardan bağımsız olarak sürmeye devam etmektedir."[230] Gerçekten Ali Münif de anılarında, Adana'dan sürülecek Ermenilerin listesini kendisinin

228 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/96, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Eylül 1331 (24 Ekim 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. İleri aylarda, 22 Nisan 1916'da Maraş Mutasarrıflığı'na çekilen bir başka telgraftan, şehirde hâlâ bazı Katoliklerin kalmış olduğu anlaşılıyor. Talat, ilgili telgrafında, "4. Ordu Kumandanıyla muhâbere etdim. Katolikler tamâmen kalacakdır", demektedir. Ekim 1915'te kalan Katoliklerin sürülmeleri emri yollandığına göre, burada sözü geçenlerin başka bölgelerden Maraş'a gelmiş olanlar olması ihtimal dahilindedir. (BO/DH.ŞFR., nr. 63/76, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Nisan 1332 (22 Nisan 1916) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

229 Alman Büyükelçiliği'ne yapılan 31 Ağustos 1915 tarihli bu açıklama, Talat'ın büyükelçiliğe doğrudan giderek yaptığı açıklamadır ve bu örnek de, 29 Ağustos'da bölgelere yollanmış olan ilgili tamimin sadece telgraflarla değil, bölgelere yollanan müfettişlerce de geçersiz kılındığını göstermesi bakımından önemlidir.

230 PA-AA/Bo.Kons./ Band 170, Adana Konsolosu Buge'nin 10 Eylül 1915 tarihli telgrafı.

hazırladığını itiraf eder.[231] Zaten Eylül ayında bölgelerden gelen çeşitli telgraflarda, yöneticiler kendi vilâyetlerinde hiçbir Ermeni kalmadığını bildirmektedirler.[232]

Konsoloslardan gelen haberler üzerine, Alman Büyükelçi Hohenlohe 25 Eylül 1915'te Berlin'e şöyle yazıyordu; "Konsolosların haberleri..., göç ettirilen Ermenilerin kayıplarını düzeltmek amacıyla, Bab-ı Alice gönderilen bilinen telgraf emirlerinin... hedeflerine ulaşmadığını ispat etmektedir."[233] Bu nedenle Alman elçilik raporlarında Talat'tan yalancı olarak söz edilir.

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi kayıtları arasında Talat Paşa'nın çektiği ikinci bir telgrafla, daha önceki emrini geçersiz saydığını gösteren başka belgeler de vardır. 16 Nisan 1914 Tekfurdağı (Tekirdağ) Mutasarrıflığı'na çektiği bir telgrafta Talat Paşa aynen şunları söylemektedir: "Vize metropolidinin müracaatı üzerine diğer açık telgrafla vaki olan tebligatla ve nasihat için patrikhanece 4-5 kişiden mürekkeben gönderilecek heyetin eline dünkü tarihle verilmiş olan tavsiye name münderacatına itibar edilmeyüb Ereğli'deki muhacirin bir an evvel vapura Ereğli haricine azimetlerinin tesri'i ve mezkûr heyetlerin taht-ı tarassuda [göz altında] bulundurulması ve mesailerinin akim kalmasına [boşa çıkmasına] kendilerine hissettirilmeksizin bezl-i mesai [bol mesai] olunması."[234]

Telgraf çok önemlidir. Talat, hem daha önce yolladığı açık telgraf emrinin ve Patrikhane'den bölgeye gelmekte olan 4-5 kişilik heyete verdiği tavsiye belgesinin geçersiz sayılmasını istemekte; hem de gelen heyetin gözetim altında tutulmasını ve yapmak istedikleri şeyin başarısızlıkla sonuçlanmasının

231 Taha Toros (haz.), "Eski Nafıa Nâzırı Ali Münif Yegane'nin Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyet'e", *Akşam* gazetesi, 26.10-21.12 1955, Kısım 47.

232 5 Eylül 1915 Diyarbakır, 17 Eylül 1915 İzmit ve Eskişehir, 18 Eylül 1915 Niğde'den çekilen telgraflar bir örnek olarak verilebilir. Tüm bu telgraflar, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, s. 94-97 arasında yayınlanmıştır.

233 PA-AA/R 14088, Büyukelçi Hohenlohe'nin 25 Eylül 1915 tarihli raporu.

234 BOA/DH.ŞFR., nr. 40/17. Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 3 Nisan 1330 (16 Nisan 1914) tarihli Tekfurdağ Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

sağlanmasını da istemektedir. Bu belge, Talat Paşa'nın tüm bir dönem boyunca, yabancı misyon temsilciliklerine ve azınlıklara karşı davranış mantığını göstermesi bakımında çok önemlidir.

Tüm bu bilgiler ışığında Talat'ın Türkçe kaynaklarda bile niçin "yalancı" olarak adlandırıldığını kolayca anlayabiliriz. Eğer sınırlı bazı örnekler vermek gerekirse, İsmail Hami Danişmend Talat için, "bilhassa yalancılık şöhreti genişlemiştir", ifadesini kullanır.[235] *Sabah* gazetesi editörü, Talat'ın bir makina gibi "yalan söylediğini" aktarır.[236] Süleyman Nazif, Talat'ın İstanbul'dan kaçmasından sonra onu, "hileden başka meziyeti olmayan" birisi olarak tanımlayacaktır.[237] Talat'ın yalanlarından Mustafa Kemal de nasibini almıştır.[238]

Sonuçta, Talat'ı, yakın siyasi dostlarının bile, Talat'ı "yalancı" olarak tasnif etmeleri çok şaşırtıcı sayılmamalıdır. En yakın dostu, Hüseyin Cahit, Talat "Hükümet ve siyasa işlerinde yalan söylerdi," der.[239] Talat Paşa yanında hususi kâtip olarak çalışan Falih Rıfkı Atay'a göre o, "ne yalanı, ne de zulmü ahlâksızlık saya(n)" bir kişidir. Atay, yazdırdığı resmî bir telgrafı, şifreli ikinci bir emirle geçersiz saydırmanın Talat'ın olağan işleri arasında olduğunu aktarır.[240] Yine Morgenthau'dan ve Halil Menteşe'nin anılarından öğreniyoruz ki, eski bir Telgrafçı olan Talat evine özel bir hat kurdurmuştur ve haberleşmelerini buradan yürütmektedir.[241]

Önceden gönderilen resmî bir emri, ikinci bir emirle ortadan kaldırmak, Osmanlı yöneticilerinin çok sık başvurduğu

---

235 İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul, 1961), s. 448. Bu ve aşağıdaki iki diğer örnek V. N. Dadrian'dan alınmıştır, "The Pitfall of a 'Balanced' Analysis...", *a.g.e.*, s. 125.

236 *Sabah*, 15 Mayıs 1915.

237 *Hadisat*, 5 Kasım 1918.

238 Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, (İstanbul: Sel Yayınları, 1955), s. 9-10.

239 Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, s. 148.

240 Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, (İstanbul: Bateş A.Ş., 1981), s. 24-25.

241 Halil Menteşe, *a.g.e.*, s. 216; Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Garden City, N.Y.: Doubleday, Page and Company, 1918), s. 143-144.

bir yöntemdir. Osmanlı Ordularında Genelkurmay Başkanı olarak da görev yapan Hans von Seeckt, görevi sırasında, resmî emirleri, gizli kararların ve geçersizliğini gösteren imaların takip etmesinin bir kural olduğunu aktarır.[242] Yüzbaşı Selahattin anılarında Enver'in, resmî kanallardan Almanların gönlünü hoş tutmak için çektiği resmî telgrafları, daha sonra kendi evinde bulundurduğu "telgrafhaneden" çektiği telgrafla iptal ettiğini aktarmaktadır.[243]

242 Aktaran V.N. Dadrian, "Documentation of the Armenien Genocide in German and Austrian Sources", s. 109-110, Israel w. Charney (Ed.), *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, Band 2, Londra/New York 1991 içinde aynı makale.

243 İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, cilt 1, (Istanbul: Remzi Kitabevi 1993), s. 292.

YEDİNCİ BÖLÜM

Tehcir, Çok Sıkı Kontrol ve Denetim Altındadır

1915 Ermeni sürgünleri konusunda ileri sürülen tezlerin başında, savaş nedeniyle Doğu Anadolu bölgesinde merkezî denetimin kaybolması gelir. Buna göre, bölgede sonuçta bir iç savaş yaşanmış ve karşılıklı öldürmeler olmuştur. Yaşanan "toplumlar arası bir savaş"tır.[1] Oysa elimizdeki Osmanlı belgeleri bize bunun tam aksi bir resim vermektedir. Sürgünlerin yapıldığı bölgeler üzerinde merkezî otoritenin sıkı bir kontrolü söz konusudur ve sürgünler Hükümet'in denetiminde, planlanan bir tarzda gerçekleşmiştir. İstanbul'un, bölgelerdeki hemen her gelişmeden haberi vardır ve tek tek kişilerin akıbetleri dahil olmak üzere olaylar hakkında bilgi sahibidir. Sürgüne ilişkin merkeze ulaşan düzenli bilgi akışı içinde "iç savaş" olarak tanımlanabilecek, Ermeni toplumu veya çeteleri ile yapılan çatışmalara ilişkin bilgilere rastlamak mümkün değildir.

1 İfade Justin McCarthy'e aittir. Onun iç savaş tezini sistematik tarzda ele aldığı eserlerden birisi için bkz. Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün*, (İstanbul: İnkılap, 1998), s. 201-216.

Ermenilerin sürülmeleri genel nüfus politikasının bir parçasıdır

Ermenilerin bulundukları yerlerden boşaltılmaları bir plan dahilinde ve son derece sıkı bir kontrol altında gerçekleşmiştir. Aynı anda ve toptan çıkartılmaları mümkün olmadığı için Ermeniler değişik tarihlerde, bir zaman sürecine yayılarak, ayrı ayrı konvoylar halinde peyderpey yola çıkartıldılar. Konvoyların toplanması ve şehirden çıkartılarak diğer şehir sınırına götürülmesi işinden Jandarma sorumlu idi. Dâhiliye Nezâreti belgelerinden, her vilâyet Jandarmasının, konvoylara diğer vilâyet sınırına kadar eşlik ettiğini ve burada diğer vilâyet jandarmasına devrettiklerini anlıyoruz. Talat Paşa'nın bazı telgraflarından, bu devir teslim işlemlerinin İstanbul'a da bildirildiğini anlıyoruz. Örneğin Talat, 20 Temmuz 1915'te Mamuretülaziz Vilâyeti'ne çektiği bir telgrafta "ba'd-ezîn [bundan sonra] gelecek kafilelerin vilâyet hudûdunda teslim" alınmasını istemektedir.[2] 28 Temmuz 1915'te Maraş'a çektiği telgrafta, devir teslim sırasında meydana gelen bir aksiliğe değinmekte ve bir daha böyle bir durumun tekrar etmemesini istemektedir.[3]

Devir teslim raporları dışında, Vilâyet ve kaza yöneticileri her aşamada çıkartılan ve geride kalan Ermeni sayısını düzenli olarak merkeze yolladılar ve bu rakamlar İstanbul tarafından düzenli raporlarla kontrol edildi. Her bir yöredeki hareket için ayrı bir defter tutuldu. Sürgünlerin başladığı 1915 Nisan sonu ve Mayıs başı ile birlikte, ilk günlerden her bölgeye tek tek telgraflar çekildi ve bölgeyi terk eden Ermenilerin sayısı, hangi güzergâh üzerinden nereye gittikleri ve kalan Ermeniler hakkında bilgiler istendi. Örneğin, Mayıs ayının hemen başında Adana'ya çekilen bir telgrafta, "Haçin Dörtyol vesair mevaki'den şimdiye kadar ne kadar Ermeni çıkarılmışdır ve nerelere

2 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/59, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

3 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/157, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 15 Temmuz 1331 (28 Temmuz 1915) tarihli Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

sevk edilmiştir,"[4] denerek rakamlar konusunda bilgi istenmektedir. Aynı bölgeye daha sonra da telgraflar çekilecek ve "Ermeni köyleri boşaltturıldıkça bunların mikdâr ve köyün ismiyle mahall-i sevkleri hakkında peyderpey ma'lûmât i'tâsının [verilmesi] usûl ittihâzı [kural haline getirilmesi]" istenecektir.[5]

Ermenilerin sürgün edilmesinin uygulamaya konan genel bir nüfus politikasının parçası olduğunu, daha sürgünün ilk günlerinde bölgelere gönderilen yazılardan anlamak mümkünüdür. Bu telgraflarla bölgelerden istenen bilgiler sadece yollanan veya kalan Ermenilerin sayısı ile sınırlı değildir. Bölgelerden ayrıca, Ermenilerin çıkartıldığı köy veya bölgenin coğrafi yapısı, arazinin karakteri ve verimlilik durumu, emlak ve arazi miktarı ve muhacirlerin yerleştirilmesine müsait olup olmadığı gibi konularda detay bilgiler istenmektedir. Örneğin 14 Haziran 1915'te Ermenilerin boşaltılmakta oldukları vilâyetlere çekilen bir telgrafta, "tahliye olunan Ermeni köylerinin ismiyle mevki'-i coğrâfî ve tabî'at-ı arziye ve kabiliyet-i zirâ'iyyelerinin ve sevk olunan ahâlî mikdârıyla terk etdikleri emlâk ve arâzî mikdâr ve evsâfının [vasıflarının] ve yerlerine ne gibi ve nereli muhâcirlerin yerleşdirilmesinde muhassenât [faydalı] olacağı hakkındaki mütâla'a-i aliyyelerinin âcilen inbâsı [bildirilmesi]"[6] istenmektedir. Telgrafın çekildiği illerden birisi olan Diyarbakır'dan istenilen cevap gelmeyince, "Ermeni köyleri hakkında istenilen ma'lûmât-ı iktisâdiye ve iklîmiye sevkiyât ve tevzî'ât-ı umûmiyede merkezce nazar-ı i'tibâra alınması elzem bulunduğundan me'mûrîn-i mülkiye vâsıtasıyla istihsâl edilecek ma'lûmât-ı kâfiyenin" süratle iletilmesi istenir.[7]

---

4 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/338, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

5 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/113, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 12 Mayıs 1331 (25 Mayıs 1915) tarihli Adana, Halep, Erzurum, Van ve Bitlis vilâyetlerine şifre telgraf.

6 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/15, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihli Adana, Halep, Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakır vilâyâtıyla Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

7 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/39, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 4 Haziran 1331 (17 Haziran 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Bölgelerden ayrıca, "sevk edilen ve mahallerinde bırakılan Ermeniler ile ilgili bilgileri havi defterlerin tanzim ve irsâli [gönderilmesi]"[8] istenmiş ve bu defterlerin hazırlanması ve yollanması üzerinde sıkı bir denetim kurulmuştur. "Nakil ve sevk olunan Ermenilerin kasaba ve karye aşarıyla mikdarını" gösteren defterlerin gecikmesi durumunda ise "...işar kılınan defter henüz vürud etmedi serian irsâli [gönderilmesi]", biçiminde uyarılar yollanmıştır.[9]

Ermenilere ilişkin hazırlanacak defterlerin son derece ayrıntılı tutulması, kalanların din ve sosyal durumlarının açık olarak belirtilmesi gerekmektedir. Defterlerin neleri kapsaması gerektiği madde madde sayılmış ve "(1) yerli Ermenilerin, (2) yabancı Ermenilerin, (3) Katolik ve Protestan olarak bırakılanların, (4) Asker ailesi olarak ibka edilenlerin [yerinde bırakılanların], (5) ihtidâ ederek [din değiştirerek] kalmış olanların, (6) emr-i mahsus [özel emir] üzerine bırakılmış olan Ermenilerin" tek tek yazılması istenmiştir.[10] "Vilâyet dahilinde sevk edilen Ermenilerin miktarı ile kalanların miktarının bildirilmesine dair" telgraflar bölgelere düzenli aralıklarla yollanacaktır.[11]

Bu telgraflarda bilgi istenen hususlar son derece ayrıntılı ve madde madde düzenlenebilmesi için sorular sıralanır ve bu sorulara göre cevaplar verilmesi istenir. Örneğin Ağustos 1915'te yollanan bir telgrafta şu sorulara cevap istenir; "1- Vi-

8 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/57. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Eylul 1331 (18 Eylül 1915), tarihli Edirne, Bitlis, Urfa, Kayseri vesair Vilâyet ve Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

9 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/97. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1915) tarihli Trabzon Vilâyeti ve Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

10 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/112. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Eylul 1332 (25 Eylül 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

11 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/100. Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Temmuz 1331 (25 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis vesair Vilâyetlerle Canik, Urfa, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

lâyât/livâ dâhilinde derdest-i sevk ne kadar Ermeni kalmışdır? 2- Mahall-i sâireden menâtık-ı mu'ayyeneye [tesbit edilen mevkiye] sevk olunmak üzere orada el-yevm [şu anda] ne kadar Ermeni bulunuyor? Ve bunlar nerelerdedir? Yollarda, istasyon ve kasabalarda derdest-i sevk ne kadar Ermeni vardır? 3- Vilâyet/livâ dâhilinde ne kadar Katolik ve Protestan Ermenisi bulunuyor? Bunlardan ne kadarı sevk olunmuş ve el-yevm [şu anda] kaç nüfus kalmışdır? Kalan Protestan ve Katolik nüfûs ayrı ayrı nüfûs-ı İslâmiyeye nazaran yüzde kaç nisbetindedirler?" Belge bu soruların cevabının "üç gün zarfında" iletilmesi isteği ile bitmektedir.[12]

Dikkat edilirse, belgelerde istenen bilgi sadece genel Ermeni sayısı değildir. Yerli Ermenilerden sevk edilmeyerek bırakılanların, başka bölgelerden gelip de geçici olarak o şehirde olanların ve o şehirden yola çıkartılmış olanların miktarlarının ayrı ayrı belirtilmesi istenmektedir. Nitekim Nisan 1916'da da benzeri sorular sorulacak ve "yerli Ermenilerden sevk edilmeyerek ibka edilenlerin [yerinde bırakılan] ve mahall-i âhardan gelip de muvakkaten bırakılanların ve mahall-i âhara gitmek üzere yolda ne kadar Ermeni bulunduğunun muvazzahan [açık olarak] nihâyet iki gün zarfında inbâsı [haber verilmesi]" istenecektir.[13]

Mayıs ayında çeşitli illere tek tek yazılarak bu bilgiler tekrar sorulacak[14] ve bazı illere çekilen bir telgrafta bu bilgilerin niçin bu açıklıkta istendiği de anlatılacaktır; "9 Nisan sene

12 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/208, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz vilâyetleriyle, İzmit, Canik, Karesi, Karahisar-ı Sahib, Kayseri, Maraş, Niğde, Kutahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

13 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/72, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Nisan 1332 (22 Nisan 1916) tarihli Adana Ankara, Edirne, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz ve Musul vilâyetleri ile İzmit, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Urfa, İçel, Kütahya, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

14 BOA/DH.ŞFR. nr. 64/49 ve 51, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 4 Mayıs 1332 (17 Mayıs 1916) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na ve Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraflar.

[1]332 telgrafnâme ile de bildirildiği üzere vilâyet dâhilindeki Ermenilerin mikdârını taleb etmekden maksad yerli Ermenilerden sevk edilmeyerek ibka edilenlerin ve mahall-i âhardan gelib de muvakkaten bırakılanların ve mahall-i âhara gitmek üzere yolda bulunanların mikdârını anlamakdır. Ona göre ve ayrı ayrı seri'an cevâb i'tâsı."[15]

Bilgilerin bu denli ayrıntılı istenmesi ve özellikle değişik etnik-din gruplarının nüfuslarının birbirine oranlarının açık olarak sorulmasının nedeni, bu nüfus oranlarının sürgün ve yerleştirme politikasında temel belirleyici faktör olmasıdır. Belgelerde bu husus da açık olarak ifade edilir; "nüfus oranlarına göre iskân olunacak Ermenilerin mülhakattan hangi mahallere gönderildiklerinin bildirilmesine" dair Konya Vilâyeti'ne çekilen bir telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.[16] Bu nedenle gelen belgelerde, grupların etnik kökeni hakkında yeteri açıklık yoksa, "gönderilen defatirde [defterlerde] esamisi münderic [isimleri yer almış] eşhasdan bazılarının nere ahalisinden olduğuna dair izahata tesadüf olunmamış olduğu" yazılarak ilgili grubun kökeni hakkında yeniden sorular sorulmakta, bilgi istenmektedir.[17]

Bilgilerin iskân siyasetini düzenleyebilmek için gerekli ayrıntıları içermemesi durumunda bölgelere uyarılar yollanmaktadır. "Çıkarılan Ermenilerin miktarıyla çıkarıldıkları mahallerin mevkii ve esamisi [isimleri] hakkında evvel ve ahir istenilen malumata bazı taraflardan henüz cevab verilmediği gibi verilen malumat da siyaset-i iskâniyenin tayini ve muhacirin tevzii emrinde bilinmesi lazım olan esasatı ihtiva etmediğinden nerelerden ne kadar Ermeni hangi tarihde nerelere sevk edilmişdir kısmen ve tamamen tahliye edilen kura ve kasabatın esami ve mevakiinin ve buralara muhacir göndermek icab

15 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/259, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 26 Nisan 1332 (9 Mayıs 1916) tarihli Halep ve Adana vilâyetlerine şifre telgraf.

16 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/202, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Teşrinisani 1331 (5 Aralık 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

17 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/368, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 27 Teşrinievvel 1331 (10 Kasım 1915) tarihli Edirne Vilâyeti'ne şifre telgraf.

edib etmediğinin gönderilmesi icab eden muhacirin mikdarının.... tekrar işarına [bildirilmesine] mecburiyet hasıl olmuşdur. Malumat ve mütalaat-ı mukteziyenin [gerekli] sürat-i inbası [haber verilmesi]."[18]

Ermenilerin çıkartıldıkları ve ulaştıkları bölgelere aynı anda çekilen telgraflarla hem gönderilme sırasında ve varış yerlerine ulaşan Ermeni rakamları karşılıklı olarak kontrol edilmekte hem de konvoyların yollanış güzergâhları üzerine detaylı bilgi istenmektedir. "Mıntıka-i muayyenelerine sevk olunmak üzere el-yevm [şu anda] ne kadar Ermeni vardır. Bunlar el-yevm [şu anda] nerelerdedir. Ve hangi tarikle nereye sevk olunurlar. Şimdiye kadar ne kadar Ermeni muhaciri gelmiştir. Derdest-i sevk kaç nüfus vardır. Nihayet 3 güne kadar behemehâl inbası [haber verilmesi]."[19]

Bölgede kalan, bölgeye dışarıdan gelen ve bölgeden yollanan Ermenilerin sayılarının ayrı ayrı sorulmasına bir örnek de Aralık 1915'te yollanan bir telgraf verilebilir; "yerli Ermenilerden tebligat-ı ahire üzerine sevk edilmeyerek ikba edilenlerin [yerlerinde bırakılanların] ve mahalli-i ahirden gelub de keza tebliğ mezkûr [adı geçen] ahkâmına [kanuna göre] teklifen muvakkaten [geçici olarak] bırakılanların ve mahall-i ahire gitmek üzere yolda ne kadar Ermeni bulunduğunun muvazzahan nihayet 3 gün zarfında inbası [haber verilmesi]."[20] Nisan 1916'da Konya'ya bizzat Talat Paşa tarafından çekilen bir telgrafta, cevabı istenen soruların bir listesi yapılır; "(1) Vilâyet dâhilinde el-yevm [şu anda] ne kadar Ermeni vardır? Bunlardan ne kadarı yerli ve ne mikdârı hâricden gelmişdir? (2) İs-

18 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/412, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 29 Haziran 1331 (12 Temmuz 1915) tarihli Adana, Erzurum, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Maraş, İzmit, Canik, Kayseri Vilâyet ve Elviyesine şifre telgraf.

19 BOA/DH.ŞFR. 55/211, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 12 Ağustos 1331 (25 Ağustos 1915) Suriye, Adana, Konya, Ankara, Halep vilâyetlerine, Edirne, Zor, Maraş mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

20 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/76, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 8 Kânunievvel 1331 (21 Aralık 1915) tarihli Adana, Ankara, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Bitlis, Musul vilâyetleri ile Urfa, Eskişehir, Niğde, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, İzmit, Karesi, Kayseri, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

kân için vilâyetin nerelerine ne kadar Ermeni gönderilmiştir? Nüfûs-ı Islâmiyye'ye nazaran kaç nisbetindedirler ve nere Ermenilerindendirler? (3) Sevk edilmek üzere gönderilip orada bırakılanlar kaç kişidir ve nere ahâlîsindendirler?"[21]

Aynı şekilde konvoyların duraklama yerleri olarak tesbit edilmiş iller ve güzergâhlar da denetlenmektedir. "Beray-ı sevk istasyonlar civarına tahşid edilmiş [birikmiş] ve henüz sevk edilmemiş ne kadar Ermeni mevcuttur ve nerelere mütehaşşiddirler [yığılmışlardır]? Bu akşama kadar inbası [haber verilmesi] ehemmiyetle muntazardır [beklenmektedir]."[22] Cemal Paşa'ya 23 Ekim 1915'te çekilen bir telgrafta, "yollarda, nerelerde ne mikdar Ermeni muhacirin bulunduğunun ayrı ayrı" bildirilmesi istenir.[23]

Ermeni konvoyların nihai varış yerleri üzerinde de benzeri bir denetim söz konusudur. Bu vilâyet ve kazalara düzenli olarak yollanan telgraflarla, bu yerlere ne kadar Ermeni'nin vardığı ve vardıkları yerlerde nüfusun ne kadarını oluşturmakta oldukları sorulmaktadır. Dâhiliye Nezâreti İAMM'den Musul Vilâyeti ve Urfa Mutasarrıflığı'na çekilen, "Orada iskânları icra edilmek üzere şimdiye kadar nerelerden ne miktar Ermeni vürûd etmiştir. Ve nerelere sevk ve iskânları mukarrerdir? Serian işarı ve peyderpey vürûd ettikçe malumat itasının usûl-i ittihaz [kural haline getirilmesi]" şeklinde çekilen telgraf buna bir örnek teşkil eder.[24]

Bu tür "şimdiye kadar gelen Ermeni miktar ve mahall-i sevk ve iskânları hakkında serian malumat" isteyen telgraflar düzenli aralıklarla bölgelere yollanır,[25] ve çeşitli vilâyetlere, "Şimdiye

21 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/119, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Nisan 1332 (26 Nisan 1916) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

22 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/279, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Konya Vilâyeti ile İzmit, Kütahya, Eskişehir ve Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

23 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/80, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 10 Teşrinievvel 1331 (23 Ekim 1915) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

24 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/271, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Musul Vilâyeti ve Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

25 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/58, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Musul ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

kadar vilâyet-i dairedeн vürud eden Ermeni miktarı hakkında serian malumat itası ve kafileler vürud ettikçe [ulaştıkça] miktar ve ahval-i umumiyeleri hakkında malumat itasının usûl ittihazı [kural haline getirilmesi]" şeklinde uyarı telgrafları çekilir.[26] Bazen bilgilerin bir gün içinde gönderilmesi istenir. Örneğin Kasım 1915'te çekilen bir telgrafta, "Merkez ve mülhakatdan şimdiye kadar sevk olunan Ermenilerle derdest-i sevk bulunanların ve el-yevm [şu anda] yollarda ve nukât-ı tahaşşüdde [toplanma yerlerinde] ne mikdâr bulunduğunun ve vech-i azîmetleriyle [bulundukları durum] berâber yarın akşama kadar iş'ârı [bildirilmesi]", istenir.[27] Benzeri bir emir Mayıs 1916'da da "acil" notuyla gönderilecek ve "Ermenilerin mikdârının inbâsına dâir yazılan 9 Nisan sene [1]332 telgrafnâme cevâbının yarın akşama kadar i'tâsı [haber verilmesi]", istenecektir.[28]

Tüm bir tehcir boyunca, belli aralıklarla, belli bir gün tesbit edilerek ve o gün itibarıyla genel bir döküm yapıldığı da olmuştur. "Vilâyetiniz livânız dâhilinde 23 Teşrîn-i Evvel 1331'de ne mikdâr Ermeninin mukîm ve ne mikdârının derdest-i sevk veya mahall-i âhireden gelûb de sevk edilmek üzere bulunduğunun iş'ârı [bildirilmesi]."[29] Ermenilerin nihai varış yeri olarak düşünülen yerlere, özellikle Der-Zor kazası sınırlarına ne kadar Ermeninin ulaştığı belli aralıklarla kontrol edilir. Yukarıda da aktardığımız gibi, 1915 yaz aylarında Der-Zor bölgesine yollanan Ermenilerin % 10 sınırını aştığı bildirilerek, buraya Ermeni gönderilmemesi istenir. 1916 yazında

---

26 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/140, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den, 8 Ağustos 1331 (21 Ağustos 1915) tarihli Halep, Suriye, Musul Vilâyâtıyla Urfa, Zor mutasarrıflıklarına ve Halep Emvâl-i Metrûke Komisyonu Riyâseti'ne şifre telgraf.

27 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/45, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 3 Eylül 1331 (16 Eylül 1915) tarihli Hudavendigâr, Sivas, Mamuretülaziz, Diyarbakır vilâyetleriyle Kayseri, Niğde, Urfa mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

28 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/253, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Nisan 1332 (9 Mayıs 1916) tarihli Ankara, Suriye, Sivas, Kastamonu, Musul vilâyetleriyle Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

29 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/282, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 23 Teşrinievvel 1331 (5 Kasım 1915) tarihli Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Konya, Mamuretülaziz, Musul Vilâyeti, Urfa, İzmit, Karasi, Kal'a-i Sultâniye, Kayseri, Niğde, Eskişehir, Kütahya, Maraş, Urfa mutasarrıflıklarına.

Der-Zor'a yollanan özel bir telgrafta, oradaki son durum hakkında ayrıntılı bilgi sorulur. Soruların esasını Ermenilerin yerli nüfusun ne kadarını oluşturdukları meselesi oluşturur; "(1) Zor [Der-Zor] sancağı dâhilinde el-yevm [şu anda] ne kadar Ermeni vardır? (2) bunlar el-yevm [şu anda] livanın hangi kısımlarında ve ne nisbetdedirler? (3) sevkiyâta ibtidâr olunduğundan [başlandığından] beri oraya ne kadar Ermeni gelmiş ve nerelere sevk olunmuşlardır? (4) Halep ve mahall-i sâireden şu zamanlarda gelenler ne kadardır? Bunlarla berâber Ermeni nüfûsu yekûn-ı umûmîsi nedir?"[30]

Nihayet 1916 sonları ve 1917 başı itibarıyla hayatta kalan Ermenilerin sayısının genel bir dökümü yapılmaya çalışılır. Bu amaçla doğrudan Talat Paşa tarafından 24 Eylül 1916'da tüm bölgelere bir tamim gönderilir ve bölgelerdeki Ermenilerin miktarına dair bir cetvel hazırlanıp yollanması istenir. 29 ve 30 Ekim 1916 tarihlerinde çekilen telgraflarla aynı istek tekrar edilir ve "Vilâyet/liva dahilindeki Ermenilerin mikdârına dâir 11 Eylül sene [1]332 tarihli telgrafnâme ile taleb edilen cedvelin ilk vasıta ile irsâli" istenir.[31]

Cetveller hakkındaki sorular, tüm illere birden sorulduğu gibi, bazen tek tek her şehire ayrı olarak sorularak da cevap istenmiştir. Adana'ya 5 Aralık 1916'da, "Ermenilerin mikdarı hakkındaki cedvelin serian tanzim ve irsâli [gönderilmesi]";[32] Urfa'ya yine aynı tarihte "Ermenilerin mikdarı hakkındaki cedvelin bir daha işara mahal bırakılmayacak seri'an irsâli [gönderilmesi]";[33] Diyarbakır, Suriye ve Mamuretülaziz Vilâyet ve Der-Zor Mutasarrıflığı'na gene aynı tarihte "Liva/Vilâyet

30 BOA/DH.ŞFR. nr. 66/170, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

31 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/120, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Teşrinievvel 1332 (29 Ekim 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Menteşe, Teke, Kayseri, Kütahya, Maraş, Karahisar-ı Sahib mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

32 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/183, Dâhiliye Nezâreti EUM'de 22 Teşrinisani 1332 (5 Aralık 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

33 (BOA/DH.ŞFR., nr. 70/186, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Teşrinisani 1332 (25 Aralık 1916) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

dahilindeki Ermenilerin miktarına dair 11 Eylül sene 1332 [24 Eylül 1916] telgrafname ile taleb edilen cedvelin tekrar işarına mahal bırakılmayarak ilk posta ile irsâli [gönderilmesi]" ile igili telgraflar birer örnek olarak verilebilirler.[34]

Bu cetvellerin niçin istendiği konusunda bazı bölgelere izahat da verilir. Örneğin 14 Şubat 1917'de Kütahya'ya yollanan bir telgrafta, daha önce yollanan bilgilerden, "liva dahilindeki Ermenilerin nereli oldukları tasrîh edilmiyor [açık belirtilmiyor]", dendikten sonra, "bunların mikdârını sormakdan maksad nere ahalisinden ve oraya ne suretle gelmiş ve kalmış olduklarını anlamaktır. Bu cihetin iyice tasrîhi [açık belirtilmesi] lâzımdır", denir.[35] 17 Şubat 1917'de birçok bölgeye çekilen bir telgrafta, "liva/vilâyet dahilindeki Ermenilerin miktarını sormaktan maksad memleketlerini ve hangi vilâyet ve livadan oraya geldiklerini anlamak içindir", dendikten sora "Binaen-aleyh bunların ne miktarının yerli ve ne kadarının hangi vilâyet ve liva ve kaza ahalisinden olduğunun yegân yegân [ayrı ayrı] tahkikiyle vilâyet üzerine yekünlerinin telgrafla sürat-i inbası [haber verilmesi] ve babda tanzim olunacak cedavelde kabile kaza üzerinde miktarlarıyla nere ahalisinden olduklarının derciyle [kaydedilerek] ilk posta ile irsâli [gönderilmesi]" istenir.[36]

26 Mart 1917 tarihli "çok acil" notuyla birçok bölgeye çekilmiş bir telgraftan, geride kalan Ermenilerin sayılarına ilişkin olarak 11 Şubat ve 18 Şubat 1917 tarihlerinde ayrı ayrı telgrafların çekilmiş olduğunu anlıyoruz. Bazı il ve ilçelerden kalan Ermenilerin sayılarının aktarılması gecikmiştir. Bu nedenle Talat Paşa cevabın niçin geciktiğinin izahının yapılmasını ve bununla beraber üç gün içinde gerekli bilgilerin iletilme-

34 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/190, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Teşrinisani 1332 (25 Aralık 1916) tarihli Diyarbakır, Suriye ve Mamuretülaziz Vilâyet ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

35 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/5, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917) tarihli Kütahya Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

36 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/29, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 4 Şubat 1332 (17 Şubat 1917) tarihli Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Musul vilâyetlerine Urfa, İzmit, İçel, Eskişehir, Bolu, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerîf, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

sini ister. Ayrıca bu gecikmeye "sebebiyet veren kazâ kaymakamları esâmîsinin [tümünün] iş'âri lüzûmu [yazılı bildirilmesi lüzumu] ehemmiyetle tebliğ" edilir.[37]

Genel bir döküm çıkarma Ağustos 1917'de de yapılacaktır. 2 Ağustos'da çeşitli illere yollanan bir telgrafla 3 ayrı soru sorularak bunlara ayrı ayrı cevap verilmesi istenir, "1- vilâyetiniz livanız dâhilinden mahall-i ahira sevk edilen Ermenilerin mikdârıyla bunlara aid emvâl-i menkûlenin mecmû' kıymeti nedir? 2- el-yevm ne kadar Ermeni vardır ve bunların ne mikdârı kendi hânelerinde sâkindir? 3- sevk edilen Ermenilere aid mebânî-i' metrûkenin [boşalmış binaların] ne mikdârı muhâcirine verilmiş ve ne kadarı Maliyece bi'l-müzâyede icâra rabt olunmuşdur ? Mevâd-ı mezkûra [zikredilen mallar] hakkında m'alûmat mevcudunun ayrı ayrı serî'an ve şifre ile inbâsı [bildirilmesi]."[38] 21 Ağustos'da ise, yine çeşitli illere yollanan bir telgrafta, "Vilâyet dahilinde el-yevm [şu anda] mevcud bulunan Ermenilerden ne kadarının yerli ve ne kadarının hangi vilâyet veya elviye-i müstakille ahalisinden olduğunun yegân yegân [ayrı ayrı] tahkikiyle yekünlerinin telgrafla... ve bu babda tanzim olunacak cedavelin ilk posta ile irsâli(ni) [gönderilmesini]" istenecektir.[39]

Tüm bu belgelerin gösterdiği gerçek tüm bir sürgün eyleminin planlanan politikalara bağlı olarak sıkı bir denetim altında gerçekleştirildiğidir. Dikkat çekici nokta, bu sistematik kont-

---

37 BOA/DH.ŞFR., nr. 74/115, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Mart 1333 (1917) Adana, Aydın, Suriye Vilâyeti'ne, Urfa, Zor, Karesi Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Aynı gün aynı telgraf Kastamonu ve Konya vilâyetlerine de çekilecektir, (BOA/DH.ŞFR., nr. 74/118).

38 BOA/DH.ŞFR., nr. 78/225 Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 29 Temmuz 1333 (1917) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretu'laziz, Musul vilâyetleriyle Eskişehir, Urfa, İçel, Bolu, Teke, Canik, Çatalca, Zor, Kuüs-ü Şerîf, Karahisar-ı Sahib, Kale-i Sultaniye, Karasi, Kayseri, Kütahya, Maraş, Niğde, Cebel-i Lübnan, mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

39 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/210, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Ağustos 1333 (1917) tarihli Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Suriye, Kastamonu, Konya, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Eskişehir, İçel, Bolu, Zor, Karasi, Kudüs-ü Şerif, Karahisar-ı Kütahya, Maraş, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

rolün esas olarak boşaltma işlemi sırasında kullanıldığıdır. Yerleştirmeler konusunda benzeri bir titizliğin olmaması dikkat çekicidir ki İttihatçı yöneticilerin ana ilgisinin Anadolu'yu boşaltmak olduğu bu dokümanlardan da anlaşılmaktadır. Ayrıca sürgün boyunca yapılan denetime ilişkin belgelerin bolluğu, Anadolu'nun boşaltılması sırasında "iç savaş" tezini kanıtlayacak çatışma veya benzeri olaylara ilişkin herhangi bir belgenin yokluğu son derece önemlidir. Yani, Dâhiliye Nezâreti evrakı "iç savaş" tezini doğrulayacak belgelere sahip değildir.

Tek tek kişilerin akıbetleri bile takip edilir

Tehcir boyunca çok sayıda Ermeni'nin ölümü genellikle bölgelerde yeteri kontrol ve denetimin olmaması ile açıklanır. Oysa Başbakanlık Arşivi belgelerinin bize gösterdiği, Dâhiliye Nezâreti'nin, daha özel bir boyutuyla Talat Paşa'nın tüm gelişmeleri ayrıntılı olarak kontrol ettiği, denetlediği ve bölgelerdeki gelişmelerden haberdar olduğudur. Bu kontrol ve denetleme o boyutlardadır ki, Talat tek tek kişilerin izlerini de takip etmekte, ve onların akıbetleri hakkında sorular sormakta ya da ne yapılması gerektiği konusunda karar vermektedir.

Yukarıda, birçok kişinin hayatta olup olmadıklarının soruşturulması konusunda verilen örnekler dışında, bireylerin akıbetlerini takip konusunda onlarca başka örnek vermek mümkündür. Başbakanlık Arşivi, doğrudan Talat Paşa tarafından çekilen, "Tebid olunan Ermeniler arasında bulunan komisyoncu Zara Tormakavuzyan adlı şahsın hüviyeti hakkında malumat verilmesine dair" telgraf[40] veya "bildirilen şahsın meşhur Malumyan Aknoni'dir kendisi evvelce tevkif olunarak ve Ayaş'a sevk olunmuştur. Hakkında vesaik mevcud ise oraya izam olmak [gönderilmek] üzere işarı [bildirilmesi]"[41] biçiminde yüzlerce telgraf örneğine sahiptir.

---

40 BOA/DH.ŞFR., nr. 53/63, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Mayıs 1331 (20 Mayıs 1915) tarihli İzmit Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

41 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/329, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Nisan 1331 (12 Mayıs 1915) tarihli Aydın Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Ayrıca "Çankırı'ya i'zam olunan Ermeniler meyanında bulunan Doktor Vahram Tarkumyan, Agop Nargileciyan, Karabet Kerupeyan... Bervant Tolayan, Reif Karagözyan, Erteb Komidas efendilerin Dersaadet'e avdetlerine müsa'ade olunduğundan kendilerine tebliği"[42] ya da "Ereğli'de bulunan İzmit Ermenilerinden Aşçıyan ve Bulutyan âilelerinin İzmir'e i'zâmlarıyla iş'ârı"[43] örneklerinde olduğu gibi, bazen çıkartıldıkları şehre geri dönmeye, ya da "Çankırı'ya tedib olunanlar meyanında bulunan Daren Kalkiyan Efendiye... ailesiyle birlikte Ermeni bulunmayan vilâyette arzu ettiği mahalde ikamet edebileceğinden tebliği ile iş'arı" örneğinde olduğu gibi, yeniden yer değiştirmelere izin verildiği de olmaktadır.[44] Merkezî kontrol o boyutlardadır ki, yukarıdaki İzmirli ailenin yola çıkıp çıkmadığı bile doğrudan Talat Paşa tarafından ayrı bir telgrafla sorulmaktadır. "Aşçıyan ve Bulutyan ailelerine İzmir'e sevkleri hakkında yazılan 19 Ağustos sene [1]331 tarihli şifre cevâbının serîan i'tâsı [hemen verilmesi] ve İzmir'e hareketleri târihinin inbâsı [bildirilmesi]."[45]

Kişiler hakkında kontrol ve denetim o boyutlardadır ki, Adana'ya çekilen, "Mekteb Müdürü Sinyanyan hakkındaki muâmele muvâfıkdır. Ancak tercüman Ağabalyan'ın memuriyetinde ibkası siyâseten îcâb eylemekdedir. Buradan emir alınmadıkça merkûmun şimdilik sevk olunmaması", biçimindeki telgrafın gösterdiği gibi, bazı durumlarda, tek tek bireylerin sürülüp sürülmeyeceği konusunda kararı dahi İstanbul vermektedir.[46] Tek tek kişiler hakkındaki verilen karara verilebilecek bir başka örnek, "Ermenilerden oraya tebid olunan ko-

42 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/255, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 24 Nisan 1331 (7 Mayıs 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

43 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/345, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

44 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/266, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 25 Nisan 1331 (8 Mayıs 1915) tarihli Kastamonu Vilâyeti'ne şifre telgraf.

45 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/139, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 25 Ağustos 1331 (7 Eylül 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

46 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/88, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

misyoncu Berdanet Nalbadyan diğerleriyle birlikte sevk olunması" biçiminde Konya'ya çekilen telgraftır.[47] Talat Paşa, sürgüne yollanan bireylerin yerlerine varıp varmadığını bile kontrol etmektedir. "Adanalı olup Halep'ten mahfuzen sevkleri emir verilen Bezdikyan ve Ohanyan'ın oraya gelub gelmediklerinin sürat-i inbası [haber verilmesi]" biçiminde Musul ve Zor'a çekilen telgraf buna bir örnek olarak verilebilir.[48]

Tek tek bireylerin durumunu bile denetleme ve onların akıbetlerini kontrol etme konusunda verilebilecek örneklerden birisi Bursa'dan sürülen süngerci Manas'ın takib edilmesidir. Yine doğrudan Talat Paşa tarafından 27 Aralık 1916'da Adana'ya çekilen bir telgrafta Manas'a ilişkin şu bilgiler verilerek akıbeti sorulmaktadır; "Bursa'dan Kütahya'ya oradan da ileriye sevk edilmek üzere Pozantı'ya gönderilen süngerci Manas'ın 10 nüfus ailesiyle cihet-i askeriyeye dişçi lazım bahanesiyle Pozantı'da alıkonulduğu bildiriliyor. Merkumun hangi makamdan verilen emir üzerine orada bırakıldığının ve'l-yevm cihet-i askeriye hidmetinde bulunup bulunmadığının bi't-tahkik seri'an inbası [haber verilmesi]."[49] Konya'ya gelen ve oradan Niğde'ye sürülen "Abdurrahmanoğlu Ahmet ve Muhtedi Muhlis Efendilerin Konya'ya ne suretle ve nereden verilen müsaadeye müsteniden geldiklerinin bildirilmesine dair" Konya'ya çekilen telgraf bu konuda verilebilecek bir başka örneği teşkil eder.[50]

Konuya ilişkin en ilginç örneklerden bir tanesi, Liman von Sanders'in şoförü Vahan'ın Bursa'dan sürülen akrabalarının akıbetinin öğrenilmesi doğrultusunda gösterilen çabadır. Aranan kişilerin izleri önce Halep'te bulunur ve 21 Aralık 1915'te Halep'e "Liman Paşa'nın şoförü Vahan'ın Bursa'dan ihrâc olu-

47 BOA/DH.ŞFR., nr. 52/284, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 15 Ağustos 1331 (28 Ağustos 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

48 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/68, Dâhiliye Nezâreti İAMM'den 9 Kânunievvel 1331 (22 Aralık 1915) tarihli Musul Vilâyeti ve Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

49 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/96, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 14 Kânunievvel 1332 (27 Aralık 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

50 BOA/DH.ŞFR., nr. 75/25, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 2 Nisan 1333 (1917) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

nan hemşîresi Margarit Piron Dermanyan ile zevcinin vilâyet dâhilinde Hamam sokağında oldukları anlaşıldığı Polis Müdüriyet-i Umûmiyesi'nden bildirilmişdir. Buldurularak iş'âr-ı sâbık vechile Dersaadet'e iâdeleri ve inbâsı [bildirilmesi]", biçiminde telgraf çekilir.[51] Fakat daha sonra bu kişilerin Halep'ten Rakka'ya sürüldükleri anlaşılır. 25 Ocak'da Der-Zor ve 26 Ocak'da Urfa'ya çekilen telgraflarla iz sürülmeye devam edilir. Ve nihayet 12 Mart 1916'da Der-Zor'a çekilen, "Liman Paşa'nın şoförü Vahan Dermanyan'ın hemşireleriyle bunların zevc ve çocuklarının Konya'ya azîmetlerine müsâ'ade olunması ve inbâsı [bildirilmesi]",[52] biçimindeki telgraftan izin bulunduğu ve ilgili kişilerin Konya'ya yerleşmelerine izin verildiği anlaşılmaktadır.

Sıkı takibe verilebilecek son bir örnek yukarıda aktardığımız 256 kişilik İzmir sürgünlerine ilişkin olanıdır. Güzergâh üzerindeki her şehire yazılıp, İzmir'den yollanan grubun varıp varmadığı ve eğer gelmişlerse kaç kişi olarak geldikleri ve kaç kişi olarak yola çıkarıldıkları sorulmaktadır. Benzer bir örnek Aydın Vilâyeti'nden çıkartılanlara ilişkindir. Doğrudan Talat Paşa tarafından 24 Aralık 1916'da Aydın'dan yola çıkan bir grubun izi sürülmektedir. "Aydın Vilâyeti'nden ikinci defa olarak ahiren Karahisar ve Adana tarikleriyle sevk olunan 44 nüfus Ermeniden Jandarma Kumandanlığı'ndan 2 Kânunievvel 1332 [15 Aralık 1916] tarihli derkenar mucibince ancak 28 nüfus geldiği Maraş Mutasarrıflığı'ndan bildiriliyor. Bunların nerede kalmış ise bulundurularak serian Maraş tarikiyle Zor'a [Der-Zor] sevkleri ve tekrarına meydan verilmemesi."[53]

---

51 BOA/DH.ŞFR., nr, 60/75, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan, 9 Kânunisani 1331 (21 Ocak 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

52 BOA/DH.ŞFR., nr, 61/278, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 28 Şubat 1331 (12 Mart 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

53 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/69, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 11 Kânunievvel 1332 (24 Aralık 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

İstanbul'un bölgelerdeki gelişmelerden haberdar olduğu ve tehcir eyleminin sıkı bir denetim altında gerçekleştiği konusunda verilebilecek örneklerden birisi de, saklanarak sürgüne gitmek istemeyen veya konvoylardan kaçan Ermenilere ilişkin bilgilerin bazen ilgili kişilerin tek tek isimleriyle birlikte merkeze ulaşmış olduğudur. Örneğin Trabzon Valisi Cemal Azmi, 1 Temmuz 1915'te yazdığı bir raporda, bölgesinde, hangi tarihte, hangi kasabadan, kaç kişilik kafilelerin yollanmış olduğunu anlatmakta ve meydana gelen olayların listesini vermektedir. Buna göre, bazı konvoylardan firara teşebbüs edenler olmuş, bunların bir kısmı öldürülmüştür. Valinin isimlerini de bildirdiği bazı Ermeniler kendi evlerinde saklanmışlar ve bu evler çevredeki başka evlerle birlikte yakılmıştır. Bilgi şöyledir; "Ordu kazasından iki gün evvel sevk edilen otuz altı kişilik bir kafilenin Ulubey Orman civarında firara tasaddi etmesine mebni [nedeniyle] altısının meyyiten [ölü] istisal ve diğerlerinin tekar ilticaya icbar edildiği... Tirebolu'dan tertib olunan üçüncü kafileye iştirak eden Papaz Karabet'in ailesiyle isimleri henüz tahkik edilemeyen birkaç kişiyi hanesinde bırakarak evini içeriden ateşe verdiği... mezkûr hane ile derununda bulunan dokuz nüfusun ve civardaki dört hanenin yandığı..."[54]

Bu konuda verilebilecek bir başka örnek, bölgelerdeki Ordu komutanlıklarından, firarlara ve yakalanmalara ilişkin çekilen telgraflardır. Örneğin 3. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa 21 Ağustos 1915'te yolladığı telgrafta, "Tokat'ın Erbaa bölgesinde Pıçındağı Ormanında gizlenen onsekiz silahlı Ermeni'den altısı ölü, bir kadın iki kız da yaralı olarak ele geçirilmiştir. Geri kalanı da Tokat'tan çıkarılan bir müfreze ile takip edilmektedir," der.[55] Benzeri bir telgraf 1. Ordu Komutanlığı

54 BOA/DH.EUM, 2. Şb., nr. 68/41, Trabzon Valisi Cemal Azmi'den 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Dâhiliye Nezâreti'ne şifre telgraf. Belgenin tam metni için bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 57, belge no. 57.

55 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt 1, *a.g.e.*, s. 207.

tarafından gönderilir ve "Yozgat'a bağlı Sorgun nahiyesinin Dişli köyü civarında, takip müfrezeleriyle asker firarileri arasında meydana gelen çatışmada... silahlı bir er, Akdağmadeni bölgesinde.. Ermeni firarilerden beş erkek ile bir kadın ölü olarak ve bir kadın da canlı olarak yakalanmıştır", denir.[56]

Başka bölgelerden de firar edenlere ve bunların yakalanmalarına ilişkin haberler gelmektedir. Ve merkez bunların miktarı ve akıbetleri hakkında bilgi istemektedir. Örneğin, Talat Paşa Ankara'ya doğrudan çektiği bir telgraf ile, "Esnâ-yı sevkde firâr ve ihtifâ ederek ahîren derdest olundukları beyân olunan Ermenilerin mikdârının" bir an önce kendisine bildirilmesini ister.[57] Cevabın gecikmesi üzerine de, "Esnâ-i sevkde firâr ve ihtifâ ederek ahîren der-dest olunan Ermenilerin mikdârının inbâsına [bildirilmesi] dâ'ir yazılan 26 Teşrîn-i Evvel sene [1]331 telgrafnâme cevâbının serîan i'tâsı [verilmesi]"ni ister.[58]

Yine bunun gibi Halep'e çektiği bir telgrafta Antakya'daki firarlara ilişkin oldukça ayrıntılı sorular sorar; "Antakya'da gaybûbet ettikleri bildirilen Ermeniler kaç kişidir ve nere ahâlîsindendir? Ne münâsebetle dağda bulunuyorlardı? Antakya'dan şimdiye kadar Ermeni sevk olunmuş mudur? Bunlardan başka kazada başkaca Ermeni var mıdır? Varsa mikdârı ve esâsen kazadaki Ermeni nüfusu ne kadardır? Bildirilen Ermenilerin firârında memurîn-i mülkiye ve inzibâtiyenin teseyyüb ve müsâmahası vâki midir? Vâki ise kimler mesûldür, bi'l-etrâf bir suret-i ciddiyede tahkîki ile serîân iş'ârı?"[59]

Belgelerden anlaşılan bazı bölgelerde sürgünden kaçan veya saklandıkları yerlerden çıkan Ermeniler, din değiştirmek için

---

56 *A.g.e.*, s. 211.

57 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/355, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Teşrinievvel 1331 (8 Kasım 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

58 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/402, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 31 Teşrinievvel 1331 (13 Kasım 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

59 BOA/DH.ŞFR., nr. 56/4, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Eylul 1331 (14 Eylül 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf. Olay 21 Temmuz ile 12 Eylül arasında dağa kaçan ve 40 gün kadar direnen ve sonra Fransızlar tarafından kurtarılan Ermenilerle ilgilidir.

başvurmaktadırlar. Bu kişilerin miktarları sorulur; "Firar ve ihtifa [saklandıkları] etdikleri mahalden çıkarak ihtida talebinde bulundukları beyân olunan Ermenilerin kaç kişiden ibâret bulunduğunun inbâsı [bildirilmesi]"[60] istenir. Bulundukları yerlere geri dönen Ermeniler konusunda iki farklı uygulama dikkat çekmektedir. Birincisi, bu Ermenilerin civardaki kasabalara sevk edilmeleridir. Örneğin, 15 Mayıs 1916'da birçok bölgeye çekilen bir telgrafta; "nakil edilen Ermenilerden bazılarının memleket-i aslîlerine avdet etdikleri haber veriliyor", dendikten sora, bu Ermenilerden, "tahkîkat icrâsıyla nezâretin ve Harbiye Nezâreti'nin emr-i mahsûsu hâmil olmaksızın avdet etmiş olanların bulundukları mahallere civâr kazâlardan birine sevkleri" istenir.[61]

İkincisi, eski yerleşim yerlerine geri dönen ve yakalanan Ermeniler'in yeniden gönderilmeleri istenir. Örneğin, birçok ile birden çekilen bir telgrafta bu şekilde gelenlerin yeniden yollanması ve listelerinin İstanbul'a iletilmesi istenmektedir; "Ermenilerin gönderildikleri mahallerden firâren yine yerlerine gelenler bulunduğu bazı mahallerden bildiriliyor. Avdet eden bu kabîl eşhâsın toplattırılarak daha ilerilere sevkleri ve miktârlarının inbâsı [bildirilmesi]."[62]

Benzeri isteğin tek tek iller için de tekrarlandığı durumlar vardır; Örneğin Eskişehir'e gönderilen bir telgrafta, "gönderildikleri mahallerden firâr ederek Eskişehir'e gelen Ermenilerin avdet edemeyecekleri daha ileri mahallere sevkleri", istenir.[63] Firarilerin nereden firar ettikleri ve sayıları konusunda

60 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/267, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 31 Kânûnievvel 1331 (13 Şubat 1916) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

61 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/34, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1915) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz vilâyetlerine, Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, İçel, Niğde, Eskişehir, Maraş, Kütahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

62 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/294, Dâhiliye Nezâreti EUM'den (14 Mayıs 1916) tarihli Ankara, Hüdavendigâr, Konya, Adana vilâyetleriyle Kütahya, İzmit, Karahisar-ı Sahib, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

63 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/279, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 28 Nisan 1332 (11 Mayıs 1916) tarihli Eskişehir Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

sık sık sorular sorulur. "Ermenilerden firar edenlerin Sevkiyat Muavini Hakkı Bey'in nezâretleriyle Zor'a [Der-Zor] sevk olunmakda bulunduğu Zor Mutasarrıflığı'ndan bildiriliyor, bunların nereden ve ne zaman firar ettirildiğinin ve miktarının işarı [bildirilmesi]."[64]

Eğer Ermeni kaçaklar asker kaçağı iseler, bu durumda sivil otoritelerin tek başına bir karar veremeyeceği hatırlatılır. Örneğin Bursa'ya "mahrem ve müstacel [acil]" notu ile yollanan bir telgrafta, "Asker firârîlerinin i'dâmına ancak Dîvân-ı Harb, (vâlîler?) ve askerî kumandanları salâhiyyetdârdır", dendikten sonra, "bahsolunan Ermeni firârîlerin kimin karârı veyâ emriyle i'dâm edileceklerinin serî'an inbâsı [bildirilmesi]" istenir ve eğer mesele "me'mûrîn-i Mülkiyyeye müte'allik [ilgili] olmayan ve sırf askerî bir mâhiyyeti hâ'iz [askerî nitelik taşıyan]" ise "Mülkiyye me'mûrlarınca mu'âmele icrâsına meydân verilmemesi" istenir.[65]

Belgelerden, özellikle Cemal Paşa'nın "siyasi nedenlerle" Anadolu'ya sürdüğü Araplar arasında yoğun firar olayları gözlendiği anlaşılmaktadır. Bu firarların engellenmesi için özel çaba harcanır ve bu birçok ile çekilen bir telgraf ile "4. Ordu Kumandanlığı'nın emriyle 4. Ordu mıntıkasından ihrâç ve mevâki'-i muhtelifede iskân edilmiş olan eşhâsın her sabah ve her akşam yoklamaya tabi' tutulmak sûretiyle kat'iyyen firârlarına meydân verilmemesi" istenir.[66] Fakat buna rağmen firar olaylarının görülmesi üzerine firara yardımcı olan devlet görevlileri hakkında soruşturma açtırılır. Bu firarların gerçekleştiği anlaşılan çeşitli illere gönderilen bir telgraf ile kayıtsız-

64 BOA/DH.ŞFR., nr. 73/8, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 1 Şubat 1332 (14 Şubat 1917) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

65 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/219, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Mayıs 1332 (5 Haziran 1916) tarihli Hüdavendigâr Vilâyeti'ne şifre telgraf.

66 BOA/DH.ŞFR., nr. 78/117, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 16 Temmuz 1332 (29 Temmuz 1916) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdat, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Yemen, vilâyetleriyle Urfa İzmit, Bolu, Karasi, Kudûs-ü Şerîf, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karhisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde Medîne-i Münevvere mutasarrıflıkların şifre telgraf.

lıkları nedeniyle söz konusu Arapların "firârlarına sebebiyet veren bi'l-cümle me'murların şiddetle tecziyeleri [cezalandırılmaları]" istenir.[67]

Siverek bölgesinden İstanbul'a gönderilmekte olan dokuz kişiden beşinin yolda firar etmesi üzerine yapılan yazışmaların, güzergâh üzerindeki her şehirle yapılan haberleşmelerin bolluğundan, İstanbul merkezin her olay üzerinde son derece ayrıntılı olarak durduğu sonucunu çıkartmak mümkündür.[68]

İstanbul'un bölgelerdeki gelişmelere ilişkin bir başka haber kaynağı da konsolosluk raporlarıdır. Bazen bu raporlara el konulmaktaydı. Örneğin Amerikan Harput (Mamuretülaziz) Konsolosu Leslie A. Davis, Osmanlı otoritelerince el konulan 23 Ağustos 1915 tarihli bir mektubunda bölgesinde sürgün sırasında meydana gelen olayları özetlemektedir. Raporda, Temmuz-Ağustos aylarında bölgede tehcirden kaçan ve saklanan Ermeniler ile onların izlerini bulan Jandarmalar arasındaki çatışmalar anlatılmakta, tek tek firar olayları sıralanmaktadır. Ayrıca vilâyet hapishanesine konulan Ermeniler kaçabilmek için hapishaneyi ateşe vermişler, ama tek tek öldürülmüşlerdir.[69]

Konvoylara saldırılar

Dâhiliye Nezâreti şifre kalem kayıtları, Kürt veya Arap aşiretlerince Ermeni konvoylarına yapılan saldırılara ilişkin son derece sınırlı da olsa bazı bilgileri de ihtiva etmektedir. Mevcut oldukları kadarıyla, saldırı ve imhalara ilişkin gerçek tablonun

67 BOA/DH.ŞFR., nr. 72/66, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Kânunisani 1332 (21 Kasım 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Sivas, Kastamonu ve Konya vilâyetleriyle İzmit, Eskişehir, Bolu, Karasi, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Maraş ve Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

68 İlgili belgelerin kayıtlarının bazıları için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 78/124; 77/209; 78/34; 79/95.

69 BOA/DH.ŞFR., nr. 68/83, belgenin tam çevirisi için bkz. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 88-9, belge no. 100. Mesajın İngilizce orijinali ve Leslie'nin raporuna el konulması üzerine yaptığı şikâyetler için bkz. Leslie A. David'in 23 Ağustos ve 6 Eylül tarihli raporları, Ara Sarafian, *United States Official Records on the Armenian Genocide, 1915-1917*, *a.g.e.*, s. 281-285.

çok çok uzağında olsalar bile bu belgeler bize başka bir gerçeği göstermekte yardımcı olmaktadırlar. Hükümet, kafilelerin yollanması sırasında yolların güvenlikli olmadığını bilmekte, kafilelere yapılan saldırı ve meydana gelen ölüm haberlerini almasına rağmen, sürgünlere devamda ısrar etmektedir. Belgeler ayrıca Hükümet'in Ermenileri, güvenlik sorunlarına rağmen sürgüne gönderme ısrarının, sadece bir defaya mahsus istisnai bir uygulama olmayıp, sistematik bir politika olduğunu ve sürgünlerin üstelik yerel yöneticilerin güvenlik nedeniyle aksi yöndeki taleplerine rağmen yapılmakta olduğunu göstermektedir. Kafilelerin saldırıya uğrama ve ölümlerin meydana gelme riskinin kabul edilerek Ermenilerin gönderilmeye devam edilmesi, İttihat ve Terakki'nin bu sürgünlerden neyi amaçladığını gösteren önemli bir noktadır.

Hükümet'in saldırı tehlikesini bilerek sürgünlere devam ettiğini açık olarak gösteren olgulardan birisi, yukarıda da ele aldığımız 1915 Haziran başında "Erzurum'dan ihraç olunan Ermenilerden 500 nüfusluk bir kafilenin Erzincan ile Erzurum arasında Kürtler tarafından katl edildiği" haberi ve buna karşı takınılan tutumdur.[70] Aslında daha konvoylar yola çıkmadan önce Erzurum Valisi Tahsin Bey İstanbul'a defalarca başvurmuş ve güvenlik sağlanamayacağı için sürgünlerin ertelenmesini istemiştir. Bu başvurularından birisinde, "işte vaziyet-i tehlikeyi bütün ruhumla saffet-i kalbiyemle izah ediyorum, bu mütalaam sırf seda-yı vicdanımdır", diyerek sürgünlerin niçin ertelenmesi gerektiğini şöyle izah eder; "altmış bin kişiyi Kafkas hududundan Musul'a Bağdat'a göndermek sözle olmaz,

70 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/9, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihli Diyarbekir, Mamuretülaziz, Bitlis vilâyetlerine şifre telgraf. Aynı telgraf Erzurum Vilâyeti'ne de çekilecektir, (BOA/DH.ŞFR., nr. 54/10). Aslında yolların güvenlikli olmadığı, daha konvoylar yola çıkmadan bilinmektedir. Erzurum Konsolosu Scheubner Richter, 20 Mayıs 1915 tarihli telgrafında, Erzurum Valisi Tahsin'in kendisine, güvenlik nedeniyle bu göç ettirmelerin ertelenmesini merkezden istediğini ama kabul edilmediğini, kendisinin emirlere uymaktan başka çaresi olmadığını söylediğini aktarır. Raporun tamamı için bkz. PA-AA/BoKon/169, Scheubner Richter'den Büyükelçi Wangenheim'a, 20 Mayıs 1915 tarihli gizli rapor. Katliam ise Scheubner Richter tarafından 4 Haziran 1915 tarihli bir raporla bildirilecektir, (PA-AA/BoKon/169).

bunları kim muhafaza ve emval-i emlaklarını kim idare edecek. Ordu yapabilir ise deruhte etsin. Bendeniz hiçbir teşebbüste bulunmadım ve bulunamayacağım, bu yüzden tehlikeyi göremedikçe teşebbüsün tehirini selamet-i vataniye namına istirham ederim."[71]

Erzurum'dan çıkartılan Ermeni kafilesinin imha edilmesi üzerine Erzurum Valisi Tahsin Bey sürgünlerin ertelemesi için yeniden 3. Ordu Komutanı Mahmut Kâmil Paşa'ya ve İstanbul'a başvurur; yolları güvenlik altına almayı ve bu iş yapılıncaya kadar da sürgünleri ertelemeyi önerir. Tahsin'in bu önerisi reddedilir ve Mahmut Kâmil, konvoyların, askerî güvenliklerinin alınmadan yollanmasını emreder.[72] İstanbul'dan Talat Paşa'dan gelen cevap da Mahmut Kâmil Paşa'nın cevabından farklı değildir. Tahsin'in 24 Haziran sene 1915 tarihli telgrafına Talat iki gün sonra, 26 Haziran'da "ihraçlarına teşebbüs olunan Ermenilerin te'hir-i sevkleri bi'ttabi' değildir. Binaenaleyh sevklerine kemafi's-sabık devam edilmesi gerek" biçiminde cevap verir.[73]

Aynı gün Mamuretülaziz Vilâyeti'ne "mahrem ve müstaceldir" özel notu ile çekilen bir telgrafta, "Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kafilelerin Dersim eşkiyası tarafından yolları kesilerek katledildikleri ve bunların ellerinden Ermeni kafilelerini kurtarmak kabil olmadığı Erzurum Vilâyeti'nden işar olunuyor. Dersimlerin bu suretle tevali-i [birbiri ardı sıra gelen] cinayetleri katiyyen caiz olamayacağından gelen kafilelerin temin-i masuniyyetlerine aid tedabirin serian istikmali [tamamlanması]"[74] istenir.

Benzeri olaylar Temmuz ayında da Suriye-Irak içlerinde de yaşanmıştır. Dâhiliye Nezâreti'nden 22 Temmuz 1915'te Diyarba-

71 Kudüs Ermeni Patrikhanesi Arşivi, Karton 21, Dosya M, Dok. no. 519-20.

72 Vali Tahsin'in görüşmeye ilişkin bilgileri Erzurum Konsolosu Scheubner Richter'e aktarmıştır. PA-AA/ R 14088 ve PA-AA/Bo.Kons./Band 169 Schubner Richter'in 22 Haziran ve 5 Ağustos tarihli raporları.

73 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/156, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915) tarihli Erzurum Vilâyeti'ne şifre telgraf.

74 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/162, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Haziran 1331 (26 Haziran 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

kır'a çekilen bir telgrafta, "Nisibin [Nuseybin] kaymakamlığından yolların mesdud [kapalı] bulunması münasebetiyle" bir müddet "asker ve yolcu kafileleri sevk olunmaması" istendiği; Der-Zor Mutasarrıflığı'ndan Re'sul-ayn hududunda "itlaf [cinayet] ve yağmagirlik" olduğunun haber verildiği aktarılır. Telgrafta, bölgeden gelen bilgiler ışığında sevkiyatın durdurulması talebi reddedilir ve "Ermeni kafilelerin güzergâhında asayişin süratle suret-i kat'iyyede te'mini" ile sürgünlere devam edilmesi istenir.[75] Der-Zor mutasarrıfına çekilen telgrafta ise, "Resul-Ayn hududunda asayişin alası vardır ve sevkiyat taht-ı imtizama aldırılması lüzumu Diyarbakır'a tebliğ olunmuştur", denilerek, bizzat raporu gönderen kaymakam yalanlanma yoluna gidilir.[76]

Benzeri olaylar Halep-Zor arasında da meydana gelmiştir. "Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın gasp için yaptığı saldırılar sonucu ikibine yakın Ermeni" öldürülmüştür.[77] Suruç civarında da, "Şuruç'tan Meniç tarikiyle Halep'e sevk edilen Ermenilerden 2000 kadarı yolda aşair-i urbanın tecavüzlerine maruz kalarak üryan halde" bırakılmışlardır.[78]

Saldırılara rağmen sürgünlere devam etmek için düşünülen önlemlerden birisi de yolların değiştirilmesidir. 30 Ekim 1915'te Elazığ'a çekilen bir telgrafta, devlet görevlilerinin göz yummaması sebebiyle "Vilâyetden gönderilen kafilenin ahvâl-i ahîre münâsebetiyle karakollarından merkeze celbedilen jandarmaların fıkdânından [yokluğundan] bi'l-istifâde... mezkûr kâfileleri soymak üzere hücûm eden urbân ve aşâirin ahâlînin de mahsûlât ve mezrû'âtını [ekinlerini] telef ve mahvetdikleri"

75 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/73, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1915) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

76 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/72, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1915) tarihli Resul-Ayn'da Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

77 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/244, (belgeyi aktaran Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 59. Halaçoğlu belgenin içeriğini aktarmadığı gibi, tarih de vermemektedir. Bizdeki 59/244 kayıtlı belge farklıdır ve Halaçoğlu'nun aktardığı bilgileri ihtiva etmemektedir. Burada muhtemel ya bir dizgi hatası söz konusudur ya da aynı gömlek içinde iki ayrı belge vardır.

78 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/144, Dahiliye Nezâreti EUM'den 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

bildirildikten sonra, "livanın malum olan ahvaline biaen badeezin [bundan sonra] liva hududuna Ermeni sevkiyatında bulunulmaması" istenmiştir. Bunun yerine kafilelerin, "evvel ve ahir tebliğ olunduğu üzere bade-ezin Diyarbakır tarikiyle Musul'a sevk olunmaları" istenmektedir.[79]

Tüm bu belgelerin gösterdiği şudur ki, tehcir boyunca Ermenilerin, resmî belgelerde kullanılan ifade ile "telef oldukları" İstanbul Hükümeti tarafından biliniyordu ve tehcir bu kayıplara rağmen yapılmaya devam ediliyordu. Tuhaf olan durum şudur ki, bir Hükümet'in, imha edildiklerini bile bile kendi vatandaşlarını sürgüne yollaması eylemi, Resmî Devlet Tezi'ni savunanlarca, hâlâ "savaşın getirdiği olumsuz şartlar" veya "bir yanda cephede savaşırken" gösterilen "olağanüstü bir gayret" biçiminde açıklanabilmektedir.[80] Oysa bir devletin kendi vatandaşlarını bilerek ölüme yollaması hem ahlâki hem de uluslararası ceza yasası esaslarına göre suçtur.

Din değiştirmeler üzerinde sıkı kontrol

Sürgünün başlangıcında din değiştirerek bulundukları yerlerde kalmak Ermenilere bir seçenek olarak sunulmuş bulunuyordu. Hatta bazı bölgelerde bu konuda zorlamalar bile vardır. Alman ve Amerikan konsolosluk raporları, bölgelerde bu gönüllü veya zoraki din değiştirmelere ilişkin haberlerle doludur. Örneğin Alman Konsolos Kuckoff 4 Temmuz 1915'te, "Samsun civarındaki bütün köyler Müslümanlaştırıldı, aynı şekilde Ünye'deki köyler de Müslümanlaştırıldı", biçiminde haber yollar.[81] Büyükelçi Wangenheim 7 Temmuz'da "Trabzon'da Erme-

79 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/190, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 17 Teşrinievvel 1331 (30 Ekim 1915) tarihli Mamuretülaziz Vilâyeti'ne şifre telgraf.

80 Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler*, s. 59, 60.

81 PA-AA/R14086, Samsun Konsolosu Kuckhoff'un 4 Temmuz tarihli raporu. Büyükelçi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 16 Temmuz 1915 tarihli rapor'a ek. Amerikan Samsun konsolosu da aynı tarihlerde (10 Temmuz 1915) din değiştirmeler konusunu ele aldığı bir rapor yolluyordu, bkz. LC/HM(Sr.)/Reel 7/619, aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 62-63.

niler tehcirden kaçmak, canlarını ve mallarını kurtarabilmek için kitleler halinde Islâmiyet'e geçmişlerdir", diyordu.[82] Amerikan Büyükelçi Morgenthau da 10 Temmuz 1915'te, "çok gizli" özel notuyla çektiği telgrafta, Ermenilerin kitlesel sürülme ve imha haberlerini aktardıktan sonra, "takibattan kurtulmak isteyen birçok Ermeni Müslüman oluyor", haberini verir.[83] Merzifon'dan yazan Amerikalı bir öğretmen, "Müslümanlığı kabul edenlerin kalmasına müsaade ediliyor. Başvuruların kabul edildiği avukatlık büroları Müslümanlığa geçiş başvurusu yapan insanlarla dolup taşıyor. Birçokları bunu çocuklarının ve eşlerinin emniyeti için yapıyorlar", diye yazıyordu.[84]

Gerçekten de Ermenilerin ilk sürüldükleri illere 22 Haziran 1915'te "mahrem" ibaresiyle yollanan bir telgraftan, "Vilâyetiniz (livânız)dan cenûba sevk edilen Ermenilerden münferiden [tek tek] ve müctemian [toplu olarak] ihtidâ edenlerin [din değiştirenlerin] alıkonulması(na), ve müctemi' [birikmiş, toplu] bulunanların vilâyet (liva) dâhilinde dağıtılması"na izin verildiği anlaşılmaktadır.[85]

Fakat din değiştirenlerin sayısının çok fazla olması üzerine, bölgelere yollanan bir yazı ile Ermenilerin inanç nedeniyle değil, sadece memlekette kalmak için din değiştirdikleri söylenerek, din değiştirseler bile sürülmeleri istenir; "İhrâc olunan Ermenilerden bazılarının müctemi'an [toplu] veya münferiden [tek tek] ahd-i ihtidâ etdikleri [din değiştirdikleri] ve bir sûretle memleketlerinde kalmak çâresini temine çalışdıkları anlaşı-

82 PA-AA/R14086, Büyükelçi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 7 Temmuz 1915 tarihli rapor.

83 NA/RG59/867.4016/74, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 10 Temmuz 1915 tarihli telgraf. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 52.

84 NA/RG59/867.4016/106, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 26 Temmuz 1915 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 143.

85 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/100, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 9 Haziran 1331 (22 Haziran 1915) tarihli Van Valisi Cevdet Bey'e Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'e Erzurum Valisi Tahsin Bey'e Bitlis Valisi Mustafa Bey'e Mamuretülaziz Valisi Sâbit Bey'e Diyarbakır Valisi Reşid Bey'e Sivas Valisi Muammer Bey'e Canik Mutasarrıfı Nemci Bey'e şifre telgraf.

lıyor. İhtidâ bir netîce-i kanâ'at olduğu için kat'iyyen bu gibi mesâilde [konuda] mevzû' bahs olamaz. Ve hiçbir zaman bu şekilde vukû' bulacak ihtidâlara i'timâd olunamaz. Binâenaleyh öteden beri kendilerini müttefiklerini tehlikede gördükleri zaman bir vâsıta-i iğfâl olan ihtidâ etdiklerini ileri süren bu kabîl eşhâsın mürâca'atlarının sûret-i kat'iyede atf-ı ehemmiyet edilmemesi [önem verilmemesi] ve bi'l-âhare İslâm nâmı altında neşr-i mefsedetden [fesatlıktan] geri kalmayacak bu adamların ihtidâ etseler bile yine ta'yîn olunan mahallere sevklerinden sarf-ı nazar olunmaması ehemmiyetle beyân olunur."[86]

Daha sonra bu değişiklik birçok vilâyete tek tek bildirilecek ve din değiştirenlerin de sürülmeleri istenecektir. Örneğin 13 Temmuz 1915'te Kayseri'ye, "Ermenilerin ihtidâsı sırf ilcâ-yı menfa'at [menfaat zorunluluğu] ile olduğu için ihtidâları üzerine teb'îdleri [sürülmeleri] te'hîr edilmeyecekdir."[87] Bazı bölgelerde hâlâ din değiştirmeye izin verildiği, memurların bu konuda Ermenilere yardımcı oldukları haberlerinin gelmesi üzerine ise, bizzat Talat Paşa tarafından "mahrem ve bizzat hal olacaktır" kaydıyla tüm bölgelere bir tamim yollanacak ve 1 Temmuz genelgesi hatırlatılarak hiçbir istisnai uygulamaya müsaade edilmeyeceği bildirilecek ve din değiştirenlerin yerlerinde bırakılmaları yasaklanacaktır. "İhrâç olunan Ermenilerden ba'zılarının ihtidâ etmeleri münâsebetiyle yerlerinde bırakıldıkları ve bu muhtedilerin buradaki ekâribine [akraba ve hısımlarına] ve makam-ı meşihate [Şeyhülislâmlık makamına] İslâm isimleriyle ihtidâlarını müş'ir [haber veren] telgraflar keşide ettikleri [çektikleri] ve hâtta ba'zı me'mûrîn-i mülkiyenin de bunlara vesâtet eyledikleri [aracı oldukları] anlaşılıyor. 17 Haziran [1]331 târîhli şifre ile de bildirildiği üzre sırf ilcâ'-i menfa'atle [menfaat zorunluluğuyla] vukû' bulan bu kabîl ihtidâların esâs itibâriyla

86 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/254, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 18 Haziran 1331 (1 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbakır, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van Urfa Kütahya, Maraş, İçel, Eskişehir vilâyet ve mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

87 BOA/DH.ŞFR., nr. 54/427. Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Haziran 1331 (13 Temmuz 1915) tarihli Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

hiçbir kıymet-i resmiyesi olmadığından muhtedilerin hakkında istisnaî mu'amele yapılması kat'iyyen câ'iz değildir. Binâenaleyh teblîgât-ı sâbıka ahkâmının sûret-i kat'iyede muhâfazasıyla bu gibi ca'lî [sahte] ve muvakkat [geçici] ihtidâlara atf-ı ehemmiyet olunmaması lûzûmu ta'mîmen beyân olunur."[88]

Yine bu durum da tek tek bölgelere bildirilmeye devam edilir. Örneğin Ankara Vilâyeti'ne, gene Talat Paşa tarafından 3 Ağustos 1915'te "bizzat hallolunacaktır" notu ile yollanan bir telgrafta açık olarak, "Sırf ilcâ-yı menfa'atle [menfaat zorunluluğundan] vukû'bulan bu kabîl ihtidâların esas i'tibâriyle bir kıymet-i resmiyesi yoktur", diye bildirilir ve "bu sûretle memleketlerinde kalmak çârelerine tevessül eden [başvuran] mühtedîler [din değiştirenler] hakkında kat'iyyen istisnâî mu'âmele yapılmaması ve... bunun sû'-i isti'mâline meydan verilmemesi", istenir.[89]

Bu genel kuralın varlığına rağmen yerel idareciler, din değiştirme konusunda merkeze başvurmaya ve özel izin istemeye başlarlar. Olumlu veya olumsuz yönde kararı doğrudan Talat Paşa tarafından verilir. Örneğin, 18 Ağustos 1915'te Niğde'ye çekilen bir telgrafta, "Ermeni kızlarından ihtidâ edenlerin sû-i isti'mâle kat'iyen meydân verilmemek şartıyla İslâmlara tezvîci münâsibdir", denir.[90] Ama yine Talat aynı gün Konya'ya çektiği bir telgrafta, orada din değiştirmek için başvuran Ermenilerin isteğini "Ermenilerin ihtidâsı şâyân-ı kabûl değildir", diyerek reddedecektir.[91] Benzeri red kararları Kayseri ve Urfa mutasarrıflıklarına da gönderilecek, Urfa'da "Kilisenin cami'e tahvîli" de reddedilecektir.[92]

88 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/49, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Temmuz 1331 (20 Temmuz 1915) tarihli Erzurum, Adana, Bitlis, Halep, Diyarbekir, Sivas, Trabzon, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, Canik, Zor, Niğde, Kütahya, Maraş, İçel, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

89 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/232, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Temmuz 1331 (5 Ağustos 1915) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf. Benzeri telgraf 2 gün sonra Kastamonu Vilâyeti'ne de çekilecektir. (BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/277)

90 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/92, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Ağustos 1331 (18 Ağustos 1915) tarihli Niğde Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

91 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/93, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 5 Ağustos 1331 (18 Ağustos 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

92 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/94 ve 55/100.

Eldeki belgeler, tüm bir dönem boyunca, grup olarak veya tek tek din değiştirmek isteyenler veya din değiştirmeleri kabul edilmiş olanların nerelere yerleştirileceği hakkında kararların doğrudan Talat Paşa tarafından alınmaya devam edildiğini göstermektedir. Örneğin 30 Ağustos'da Sivas'a "bildirilen yüz elli altı nüfus Protestan'ın ihtidâlarına lüzûm yokdur. Öyle kalsınlar", diye telgraf çekmekte,[93] veya yine Sivas'a 5 Eylül 1915'te "ihtidânın şâyân-ı kabûl olamayacağı müte'addid def'alar teblîğ edildiği halde Manusacıyan ve Dağılyan da ihtidâ etmiş olmaları şâyân-ı dikkatdir", diyerek bu kişilerin "ne sûretle ihtidâ etdiklerinin ve haklarında muâmele-i resmiye yapılıp yapılmadığının" bir an önce bildirilmesini iseyecektir.[94] Adana'ya çektiği bir telgrafta, "Tarsus'da bulunduğu anlaşılan ve ihtidâ etmesine binâen Yusuf Bedri tesmiye olunan Bogos Kaltakcıyan'ın İzmir'e azîmetine müsâ'ade" edildiğini bildirecektir.[95]

5 Kasım 1915'te konuya ilişkin yeni bir düzenleme yapıldığını görmekteyiz. Hemen tüm illere "mahrem" kaydıyla yollanan bir tamim ile din değiştirme konusunda izlenecek yeni tutum belirlenir. Buna göre, ister gönderilmiş ister gönderilmemiş olsun, din değiştirenlerin taleplerinin kabul edildiği bildirilir; "Ermenilerin ihtidâsı hakkında mevâdd-ı âtiye [aşağıdaki maddeler] nazar-ı dikkate alınacaktır. 1-Sevk edilmeyip ötedenberi ikamet ettikleri mahallerde ibka olunanların [bırakılanların] ihtidâsı kabûl olunur. 2-Umûm meyânında sevk olundukları sırada merkezden teblîğ olunan emr-i mahsûs ile alıkonulup sevklerinden sarf-ı nazar edilenlerin gerek ikametgâh-ı aslîlerine i'âde edilmiş olsunlar gerek bir mevki'de kalmış bulunsunlar ihtidâları makbuldür."[96]

93 BOA/DH.ŞFR., nr. 55/336, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

94 BOA/DH.ŞFR., nr. 55-A/83, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Ağustos 1331 (5 Eylül 1915) tarihli Sivas Vilâyeti'ne şifre telgraf.

95 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/35, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 3 Mart 1332 (16 Mart 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne şifre telgraf.

96 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/271, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 22 Teşrinievvel 131 (5 Kasım 1915) tarihli Erzurum, Aydın, Ankara, Halep, Sivas, Hüdavendigâr,

Bu yeni karardan sonra da Talat Paşa her durum için ayrı karar vermeye devam edecektir. Örneğin, Menteşe Mutasarrıflığı'na, "ihtidâ ârzûsunda bulunan Ermenilerin is'âf-ı istid'âlarında [din değiştirmelerinin kabul edilmesinde] mahzûr yokdur", diyerek buradaki başvuruları onaylayacak,[97] veyahut Afyon Mutasarrıflığı'na çektiği telgrafta olduğu gibi, "Zevci [eşi] askerde ve ber-hayât bulunan Ermeni kadınlarının ihtidâlarının kabulü câ'iz olamaz", diyerek reddedecektir.[98]

1915 Aralık ayı itibarıyla bu sefer varış yerlerine ulaşmış olan Ermenilerin din değiştirmelerine de izin verilmeye başlanır. Bu illere çekilen bir telgraf ile, "Mahall-i âhardan berâ-yı iskân [iskân için] gelmiş olan Ermenilerden ârzû edenlerin yeni mıntıkalara vürûdları târîhinden i'tibâren ihtidâlarının alelusûl kabûlü", istenir.[99] Alman konsolosluk raporlarında özellikle 1916 bahar ayları ile birlikte varış yerlerindeki din değiştirmeler konusunda ayrıntılı bilgiler bulmak mümkündür. Büyükelçiliğe gelen raporlarda, bu din değiştirmelerde zor kullanıldığı da iddia edilmektedir.[100]

Din değiştirenlere seyahat yasağı

Din değiştirmiş ve sürülmeyerek bulundukları bölgelerde kalmalarına izin verilmiş Ermeniler için özel tedbirler alınır, bazı yasaklamalar getirilir. Bunlar diğer Müslümanların sahip oldukları serbest dolaşım hakkından yararlanamazlar ve seyahat yasağına tabidirler. Seyahat edebilmeleri için özel izin gereklidir ve

---

Mamuretülaziz, Musul, Trabzon, Van, Diyarbakır, Adana, Bitlis, Konya vilâyetleri ile Urfa, Zor, Kayseri, Maraş, İzmit, Karahisar-ı Sahib, Karesi, Canik, Kal'a-i Sultâniye, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

97 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/344, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 25 Teşrinievvel 1331 (7 Kasım 1915) tarihli Menteşe Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

98 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/146, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 16 Teşrinisani 1331 (29 Kasım 1915) tarihli Karahisar-ı Sahib Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

99 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/83, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Kânunuevvel (21 Aralık 1915) tarihli Halep, Suriye, Musul vilâyetleriyle Urfa, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

100 PA-AA/R14091, Büyükelçi Wolff-Metternich'den Başbakan Bethmann Hollweg'e 11 Mayıs 1916 tarihli rapor.

bu özel izni vermek yetkisi yerel yöneticilerin elinde değildir; izin ancak İstanbul'dan, doğrudan bakanlıktan alınabilmektedir.

Talat Paşa tarafından birçok vilâyete 29 Mayıs 1917'de yollanan bir telgraftan, din değiştirerek veya değiştirmeden yerlerinde kalmalarına izin verilen tüm Ermenilere yönelik seyahat yasağının ilk olarak 1916 Ocak ayında çıkartılmış olduğunu anlıyoruz. İlgili telgrafta Talat Paşa, "muhtedi [dönmüş] ve gayr-ı muhtedi bilumum Ermenilerin bulundukları mahallerde istihsâl olunmadıkça [müsaade alınmadan] Dersaadete ve mahall-i saireye azimetlerine müsa'ade olunmaması 17 Kânunisani sene 1331 [30 Ocak 1916] ve 8 Teşrinievvel 1332 [21 Ekim 1916] tarihli telgrafnamelerle mükerreren [tekrarlanarak] tebliğ edilmiş" olduğunu söylemektedir.[101]

Bu konuda bölgelere yollanmış başka talimatnameler de vardır. Örneğin, 13 Şubat 1916'da birçok ile çekilen bir telgrafta, "Sevkleri te'hîr olunan yerli ve vilâyât-ı sâireden gelen yabancı... hiçbir Ermeni'nin nezâretden istîzân [izin] ve müsâ'ade istihsâl olunmadıkça [müsaade edilmedikçe] bulunduğu kazâdan hârice çıkmasına kat'iyyen müsâ'ade edilmemesi. Ve bu takayyüdâtın [dikkatin] bunların ihtidâ etmiş olanlar[m]a da tatbîki" istenir.[102] Nitekim Nisan 1916'da birçok ile çekilen bir telgrafta, "Hamil oldukları seyâhat varakasında [belgesinde] nezâretin müsâ'adesi olduğuna dâir bir kayd olmayan Ermenilerin geldikleri mahallere i'âdeleri ve buraya ma'lûmât verilmesi lüzûmu ta'mîmen teblîğ olunur."[103]

---

101 BOA/DH.ŞFR., nr. 76/151, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan, 16 Mayıs 1333 (1917) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Hicaz, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretü'laziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, İçel, Niğde, Bolu, Canik, Zor, Asir, Karasi, Kudüs-ü Şerîf, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

102 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/216, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 1 Şubat 1331 (13 Şubat 1916) tarihli Edirne, Aydın, Beyrut, Suriye, Kastamonu vilâyetleriyle Bolu, Teke, Çatalca, Kal'a-i Sultaniye, Maraş, İçel mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

103 BOA/DH.ŞFR., nr. 64/19, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 1 Nisan 1332 (14 Nisan 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz vilâyetlerine, Urfa, İzmit, İçel, Kütahya, Karahisar-ı Sahib, Bolu, Canik, Çatalca,

15 Temmuz 1916'da Halep'e çekilen bir telgrafta, din değiştirmiş olsun veya olmasın Ermenilerin, yanlarında Müslüman aileler olsa bile, bakanlıktan izin almadan asla seyahat edemeyecekleri tekrar hatırlatılır.[104] Fakat bu telgraflara rağmen, izinsiz seyahatların sürdüğünün anlaşılması üzerine, 11 Nisan 1917'de, Talat Paşa, 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya bir telgraf çeker ve "muhtedî ve gayri muhtedî bi'l- umûm Ermenilerin Nezâret-i senaverîden müsâ'ade istihsâl olunmaksızın [izin verilmeden] bulundukları mahallerden Derseadete ve Anadolu'ya sevk edilmemeleri içün me'mûrîn-i mülkiye tebligât icrâ edilmiş olduğundan bu gibilerin bilâ ruhsât Dersaadete veya Anadolu'ya i'zâm ettirilmemesi [yollanmaması] içün îcâb edenlere tebligât icrâsı"nı ister.[105]

1917 yılına ait birçok telgraftan bu kontrollerin, tek tek kişilerin akıbetlerini takip etme biçiminde yapıldığını anlıyoruz. Din değiştirmiş bir hizmetçi kadının akıbeti ile ilgili doğrudan Talat Paşa tarafından yapılan bir kovuşturma buna bir örnek olarak verilebilir. Ağustos 1917'de Konya Vilâyeti'ne çektiği bir telgrafta Talat şunları yazar; "Nizamettin Bey'in hizmetçisi muhtediye Kadriye ve kerimesi Remziye'nin Nezâretin müsaadesi olmaksızın geldikleri anlaşıldığından geldikleri mahalle iadeleri lüzumu Eskişehir Mutasarrıflığı'na yazılmıştır. Ba'dezin [bundan sonra] muhtedi [din değiştirmiş] ve gayri muhtedileri bil'umum Ermenilerin nezâretten istizan [izin] ve müsa'ade-i istihsal edilmedikçe [müsaade alınmaksızın] Dersa'adete ve mahalli saireye azimetlerine müsa'ade edilmemesi hakkındaki tebligatı umumiye ahkâmının [hükümlerinin] hüsn-ü muhafazası lüzumunun lazım gelenlere tebliği."[106]

Seyahat yasağı konusundaki tek istisna, Ermeni kadınların

Zor, Karesi, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Medine-i Münevvere Muhafızlığı'na, Maraş, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

104 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/1, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 2 Temmuz 1332 (15 Temmuz 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

105 BOA/DH.ŞFR., nr. 74/301, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 29 Mart 1333 (1917) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

106 BOA/DH.ŞFR., nr. 79/247, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 30 Temmuz 1333 (1917) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Müslümanlarla evlenmeleri durumunda yapılmaktadır. Örneğin, 14 Kasım 1917'de Konya'ya çekilen bir telgrafta, "İhtida ettikten sonra zabitan ile evlenen Ermeni kadınlarının İstanbul dan başka yerlere gitmelerine engel olunmaması" istenir.[107]

Belgelerden, alınan tüm bu önlemlere rağmen izinsiz seyahatlerin devam ettiği anlaşılıyor. Bunun önüne geçmek amacıyla, din değiştirmiş Ermenilerin nüfus kâğıtlarına, Ermeni olduklarının anlaşılmasını sağlayacak bir kayıt düşme kararı alınır. Böylece, Müslüman ismi alan Ermenilerin, diğer Müslüman ahali içinde kaybolmasının önüne geçilmek istenir. Nüfus cüzdanlarına konan bu özel belirleme ile bu insanların ayrı muameleye tâbi kılınmaları sağlanacak ve takip edilmeleri kolaylaşacaktır. Bu kontrolü sağlamak amacıyla önce tüm bölgelere, din değiştirenlere verilen kimlikler konusunda bazı sorular sorulur. Amaç verilen yeni nüfus cüzdanlarından bu kişilerin daha önceki durumlarının anlaşılıp anlaşılamayacağını açığa çıkartmaktır. Bölgelerden, "İhtidâ eden Ermenilerin sicil-i nüfûsa ne sûretle kayd olunduklarının ve yedlerine tebdîlen verilen nüfûs tezâkirinde ihtidâ etmiş olduklarının ve âile isimlerinin tasrîh edilüb edilmediğinin iş'ârı [bildirilmesi]" istenir.[108]

Daha sonra, nüfus cüzdanlarının bu farkı belli edecek tarzda verilmesini isteyecektir. Birçok ile "mahrem" kaydıyla çekilen bir telgrafta, "İhtida eden Ermeniler kendilerine verilen yeni nüfus tezkereleriyle serbestçe dolaştıkları anlaşıldığı" bildirilmiş ve bunun önüne geçilmesi için ilgili şahısların nüfus kâğıtlarına "ihtida etmiştir, kaydı düşülmeksizin bulundukları yerin ismi yazılarak mahalli zabıta memurlarınca mezkûr tezkirelerin mühürlenmesi" istenir.[109] Böylece, ilgili kişilerin nü-

107 BOA/DH.ŞFR., nr. 81/151, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 14 Teşrinisani 1333 (14 Kasım 1917) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

108 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/27, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 19 Kânunisani 1331 (1 Şubat 1916) tarihli Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van Vilâyeti'ne, Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Eskişehir, Kütahya, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

109 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/71, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyârbekir,

fus kâğıtlarına, din değiştirmiş Ermeni olduklarının anlaşılmasını sağlayacak özel bir kayıt düşülmüş, polis ve jandarmanın da bu özel kayda göre muamele yapması sağlanmış olmaktadır. Bölgelere daha sonraki aylarda yollanan telgraflarla bu yönteme başvurulması tekrar tekrar hatırlatılır.[110]

4 Haziran 1917'de değişik bölgelere yollanan bir şifreli telgrafta amacın ne olduğu açık olarak belirtilir. İlgili telgrafta 8 Şubat 1331 (21 Şubat 1916) tarihli daha önceki tamim hatırlatıldıktan sonra yapılması gereken işlem aynen şöyle tekrar edilir: "...ihtidâ eden Ermenilerin tezâkir-i Osmaniyeleri [nüfus teskereleri] zuhûrunda ikamet ettikleri kasaba ve mahallerin isimleri yazılarak zâbıta idârelerince tahtimi [mühürlenmesi] 8 Şubat 1331 târihinde şifre telgrafname ile yazılmışdı. B'adema [bundan sonra] ihtidâları kabûl olunanların tezâkire-i Osmaniyelerine yine bu sûretle şerh yazılarak nüfûs idârelerince mühürlenmesi ve polis jandarma dâi'relerince de bu işâretin ihtidâ eden Ermenilere mahsûs olduğu bilinerek esna-yı seyrü seferde [seyahatleri sırasında] haklarında ana göre mu'âmele îfâsı t'amîmen tebliğ olunur."[111]

Bu özel kimlikler, İttihatçılar savaşı kaybedip, ülke dışına kaçtıktan sonra, yeni Hükümet tarafından 1918 Kasım'ında Ermenilerin geri dönmelerine izin verilmesi üzerine sorun ya-

---

Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, Kütahya, Maraş ve İçel mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

110 BOA/DH.ŞFR., nr. 76/243-79, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi'nden 30 Mayıs 1333 (1917) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyârbekir, Suriye, Sivâs, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerîf, Kal'a-i Suhâniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, İç il, Kütahya, Maraş, Eskişehir, Niğde, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

111 BOA/DH.ŞFR., nr. 76/238, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kaleminden 22 Mayıs 1333 (1917) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Basra, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfa vilâyetleriyle, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karasi, Kudüs, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Niğde, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, İçel, Kütahya, Maraş, Eskişehir, Niğde, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

ratmıştır. Bunun üzerine 18 Kasım 1918'de bölgelere yazılan bir yazıda, Ermenilerin mevcut vesikalarının seyahatlerinde zorluk çıkmasına neden olduğu belirtildikten sonra, Ermenilerin geriye dönmelerinin Hükümet emri olduğu hatırlatılarak, nüfus kâğıtlarındaki mevcut hususun dikkate alınmaması ve Ermenilerin yeni bir belgeye gerek olmaksızın seyahatlerine izin verilmesi istenecektir.[112]

Son bir not olarak eklemek gerekir ki, savaş sırasında seyahat yasağı bir tek Ermeniler için değil, genel bir kural olarak diğer etnik-din grupları için de değişik ölçülerde uygulanmıştır. Örneğin Talat Paşa'ya ait 4 Eylül 1916'da birçok bölgeye çekilen bir telgraftan Rumların da seyahat etmelerinin yasaklanmış olduğunu anlıyoruz. İlgili telgrafta, "Yunanistan'ın alacağı vaziyetin ta'yînine kadar Yunan tebaasıyla Rumların sıkı tarassud altında bulundurulması ve bu gibilere seyahat varakası verilmemesi" istenir. Ayrıca "bu tedâbirin bir emr-i resmîye müstenid olduğunun hissetdirilmemesi" özel olarak belirtilir.[113]

Yine Talat Paşa'ya ait ve 8 Ağustos 1917 tarihli hemen hemen tüm bölgelere yollanmış bir başka telgraftan, Rumların seyahatlerinin sınırlandırılmasına ilişkin yeni bazı düzenlemelerin yapıldığı ve kısmi bir gevşemenin getirildiğini anlıyoruz. Yeni tebligat 15 Temmuz 1917 tarihlidir ve "Rumların ahvâl ve harekâtı şüpheli olanların seyahatlerine müsâade edilmemesi" amacıyla çıkarılmıştır. 8 Ağustos tarihli telgraf-

112 BOA/DH.ŞFR., nr. 93/57, Dâhiliye Nezâreti EUMden 5 Teşrinisani 1334 (5 Kasım 1918) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul, Van, Urfa vilâyetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karası, Kudüs-ü Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde, Erzincan mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

113 BOA/DH.ŞFR., nr. 67/187, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 22 Agustos 1332 (4 Eylül 1916) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bağdad, Beyrut, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretulaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, İzmit, Maraş, İçel, Niğde, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kale-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Eskişehir, Kütahya mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

tan anlaşılan bölgeler bu tebligata uymamış ve "bi'l-'umûm Rumların seyr-ü seyahatinin" yasaklanması uygulamasına devam etmişlerdir. Talat, bölgelerden, yeni tebligata uygun davranılmasını istemektedir.[114]

Yabancı ülkelerin sürgünlere yardım teklifi reddedilir

Birinci Cihan Harbi yıllarında salgın hastalıklar nedeniyle büyük ölümlerin meydana geldiği bilinen bir olgudur.[115] Bu nedenle tehcir ve sürgün sırasında açlık ve salgın hastalıklar sonucu meydana gelen ölümleri, özel olarak Ermenilere karşı izlenen politikanın bir sonucu olarak görme ve göstermenin yanlış olduğu iddia edilir.

Savaş sırasında sadece Ermenilerin değil, diğer sivil halkın ve askerî birliklerin de açlık ve hastalıklar nedeniyle ciddi kayıplar verdiği doğrudur. Fakat bu düşüncenin göz ardı ettiği bir nokta vardır. Osmanlı Hükümeti Ermenilere yardım faaliyetini bilinçli olarak organize etmemiş, yabancı ülkelerin yardım taleplerini reddetmiş, hatta bunun da ötesinde, yardım yapmak isteyen kişi ve kuruluşlar hakkında soruşturma açtırmıştır. Dâhiliye Nezâreti kayıtları bu konuda son derece önemli belge ve bilgilere sahiptir. Bu belgeler ve Alman ve Amerikan kaynaklarında sıkça tekrar edilen, Osmanlı Hükümeti'nin her türlü yardım teklifini reddederek, konvoyların imhasını göze aldığı iddialarını teyid etmektedir.[116]

---

114 BOA/DH.ŞFR., nr. 79/75, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 8 Ağustos 1333 (1917) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz vilâyetlerine, İzmit, Bolu, Canik, Çatalca, Zor, Karesi, Kudüs-i Şerif, Kal'a-i Sultaniye, Menteşe, Teke, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Eskişehir, İçel, Kütahya, Maraş, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

115 Savaş sırasındaki salgın hastalıklar ve ölümler konusundaki bir çalışma için bkz. Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005).

116 Yardımların engellemesi konusunda yapılmış çok çeşitli çalışma mevcuttur. Burada sadece sınırlı bir liste sunmak gerekirse, Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, ya-

Bu anlamda eldeki üç farklı belge grubu arasında ciddi bir iç tutarlılıktan söz etmek yanlış olmayacaktır. Bölgede görev yapan bazı Türk Hükümet görevlilerinin anıları, başta Alman ve Amerikan olmak üzere yabancı arşiv belgeleri ve Dâhiliye Nezâreti kayıtları bize aynı bilgiyi aktarırlar.

Halep valisi Celal Bey, *Vakit* gazetesinde tefrika edilen anılarında, "İtirâf ederim: Ben bu emirlerin, bu icrâatın Ermenileri mahva matûf olduğuna kani değildim. Çünkü hiçbir hükümetin kendi tebasını ve memleketinin en büyük serveti add edilmek lazım gelen sermâye-i insaniyyesini bu suretle imhâyı iltizâm edebileceğine ihtimâl vermiyordum. Ve icrâat-ı vaka'yı harbin icâbât-ı zarûriyesinden olarak Ermenilerin muvakkaten saha-i harbden uzaklaştırılmak istenilmesinden 'ibâret bir tedbîr zann ediyordum", der ama nasıl yanıldığını aktarır. Celal'in "sevk edilecek Ermenilere mesken yaptırılmak üzere tahsîsât" istemek üzere "Dâhiliye Nezâreti'ne yazdığı" telgrafları dikkate alınmaz. Yardım yerine "iskân-ı muhâcirin me'mûru namıyla ve hakîkatde çoluk çocuklarıyla Ermenileri sevk vazifesiyle mükellef bir me'mûr" gönderilir. Celal'e göre yapılan Ermenilerin "mahvlarına çalışmak" idi.[117]

Cemal Paşa tarafından Suriye ve Lübnan'a ulaşan Ermenilere yardım işlerinin koordinatörü olarak atanan Hüseyin Kâzım, Almanya'nın Şam konsolosuna, "Hükümet'in sürülen Ermenilere yardım etmek gibi en küçük bir isteğinin dahi olmadığını hatta hepsinin sistemli olarak imha edilmesinin planlandığından korktuğunu ve bu vahşi imha politikasının Türki-

---

yımlanmamış doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 1994; James L. Barton (ed.), *Turkish "Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, (Ann Arbor: Gomidas Institute 1998); Rouben Paul Adalian, "American Diplomatic Correspondence" and Suzanne Elizabeth Moranian, "The Armenian Genocide and the American Missionary Relief Effort" her iki makale de: Jan Winter (ed.), *America and the Armenian Genocide of 1915*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), s. 146-214; Hilmar Kaiser (Luther ve Nancy Eskijian katkılarıyla), *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, (Princeton-Londra: Gomidas Institute, 2002).

117 Halep Valisi Celal'in anıları, *Vakit*, 12 Kânunievvel 1918 (12 Aralık 1918).

ye için bir utanç vesilesi olduğunu" söyler.[118] Daha sonra gerçekten de bu görevden istifa eden Hüseyin Kâzım anılarında, sadece Lübnan'da, "Hükümet'in suikastine kurban giden zavallıların adedi(nin) 200.000" olduğunu aktarır.[119]

Hüseyin Kâzım'ın yerine göreve getirilen Çerkez Hasan Bey (Hasan Amca)'nın aktardıkları da farklı değildir. Anılarında, göreve başladığında, yerel mülki amirlerin kendisine, "artık bakarsınız icabı ahvâle göre bu muhacirîn işini bitirirsiniz", dediklerini ve "(Ermenileri) 'temizlemek' suretiyle bu işin hallini" istediklerini aktarır.[120] Cemal Paşa'dan aldığı özel emirle, Ermeni göçünü düzenli olarak örgütlemeye başlayan Çerkez Hasan Bey'in "ölümden kurtarılmak istenilen... felaketzedelere" yaptığı bu "haklı ve insani... hareket... vatana ihanet" olarak kabul edilir. Kendisi "hain-i memleket sıfatıyla itham" edilen Çerkez Hasan istifa etmek zorunda kalır.[121]

Göç ettirilenlere Hükümet tarafından herhangi bir yardımın yapılmadığı, yapılan yardım tekliflerinin reddedildiği konusunda Alman ve Amerikan arşivlerinde bol miktarda bilgi mevcuttur. Alman Büyükelçiliği, daha ilk günlerden "Hükümet sürgünleri ne para ne yiyecek ile ne de başka bir şekilde desteklemektedir",[122] biçiminde raporlar yollamaya başlar. Bölgelerden Alman görevliler sık sık, "Hükümet tehcir edilenlere herhangi bir yardımda bulunmak için kılını dahi kıpırdatmamıştır ve amirlerinin bu tavrını bilen polisler de Ermenilerin yaşadığı eziyeti artırabilmek için ellerinden geleni yapmışlardır", biçiminde haberler geçerler.[123] Alman misyonerleri, "Türk Hükümeti(nin)... nakledilenleri açlıktan ölmekten ko-

118 PA-AA/R 14092, Büyükelçi Metternich'in 19 Haziran 1916 tarihli, Loytved Hardegg'in 30 Mayıs 1916 tarihli raporunun ekli olduğu raporu.

119 Hüseyin Kâzım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992), s. 255.

120 "Tehcirin İçyüzü, Çerkes Hasan Bey'in Hatıratı", *Alemdar*, 26 Haziran 1919.

121 *Alemdar*, 27 Haziran 1919.

122 PA-AA/R 14086, Büyükelçi Wangenheim'dan Başbakan Bethmann Hollweg'e 17 Haziran 1915 tarihli raporu.

123 PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 170, Yarbay Stange'den İstanbul] Alman Askeri Misyonuna 23 Ağustos 1915 tarihli rapor.

rumak için gerekli önlemleri alma(dığını)" ve "hatta güç durumda olan kadın ve çocuklara yardım getirme teşebbüslerini de" reddettiğini bildirirler.[124] Büyükelçi Metternich 27 Aralık 1915'te, Osmanlı Hükümeti'nin her türlü yardım önerisine büyük engel çıkarttığını rapor eder.[125]

Amerikan arşivlerinde de benzeri bol sayıda bilgi mevcuttur. Bölgede görev yapan Amerikalılar, "Vali... [Ermenilerin] herhangi bir şeye ihtiyaçları olmadığını ve benim yardım etmeme izin vermeyeceğini söyledi. Onları görmek istediğimi söyledim, reddetti", biçiminde telgraflar yollamaya başlarlar.[126] Bu haberlere dayanarak Morgenthau 11 Ağustos 1915'te, "iç bölgelerde değişik noktalarda hatırı sayılır miktarda Amerikan misyoneri var fakat bu insanların kurbanlara yeteri yardım yapmalarına engel olunuyor," biçiminde rapor yazar.[127]

Osmanlı Hükümet yetkilileri yardım kabul etmeyeceklerini açık açık söylemekte tereddüt etmezler. Morgenthau 20 Ağustos 1915 tarihli raporunda, Urfa'ya yolladığı yardımın dağıtılmasının Hükümetçe engellendiğini yazdıktan sonra, İçişleri Bakanı Talat'ın kendisinden bölgede yardım için uğraşan konsolosların geri alınmalarını istediğini aktarır.[128] Şam'da Amerikan konsolosluk görevlisi Greg Young, Cemal Paşa ile yaptığı bir görüşmede Paşa'ya "[Osmanlı] Hükümet(i) izin verirse Amerikan Kızıl Haç'ından muhtaç durumda oldukları şüphe

124 PA-AA/Botschaft Konstantinopel/Bd. 171, Reich Başbakanı Bethmann Hollweg'in İstanbul Büyükelçiliği'ne 10 Kasım 1915 tarihli mektubu. Aynı mektupta, başbakan "Babıali'deki etkinizi Ermenilerin lehine kullanmanızı ve özellikle de Babıali'nin ölçütlerinin Türkiye'deki Hıristiyan halkının geri kalanına genişletilmememesi için dikkat etmenizi salık veriyorum", der.

125 PA-AA/R 14089, Metternich'in 27 Aralık 1915 tarihli raporu.

126 LC/HM(Sr.)/Reel 7/555, Konya'dan William S. Dodd'un 6 Mayıs 1915 tarihli raporu. Aktaran Ara Sarafyan, (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 36

127 NA/RG59/867.4016/90, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 11 Ağustos 1915 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan, (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 77.

128 NA/RG59/867.401.6/100, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 20 Ağustos 1915 tarihli telgraf. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 122.

götürmeyen bu insanlar için yardım temin edebileceği"ni belirtir. Cemal Paşa ise cevabında, "Hükümet'in buna izin vermeyeceğini ve yiyecek, çadır vb. temini gibi mümkün olan her şeyi Hükümet'in bizzat" yapacağını söyler.[129]

Greg Young ayrıca Şam yakınlarında sürgünden gelen Ermenilerin geçiş güzergâhı olan semte de gitmiş ve doğrudan bilgi toplamıştır. Young'un bu tutumu İttihat ve Terakki yöneticilerini oldukça sinirlendirir. Cemal Paşa, Harbiye Nezâreti'ne Amerikan konsolosunun "Ermeni meselesi ile meşgul olduğu" bilgisini geçer; bunun üzerine Osmanlı Dışişleri Bakan yardımcısı Morgenthau'yu arayarak, Dışişleri bakanının Morgenthau'dan konsoloslara Osmanlıların iç işlerine karışmamaları konusunda talimat göndermesini istediğini aktarır. Durumu raporunda bildiren Morgenthau, "Harbiye nâzırı ve Dışişleri bakanları bana defalarca Amerikalıların Ermenilere yardım dağıtmalarına müsaade etmeyeceklerini söylediler. Çünkü yabancıların yaptıkları yardımlar Ermeniler gibi idealistlere Hükümete karşı direnme cesareti vermektedir." Osmanlı yetkililer, Amerikan yardımının doğrudan Hükümete yapılmasını istemektedirler.[130]

Morgenthau'nun sözünü ettiği bu sayısız görüşmelerden bir tanesi, Halil Menteşe ile 12 Kasım 1915'te gerçekleşir. Bu görüşmeden Halil Menteşe, konu hakkındaki Hükümet görüşünü Enver Paşa'nın sözlerine dayanarak aktarır. "Enver Paşa, hiçbir yabancı, Ermenilere yardım etmemelidir görüşündedir... Enver Paşa'ya göre Ermeniler idealisttirler ve yabancıların kendilerine yaklaştıklarını ve yardım ettiklerini gördükleri anda ulusal davaları için cesarete kapılırlar. Bu nedenle Ermenilerle yabancılar arasındaki ilişkileri kesmek ve sert bir biçimde nihai son vermek gerekir."[131]

---

129 NA/RG59/867.4016/212, Şam Konsolosluk görevlisi Greg Young'dan Büyükelçi Morgenthau'ya 20 Eylül 1915 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 270.

130 NA/RG59/867.48/199, Büyükelçi Morgenthau'dan Dışişleri Bakanlığı'na 29 Kasım 1915 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 388.

131 LC/HM(Sr.)/Reel 22/560-561, Amerikan Büyükelçiliği'nde Büyükelçi Morgenthau ve Hariciye Nâzırı Halil Bey arasında 12 Kasım 1915'te gerçekleşen

Cemal Paşa Suriye'de kendisine yardım için yapılan başvuruları, İstanbul'dan kesin emir aldığını söyleyerek geri çevirir. Cemal Paşa bu açıklamayı, sürgünlere insani yardımda bulunmak teklifinde bulunan Almanya'nın Şam Konsolosu Loytved'e yapar; "Üç hafta önce Şam'da ikamet eden Alman misyoneri Hanauer'in yönetiminde Şam ve çevresinde bulunan Ermeniler için yemekhane, hamam ve yetimhane kurmak istiyordum. Bunu Cemal Paşa'ya bildirdim. Bana... İstanbul'dan yardım faaliyetlerine herhangi bir Alman ya da Amerikalının katılmasını engellemek konusunda kesin talimatlar aldığını söyledi." Cemal Paşa yardımın niçin reddedildiğini de söyler; "Ermenilerin Türk Hükümeti'ne karşı olan direnci, ancak hiçbir yabancı hükümetten yardım beklememeleri gerektiği kendilerine öğretilebilirse kırılabilir."[132]

Alman ve Amerikan hükümetlerinin resmî başvuruları da reddedilecektir. 28 Nisan 1916 tarihli raporunda Alman Büyükelçi, konvoylara yardım teklifinin Hükümet tarafından reddedildiğini; Türk Hükümeti'nin kendisine yaptığı "[Hükümet] Ermenilerin dışarıdan yardım alma ümitlerini artıracağı gerekçesiyle Ermeniler için yabancı yardım eylemine hiçbir biçimde izin veremez", açıklaması ile aktardıktan sonra, "bu izah Şam'da Konsolos Loytved'e Cemal Paşa tarafından verilen cevabın kelime kelime aynısıdır," der.[133]

Amerikan Hükümeti'nin yardım teklifi de reddedilecektir. 26 Temmuz 1916'da konuya ilişkin uzun bir rapor yollayan Morgenthau Türk Hükümeti'nin yardım teklifini niçin reddettiğini Türk Dışişleri bakanının ağzından uzun uzun aktarır. Son derece önemli olan bu açıklamada bakan, Osmanlı Hükümeti'nin açlıktan ölenler olduğu yolundaki iddiaları reddettiğini bildirir. Bakana göre, müttefik kuvvetler, çifte bir amaca hizmet için, bu haberleri kasıtlı biçimde abartarak ABD'de yaymaktadırlar. Birincisi, Türkiye'nin yardımı reddettiği pro-

görüşme. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 346.

132 PA-AA/R 14090, Büyükelçi Metternicht'in 29 Mart 1916 tarihli raporu.

133 PA-AA/R 14091, Büyükelçi Metternich'in 28 Nisan 1916 tarihli raporu.

pagandası yapılarak ABD ile Türkiye'nin arasını açmak hedeflenmektedir. İkincisi, müttefik kuvvetler Suriye ve Lübnan halkının gözünde gerçek hayırseverler olarak görünmek istemektedirler. Bütün bu açlık, ölümler vb. etrafında kopartılan gürültü Suriye'de de Mekke'de çıkartılan türden bir ayaklanma yapmak içindir.

Açıklamayı yapan bakan, açlığın olduğunu da inkâr etmektedir. Hükümet yardımın tarafsızlar tarafından dağıtılmasına, kendi insanlarının yabancı propagandasına maruz kalacakları ve yabancıların Türkiye'nin iç işlerine müdahalesi sonucunu yaratacağı için karşıdır.[134] 12 Ağustos 1916 tarihli bir rapordan, Osmanlı Dışişleri bakanının, Hükümet'in Suriye ve Lübnan'da tarafsız bir komisyon tarafından yardım dağıtılmasına kesin olarak izin vermeyeceğini değişik vesilelerle yedi defa tekrar ettiğini öğreniyoruz.[135]

Morgenthau'nun raporda, Osmanlı Dışişleri bakanına atfen aktardığı sözlerin aynısı Talat Paşa tarafından bir politika olarak 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya iletilmiştir. 12 Temmuz 1916 tarihli telgrafında "binlerce Suriyeli'nin açlıkdan telef olduğuna dâir Amerika matbû'âtında görülen neşriyâtdan müteessiren hemşehrilerine muâvenet [yardım] için Suriyelilerin Amerika Hükûmetine mürâca'at eyledikleri"ni aktaran Talat, Amerikalıların para ve yardım talebinde bulunduklarını bildirir. Talat ayrıca, "Suriye'de açlıkdan hiç kimsenin telef olmadığını ve Suriye ahvâl-i iktisâdiyesinin yolunda olduğunu şifâhen Hâriciye Nezâret-i Celîlesine teblîğ" ettiğini de aktarır ve Amerikalılara da gerekli bilginin verileceğini söyler.[136] Sonuçta bakan, Talat'ın söylediklerini Morgenthau'ya aktarmış gözüküyor.

---

134 NA/RG59/867.48/362, Hoffman Philip'den (Copenhagen üzerinden) Dışişleri Bakanlığı'na 26 Temmuz 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 529.

135 NA/RG59/867.48/390, Hoffman Philip'den (Copenhagen üzerinden) Dışişleri Bakanlığı'na 12 Ağustos 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, a.g.e., s. 531.

136 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/180, Dahiliye Nâzırı Talat'tan 29 Haziran 1332 (12 Temmuz 1916) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

Yardım yapanlara soruşturma açılır

Tüm bu gelişmeleri Dâhiliye Nezâreti kayıtlarından da takip etmek mümkündür. Hükümet'in yardımlar konusundaki tutumu en açık biçimde Talat Paşa tarafından "müsta'cel [acil], mahrem ve mahsusdur" ibaresiyle Cemal Paşa'ya 8 Nisan 1916'da çekilen bir telgrafta ifade edilir; "Enver Paşa ile görüştüm. Ermenilere hiçbir üçüncü el vâsıtasıyla mu'âvenet [yardım] ettirmemek ve kendilerine ecânib [yabancılar] tarafından mu'âvenet ve himâye edildiği hissi verdirmemek istiyoruz. Bunun için tevzî edilmek istenilen paranın ya hükûmet-i mahalliye vâsıtasıyla veyahud zât-ı devletlerinin tensîb edeceği [uygun göreceği] sûret ve vesâitle tevzî'i [dağıtım] ile mukâbilinde alınacak makbûzların kendilerine i'tâsı [verilmesi] muvâfık olur."[137]

Aslında, Talat ve Enver arasında aşağıda aktaracağımız yazışmalardan anlaşılan, Hükümet'in sadece yapılan yardım tekliflerini reddetmekle sınırlı kalmadığı, bunun da ötesinde, yabancıların Anadolu'da, Suriye ve Irak çöllerinde Ermeni konvoylarını görmemeleri ve yabancıların bu bölgelerde dolaşmamaları için de tebdirler aldığıdır. Ayrıca, Ermeni sürgünlere yardım etmek isteyen kişi ve kuruluşlar hakkında soruşturma yapılması yoluna gidilir ve tutuklamalar yapılır. Bu konuda suistimali görülen, "Ermenilere gizliden para dağıtılmasına izin veren veya bundan hemen haberi olan memurların şiddetle cezalandırılmaları"[138] karar altına alınır.

Bölgelere çekilen birçok telgrafta, bazı yabancı devlet vatandaşlarının hangi gün ve tarihlerde, hangi hattı kullanarak seyahat edecekleri bildirildikten sonra, bu insanların sevkleri esnasında yollarda Ermeni kafileleri bulundurulmaması için gerekli tedbirlerin alınması istenir. 20 Aralık 1915'te çekilen bir

137 BOA/ DH.ŞFR., nr. 62/276, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Mart 1332 (8 Nisan 1916) tarihli 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa'ya şifre telgraf.

138 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt II, (Ankara: Genelkurmay Basım Evi, 2005), s. 5. Bu belgenin okunamasında gene tarih hatası yapılmış ve 28 Mart 1916 tarihli belge 28 Ocak 1917 tarihli olarak aktarılmıştır. (Belgenin orijinalindeki 15 Mart 1332 tarihi için bkz., s. 300.)

telgraf buna bir örnek olarak verilebilir; "Urfa'da bulunan düvel-i muhâsıma teb'asının bir kısmı Kayseri ve Niğde'ye sevk edilecekdir. Merkûmların [adı geçenlerin] esna-i mürûrlarında [geçiş anlarında] yollarda Ermeni kafileleri bulundurulmaması..."[139] Aynı içerikteki telgraf tüm yol hattındaki vilâyet ve kazalara da tek tek yollanacaktır.[140]

Yabancıların yollarda Ermeni konvoylarına rastlamamaları için alınan tedbirler yanısıra, bir de onların yollarda ceset görmemeleri için de tedbirler alınmış, yabancıların geçecekleri yolların önceden temizlenmesine dikkat edilmiştir. Yolların cesetlerden temizlenmesine ilişkin belgeleri yukarıda aktarmış bulunuyoruz. Özellikle Doğu Anadolu'da görev yapan misyoner raporları bu özel çabaya ilişkin yapılmış gözlemlerle doludur. Örneğin Harput'da (Mamuretülaziz) görev yapan Amerikan misyoner Henry Riggs anılarında, Harput'a giderken, yollarda cesetlere rastladığını; yeni kazılmış mezarlardan veya çok dikkatsiz gömülmüş cesetlerden birçok yerin temizlenmiş olduğunun anlaşıldığını aktardıktan sonra, rastladığı köylülerin kendisine, "bu yoldan bazı konsoloslar geçecek" diyerek, Hükümet görevlilerinin kendilerine zorla cesetleri toplattırılıp yaktırdıklarını söylediklerini yazar.[141]

Dâhiliye Nezâreti kayıtları arasında, Ermeni konvoylarına yardım etmek isteyen yabancılar hakkında yapılan soruşturmalarla ilişkin belgeler de mevcuttur. Örneğin Talat Paşa, 11 Aralık 1915'te Halep Vilâyeti'ne çektiği bir telgrafta, "Vaktiyle sevk edilmiş olan Ermenilerden dört-beş yüz kişinin ma'aile mahallerine iadelerini temin etmek üzere birkaç Alman mühendisin ... gerek Zor [Der-Zor] cihetleriyle müteheyy-i azimet [yola çıkmak için hazırlanmış] bulundukları Muhacirîn Müdürü Şükrü Bey tarafından bildirilmiş idi. Bunların kim ol-

139 BOA/ DH.ŞFR., nr. 59/40, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 7 Kânunievvel 1331 (20 Aralık 1915) tarihli Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

140 BOA/DH.ŞFR., nr. 59/ 46, 47, 49.

141 Leslie A. Davis (ed. Susan K. Blair), *The Slaughterhouse Province, An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, (Ne Rochelle, N.Y.: Aristide D. Caratzas Publisher, 1989, s. 25.

dukları ve ne suretle böyle bir işe teşebbüs ettikleri mechul bulunduğu Harbiye Nezâreti'nden cevaben izbar olunduğundan" durumun soruşturulup, bilgi iletilmesini istemektedir.[142]

Amerikan Büyükelçiliği'nin sürgünlere yardım dağıtımını örgütlediği girişimlerinin haber alınması üzerine Harbiye Nezâreti 21 Ocak 1916'da Dâhiliye Nezâreti'ne bir yazı yazar ve Ermenilere "hafi vasıtalarla [gizli yollarla]" para ve yardım dağıtılmakta olduğunun öğrenildiğini ve bu konunun "tetkikat-ı ciddiye icrasıyla [ciddi soruşturmayla] neticenin işarı [bildirilmesi]" istenir.[143] Bu yazı üzerine Talat Paşa 30 Ocak 1916'da tüm illere bir telgraf yollar, durum hakkında gizli tahkikat yapılmasını ister; "Amerika'da mütemekkin [oturan, yerleşmiş] Ermeniler tarafından Memâlik-i Osmaniye'de bulunan Ermenilerin ihtiyâcı için evvelce ve bu kere külliyetli para gönderildiği ve bu paraların hafî vâsıtalar ile [gizli yollarla] tevzî edilmekde [dağıtılmakta] olduğu haber veriliyor. Bu bâbda sûret-i mahremâne [son derece gizli] ve ciddiyede tahkîkat icrâsıyla oraya bu vâsıtalarla para gönderilip gönderilmediğinin ve gelen paranın kimler vâsıtasıyla Ermenilere tevzî olunduğunun iş'âri [bildirilmesi]."[144] Bu soruşturma emrini takiben, 6 Şubat 1916'da yollanan bir başka emir ile, Amerikan konsolos veya misyonerleri tarafından Ermenilere dağıtılmakta olan paralara, Hükümet eliyle dağıtılacağı nedeniyle ile el konulması istenir.[145]

Alınan bu tedbirler doğrudan Talat Paşa tarafından 26 Mart 1916'da Osmanlı Ordusu Başkumandanlığı'na resmî bir yazı ile bildirilir ve "Ermenilerin ihtiyacı için gönderilen paraların

142 BOA/DH.ŞFR., nr. 58/258. Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 28 Teşrinisani 1331 (11 Aralık 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

143 Ali Seydi imzası ile Dâhiliye Nezâreti'ne 21 Ocak 1916'da yollanan belge. *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Yıl 32, sayı 83, Mart 1983, Belge no. 1923, s. 161.

144 BOA/ DH.ŞFR., nr. 60/178, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Kânunisani 1331 (30 Ocak 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Konya, Mamuretülaziz Vilâyeti'ne, Urfa İzmit, Kararahisâr-ı Sahib, İçel, Niğde, Canik, Zor, Karesi, Kütahya, Eskişehir, Maraş Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

145 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/281, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 27 Kânunisani 1331 (6 Şubat 1916) tarihli Halep ve Mamuretülaziz vilâyetleri ile Kayseri Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

ne yolla geldiğinin ve kimlerin aracılığıyla Ermenilere dağıtıldığının araştırılarak bildirilmesi[nin], gerekli illere ve bu illere bağlı olmayan sancaklara tebliğ edilmiş" olduğu söylenir ve "bu konu hakkındaki emir ve kesin karar Başkomutanlık makamına aittir", denir.[146] Başkumandan Enver Paşa bunun üzerine, 28 Mart 1916'da, yukarıda aktardığımız cevabı yollar ve Ermenilere gizliden para yardımı yapılmasına izin veren ve bundan haberi olan memurların "şiddetle cezalandırılmalarını ve sonucun bildirilmesini" ister.

Özellikle yabancıların, konvoyların bulundukları yerlere yaklaşmamalarına özel dikkat gösterilir ve bu tür haberler merkeze ulaştığı zaman derhal önlem alınması istenir. Yine doğrudan Talat Paşa tarafından ilgili bölgelere yollanan bir telgrafta "Ermenilerin sevk ve iskân olundukları mevâki'a [bölgelere] ba'zı ecânibin [yabancıların] ve ez-cümle Amerika tâbi'iyyetini hâ'iz tüccârânın gidüp gelmesi veya ticâret maksadı altında hattâ ba'zı Osmanlı gayrimüslim tüccârânın o havâlide dolaşması münâsib görülmediğinden hükümetçe mu'temed [güvenilir] olmayanların bu gibi menâtıkda seyr u seyâhatine meydân verilmemesi" bildirilir.[147]

Bazen "gizli" kaydıyla tek tek kişiler hakkında soruşturma yaptırılır. Örneğin Ankara Vilâyeti'ne çekilen şifreli bir telgrafta, "Çorum'dan Amerika sefirine mektûb gönderen Amerikalı (Draperdankl?) ismindeki şahsın tedkîk-i hüviyetle oralarda ne maksadla dolaşdığının ve Ermenilere iâne [yiyecek] tevzî edib etmediğinin [dağıtıp dağıtmadığının] sûret-i mahremânede [son derece gizli] tahkîki" istenir.[148]

Alman ve Amerikan yardım kuruluşlarınca para ve yardım

146 Genelkurmay Başkanlığı, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, cilt II, *a.g.e.*, s. 5. Belgenin tarihi yanlış çevrilmiş ve 25 Mart 1916 olarak verilmiştir, doğrusu 26 Mart 1916 olması gerekir (Belgenin orijinalindeki 13 Mart 1332 tarihi için bkz., *a.g.e.*, s. 299).

147 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/32, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 31 Kânunisani 1331 (13 Şubat 1916) tarihli Halep, Adana, Musul, Diyarbakır vilâyetleriyle Urfa ve Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

148 BOA/DH.ŞFR., nr. 61/48, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 6 Şubat 1331 (19 Şubat 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

dağıtımının devam ettiği haberlerinin gelmesi üzerine, 23 Mart 1916'da bunun engellenmesini isteyen yeni bir emir daha yollanır; "ba'zı mahallerde Ermenilere Amerika veyâ Alman mü'esseseleri tarafından para tevzî edildiği [dağıtıldığı] anlaşılmakdadır. Ermenilere tevzî edilecek paranın me'mûrîn i Hükûmet tarafından rü'esâ-yı idârenin [idari görevlilerin] nezâreti altında tevzî'i [dağıtılması] muktezî bulunduğundan [icab ettiğinden] sâ'ir sûretle [her suretle] tevzî'âta [dağıtıma] müsâ'ade olunmaması."[149] Benzeri bir emir 3 gün sonra Amerikan konsoloslarının faaliyetleri nedeniyle yollanır ve konsolosluk olmayan yörelere Amerikalıların para dağıtmak için bazı kişileri göndermek istedikleri bildirilir ve bu tür dağıtımın o bölgedeki devlet memurları eliyle yapılması istenir.[150]

Bölgelere bu tür telgraflar sık sık yollanacak, kişi ve kuruluşlar hakkında soruşturmalar yapılacak, gönderilen yardımların izi sürülecektir. 30 Mart 1916'da yollanan telgrafla, yardımların dağıtımında kullanılan bir şirket ve çalışanlarının davranışları hakkında soruşturma yapılması istenir. "Abronasyan Ticârethânesinin vilâyet/livâ dâhilinde şubeleri olub olmadığının ve bunların memâlik-i ecnebiyede bulunan Ermenilerle Amerika konsoloslarının Ermenilere gönderdikleri paraların sevk ve tevzî'âtına vesâtat [aracılık] edib etmediklerinin ve istihdâm etdikleri memurların hâl ve hareketlerinin bi'l-etrâf tahkîkiyle inbâsı [bildirilmesi]."[151] Bir başka telgrafta yollanan paranın izinin sürülmesi istenir; "Suriye cihetleri-

149 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/90, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 10 Mart 1332 (23 Mart 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleri ile Urfa, İzmit, İçel, Kütahya, Eskişehir, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Maraş, Karahisar-ı Sahib, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

150 BOA/DH. ŞFR., nr. 62/129, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 13 Mart 1332 (26 Mart 1916) tarihli Edirne, Ankara, Kastamonu, Konya vilâyetlerine, İzmit, Bolu, Çatalca, Karesi, Menteşe, Kütahya, İçel, Eskişehir, Niğde mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

151 BOA/DH. ŞFR, nr. 62/181, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 17 Mart 1331 (30 Mart 1916) tarihli Edirne, Erzurum, Adana, Ankara, Aydın, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya Mamuretülaziz vilâyetlerine, Urfa İzmit, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, Maraş, Niğde, Kütahya, Eskişehir, İçel mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

ne gönderilen Ermenilere tevzî edilmek üzere Amerika Sefâreti tarafından Bank-ı Osmânî vesâtatıyla [aracılığıyla] ellibin lira gönderildiği ve bu paranın Kudüs'e vâsıl olduğu bildiriliyor. Serî'an tahkîkat icrâsıyla bu paranın kimlere ve ne vâsıta ile tevzî edilmekde olduğunun iş'ârı [bildirilmesi]."[152]

Hükümet'in önündeki önemli bir görev de, yerel yöneticiler arasında Ermenilere yardım etmeye devam eden veya yardım yapılmasına göz yuman memurların var olmasıdır. 3 Nisan 1916'da bölgelere yolladığı bir emirle Talat, yardımlara izin veren veya göz yuman memurların sert bir biçimde cezalandırılacaklarını, Enver Paşa'nın ilgili bir emrine atıfta bulunarak hatırlatır. "Ermenilere Amerika veyâ Alman mü'esseseleri tarafından me'mûrîn-i Hükûmet'in vesâtatı [aracılığı] olmaksızın gizliden para tevzî'ine müsâ'ade eden veyâ bundan ancak bir iş'âr veyâ sü'âli müte'âkib haberdâr olan me'mûrların şiddetle cezâlandırılmaları îcâb edeceği Başkumandanlık Vekâleti'nin iş'ârı üzerine ta'mîmen teblîğ olunur."[153]

Yaz aylarında Der-Zor bölgesinde gizli para dağıtan iki Ermeninin varlığının öğrenilmesi üzerine, 22 Temmuz 1916'da yollanan bir telgrafta bu konuda bilgi istenir; "Papaz Sahak ve Eczâcı Sergis isminde iki Ermeninin Zor'a [Der-Zor] giderek Ermenilere hafiyen para tevzî ettikleri istihbâr olundu ne gibi bir lüzûm ve îcâba binâen bunların Zor'a azîmetlerine müsâ'ade olunduğunun serî'an ve muvazzahan [etraflıca] işâ'rı [bildirilmesi]."[154] İki gün sonra çekilen bir başka telgrafla bu kişilerin yakalanarak geldikleri tesbit edilen Halep'e geri gönderilmeleri istenir.[155]

---

152 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/25, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 5 Haziran 1332 (18 Hazrian 1916) tarihli Suriye Vilâyeti'ne ve Kudüs-i Şerîf Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

153 BOA/DH.ŞFR., nr. 62/210, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 21 Mart 1331 (3 Nisan 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigâr, Diyarbakır, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle, Urfa, İzmit, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Niğde, Bolu, Canik, Zor, Karesi, Kayseri, İçel, Kütahya, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

154 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/71, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 9 Temmuz 1331 (22 Temmuz 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

155 BOA/DH.ŞFR., nr. 54-A/91, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 11 Temmuz 1331 (24 Temmuz 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

Hükümet'in yardımlara getirdiği yasaklama ve kontroller nedeniyle, yardım yapmak isteyenler gizli örgütlenmelere gitmek zorunda kalırlar. Bazı Müslüman devlet memurları da bu faaliyetin içindedirler. Halep'te bu tür yardımları organize edenlerin izleri sürülür, evleri basılır ve göz altına alınırlar ve aralarında tutuklananlar olur.[156] Amerikan Konsolosluğu'ndan yardım aldıkları tesbit edilen ve tutuklanan Ermeniler vardır. Örneğin Kasım 1916'da Halep'e çekilen bir telgrafta, "Amerika sefâretinden bin lira alındığı ve on bin dolar da iştirâ edildiğine [alındığına] dair Dikranyan hanında mukîm Ishak Tebon imzâsıyla Halep'te Dövik nâmına keşîde edilmek üzere bir telgrafnâme tevdî' olunmuş ve maksad anlaşılamadığından tevkîf edilmişdir," denir.[157]

1916 bahar aylarında, Halep'te "çetecilik" faaliyetinin ortaya çıktığına ilişkin çok sayıda Şifre Kalemi evrakı mevcuttur. Örneğin 3 Mayıs 1916'da "Halep'teki Yabancı Ermeniler tarafından çete teşkîlâtına başlandığı ... Halep Vilâyeti'nden bildiriliyor", denerek "bu kabîl çetelerin fa'âliyetine meydan verilmemesi ve netîceden ma'lûmât i'tâsı [bildirilmesi]" istenir.[158] 13 Mayıs 1916'da Halep'e çekilen bir telgrafta, "Katolik ve Protestanlar müstesnâ olmak üzere Halep'te bulunan yabancı Ermenilerin 4. Ordu Kumandanlığı" emrince sevklerinin uygun olduğunun bildirildikten sonra, "ancak bunlardan çete teşkîlâtında medhaldâr [karışmış] oldukları anlaşılan veyâ ma'lûmâtlarına mürâca'ât edilmesi lâzım gelen eşhâsın... mevkûfen orada bırakılması" ve haklarında tahkikat yapılması istenir.[159] Bu belgelerdeki çete faaliyetlerinden kastedilen şeyin ne kadar

156 Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor*, s. 37-52.

157 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/210, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Teşrinievvel 1332 (7 Kasım 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

158 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/175, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 20 Nisan 1332 (3 Mayıs 1916) tarihli Adana Vilâyeti'ne, Maraş, Urfa, Zor mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

159 BOA/DH.ŞFR., nr. 63/306, Dâhiliye Nâzım Talat'tan 30 Nisan 1332 (13 Mayıs 1916) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf. Aynı telgraf, Cemal Paşa'ya da yollanacaktır. (BOA/DH.ŞFR., nr. 63/307).

bölgede örgütlenen yardım faaliyetiyle alakalı olduğu ciddi olarak araştırılması gereken bir konudur.[160]

Bir Alman subayın özel olarak İstanbul'a taşıdığı bir mektubunda Amerikan Halep Konsolosu J. B. Jackson, Der-Zor bölgesinde bazı Osmanlı vatandaşlarının yardım dağıttıkları için dövüldüklerini, öldürüldüklerini hatta bazılarının başka gerekçeler göstererek idam edildiklerini rapor eder. Ayrıca Meskene Rakka civarlarında Ermenilere yardım dağıtan Amerikalılar nedeniyle, Cemal Paşa'nın son derece öfkeli biçimde kendisinin aradığını ve bu Amerikalıları tutuklatıp, Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılamakla tehdit ettiğini bildirir.[161]

Yardımlar ve salgın hastalıklar konusunda bir ara not

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi evrakı arasında yardımlar ve salgın hastalıklarla mücadele konusunda mevcut oldukları kadarıyla var olan belgelerden hareketle bir başka iddia daha rahatlıkla ileri sürülebilir. Müslüman göçmenler ile Ermeni sürgünler farklı muameleye tâbi tutulmuşlardır. İddia edilebilir ki, Müslüman muhacirlere özel bir itimam gösterildiğini çekilen telgrafların sayısından, telgrafların içeriğinden ve kullanılan dilden çıkarmak mümkündür.

Yukarıda Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sırasında ortaya çıkan zorluklar konusunda gösterilen özel ilgiye ilave olarak burada eklenmesi gereken bilgi şudur; Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sürecinde, kendilerine bedava ev, tarla, yiyecek ve giyecek yardımlarının ötesinde bir de fert başına aylık bağlanmıştır. İşgal bölgelerinden iç bölgelere gelmiş olan devlet memurları özel olarak muhacirlerin yerleştirilmesi ile

160 Halep'teki çetecilik faaliyetleri hakkında bilgi veren diğer bazı telgraflar için bkz. BOA/DH.ŞFR., nr. 63/241; 248; 263; 282; 307. (Soruşturma amacıyla, Ermenice bilen Esat Uras Halep'e yollanmıştır).

161 NA/RG59/867.4016/301, Büyükelçi Morgenthau'dan "çok gizli" ibaresi ile Dışişleri Bakanlığı'na 15 Eylül 1916 tarihli rapor. Aktaran Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, s. 550-551.

ilgili sorunların çözümlenmesi için yardımcı olarak atanmışlardır.[162] Bölgelere, mülteciler için her imkânın seferber edildiği söylendikten sonra, daha ne yapılması gerektiği özel olarak sorulmuştur; "Vilâyât-ı müstevliyeden [işgal edilen vilâyetlerden] gelen mültecîlerin bunca mesâ'îye rağmen yine tehvîn-i ihtiyâcâtına [ihtiyaçlarını azaltmaya] imkân hâsıl olamadığı maa'l-esef anlaşılıyor. Binâenaleyh bunlara daha ne sûret ve tarzda muâvenet [yardım] edilmesi ve sûret-i nakil ve iâşeleri hakkında daha neler yapılmak lâzım geleceği ve neye ihtiyâcınız bulunduğu hakkındaki mütâlaanızın [fikrinizi] tafsîlen [ayrıntılı] ve serî'an [hızla] inbâsı [bildirilmesi]."[163]

Önce AMMU Müdürü Şükrü Bey sonra Dâhiliye Nâzırı Talat Paşa düzenli bölgeleri teftiş etmişler, Müslümanların iskânı sorunu ile birinci elden ilgilenmişlerdir. Şükrü Bey bölgeleri gezerken, Talat Paşa gerek Ordu komutanlıklarına[164] gerekse Şükrü Bey'in uğrayacağı vilâyetlere tek tek aynı içerikte telgraflar çekerek "Muhâcirîn müdür-i umûmîsi Şükrü Bey mültecîler ile muhâcirînin esbâb-ı iskân ve i'âşelerini tehyie etmek [hazırlamak] üzere oralara geleceğinden kendisine teshîlât [kolaylık] ve muâvenet [yardım]"[165] edilmesini bildirir.

Bunu Talat Paşa'nın teftişleri takip etmiştir. İstanbul'dan bölgelere telgraflarda, Talat Paşa'nın "devir ve teftiş için Anadolu'da bulun[duğu]" bildirilir ve kendisine "mültecilerin ahvali ve suret-i sevk ve iskânları hakkında icab eden izahat ita

162 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/150, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 23 Temmuz 1332 (5 Ağustos 1916) tarihli Ankara, Konya, Musul, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Trabzon, Kastamonu vilâyetleriyle Urfa, Canik, Kayseri mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

163 BOA/DH.ŞFR. nr. 66/154, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 24 Temmuz 1332 (6 Ağustos 1916) tarihli Erzurum, Trabzon, Sivas, Konya, Ankara, Adana, Halep, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Musul vilâyetleriyle Urfa, Kayseri, Canık Mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

164 BOA/DH.ŞFR. nr. 66/180, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) tarihli İkinci, Üçüncü, 4. Ordu-yı Hümâyûn Kumandanlıklarına şifre telgraf.

165 BOA/DH.ŞFR., nr. 66/181, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 26 Temmuz 1332 (8 Ağustos 1916) Halep, Diyarbakır, Mamuretülaziz, Sivas, Trabzon vilâyetleriyle Urfa, Canik mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

edilmek üzre vesaik ve vesait-i lazimenin" hazırlanması istenir.[166] Bu telgrafların hemen hemen her vilâyet ve kazaya ayrı ayrı çekilmiş olması, Hükümet'in mültecilerin durumu ile ne kadar yakından ilgilendiğini göstermesi bakımından çok önemlidir.[167]

Bölgelere düzenli ve sürekli para yollanmış bu paraların sadece mültecilerin ihtiyaçları için harcanması gerektiği özel olarak belirtilmiştir. Dâhiliye Nezâreti kayıtları arasında sadece 1916 Ağustos ayında ilişkin; "İskân masârıf-ı umûmiyesinden on bin lira bugün postaya verildi. Kısm-ı a'zamı beş kuruşluk kâğıddır. Mültecîlerin iâşeleri için nüfus başına verilmekde olan yevmiyelerin vaziyet-i ictimâiye ve ihtiyâcât-ı hâzıralarına göre üç guruşa kadar iblâğı câizdir. Paranın oraya vusûlüne [varışına] kadar iâşelerinin te'mînine ihtimâm olunması mültecî ve muhâcirîn masârıfâtından mâ'adâ mahalle [masraflarından başka şeylere] katiyen sarf etdirilmemesi",[168] biçiminde bölgelere yollanmış onlarca belgeye sahiptir.

Benzeri durum salgın hastalıklara ilişkin de söz konusudur. Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesi sürecinde meydana gelen salgın hastalıklara ilişkin son derece fazla telgraf bulunmaktadır. Örneğin sadece "Çorum'da zor şartlar altında bulunan mültecilerin sıhhı durumlarının ıslah ve tanzimi için gerekli tebdirlerin alınması" için çekilmiş çok sayıda telgraf mevcuttur. Bu telgraflardan 12 Kasım 1916 tarihli olanından anladığımız, kötü şartlarda yaşayan mühacirler arasında salgın hastalık çıkmış ve bölgeye derhal bir sağlık müfettişi gönderilmiştir. Telgraf müfettiş "tarafından arazi edilecek tedbirlerin

166 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/266, Dâhiliye Nezâreti AMMU'den 31 Teşrinievvel 1332 (13 Kasım 1916) tarihli Mamuretulaziz ve Diyarbakır vilâyetleriyle Urfa Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

167 Sadece bazı belge numaraları bile, konuya ne kadar önem verildiğini göstermeye yeter. BOA/DH.ŞFR., nr. 69/163, 166, 167, 169, 171, 173, 177, 179, 181, 185, 186.

168 BOA/DH. ŞFR., nr. 66/197, Dâhiliye Nezâreti IAMM'den 28 Temmuz 1332 (10 Ağustos 1916) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf. Benzeri diğer bazı telgraflar için bak: BOA/DH.ŞFR., nr. 66/ 26; 199; 204; 205; 209; 210; 212; 214; 216; 217; 240.

acilen tadbik ve icrası emriyle son bulmaktadır. Hemen aynı gün alınması gereken sağlık tedbirlerine ilişkin bir telgraf da Ankara Vilâyeti'ne çekilecektir.[170]

Harran'a yerleştirilen mülteciler arasında daha başlangıç aşamasında gözlenen kolera ve tifus vakaları ve alınması gereken tebbirlere ilişkin yapılan yazışmalar bir başka örnek olarak verilebilir. "Harran'da mülteciler arasında iki kolera ve üç şüpheli nüfus vefayatı olduğu Diyarbakır'da Muhacirin Müfettişliğinden şimdi alman telgrafnamede bildiriliyor", diye başlayan telgraf, daha sonra uzun uzun alınması gereken tedbirleri sıralamakta ve meselenin çevre vilâyetler ile 2. ve 4. Ordu'ya da bildirildiği aktarılmaktadır.[171] Gerçekten de aynı gün çevre vilâyetlere de gerekli tedbirlerin alınması için telgraflar yollanacaktır.[172]

Mültecilerin sıhhi durumlarıyla ve diğer ihtiyaçları ile ilgili bölgelere yazılmış çok sayıda başka belge vardır. "Yozgat'taki mültecilerin çıplak ve pek sefil vaziyette olmaları dolayısıyla yevmiye ücretlerinin artırılması ve elbise ihtiyaçlarının temin olunmasına dair... Yozgat Mutasarrıflığı'na";[173] Çorum mültecilerinin "çıplak ve mahrukattan [yakacaktan] mahrum pek sefil bir halde bulundukları" ve gerekli tedbirlerin alınması ile ilgili Ankara Vilâyeti'ne;[174] "Silvan ve Siverek'de bulunan mültecilerin fevkalade sefil ve perişan bir halde oldukları... durumun düzeltilmesine dair... Diyarbakır Vilâyeti'ne"[175] çekilen telgraflar birer örnek olarak verilebilirler.

169 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/233, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 30 Teşrinievvel 1332 (12 Kasım 1916) tarihli Çorum Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

170 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/234, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 30 Teşrinievvel 1332 (12 Kasım 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

171 BOA/DH.ŞFR., nr. 69/257, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 31 Teşrinievvel 1332 (13 Kasım 1916) tarihli Malatya'da Dâhiliye Nâzırı Talat'a şifre telgraf.

172 Sivas'a çekilen telgraf: BOA/DH.ŞFR., nr. 69/256; 2. ve 4. Ordu'ya çekilen telgraf: BOA/DH.ŞFR., nr. 69/257; Urfa'ya çekilen telgraf: BOA/DH.ŞFR., nr. 70/17.

173 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/18, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 2 Teşrinisani 1332 (15 Kasım 1916) tarihli Yozgat Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

174 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/57, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 8 Teşrinisani 1332 (21 Kasım 1916) tarihli Ankara Vilâyeti'ne şifre telgraf.

175 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/53, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 8 Kânunievvel 1332 (21 Aralık 1916) tarihli Diyarbakır Vilâyeti'ne şifre telgraf.

Birçok durumda, salgın hastalıklar veya benzeri sorunlarla ilgilenmek üzere bölgelere müfettişler, sağlık görevlileri ve ilaç gönderilmiştir. Örneğin Kasım 1916'da Samsun'a çekilen bir telgrafta, "Livâ dâhilindeki mültecîlerin ahvâl-i sıhhıyelerinin ıslâhı içûn lâzım gelen tedâbirin taharrî [araştırma] ve tatbîkiyle tevkil [vekâlet] etmek üzere oraya bir sıhhıye müfettişinin daha derdest-i 'îzâm olunduğu ve lüzûmu kadar küçük sıhhıye me'mûrlarıyla istenilen kininin de yakında gönderileceği bi'l- muhâbere bildirilmişdir", denmektedir.[176]

Dikkati çeken nokta şudur; tüm bir Ermeni tehciri boyunca, karşılaşılan zorlukları muhacirlerin durumunda olduğu gibi bu denli açık anlatan ve alınması gereken ve alınan tedbirlerden bahseden benzeri telgrafları bulmak zordur. Özellikle salgın hastalıklar nedeniyle ölümlerin çok yüksek olmasına rağmen buna karşı önlemleri ihtiva eden yazışmaların yok denecek kadar azlığı, Ermenilere yapılan muamelelerin farklılığını gösterecek önemli bir husustur.

Bu farkı, Hama'da bulunan İAMM Müdürü Şükrü Bey ile Talat Paşa arasındaki bir yazışmadan kalkarak da gösterebiliriz. Tehcir işini yerinde denetlemek amacıyla Halep'e giden İAMM Müdürü Şükrü Bey, Hama'da Ermenilerin çeşitli hastalıklar nedeniyle ölmekte olduğunu ve sürülmeleri gerektiğini Talat Paşa'ya bildirir. Cevabî telgrafında Talat, "Hama'da bulunan 20.000'e yakın muhacirin arasında humma, tifo ve dizanteri hastalıkları zuhur ederek yevmi 70-80 vefayat vuku bulmakda olduğu haber alınıyor. Suriye Vilâyeti'yle bil-muhabere sıhhat-i umumiyenin muhafazası zımmında muhacirin bir an evvel mahall-i mahsusalarına sevkleri"ni uygun gördüğünü ve neticeden haberdar edilmesini ister.[177] Hükümet için Ermenilerin değişik hastalıklardan ölmesi önemli değildir, kaldıkları vilâyetin sağlığını bozma tehlikesi taşıyor olmaları

176 BOA/DH.ŞFR., nr. 70/20, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 21 Teşrinievvel 1332 (5 Kasım 1916) tarihli Canik Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

177 BOA/DH.ŞFR., nr. 57/51, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 4 Teşrinievvel 1331 (17 Ekim 1915) tarihli Halep'te bulunan Muhacirin Mudurü Şükrü Bey'e şifre telgraf.

daha önemlidir ve bu nedenle bir an önce sürülmeleri gerekmektedir.

Ermeni konvoylarında salgın hastalıklar ve ölümler üzerine düşünülen bir başka çözüm de kafilelerin yollarının değiştirilmesidir. 3 Şubat 1916'da Der-Zor Mutasarrıflığı'na bizzat Talat Paşa tarafından çekilen bir telgrafta, "Musula sevk olunmak üzere Resü'l-Ayn'e gelen Ermeni muhacirînin tifüs vesâi'r sara hastalıklarıyla müsâb olmalarından naşi Resü'l-Ayn üzerinden Musul'a sevkî suretiyle iş bu menzîl hattın" kullanılmasının, hastalığın "efrad-ı askeriyeye" sıçramaması için 6. Ordu komutanlığından istendiği aktarıldıktan sonra, "Ermeni muhâcirlerinin b'ade-ezîn Resü'l-Ayn Musul menzîl hattına uğratılmayarak Musul'a başka" bir yoldan sevki istenmektedir.[178] Yine burada, salgın hastalığın kendisi ve tedavi edilmesi meselesi değil, bu hastalığın askerlere sirayet etmemesi daha önemli gözükmektedir.

Bir de, Müslüman muhacirlere ilişkin olarak 3. Ordu'ya yazılan telgrafa bakarak aradaki yaklaşım farkını daha iyi anlarız; telgrafta, "mülteciler mahall-i iskânlarına vâsıl oluncaya kadar geçdikleri mahallerde cihet-i askeriyeden kendilerine ve bi'l-hassa hastalarına muâvenet îfâsı Harbiye Nezâreti'ne yazıldı. Ve mültecîlerin terfîh-i hâllerine i'tinâ olunması ayrıca îcâb eden vilâyâta tebliğ olundu", denilmekte ayrıca "bunlara daha ne yolda muâvenet edilmek lazımdır. Ne suretde esbâb-ı refâh ve iâşelerinin te'mîni mümkün olabilir", diye de sorulmaktadır. Telgraf, eğer başka yapılacak şey varsa ona göre davranılacaktır, diye bitmektedir.[179]

Bu yaklaşım farkı nedeniyle, Başbakanlık Osmanlı Arşivi internet sitesinde, "Arşiv Belgelerine Göre Ermeni Konusu" başlığı altında konulan belgeler arasında, sağlık, salgın hastalıklar ve alınmakta olan tedbirler konusunda belge konulmakta zor-

178 BOA/DH.ŞFR., nr. 60/219, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 21 Kânunisanî 1331 (3 Şubat 1916) tarihli Zor Mutasarrıflığı'na şifre telgraf.

179 BOA/DH.ŞFR., nr. 71/171, Dâhiliye Nezâreti AMMU'dan 22 Kânunievvel 1332 (4 Ocak 1917) tarihli 3. Ordu Erkân-ı Harbiye Riyâseti Muâvinliğine şifre telgraf.

lanılmıştır. 1500'ün üzerinde belgenin tanıtıldığı sitede, "Tehcire Tâbi Tutulan Ermenilerin Korunması ve Sağlık Problemlerinin Giderilmesi" bölümüne konulabilen belge sayısı sadece 6 adettir ve bunların hiçbirisi salgın hastalıklara karşı alınan veya alınması gereken tedbirlere ilişkin değildir. Sadece üç tanesi genel sağlık sorunları ile ilgili olan bu telgraflardan birisi, Resül-ayn'a "gelen Ermenilerden hasta olanlarını tedavi etmek üzere" belediye doktorlarının gönderilmesine izin verilmesi;[180] bir diğeri Konya Ereğli'sinde dizanteri ve sıtma hastalıkları görülen Ermenilerin "toprak üzerinde" bırakılmayıp, 'boş olan Ermeni hânelerinde tecrîd olunmaları";[181] üçüncüsü ise Ermenilerin aldıkları sağlık raporları hakkında ne tür işlem yapılacağı ile ilgilidir.[182] Bu tablodan kalkarak, Ermeniler arasında ciddi bir salgın hastalık görülmediği bile iddia edilebilir.

Tablonun kendisi İttihat ve Terakki yönetiminin Ermenilere yönelik politikalarının ne olduğunu hiçbir yoruma gerek bırakmayacak açıklıkta göstermektedir.

180 BOA/DH. ŞFR., nr. 54-A/153, Dâhiliye Nâzırı Talat'tan 15 Temmuz 1331 (28 Temmuz 1915) tarihli Halep Vilâyeti'ne şifre telgraf.

181 BOA/DH. ŞFR., nr. 57/337, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 25 Teşrinievvel 1331 (7 Kasım 1915) tarihli Konya Vilâyeti'ne şifre telgraf.

182 BOA/DH.ŞFR., nr. 65/92, Dâhiliye Nezâreti EUM'den 13 Haziran 1332 (26 Haziran 1916) tarihli Edirne, Adana, Ankara, Aydın, Hüdavendigâr, Suriye, Sivas, Kastamonu Konya vilâyetleriyle İzmit, Bolu, Canik, Karesi, Kala-i Sultaniye, Kayseri, Karahisar-ı Sahib, Maraş, Kütahya, Niğde, Eskişehir mutasarrıflıklarına şifre telgraf.

Sonsöz Yerine

Bu çalışmada üç ayrı şey gösterilmeye çalışıldı. Birincisi, 1915'te Ermenilere yönelik politikalar, Anadolu'nun etnik-kültürel yapısını homojenleştirmeyi amaçlayan bir nüfus politikasının parçası olarak gündeme getirilmiştir. İkincisi, bu nüfus politikalarının uygulanması sırasında Ermenilere diğer Hıristiyanlardan daha farklı davranılmıştır. Üçüncüsü bu noktalar esas olarak Osmanlı belgelerine dayanılarak gösterilebilir. Yani burada ileri sürülen tez, Osmanlı arşiv malzemeleri ile Batı arşiv malzemeleri arasında, bugüne kadar iddia edildiği gibi bir çelişki olmadığı, tam aksine hepsinin aynı tarihi olguları değişik perspektiflerden anlattıklarıdır.

Burada son söz olarak, Türkiye'de çok yanlış anlaşılan bir hususun da altını özel olarak çizmek isterim. 1915 etrafında yapılan tartışmalarda, genel olarak karşı karşıya olunan meselenin, 1915'in "soykırım" olarak kabul edilip edilmeyeceği sorusunda düğümlendiği konusunda yaygın bir kanaat vardır. Özellikle uluslararası düzeyde, politik bir talep olarak Türkiye'den 1915'te yapılanları "soykırım" olarak kabul etmesinin istenmesinin böyle bir kanaatin oluşmasında payı olduğu kuşku götürmez.

Şüphesiz hukuk bilimi açısından 1915'te yaşananların nasıl tanımlanabileceği, mevcut uluslararası ceza hukuku yasaları-

nın hangi maddesine göre açıklanmasının daha uygun olacağı önemli bir tartışma noktasıdır. Ama görülmesi gereken, bu hususun daha çok ceza hukukunu ilgilendiren, hukukun kapsamında ele alınması gereken bir sorun olduğudur. Bir cinayetin taammüden mi işlendiği yoksa bir kaza sonucu mu olduğu, verilecek cezanın boyutunu tayin etmek açısından önemli olabilir. Ama bizim Türkiye'de bugün karşı karşıya olduğumuz sorun bu değildir.

1915 gibi bir olayın, uluslararası ceza hukukunda mevcut kategorilerden hangisine daha uygun olduğu konusunda bir tartışma yapabilmek için ilk önce ortada bir suçun işlenmiş olduğunun kabul edilmesi gerekir. Eğer ortada işlenmiş bir suç yok ise, 1915'in "soykırım mı, insanlık suçu mu, savaş suçu mu" olduğu konusunda bir tartışmanın anlamı yoktur. Yani öncelikle cevap verilmesi gereken 1915'te yaşananların ceza hukuku kapsamında ele alınması gereken bir suç sayılıp sayılmayacağıdır.

Görülmesi gerekir ki, Türkiye'de Resmî Tez olarak bilinen görüş, esas olarak yaşananların bir suç kategorisi ile açıklanmayacak, "normal" bir eylem olduğu fikrinden hareket etmektedir. Bu anlayışa göre, belli koşullarda bir Hükümet, bir devlet, kendi vatandaşlarının ölümüyle sonuçlansa da, "zorunlu göç" gibi bir eyleme başvurabilir ve bunda eleştirilecek bir taraf olamaz. Ana sorun bu zihniyette düğümlenmektedir. Zannediyorum, nasıl tanımlanırsa tanımlansın, öncelikle gerekli olan şey, ortada ahlâken mahkûm edilmesi gereken yanlış bir eylem olduğu gerçeğinin kabul edilmesidir. 1915'in ahlâken savunulamaz bir davranış olduğu başlangıç noktası yapılmadığı müddetçe ciddi ve sıhhatli bir tartışmanın mümkün olamayacağı rahatlıkla iddia edilebilir.

Belirtilmesi gereken bir diğer husus da şudur: şüphesiz soykırım sadece ceza hukukuna ilişkin bir tanım değildir. Sosyal bilimin diğer dalları da bu terimi yaygın olarak kullanmaktadır. Bu anlamda 1915'te yaşanan kitlesel imhayı tanımlamak için soykırım kavramı kullanılabilir. Nitekim bu satırların yazarı da bu fikirdedir. Fakat eklemek gerekir ki, sosyal bilimin

ilgi alanı, ne ceza hukukunun bazı terimleri arasında seçim yapmaya indirgenebilir ne de 1915 için hangi tanımın kullanılmasının daha doğru olacağı sorusuna sıkıştırılabilir. Bu nedenle bu çalışma boyunca bu kavram bilerek kullanılmadı. Bunun ileri sürdüğüm tezlerin önemini ne hafiflettiği ne de artırdığı kanaatindeyim.

Sosyal bilim, 1915 gibi kitlesel cinayetlere esas olarak "anlamak" ve "açıklamak" noktasından yaklaşır. Bu "anlama" ve "açıklama" arzusunun önemli nedenlerinden birisi de, bu tür kitlesel cinayetlerin ortadan kaldırılma koşullarının neler olduğu konusuna ışık tutabilmektir. Kim hangi kavramı kullanırsa kullansın, mutlaka engellenmesi gereken büyük bir insanlık dramı ile karşı karşıya olunduğu kabul edilmelidir. Tarihle yüzleşmek bu tür dramların tekrarını engellemek açısından önemlidir. Türkiye'nin tarihle yüzleşmeye bu denli tepki göstermesi ve öfke duyması tutumunda ürkütücü olan yan, böyle bir tavrın ciddi bir "tekrar potansiyeli" ihtiva etmesidir.

Yaşanmış acıları anlayan, nedeni ne olursa olsun, dini, etnik kökeni farklı diye insanlara karşı işlenmiş cinayetleri kınayan bir dil geliştirilmedikçe sorunun çözümü doğrultusunda sağlıklı adımların atılması mümkün olmayacaktır. Yani öncelikle ihtiyacımız olan şey, ahlâken, vicdanen kabul edilemez bir eylemle karşı karşıya olduğumuz gerçeğini görmek ve buna uygun bir dil geliştirebilmektir.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (BAO/DH.ŞFR).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Birinci Şube (BAO/DH. EUM, 1. Şb).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye İkinci Şube (BAO/DH.EUM. 2. Şb).

Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umumiye Üçüncü Şube (BAO/DH.EUM. 3. Şb).

Dâhiliye Nezâreti Muhasebe Kalemi (BOA/DH.MKAD).

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Müd. (BOA/DH.SN.M.).

Dâhiliye Nezâreti Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (BOA/DH.SN.THR.).

İnternet Ortamında Ermenilerle İlgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgeleri

http://www.devletarsivleri.gov.tr

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri:

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler 1915-1920, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1994).

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi, 4 cilt, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1995-1998).

Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri, 2 cilt, (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 2001).

GENELKURMAY ASKERİ TARİH VE STRATEJİK ETÜT VE DENETLEME BAŞKANLIĞI (ATASE) BELGELERİ

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, 7 cilt, (Ankara: Genelkurmay Basımevi, 2005-2007).

KUDÜS ERMENİ PATRİKHANESİ ARŞİVİ

24 Kasım 1918'de kurulan "Tedkik-i Seyyiat Komisyonu"na ait belgeler; Karton: 7, 17, 21.

AMERİKAN ARŞİVİ

Rouben P. Adalian (ed.), *Guide to The Armenian Genocide in the U.S. Archives, 1915-1918*, (Alexandria, Virginia. Chadwyck-Healey, 1994).

Ara Sarafyan (ed.), *United States Official Record on the Armenian Genocide 1915-1917*, (Princeton, Londra: Gomidas Institute, 2004).

İNGİLİZ ARŞİVİ

FO 371/2480; 2781; 4172; 4174.

James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916: Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, [Ara Sarafian'ın önsözü ile sansürsüz yayın]. (Princeton, NJ: Gomidas 2000).

ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI ARŞİVİ

Auswärtiges Amt, Politisches Archiv (DE/PA-AA), R 7336, 7356, 7442, 7464, 13875, 13923, 13924, 13925, 14085, 14086, 14087, 14088, 14089, 14090, 14091, 14092, 14093, 14094.

Botschaft Konstantinopel, (DE/PA-AA/Botschaft Konstantinopel), 168, 169, 170, 171, 174.

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

Wolfgang Gust (ed.), Der Völkermord an den Armeniern 1915/16, Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts, (Springe: zu Klampen Verlag, 2005).

Johannes Lepsius, *Deutschand und Armenien 1914-1918. Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, (Potsdam-Berlin: Tempel Verlag, 1919).

AVUSTURYA ARŞİVİ

Artem Ohandjanian, *Österreich-Armenian 1872-1936: Faximiliesammlung Diplomatischer Aktenstücke*, (Vienna: 1995) Toplam 12 ciltir.

ÖZEL KOLEKSİYON

Ernst Jaeckh Papers, Manuscript and Archives Yale University Papers.

MECLİS TUTANAKLARI

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre 3, İçtima Senesi 5, cilt 1, (Ankara: TMMM Basımevi, 1992).

Meclisi Ayan Zabıt Ceridesi, Devre III, İçtima senesi 5, 1. cilt, s. 123, (Ankara: TBMM Basımevi, 1990).

T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre 1, İçtima 2, cilt 13, (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1958.

GAZETELER

Takvim-i Vekayi: 2303 (*27 Eylül 1915)*; 3540 (*4 Mayıs 1919*); 3543, (*8 Mayıs 1919*); 3547 (*13 Mayıs 1919*); 3549 (*15 Mayıs 1915*); 3553 (*21 Mayıs 1919*); 3557 (*25 Mayıs 1919*): 3561 (*29 Mayıs 1919*); 3571 (*13 Haziran 1919*); 3575 (*15 Haziran 1919*); 3577 (*17 Haziran 1919*), 3586 (*28 Haziran 1919*); 3589 (5 Temmuz 1919); 3593 (*9 Temmuz 1919*); 3594 (*10 Temmuz 1919*); 3595 (*12 Temmuz 1919*); 3596 (*13 Temmuz 1919*); 3604 (*22 Temmuz 1919*); 3616 (*6 Ağustos 1919*); 3617 (*7 Ağustos 1919*); 3618 (*9 Ağustos 1919*); 3771 (*9 Şubat 1920*); 3772 (*10 Şubat 1920*); 3917 (*31 Temmuz 1920*); 3923 (*8 Ağustos 1920*); *Resmi Gazete*, sayı 2820, (*4 Teşrinievvel 1934*); 2913 (*26 Kanunusani 1935*).

1918-1920 Yıllarına Ait Gazeteler

Alemdar, Akşam, Ati, İleri, İkdam, Hadisat, Memleket, Peyam-i Sabah, Sabah, Renaissance, Tercüman-ı Hakikat, Vakit, Yeni Gazete

YAYINLANMIŞ ESERLER

Türkçe

Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, (Ankara: Turk Tarih Kurumu, 1997).

Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, (Istanbul: Gözlem Yayınları, 1977).

Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, cilt 1 (1888-1918), (Istanbul: Yenilik Basımevi, 1970).

Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1994).

Ahmet Rifat Çalıka'nın Anıları, (Istanbul: Hurşit Çalıka'nın özel yayını, 1992).

Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, c. 1, (Istanbul: Halk, 1954).

Ali Güler, Dr. Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, (Ankara: Berikan, 2003).

Arsen Avagyan, *Osmanlı İmparatorluğu ve Kemalist Türkiye'nin Devlet-İktidar Sisteminde Çerkezler*, (Istanbul: Belge Yayınları, 2004).

Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, (Istanbul: İletişim Yayınları, 2000).

Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, (Ankara. Genelkurmay Yayınları, 1934).

Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayını, Yayın no. 5, 1990).

Başkatipzade Ragıp Bey, *Tarih-i Hayatım*, (Ankara: Kebikeç Yayınları, 1996).

Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, (Istanbul: Narı Yayıncılık, 1993).

Bilal Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, 3 cılt, (Ankara: Turk Tarih Kurumu, 1988).

Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*, (İstanbul: İletişim, 1983).

Canlı Tarihler, Galip Kemali Söylemezoğlu Hatıraları, Atina Sefareti (1913-1916), (İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946).

Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, cilt 5, (İstanbul: Baha Matbaası, 1967).

Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi* (İstanbul: Ercan, 1962).

Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı*, (İstanbul: Eren, 1987).

Dâhiliye Nezâreti İdare-i Umumiye-i Dâhiliye Müdüriyeti, *Teşkilat-ı Hâzıra-i Mülkiyeyi ve Vilâyet, Livâ, Kazâ ve Nâhiyelerin Hurûf-i Hecâ Sırasıyla Esâmisini Hâvi Cedveldir*, (Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1331).

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Bulgaristan'a satılan evrak ve cumhuriyet dönemi arşiv çalışmaları*, (Ankara: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 1993).

Doğan Akhanlı (ed.), *Talat Paşa Davası Tutanakları*, (İstanbul: Belge Yayınları, 2003).

Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, 3 cilt (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1987).

Falih Rıfkı Atay, *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, (İstanbul: Sel Yayınları, 1955).

—, *Zeytindağı*, (İstanbul: Bateş A.Ş., 1981).

Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001).

Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986).

Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005).

Hikmet Özdemir, Kemal Çiçek, Ömer Turan, Ramazan Çalık, Yusuf Halaçoğlu, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004).

Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2005).

Hüseyin Cahit Yalçın, *Siyasi Anılar*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları).

Hüseyin Kazım Kadri, *Türkiye'nin Çöküşü* (İstanbul: Hikmet Neşriyat, 1992).

İhsan Sakarya, *Belgelerle Ermeni Sorunu*, (Ankara: Genelkurmay Başkanlığı, 1984), s. 224.

İlhan Selçuk, *Yüzbaşı Selahattin'in Romanı*, cilt 1, (İstanbul: Remzi Kitabevi 1993).

İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, (İstanbul, 1961).

İsmet Parmaksızoğlu (ed.), *Ermeni Komitelerinin İhtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller*, (Ankara: DSİ Basım ve Foto, 1981).

Justin Mc. Carthy, *Müslümanlar ve Azınlıklar*, (İstanbul: İnkılap, 1998).

—, *Ölüm ve Sürgün*, (İstanbul: İnkılap, 1998).

Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1988).

Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi, TBMM – II. Dönem 1923-1927*, III. cilt (Ankara: TBMM Vakfı Yayınları no. 3, 1995).

Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 2003).

Muammer Demirel, *Birinci Dünya Harbinde Erzurum ve Çevresinde Ermeni Hareketleri (1914-1918)* (Ankara: Generlkurmay, 1996).

—, *Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents on Armenians*, (Yeni Türkiye: Ankara 2002).

Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1997).

—, *Ermeni Tehciri ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmed Kemal Bey'in Yargılanması*, (Ankara: Köksav Yayınları, 1999).

Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu 1994).

Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken* (İstanbul, 1970).

Necmettin Sahir (Sılan), *Said Halim ve Mehmet Talat Paşalar Kabinelerinin Divanı Ali'ye sevkleri hakkında Divaniye Mebusu Fuat Bey merhum tarafından verilen takrir üzerine berayı tahkikat kura isabet eden Beşinci Şube tarafından icra olunan tahkikat ve zabt edilen ifadatı muhtevidir.* (Meclisi Mebusan, Numara: 521, Devrei İntihabiyye 3, İçtima 5) (İstanbul: İstanbul Meclisi Mebusan Matbaası 1334).

Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat ve Terakki'nin Sorgulanması ve Yargılanması*, (İstanbul: Temel Yayınları, 1998).

R. H. Karay, *Minelbab İlelmihrab (Mütareke Devri Anıları)*, (İstanbul: İnkilap Kitabevi, 1992).

Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa*, cilt III, 1914-1922 (İstanbul: Remzi Kitabevi 1978).

Stefanos Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, (İstanbul: İletişim Yayınları 1994).

Taha Toros, *Ali Münif Bey'in Hatıraları*, (İstanbul: ISIS, 1996).

Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşına*, (Ankara: İmge Yayınevi, 1999).

Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt II, Mütareke Dönemi, (İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986).

V.N. Dadrian, *Ermeni Soykırımında Kurumsal Roller, Toplu Makaleler, Kitap 1*, (İstanbul Belge Yayınları, 2004).

V N. Dadrian, Taner Akçam, *Ermenilerin 'Tehcir ve Taktil'i, Divan-ı Harbi Örfi İttihat ve Terakki Tutanakları*,(geçici başlık) (İstanbul: Bilgi Universitesi, 2008).

Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988).

—, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2001).

Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkilabı Tarihi*, cilt II, Kısım 2ve 3; cilt III, Kısım 3 (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1983).

Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Gunlüğü, Mondros'tan Erzurum Kongresine*, 4. cilt, (Ankara: Öğretmen Yayınları 1986). 4. cilt Türk Tarih Kurumu Yayını olup 1996 yılında yayınlanmıştır.

Ziya Şakir, *Yakın Tarihte Üç Büyük Adam*, (İstanbul: Ahmet Sait, 1946).

Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War,* (New Haven: Yale University Press, 1930).

Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs*, (Barrington: Mayreni Publishing, 2002.

Aram Andonian, *The Memoirs of Naim Bey*, (Armenian Historical Research Association, 2. Baskı 1965).

Archimandrite Alexander Papadopoulos, *Persecution of the Greeks in Turkey before the European War,* (New York: Oxford University Press American Branch, 1919).

Arnold Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey, A Study in the Contact of Civilization*, (New York: Howard Fertig, 1970).

Constantinos Emm. Fotiadis, *The Genocide of the Pontus Greeks by the Turks, Volume 13, Archive Documents of the Ministeries of Foreign Affairs of Britain, France, the League of Nations and S.H.A.T.*, (Herodotus, 2004).

David Gaunt, *Massacres, Resistance, Protectors: Muslim-Christian Relations in Eastern Anatolia During World War I*, (New Jersey:Gorgias Press, 2006).

Donald Bloxham, *The Great Game of Genocide, Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*, (Oxford, New York: Oxford University Press, 2005).

Faiz El-Ghusein, *Martyred Armenia*, (New York, Montreal, Londra: Tankian Publishing Corporation, 1975).

Fuat Dündar, "L ingenierie ethnique du Comite Union et Progres et la turcisation de l'Anatolie (1913-1918)", EHESS Paris, 2006.

George F. Kennan, *The Other Balkan Wars, A 1913 Carnegie Endowment Inquiry in Retrospect with a New Introduction and Reflection on the Present Conflict*, (Washington DC: Carnegia Endowment for International Peace. Brookings Institution Publications, 1993).

Greek Patriarchate, *Persecution of the Greeks in Turkey. 1914–1918* (Constantinople: [Londra, Hesperia Press], 1919).

Guenter Lewy, *The Armenian Massacres in Ottoman Turkey, A Disputed Genocide*, (Salt Lake City: The University of Utah Press, 2005).

Hans-Lukas Kieser, Dominik J. Schaller (ed.), *Der Volkermord an den Armeniern und die Shoah*, (Zürich: Chronos Verlag, 2002).

Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, (Garden City, New York: Doubleday, Page & company, 1918).

—, *United States Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau, 1913-1916*, yay. haz. ve giriş: Ara Sarafian, (Londra: Tadron Press-Gomidas Institute, 2004).

Hilmar Kaiser (Luther ve Nancy Eskijian'ın katkılarıyla), *At the Crossroads of Der Zor, Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915-1917*, (Princeton-Londra: Gomidas Institute, 2002).

James L. Barton (ed.) *Turkish Atrocities" Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey 1915-1917*, (Ann Arbor: Gomidas Institute 1998).

Jan Winter (ed.), *America and the Armenian Genocide of 1915*, (Cambridge: Cambridge University Press, 2003).

Johannes Lepsius, *Der Todesgang des Armenischen Volkes. Bericht über das Schicksal des Armenischen Volkes in der Türkei waehrend des Weltkrieges*, (Potsdam: Missionshandlung und Verlag, 1919).

Justin Mc. Carhty, *Population History of the Middle East and the Balkans*, (Istanbul: ISIS Press, 2002).

Krikoris Kidemlı Rahip Balakian, *Ermeni Kolkotası, Hatıralar, Ermeni Şehit Yazısından Berlinden Der Zora Doğru, 1914-1920*, Birinci cilt, (Viyana: Mihitaryan Basımevi, 1922).

Kriger, *Yozgadı Hayasbanutıan Vaveragan Batmutyun* (Yozgat Ermeni Kırımının Belgesel Tarihi), 1980.

K. Hassiotis, "The Armenian Genocide and the Greeks: Response and Records (1915-23)", *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics* (New York: St. Martin's Press, 1992).

Levon Marashlian, *Politics and Demography Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, (Toronto: Zoryan Insitute 1991).

Richard Hovannisian (ed.), *The Armenian Genocide, History, Politics, Ethics*, (New York: St. Martin's Press, 1992).

Stephen Lades, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, (New York: The Maximillan Company 1932).

Suzanne Elizabeth Moranian, *The American Missionaries and the Armenian Question: 1915-1927*, yayımlanmamış doktora tezi, University of Wisconsin-Madison, 1994.

Taner Akçam, *A Shameful Act, The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, (New York: Metropolitan Books, 2006).

V.N. Dadrian, *German Responsibility In The Armenian Genocide A Review Of The Historical Evidence Of German Complicity*, (Blue Crane Books: Cambridge, MA, 1996).

MAKALELER

Ara Sarafyan, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide", *Armenian Forum*, 2, no. 1 (Bahar, 1999).

Atilla Çetin, "TBMM Hükümeti'nin, Osmanlı Devlet Arşivi ve Mülga Sadâret Evrakının Muhafazası Hakkında Aldığı Kararlara Ait Bazı Belgeler", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısından ayrı basım), no. XII (1981-1982).

Ayhan Aktar, "Homogenizing the Nation; Turkifying the Economy: Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered", Renée Hirschon (ed.) *Crossing the Agean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Exchange between Greece and Turkey*, (New York, Oxford: Berghahn Books, 2003).

Elisabeth Kontogiorgi, "Forced Migration, Repatriation, Exodus: the Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristaris Orthodox Communities in Eastern Thrace", *Balkan Studies*, cilt 35, no. 1 (1995).

Fahrettin ÖZDEMİRCİ, "Arşivlerimizin Kurumsal Yapılanma Gereksinimleri", Makalenin İnternet Adresi: www.humanity.ankara.edu.tr/bilgibelge/ ogrelfiles/fo/ars_kurumsl_yap_grksnm.doc.

Fethi Gedikli, "Osmanlı Devletinin kuruluşunun 700. yılında Osmanlı Arşivlerinin Durumu", www.osmanli.org.tr/web/makaleler/017.asp - 43k.

Harun Tunçel, "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, cilt 10, sayı 2, ELAZIĞ-2000.

Hilmar Kaiser, "1915-1916 Ermeni Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", Erik Jan Zürcher (der.), *İmparatorluktan Cumhuriyete Türkiye'de Etnik Çatışma*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2005).

Kevork Pamukciyan, "Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, c. III, (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2003).

Raymond Kevorkian (ed.), "L'extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concemration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)", *Revue d'histoire arménienne contemporaine*, özel sayı, cilt II – 1998.

Rouben Paul Adalian, "Comparative Policy and Differential Practice in the Treatment of Minorities in Wartime: The United States Archival Evidence on the Armenians and Greeks in the Ottoman Empire", *Journal of Genocide Research, 3 (1)* (2001).

Taner Akçam, "Soykırım Suçunda Kasıt Unsuru Konusunda Bazı Notlar", *Birikim* 199, (Kasım 2005).

V. N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources"; *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, cilt 2 (ed. Israel W. Charny), (Londra: Mansell Publishing; New York: Facts on File, 1991).

—, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications" *Yale Journal of International Law*: 14, 2 (Yaz, 1989).

—, "The Pitfall of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz, 1998).

—, "Documentation of the Armenien Genocide in German and Austrian Sources", s. 109-110, Israel w. Charney (Ed.), *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, cilt 2, (New York/Oxford: Faxts on File, 1991).

Yannis G. Mourelos, "The 1914 Persecutions and the First Attmept at an Exchange of Minorities Between Greece and Turkey", *Balkan Studies*, cilt 26, no. 2, (1985).

GAZETELERDE YER ALAN DİZİ, HABER VE MAKALELER

Ayşe Hür "Bu İmha Edilen Kaçıncı Arşiv", *Radikal Gazetesi*, 19 Aralık 2004.

A. Mil, "Umumi Harpte Teşkilat-ı Mahsusa", *Vakit Gazetesi*, Tefrika, 2 Şubat 1933 - 18 Nisan 1934.

Çerkez Hasan Amca, "Tehcirin İç Yüzü" *Alemdar Gazetesi*, 19-28 Haziran 1919.

"Devlet arşivi imha ediliyor; Cumhuriyet tarihi yazılamayacak", Zaman Gazetesi, 17 Haziran 2002.

Enis Berberoğlu, "Dünü unutma yoksa soyulursun", *Hürriyet Gazetesi*, 26 Haziran 1998.

Gündüz Aktan, Rövanş (1), *Radikal*, 29 Kasım 2005.

—, "Bir Şey Söyle de", *Radikal*, 22 Mart 2007.

Halep Valisi Celal'in anıları, *Vakit* 10-13 Kânunievvel (Aralık) 1918.

Murat Bardakçı, "Paşa'ya göre Ermeni sayıları", *Hürriyet*, 26 Eylül 2005.

—, "Savaş Sırasında 93 bin 88 Rum Başka Vilâyetlere Nakledildi", *Hürriyet*, 26 Nisan 2006.

Mustafa İslamoğlu, "Şahbabanın Kemikleri Sızlamaz mı?", *Yeni Şafak Gazetesi*, 10 Ekim 1999.

"Osmanlı Arşivi'nin Belgeleri Kağıt Yapılsın Diye SEKA'ya Gönderildi", *Yeni Şafak Gazetesi*, 17 Haziran 2000.

Şahin Alpay, "'Soykırım' tezinin zaafları", *Zaman*, 3 Eylül 2005.

Taha Toros, "Eski Nafıa Nâzırı Ali Münif Yegane'nin Hatıraları, İstibdattan Cumhuriyet'e", *Akşam Gazetesi*, 26 Ekim - 21 Aralık 1955.